

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ТЎҚИМАЧИЛИК ВА ЕНГИЛ САНОАТ ИНСТИТУТИ

Феруза Пайзиевна Азимова

МОЛИЯ ФАНИДАН

МАЪРУЗАЛАР МАТНИ

ТОШКЕНТ – 2015

Azimova F.P. Молия. Маърузалар матни. Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институти. Тошкент 2015, 280 bet.

Маърузалар матни “Молия” фани дастури асосида ёзилган бўлиб, унда молиянинг моҳияти ва функциялари, молиявий сиёсат, молия тизими, молиявий бошқарув, молиявий режалаштириш, молиявий назорат, молия назариялари, хўжалик юритувчи субъектлар молияси, давлат бюджети, бюджет даромадлари ва харажатлари, бюджет тақчиллиги, бюджет тизими ва тузилмаси, бюджет жараёни, давлат кредити, бюджетдан ташқари фондлар, ижтимоий таъминот, суғурта, уй хўжаликлари молияси ва халқаро молияга оид мавзулар ўз аксини топган.

Маърузалар матни «Бухгалтерия ҳисоби ва аудит» (пахта, тўқимачилик ва енгил саноат) талабалари, шунингдек иқтисодий йўналишдаги олий ўқув юртларининг талабаларига, амалиётчи мутахассислар ва молия муаммолари билан қизиқувчи барча ўқувчиларга мўлжалланган.

Маърузалар матнида ҳозирги кундаги иқтисодиётга, шу жумладан молия соҳасидаги меъёрий-ҳуқуқий манбалардан кенг фойдаланилган.

Тузувчи: “Бухгалтерия ҳисоби ва аудит” кафедраси катта ўқитувчиси: Ф.П. Азимова.

Такризчилар: ТТЕСИ “Бухгалтерия ҳисоби ва аудит” кафедраси доценти, и.ф.н., Мажидов А.А
ТМИ “Банкларда бухгалтерия ҳисоби ва аудит” кафедраси муdiri и.ф.н доц Обломуратов Н.Н

ТТЕСИ илмий-услубий кенгашида муҳокама қилинган ва тасдиқланган.
Баённома № __ «__» _____ у.

ТТЕСИ босмахонасида __ нусхада кўпайтирилди.

Кириш

«Молия» фани иқтисод соҳаси учун мутахассислар тайёрлаш тизимида энг асосий ўринлардан бирини эгаллайди. Мустақил фан сифатида унга ўтган асрнинг эллагинчи йилларида асос солинган бўлиб, у ўша даврга хос молия тўғрисидаги тасаввурларга асосан мос келади. Ўзбекистонда ҳам бозор ислохотларининг амалга оширилиши молия фани бир неча энг муҳим назарий қоидаларининг қайта қўриб чиқилишини тақазо этдики, бу нарса ҳамон ўқув адабиётларида ўз аксини тўлиқ топгани йўқ. Шу боисдан ҳам, айрим ҳолатларда, мамлакат молия тизимида содир бўлган кескин ўзгаришларни етарли даражада инобатга олмаган ҳолда машғулотларни ўтказиш хавфи мавжуд.

Молиянинг умумназарий масалалари молиянинг моҳияти ва функциялари, молиявий сиёсат, молия тизими, молиявий бошқарув, молиявий режалаштириш ва тартибга солиш, молиявий назорат ва молия назариялари ёритилган.

Хўжалик юритувчи субъектлар молияси давлат молиявий салоҳиятининг асоси, хўжалик юритувчи субъектларни молиявий ислоҳ қилиш, уларнинг молиявий ресурслари, асосий ва айланма капитал доиравий айланишининг молиявий жиҳатлари, ишлаб чиқариш харажатлари, фойдаси ва рентабеллиги, хўжалик юритувчи субъект маркетинг стратегиясининг молиявий йўналишлари, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш ва янгилаш инвестицион дастурларини молиялаштириш, молиявий барқарорликка тегишли бўлган ҳолатлар ўз аксини топган.

Умумдавлат молиясига, яъни давлат бюджети, унинг даромадлари ва харажатлари, бюджет тақчиллики ва уни молиялаштириш, бюджет тизими, тузилмаси ва жараёни, бюджетдан ташқари давлат фондлари, ижтимоий таъминот, давлат кредити ва суғуртага оид масалаларга бағишланган. Ва ниҳоят, уй хўжаликлари молияси ва халқаро молия масалалари баён қилинган.

Маърузалар матнида ўзига хос тарзда баҳс-мунозара ёки назорат учун келтирилган саволлар тегишли мавзуларни чуқур, тез ва осон ўзлаштиришга хизмат қилади, деб ўйлайман.

1-мавзу: Мамлакатнинг молия тизими: моҳияти ва мазмуни

1-маъруза: Молиянинг моҳияти ва функциялари.

Режа:

1- Молиянинг моҳияти ва функциялари.

2- Молия тизими ва унинг бўғинлари.

3- Молиявий сиёсат.

1.1. Молиянинг моҳияти ва функциялари.

“Молия” арабча сўз бўлиб, ўзбек тилида энг умумий тарзда “пул маблағлари” маъносини англатади. Бу сўз она тилимизда ишлатилишининг қуйидаги кўринишлари мавжуд:

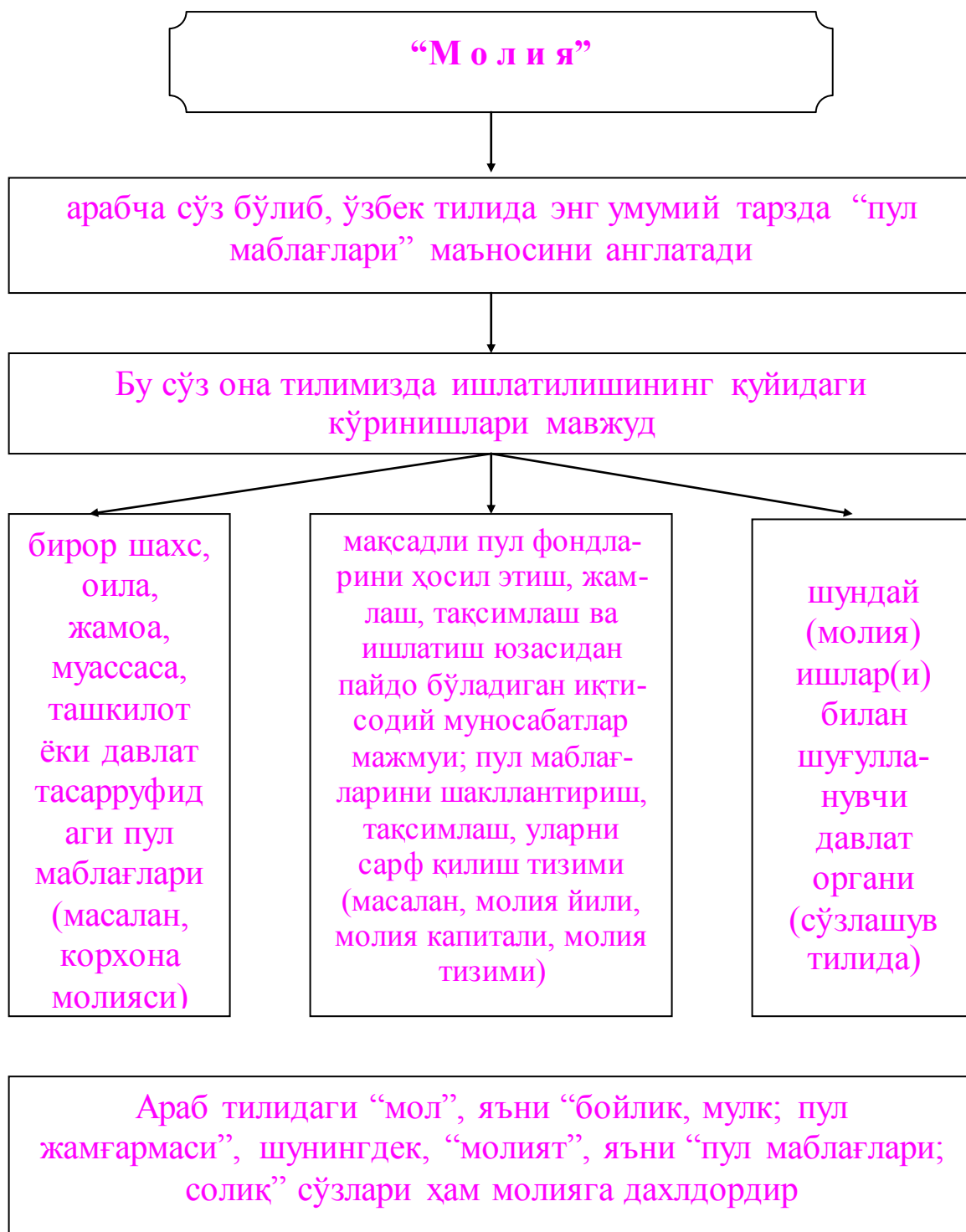
- мақсадли пул фондларини ҳосил этиш, жамлаш, тақсимлаш ва ишлатиш юзасидан пайдо бўладиган иқтисодий муносабатлар мажмуи; пул маблағларини шакллантириш, тақсимлаш, уларни сарф қилиш тизими (масалан, молия йили, молия капитали, молия тизими);
- бирор шахс, оила, жамоа, муассаса, ташкилот ёки давлат тасарруфидаги пул маблағлари (масалан, корхона молияси);
- шундай (молия) ишлар(и) билан шуғулланувчи давлат органи (сўзлашув тилида).

Араб тилидаги “мол”, яъни “бойлик, мулк; пул жамғармаси”, шунингдек, “молия”, яъни “пул маблағлари; солиқ” сўзлари ҳам молияга дахлдордир. Замонавий тасаввурдаги “молия” тушунчасини давлат хазинасининг алоҳидалашуви ва давлат бюджетининг вужудга келиши босқичига киритиш мумкин.

Кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш учун шароитларни таъминлаш ҳамда давлатнинг функциялари ва вазифаларини бажариш мақсадида марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган пул маблағлари фондларини шакллантириш, тақсимлаш ва фойдаланиш билан боғлиқ бўлган иқтисодий (молиявий) муносабатларга молия дейилади.

ЯИМни тақсимлашда аҳоли ҳам иштирок этиб, иш ҳақи, тадбиркорлик (ишбилармонлик) даромади, дивидентлар ва қайта тақсимлашнинг бошқа шакллари кўринишидаги ўз хиссаларини (улушини) олади. Бундан ташқари мажбурийлик характериға эға бўлган солиқлар ва бошқа тўловларни тўлаш орқали (воситасида) аҳоли марказлаштирилган пул маблағлари фондини шакллантиришда иштирок этади. Аҳоли даромадлари ва харажатларини шакллантириш ва фойдаланиш билан боғлиқ бўлган пул муносабатларининг бу тизими ҳам молиявий муносабатларнинг алоҳида соҳасини ташкил этади.

Шундай қилиб, қуйидагилар молиянинг характерли белгиларидир:

- пул маблағлари ҳаракатининг, одатда, бир томонлама йўналишга эга эканлиги;

- марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган пул фондларини яратиш (вужудга келтириш).

Молия пул муносабатларининг ажралмас қисми ҳисобланади. Шунинг учун ҳам унинг роли ва аҳамияти пул муносабатларининг иқтисодий муносабатлар тизимида қандай ўринни эгаллаганлигига боғлиқ. Бир вақтнинг ўзида молия пулдан ўзининг мазмуни ва бажарадиган функциялари бўйича фарқланади. Агар пул умумий эквивалент бўлиб, унинг ёрдамида умумлаштирилган ишлаб чиқарувчиларнинг меҳнат харажатлари ўлчанса, молия эса ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) ва миллий даромад (МД)ни тақсимлаш ва қайта тақсимлашнинг иқтисодий инструменти, пул маблағлари фондларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш устидан назоратни амалга ошириш қуролидир. Пул даромадлари ва фондларини шакллантириш йўли билан фақатгина давлат ва корхоналарнинг пул маблағларига бўлган эҳтиёжларини таъминлаш эмас, балки молиявий ресурсларнинг сарфла-ниши устидан назоратни ҳам амалга ошириш молиянинг нима учун мўлжалланганлигини белгилаб беради.

Молия қуйидагилар ўртасида вужудга келадиган пул муносабатларини ифодалайди:

- товар-моддий бойликларни сотиб олиш, маҳсулот ва хизматларни реализация қилиш жараёнида корхоналар ўртасида вужудга келадиган пул муносабатлари;

- марказлаштирилган пул маблағлари фондларини яратиш ва уларни тақсимлаш борасида корхоналар ва уларнинг юқори органлари ўртасида вужудга келадиган пул муносабатлари;

- бюджет тизимида солиқларни тўлаш ва харажатларни бюджетдан молиялаштириш давомида корхона ва давлат ўртасида вужудга келадиган пул муносабатлари;

- солиқлар ва бошқа ихтиёрий тўловларни тўлаш жараёнида давлат ва фуқаролар ўртасида вужудга келадиган пул муносабатлари;

- тўловларни амалга ошириш ва ресурсларни олиш жараёнида корхоналар, фуқаролар ва нобюджет фондлари ўртасида вужудга келадиган пул муносабатлари;

- бюджет тизимининг алоҳида бўғинлари ўртасида вужудга келадиган пул муносабатлари;

- суғурта бадалларини тўлаш ва зарарларни қоплаш, суғурта ҳодисаси рўй берган пайтда аҳоли, корхоналар ҳамда мулкӣ ва шахсий суғурта органлари ўртасида вужудга келадиган пул муносабатлари;

- корхона фондларининг доимий доиравий айланишига хизмат қилувчи пул муносабатлари.

Молиянинг характерли белгилари

қийматнинг товар шаклидаги ҳаракатига боғлиқ бўлмасдан, аксинча, реал пулларнинг ҳаракатига боғлиқ бўлган, ҳуқуқий нормалар ёки бизнесни юритиш этикасига асосланган муносабатларнинг тақсимлаш характердалиги

пул маблағлари ҳаракатининг, одатда, бир томонлама йўналишга эга эканлиги

марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган пул фондларини яратиш (вужудга келтириш)

Муносабатларнинг давлат томонидан регламентация қилиниши (тартибга солиниши)

Давлат ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари даражасида тузиладиган пул маблағлари фондлари марказлаштирилган фондлар, хўжалик субъектлари даражасида тузилган пул фондлари эса марказлаштирилмаган пул фондлари дейилади

Пул даромадлари ва фондларининг энг асосий моддий манбаи бўлиб мамлакатнинг МД ҳисобланади. МДнинг ҳажми умумдават эҳтиёжларини қондириш ва ижтимоий ишлаб чиқаришни кенгайтириш имкониятларини аниқлаб беради. Айнан МД ва унинг алоҳида қисмларининг - истеъмол фонди ва жамғариш фондининг - ҳажмини ҳисобга олган ҳолда иқтисодиётнинг ривожланиш пропорциялари (нисбатлари) ва таркибий тузилмаси аниқланади. Худди шунинг учун ҳам барча мамлакатларда МД статистикасига муҳим аҳамият берилаётир.

Молиянинг функциялари.

Молиянинг моҳияти унинг функциялари орқали намоён бўлади. Молия қуйидаги икки функцияни бажаради:

1. Тақсимлаш;
2. Назорат.

Бу функциялар молия томонидан бир вақтнинг ўзида амалга оширилади. Ҳар қандай (бир) молиявий операция ЯИМ ва МДни тақсимлаш ва шу тақсимлаш устидан назоратнинг амалга оширилишини англатади.

Молиявий метод орқали тақсимлаш иқтисодиётни бошқаришнинг турли даражаларини (мамлакат, унинг алоҳида олинган минтақалари ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари миқёсида) қамраб олади. Унга тақсимлашнинг турли кўринишларини (хўжалик ичида, тармоқ ичида, тармоқлараро, ҳудудлараро ва б.) туғдирувчи кўп босқичлилиқ хосдир.

Энг аввало, молиянинг тақсимлаш функцияси МДни тақсимлашда, “асосий ёки бирламчи даромадлар” деб ном олганларни яратиш (ташқил этиш) содир бўлганда намоён бўлади. Уларнинг йиғиндиси МДга тенгдир. Асосий даромадлар МДни моддий ишлаб чиқариш иштирокчилари ўртасида тақсимлаш жараёнида шаклланади. Улар икки гуруҳга бўлинади:

- моддий ишлаб чиқариш соҳасида банд бўлган ишчи ва хизматчиларнинг иш ҳақи, фермер ва ҳ.к.ларнинг даро-мадлари;
- моддий ишлаб чиқариш соҳасидаги корхоналарнинг даромадлари.

Бироқ, бунда бирламчи даромадлар миллий хўжалик устувор тармоқларини ривожлантириш, мамлакат муҳофаа қудратини таъминлаш, аҳолининг моддий ва маданий эҳтиёжларини қондириш учун ижтимоий пул фондларининг шаклланишини таъминлай олмайди. Бунинг учун қуйидагилар билан боғланган ҳолда МДни янада тақсимлаш ва қайта тақсимлаш зарур:

- хўжалик юритувчи субъектлар даромадлари ва жамғармаларидан энг самарали ва оқилона фойдаланиш мақсадида маблағларни тармоқлараро ва ҳудудий қайта тақсимлаш билан;
- ишлаб чиқариш соҳаси билан бир қаторда ноишлаб чиқариш соҳасининг (маориф, соғлиқни сақлаш, ижтимоий суғурта ва ижтимоий таъминот, бошқарув ва ҳ.к.) ҳам мавжудлиги билан;
- аҳолининг турли ижтимоий қатламлари ўртасида даромадларни қайта тақсимлаш билан.

Одатда, ҳар бир мамлакат доирасида МДни қайта тақсимлаш миллий иқтисодиётни таркибий ўзгартириш, иқтисодиётнинг устувор тармоқларини (қишлоқ хўжалиги, транспорт, энергетика ва ҳ.к.) ривожлантириш мақсадларида, аҳолининг энг кам таъминланган қатламлари (пензионерлар, талабалар, ёлғиз ва кўп болали оналар ва ҳ.к.) фойдасига амалга оширилади.

Шундай қилиб, МДни қайта тақсимлаш миллий хўжаликнинг ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳалари, моддий ишлаб чиқариш тармоқлари, мамлакатнинг алоҳида минтақалари, мулкчилик шакллари ва аҳолининг ижтимоий гуруҳлари ўртасида содир бўлади.

Умуман, молиянинг тақсимлаш функцияси:

- хўжалик субъектлари, аҳоли, давлат ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари даражасида мақсадли пул маблағлари фондларини шакллантиришга;
- хўжалик ичида, тармоқ ичида, тармоқлараро, ҳудудлар-аро, шунингдек ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳалари, аҳоли ижтимоий гуруҳлари ўртасида қайта тақсимлашни содир этишга;

Молия назорат функциясининг асосини молиявий ресурсларнинг ҳаракати ташкил этади. Ана шу ҳаракатнинг харақтеридан келиб чиққан ҳолда жамият пул маблағларини тақсимлашда қандай пропорцияларнинг (нисбатларнинг) вужудга келаётганлиги, хўжалик юритувчи субъектлар ихтиёрига молиявий ресурсларнинг ўз вақтида келиб тушиши қандай таъминланаётганлиги хусусида маълумотга эга бўлиши керак. Агар молиянинг назорат функцияси амалиётда амалга оширилмаса, молия тақсимлаш функциясининг самарадорлигини баҳолашнинг ҳам иложи йўқки, бу нарсa юқоридаги ҳар икки функция координация қилинишининг (мувофиқлаштирилишининг) зарурлиги тўғрисида дарак бераётир.

Молия назорат функциясининг энг муҳим вазифаларидан бири молиявий масалалар бўйича қонунчиликнинг аниқ бажарилишини, бюджет тизими, солиқ хизмати, банклар олдидаги молиявий мажбуриятлар, шунингдек ҳисоб-китоблар ва тўловлар бўйича хўжалик юритувчи субъект-ларнинг ўзаро мажбуриятлари бажарилишининг ўз вақтидалиги ва тўлиқлигини текшириш ҳисобланади.

Молиянинг тақсимлаш функцияси

иқтисодиётни бошқаришнинг турли даражаларини (мамлакат, унинг алоҳида олинган минтақалари ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари миқёсида) қамраб олади

...га тақсимлашнинг турли кўринишларини (хўжалик ичида, тармоқ ичида, тармоқлараро, ҳудудлараро ва б.) туғдирувчи кўпбосқичлилиқ хосдир

, энг аввало, МДни тақсимлашда, “асосий ёки бирламчи даромадлар” деб ном олганларни яратиш (ташқил этиш) содир бўлганда намоён бўлади

МДни бирламчи тақсимлашда вужудга келган нисбатларни уларнинг якуний фойдаланиш нисбатларига трансформация қилинишига (айланишига, ўзгаришига) таъсир кўрсатади

ёрдамида давлат фақатгина МДни қайта тақсимлашга эмас, балки ишлаб чиқаришга, капиталнинг жамғарилишига, истеъмол соҳасига ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Шу маънода, молия иқтисодиётнинг давлат ва хусусий секторларини, ишлаб чиқариш ва социал инфраструктурани, илмий-техника тараққиётини ва ҳ.к.ларни ривожлантиришда ҳал қилувчи ролни ўйнайди

...нинг пировард мақсади ишлаб чиқарувчи кучларни ривожлантириш, иқтисодиётнинг бозор таркибий тузилмасини шакллантириш, давлатни мустаҳкамлаш, аҳоли кенг қатламлари ҳаётининг юқари сифатли бўлишини таъминлашдан иборатдир

Молиянинг назорат функцияси

ЯИМни тегишли фондларга тақсимлаш ва уларнинг мақсадга мувофиқ сарфланиши устидан назоратни амалга ошириш орқали намоён бўлади

...нинг асосини молиявий ресурсларнинг ҳаракати ташкил этади. Ана шу ҳаракатнинг харақтеридан келиб чиққан ҳолда жамият пул маблағларини тақсимлашда қандай пропорцияларнинг (нисбатларнинг) вужудга келаётганлиги, хўжалик юритувчи субъектлар ихтиёрига молиявий ресурсларнинг ўз вақтида келиб тушиши қандай таъминланаётганлиги хусусида маълумотга эга бўлиши керак

амалиётда амалга оширилмаса, молия тақсимлаш функциясининг самарадорлигини баҳолашнинг ҳам иложи йўқки, бу нарсa юқоридаги ҳар икки функция координация қилинишининг (мувофиқлаштирилишининг) зарурлиги тўғрисида дарак бераётир

ижтимоий ва хусусий ишлаб чиқаришнинг динамик ривожланишини таъминлашга, илмий-техника тараққиётини жадаллаштиришга, миллий хўжаликнинг барча бўғинларида иш сифатини узлуксиз яхшилашга йўналтирилган

ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларини тўлиқ қамраб олади

1.2. Молия тизимининг ва унинг бўғинлари.

Жараёнида турли пул фондларидан шаклланадиган ва фойдаланиладиган молиявий муносабатлар турли соҳаларининг мажмуига молия тизими дейилади. Унга бошқача ҳам таъриф бериш мумкин: давлат ва корхоналарнинг пул фондларини шакллантириш, тақсимлаш ва фойдаланиш борасидаги шакл ва методлар тизимига молия тизими дейилади. “Молия тизими” тушунчаси кенг маънодаги “молия” тушунчасининг тараққиёти натижасидир. Мамлакатда бозор ислохотларининг амалга оширилиши ва принципиал жиҳатдан бутунлай янги бўлган иқтисодий ва молиявий сиёсатнинг ҳаётга татбиқ этилиши молия тизимининг соҳалари ва бўғинларига нисбатан объектив равишда янгича ёндошувни тақазо этди. Унга мувофиқ равишда, дастлаб, молия тизими қуйидаги икки соҳага бўлинади:

- давлат молияси ва маҳаллий молия;
- хўжалик юритувчи субъектлар молияси.

Ўз навбатида, молия масалан, давлат молияси ва маҳаллий молия қуйидаги бўғинлардан ташкил топиши мумкин:

- Давлат бюджети;
- мақсадли нобюджет фондлари;
- давлат кредити.

Шунингдек, хўжалик юритувчи субъектлар молияси қуйидаги бўғинлардан иборат:

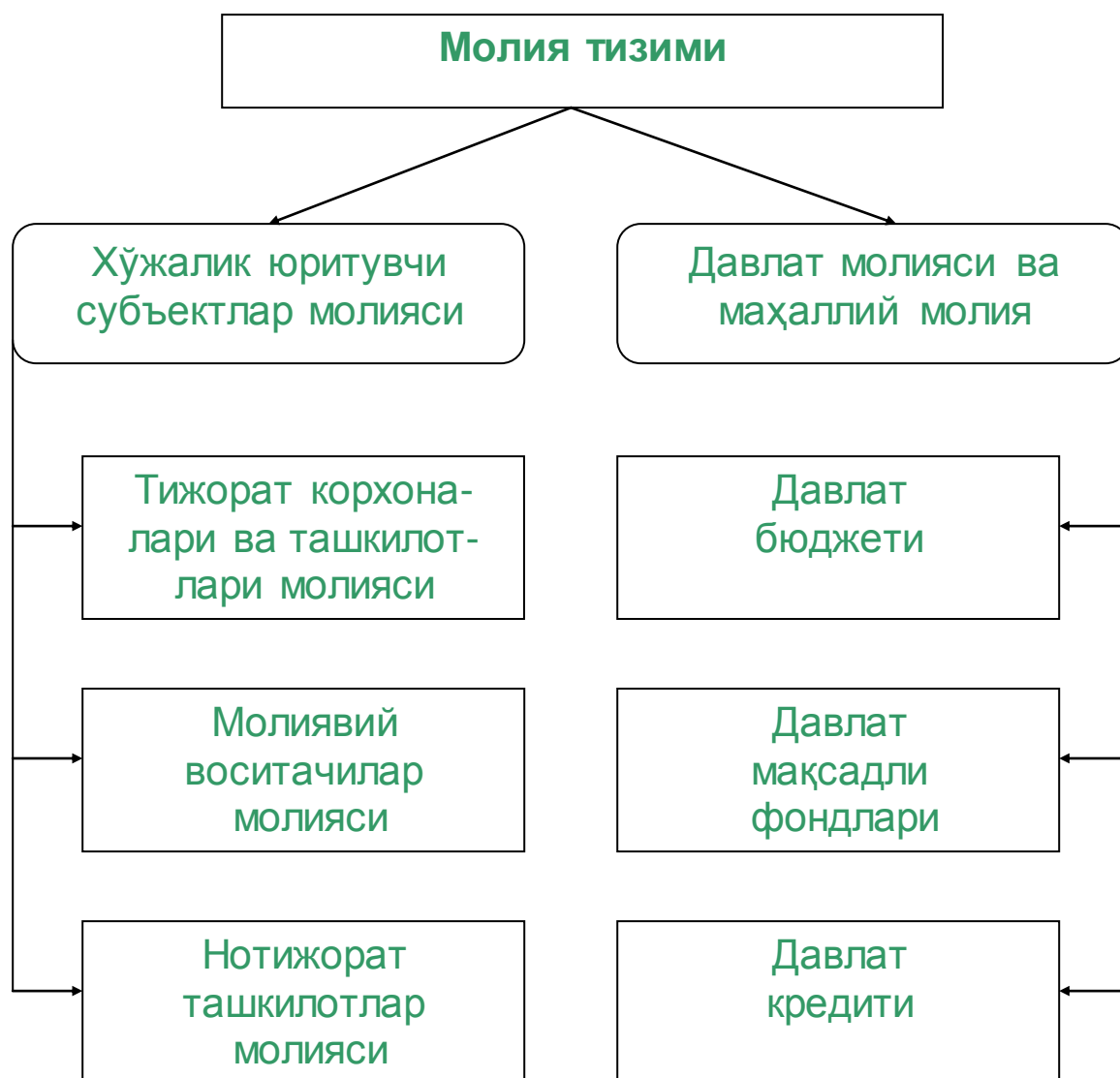
- тижорат корхоналари ва ташкилотлари молияси;
- молиявий воситачилар молияси;
- нотижорат ташкилотлари молияси.

Юқорида келтирилганларни чизмали кўринишда қуйидагича ифодалаш мумкин:

Молия тизимининг алоҳида соҳалар ва бўғинларга бўлиниши ЯИМни шакллантириш, тақсимлаш ва қайта тақсимлашда, даромадларни шакллантириш ва улардан фойдаланишда иқтисодий муносабатлар субъектларининг бир-бирларидан фарқли равишда иштирок этиши билан белгиланади. Молия тизимининг ҳар бир соҳаси ва бўғинига пул фондлари ва даромадларини шакллантириш ва улардан фойдаланишнинг ўзига хос бўлган шакллари ва методлари тегишлидир. Масалан, корхоналар молияси моддий ишлаб чиқаришга, ЯИМни яратишга, уни корхоналар ўртасида тақсимлашга ва ЯИМ бир қисмининг бюджет ва нобюджет фондларига қайта тақсимлашга хизмат қилади. Давлат бюджети орқали ресурслар давлатнинг марказлаштирилган фондига жалб қилинади ва улар иқтисодий минтақалар, тармоқлар ва аҳолининг ижтимоий гуруҳлари ўртасида қайта тақсимланади.

Молия тизими “Давлат молияси ва маҳаллий молия” соҳасининг алоҳида бўғини сифатида Давлат бюджети ўз ичига қуйидагиларни олади:

- республика бюджети;
- Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар.

1.2-чизма. Молия тизимининг соҳалари бўғинлари

Ўз навбатида, Қорақалпоғистон Республикаси бюджети Қорақалпоғистон Республикасининг республика бюджетини ҳамда Қорақалпоғистон Республикасига бўйсунувчи туманлар ва шаҳарлар бюджетларидан таркиб топади. Вилоятнинг бюджети эса вилоят бюджетини ва вилоятга бўйсунувчи туманлар ва шаҳарлар бюджетларини ўз ичига олади. Шунингдек, туманларга бўлинадиган шаҳарнинг бюджети шаҳар бюджети ва шаҳар таркибига кирувчи туманлар бюджетларидан иборат. Ва ниҳоят, туманга бўйсунадиган шаҳарлари бўлган туманнинг бюджети туман бюджетидан ва туман бўйсунувидаги шаҳарлар бюджетидан ташкил топади.

Ҳозирги шароитда Давлат бюджети ўз олдида турган куйидаги муаммоларни ҳал этиши керак:

- даромадлар базасини (асосини) мустаҳкамлаш асосида бюджет дефитининг даражасини камайтириш;

- мамлакат тараққиётининг устувор йўналишлари бўйича бюджет харажатларини реструктуризация қилиш;
- бюджет ёрдамида тартибга солиш механизмини такомиллаштириш;
- бюджет ассигнованияларидан самарали фойдаланиш устидан назоратни кучайтириш.

Маблағлардан фойдаланишнинг мақсадли йўналтирил-ганлиги белгиси бўйича давлат мақсадли фондларини қуйидаги икки гуруҳга бирлаштириш мумкин:

- ижтимоий мўлжалланган (йўналишга эга бўлган) давлат мақсадли фондлари (нобюджет фондлар ёки бюджетдан ташқари фондлар);
- тармоқлараро ва тармоқ характериға эга бўлган давлат мақсадли фондлари (нобюджет фондлар ёки бюджетдан ташқари фондлар).

Айрим ҳолатларда (ҳолларда) ҳудудий йўналтирилган (мўлжалланган) давлат мақсадли фондлари (нобюджет фондлар ёки бюджетдан ташқари фондлар) ташкил қилиниши (шакллантирилиши) мумкин.

Давлат мақсадли фондлари молия тизими “Давлат молияси ва маҳаллий молия” соҳасининг алоҳида бўғини сифатида қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- Республика йўл фонди;
- Ўзбекистон Республикаси Давлат мулкани бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитасининг махсус ҳисоб варағи;
- Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи давлат фонди;
- Ўзбекистон Республикаси бюджетдан ташқари Пенсия фонди.

1.3. Молиявий сиёсат

Молиявий бошқарувнинг барча тизими давлатнинг молиявий сиёсатига асосланади. Шунинг учун ҳам молиявий сиёсат молиявий бошқарув тизимида энг асосий элемент ҳисобланади. Молиявий сиёсат давлатнинг молиявий муносабатлар соҳасидаги мустақил фаолиятidir. Бу фаолият давлатнинг у ёки бу иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш дастурини амалга ошириш учун тегишли молиявий ресурслар билан таъминлашга қаратилган.

Ижтимоий ривожланиш дейилганда фақатгина маориф, маданият, соғлиқни сақлаш ва бошқа ижтимоий эҳтиёжларнинг ривожланиши тушунилибгина қолмасдан жамиятнинг ижтимоий тузилмаси ҳам тушунилади. Шунинг учун ҳам молиявий сиёсатни фақат иқтисодий сиёсатга боғлаб қўйиш мақсадга мувофиқ эмас.

Сиёсат давлат фаолиятининг барча йўналишларини қамраб олади. Сиёсий таъсир объекти ҳисобланган ижтимоий муносабатлар соҳаларига боғлиқ равишда иқтисодий ёки ижтимоий, маданий ёки техникавий, бюджет ёки кредит, ички ёки ташқи сиёсат тўғрисида гапирилади.

Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

- “Молия” сўзи, энг аввало, қандай маъноларни англатади?
- Молиянинг вужудга келиш шарт-шароитлари нималардан иборат?
- Молия ва молиявий муносабатларнинг моҳияти ҳақидаги тасаввурлар вақт ўтиши билан ўз кўринишини қандай ўзгартириб борган?
- Молия деб нимага айтилади?
- Молиянинг моҳияти нималар орқали намоён бўлади?
- Молия қандай функцияларни бажаради?
- Молия ёрдамида амалга ошириладиган ЯИМ ва МДни тақсимлаш ва қайта тақсимлашнинг пировард мақсади нималардан иборат?
- Молия назорат функциясининг асосини нима ташкил этади?
- Молиянинг назорат функцияси амалиётда қандай органларнинг фаолиятлари орқали намоён бўлади?
- Молиянинг функциялари нима орқали амалга оширилади?
- Молия бўйича ишларнинг биринчи муаллифлари қаторига кимларни киритиш мумкин?
- Молиявий сиёсат деб нимага айтилади ва у нимага қаратилган бўлади?

2-маъруза Давлатнинг молия сиёсати.

Режа:

1. Молиявий сиёсатнинг мазмуни ва аҳамияти
2. Молия механизмини таркибий қисмлари ва элементлари
3. Ҳозирги даврда давлатнинг молиявий сиёсати.

2.1. Молиявий сиёсатнинг мазмуни ва аҳамияти

Молиявий сиёсат ўз-ўзини босиб турувчи мустақил аҳамиятга эга бўлиб, бир вақтнинг ўзида ижтимоий фаолиятнинг ҳар қандай соҳасида давлат сиёсатини амалга оширишнинг муҳим воситаси ҳисобланади.

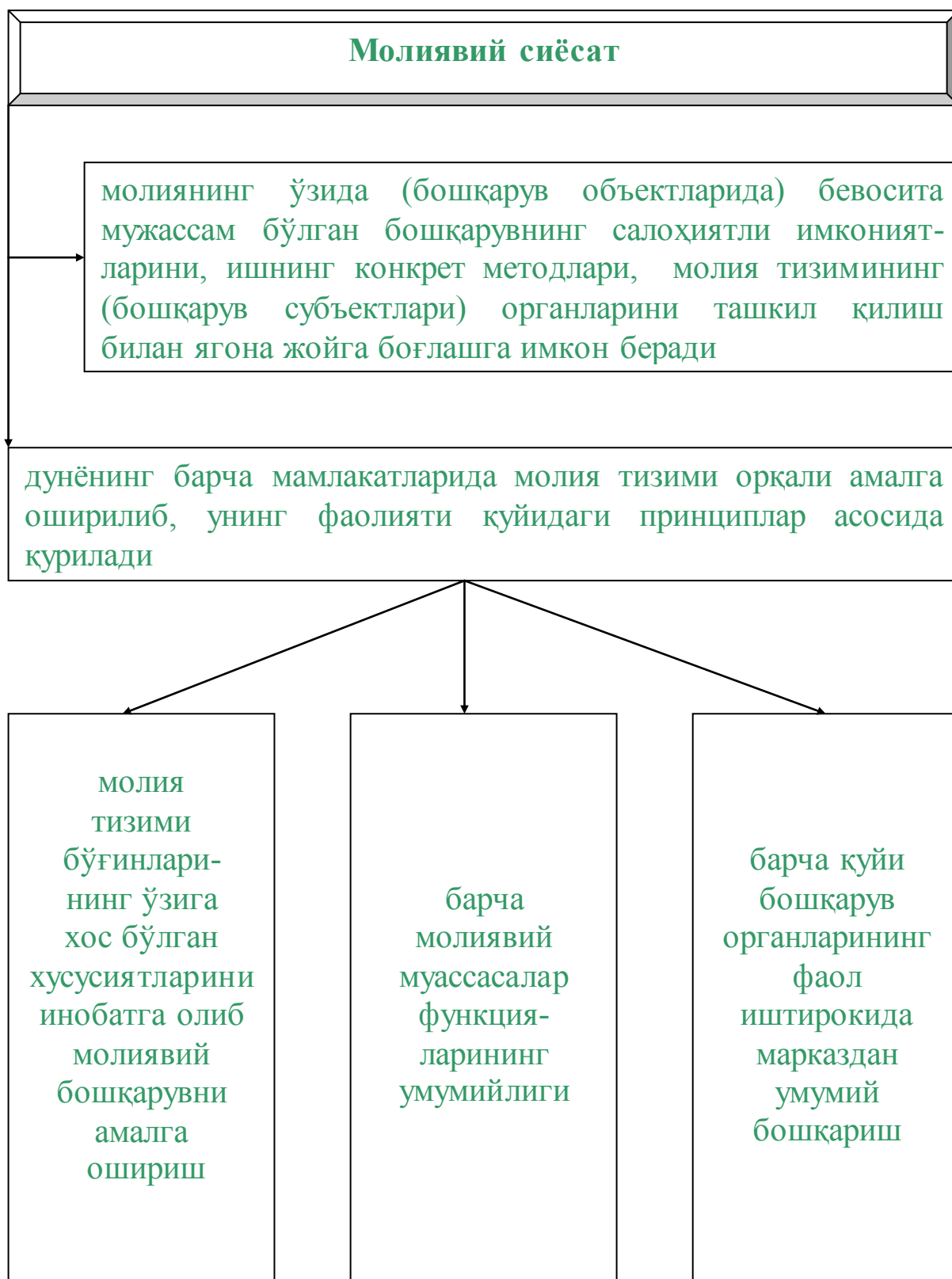
Сиёсат, сиёсий таъсир ва сиёсий раҳбарлик қуйидаги уч элементлардан таркиб топади:

- бош мақсадни аниқлаш ва қўйиш ҳамда жамият ҳаётининг маълум бир даврига хос қўйилган мақсадларга эришиш учун ечилиши зарур бўлган истиқболдаги ва яқин кунлардаги вазифаларни аниқлашлаштириш;
- ёрдамида қўйилган мақсадларга қисқа муддатларда эришиладиган, яқин кунлардаги ва истиқболдаги вазифалар эса оқилона тартибда ҳал қилинадиган муносабатларнинг усуллари, воситалари ва аниқ шакллари ишлаб чиқиш;
- қўйилган вазифаларни ечишга қодир бўлган кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйиш, уларнинг бажарилишини ташкил қилиш.

Демак, такрор ишлаб чиқаришнинг алоҳида эҳтиёжларини қондириш ва узлуксиз такрор ишлаб чиқариш жараёнини молиявий ресурслар билан таъминлаш учун ижтимоий бойликни шакллантириш, тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараёнларига йўналтириладиган мақсад ва вазифаларнинг ечилишини аниқлашга молиявий сиёсат дейилади.

Молиявий сиёсат молиянинг ўзида (бошқарув объектларида) бевосита мужассам бўлган бошқарувнинг салоҳиятли имкониятларини, ишнинг конкрет методлари, молия тизимининг (бошқарув субъектлари) органларини ташкил қилиш билан ягона жойга боғлашга имкон беради. Дунёнинг барча мамлакатларида молиявий сиёсат молия тизими орқали амалга оширилиб, унинг фаолияти қуйидаги принциплар асосида қурилади:

- молия тизими бўғинларининг ўзига хос бўлган хусусиятларини инобатга олиб молиявий бошқарувни амалга ошириш;
- барча молиявий муассасалар функцияларининг умумийлиги;
- барча қуйи бошқарув органларининг фаол иштирокида марказдан умумий бошқариш.

Молиявий сиёсатнинг амалга оширилишини давлат томонидан ўз функциялари ва дастурларини (узоқ, ўрта ва қисқа муддатли) бажариш учун молиявий ресурсларни мобилизация қилиш (жалб қилиш), уларни тақсимлаш ва қайта тақсимлашга йўналтирилган давлат тадбирларининг мажмуи таъминлайди. Бу тадбирларнинг орасида молиявий муносабатларнинг шакллари ва нормаларини ҳукукий регламентация қилиш (тартибга солиш) муҳим ўрин эгаллайди.

Молиявий сиёсат, энг аввало, молиявий ресурсларнинг максимал ҳажмини шакллантиришга йўналтирилган (қаратилган) бўлиши керак. Чунки айнан молиявий ресурслар ҳар қандай ўзгаришларнинг моддий асосини ташкил этади. Шунга мувофиқ равишда молиявий сиёсатни аниқлаш ва уни шакллантириш учун давлатнинг молиявий аҳволи тўғрисида ишончли маълумотлар зарурдир. Ҳукукий демократик давлатда молиявий статистиканинг кўрсаткичлари кенг жамоатчиликка ҳам тегишли бўлиши керак. Молиявий ҳисоботлар эса доимий, ўз вақтида бериладиган, ҳамма олиши мумкин бўлган ва энг асосийси ишончли бўлмоғи лозим.

Молиявий сиёсатнинг мазмуни у қамраб олиши мумкин бўлган молиявий муносабатлар ривожланиши йўналишларининг умумий комплекси билан белгиланади. Уларнинг таркибига қуйидагилар кириши мумкин:

- молиявий сиёсатнинг умумий концепциясини (унинг мақсадларини, принципларини, вазифаларини, амалга ошириш босқичларини ва энг самарали методларини) ишлаб чиқиш;
- ижтимоий такрор ишлаб чиқариш ва иқтисодиётни истиқболли реструктуризация қилишдаги ролига мувофиқ равишда ижтимоий иқтисодий тизимнинг барча даражалари ва соҳалари бўйича молиявий ресурсларни оқилона (оптимал) тақсимлашни ташкил қилиш;
- иқтисодий ўсишнинг жорий ва истиқболдаги молиявий салоҳиятини шакллантириш.

Шунингдек, молиявий сиёсатнинг мазмуни, унинг асосий йўналишлари жамият тараққиётида давлатнинг роли тўғрисидаги фаннинг ривожланиш даражасига ва иқтисодиётни бошқаришда давлат иштирокининг даражасини аниқлайдиган тегишли назарий концепцияларга, молиявий сиёсатни амалга оширишнинг алоҳида инструментларидан фойдаланишда, яъни молиявий муносабатларни ташкил этишнинг конкрет шаклларида намоён бўлади. Шунга асосан таъкидлаш жоизки, йигирманчи юз йилликда жамиятнинг тараққиётида давлатнинг роли тўғрисидаги масала бўйича молия назариясининг асосий йўналишлари мумтоз буржуазия сиёсий иқтисодчилари А.Смит (1723-1780) ва Д.Рикардо (1772-1823) ҳамда инглиз иқтисодчиси Ж.Кейнс (1883-1946) ва уларнинг издошлари томонидан аниқланган.

XX асрнинг 20-йиллари охирларидан бошлаб кейнсчилик назарий концепцияси устунлик қила бошлаб, унга кўра иқтисодиёт тараққиётида давлатнинг ролини такрор ишлаб чиқариш жараёнининг циклик ривожланишига аралаштириш ва уни тартибга солиш орқали кучайтириш

зарурлиги асосланди. Бундай молиявий сиёсатни амалга оширишнинг асосий инструменти сифатида янги иш жойларини яратишга йўналтирилган давлат харажатлари майдонга чиқдики, бу нарса бир вақтнинг ўзида бир неча иқтисодий ва ижтимоий вазифаларнинг ечилишига имкон берди: аҳолининг бандлик даражаси ортди ва аксинча, ишсизлик камайди; тадбиркорлик фаолияти ўсди; қўшимча талаб шакллантирилди; МД кўпайди (ортди); ижтимоий эҳтиёжларни молиялаштиришда катта имкониятлар пайдо бўлди.

Ҳақиқатдан ҳам XX асрнинг 30-60-йилларида кейнсча молиявий сиёсат деб ном олган сиёсат ғарб мамлакатларида ўзининг самарадорлигини исботлади. Давлат иқтисодиётга аралашувининг кенгайиши ва давлат тартибга солувчи функциясининг кучайиши оқибатида молиявий муноса-батларни ташкил қилиш мураккаблашди. Давлат харажатларини тақчилликли молиялаштириш сиёсати давлат кредитининг ривожланишини белгилаб берди. Узоқ ва ўрта муддатли қарзларни жалб этиш ссуда капиталлари бозорининг ривожланишига олиб келди ва ўзининг аҳамияти бўйича давлат молиявий ресурсларини шакллантиришнинг иккинчи манбаига айланди. Бунинг натижасида МДни қайта тақсимлашда молиянинг роли янада кучайди.

Ҳозирги пайтда ривожланган мамлакатларнинг молиявий сиёсати замонавий назариялар остида бўлиб, бу назариялар амалда тартибга солиш икки тизимининг конвергенциясидан (қўшилиб кетганлигидан, аралашувидан) иборат. Шунга мувофиқ равишда айрим давлатлар давлат томонидан тартибга солишнинг ҳам кейнсчилик ва ҳам некейнсчилик тизимининг турли-туман элементларидан фойдаланадилар.

Молиявий сиёсатни ишлаб чиқишда молиявий ресурсларни тақсимлаш ва қайта тақсимлашнинг негизида қуйидагиларнинг ётиши принципиал аҳамиятга эгадир:

- тақсимлаш муносабатларининг субъектларини танлаш, яъни молиявий ресурсларнинг эгалари ва тақсимловчиларини танлаш;
- юридик шахслар ва аҳолининг ўз эҳтиёжларини қондиришдаги мустақиллик даражаси ва давлатнинг функцияларига боғлиқ равишда давлат ихтиёридаги молиявий ресурсларнинг марказлаштирилиш даражасини аниқлаш;
- биринчи даражали ижтимоий эҳтиёжлар ва уларни қондириш чораларини аниқлаш ва шуларга мос равишда молиявий ресурслардан фойдаланишнинг устувор йўналишларини белгилаш;
- молиявий ресурсларни шакллантиришнинг манбалари ва методларини танлаш.

“Молия” фанининг генезиси (тараққиёти)

Бугун кундалик турмушга “финансы” (“молия”) атамасини илк бор киритган муаллифни аниқлаш жуда мураккаб. Бу атаманинг биринчи муаллифи сифатида 1577 йилда “Республика хусусида олти китоб” асарини нашр эттирган француз олими Ж.Боденни қолдириш (ҳисоблаш) мумкин

Молияга бағишланган ишнинг биринчи европалик муаллифи Ксенофонт (эрамиздан аввалги 430-355 йиллар) ҳисобланади. Унинг шу хусусдаги асари “Афина республикасининг даромадлари тўғрисида” деб номланган

Аристотельда (эрамиздан аввалги 384-322 йиллар) молия соҳасидаги қарашлар унинг “Афина давлат тузилмаси” деб номланган асарида баён қилинган

Эрамизнинг 948 йилида солиқлар тўғрисида асар ёзган Қадам исмли араб олимининг номи ҳам фанда маълум

Молия муаммолари билан шуғулланган европалик олимларнинг узоқ рўйхатини Ф.Аквинский (1225-1274 йиллар) бошлаб беради. У илк марта қиролнинг солиқларни ундириш борасидаги ҳуқуқини асослашга уринган

Молия бўйича ишларнинг биринчи муаллифлари қаторига Ф.Петрарка, Д.Караф, Бернардо, Ф.Гвиччардини, Дж.Ботеро, Н.Макиавели ва бошқа италияликларни киритиш мумкин

XVII асрда молия назариясининг ривжланишига инглиз иқтисодчилари катта ҳисса қўшган. Уларнинг орасидан Т.Мен, Дж.Локк, Т.Гоббс, Гаутонларни алоҳида ажратиб кўрсатиш керак

Молиявий сиёсат кўп ўлчамли тушунча ҳисобланади. Агар умумий ҳолда унинг соҳаси жамият тараққиётининг алоҳида босқичларида ҳукмронлик қилган назарий концепциялардан келиб чиққан ҳолда иқтисодий ва ижтимоий соҳаларни бошқаришда давлатнинг иштирок этиш параметрлари билан аниқланса, унинг қиймат муносабатларининг элементлари бўйича дифференциация қилиниши (табақаланиши) молия тизимининг ривожланганлигига ва унинг айрим (алоҳида) бўғинларининг мустақиллигига боғлиқ бўлади.

2.2. Молиявий сиёсатнинг таркибий қисмлари (йўналишлари)

Молиявий сиёсатнинг таркибий қисмлари (йўналишлари) қуйидагилардан иборат:

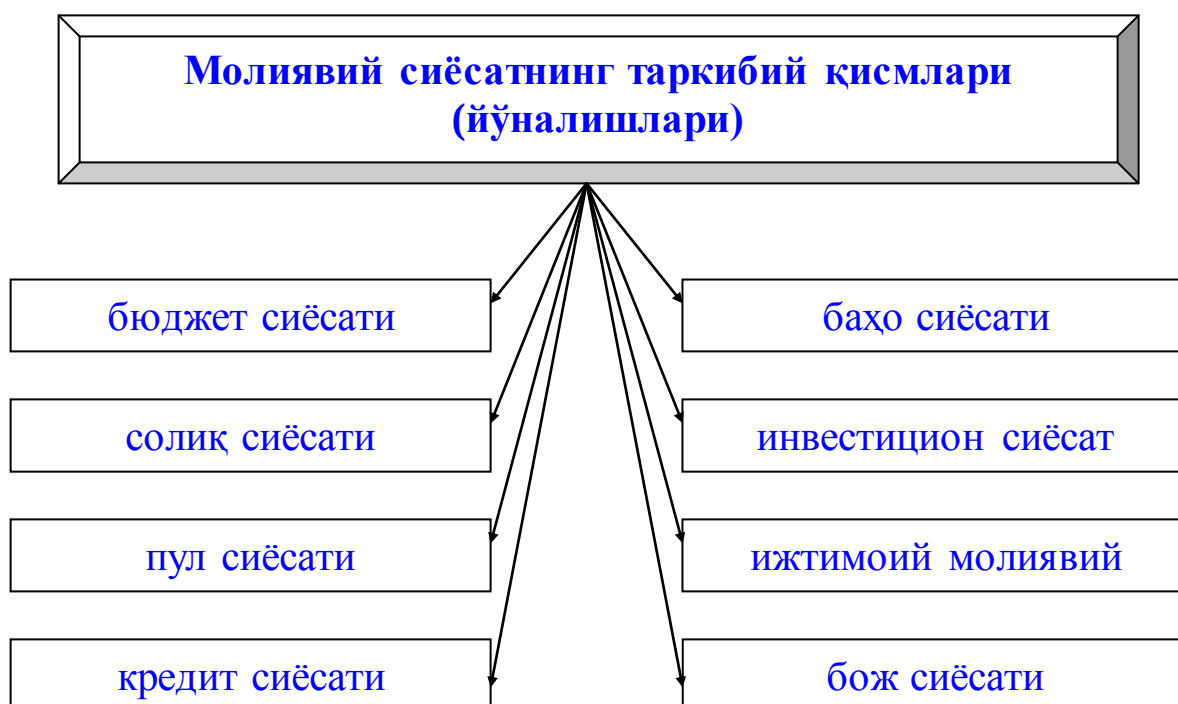
- бюджет сиёсати;
- солиқ сиёсати;
- пул сиёсати;
- кредит сиёсати;
- баҳо сиёсати;
- инвестицион сиёсат;
- ижтимоий молиявий сиёсат;
- бож сиёсати.

Ўз навбатида, молиявий сиёсат давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий сиёсатини амалга оширишнинг воситаси бўлиб ҳисобланади ва шу маънода ёрдамчи ролни ўйнайди. Бир вақтнинг ўзида давлат сиёсатининг бошқа – миллий, геосиёсат, ҳарбий – йўналишлари ҳам мавжудлигини эсдан чиқармаслик керак. Ана шу барча беш йўналишнинг (иқтисодий, ижтимоий, миллий, геосиёсат, ҳарбий) йиғиндиси (мажмуи) давлат сиёсатини амалга оширишнинг асосий инструменти сифатида хизмат қиладиган молиявий сиёсатни аниқлаб беради.

Молиявий сиёсат молиявий бошқарувнинг таркибий қисми сифатида бошқарувнинг юқори (олий) органларига тегишлидир. Мамлакатнинг субъектлари даражасида молиявий сиёсат борасида қарорларнинг қабул қилиниш имкониятлари чекланган ва маҳаллий ҳокимият органларининг функциялари унчалик катта эмас. Уларнинг бу функциялари бюджет ва маҳаллий солиқлар билан чегараланади.

Молиявий сиёсатнинг таркибий қисми (йўналиши) сифатида давлатнинг **бюджет сиёсати**, энг аввало, ҳар бир мамлакатнинг Конституцияси ва бюджет жараёнида ҳамда қонун ижодкорлигида алоҳида ҳокимият органларининг функцияларини белгиловчи бошқа қонунлар мажмуига мувофиқ аниқланади. Ўзининг ҳажми ва муҳимлиги жиҳатидан энг катта иш бўлишига қарамасдан бюджет сиёсатини фақат бюджет жараёнига тегишли деб ҳисоблаш

мақсадга мувофиқ эмас. Қонун бюджет жараёнида ҳокимиятнинг қонунчилик ва ижроия органилари функцияларини, мамлакат субъектлари функцияларини, бюджет федерализми принципларини, бюджет жараёни субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ва ҳ.к.ларни аниқ белгилаши керак. Бироқ бюджет сиёсати шу билан чекланмайди. Бюджет сиёсати бюджетда концентрация қилинадиган (тўпланадиган) ЯИМ ҳиссасини аниқлашда, мамлакат юқори ва қуйи органиларининг ўзаро муносабатларида, бюджет харажатлар қисмининг таркибий тузилишида, турли даражадаги бюджетлар ўртасида харажатларни тақсимлашда, давлат қарзини бошқаришда, бюджет тақчиллигини қоплаш йўллари аниқлашда ва ҳ.к.ларда ифодаланади.

Демократик давлатда бюджет қонун тарзида тасдиқланадиган ҳужжат ҳисобланади. Унда давлатнинг ўз функцияларини бажариш мақсадида давлат қўлида концентрация қилинган (тўпланган) пул маблағларининг ҳаракати ўз ифодасини топади. Давлат сиёсати аниқлаб берадиган мақсадларга эришиш учун пул ресурсларини йўналтириш бюджет сиёсатининг устуворлигини ташкил этади. Агар мақсадга эришиш миллий иқтисодиёт таъминлайдиган маблағлардан кўп маблағ талаб этса, давлат қўшимча даромадларни шакллантиришнинг қуйидаги фавқулоддаги усуллари қўллашга мажбур бўлади: ички ва ташқи кредитлар, миллий бойликни сотиш, бойлик ва мол-мулкни ижарага бериш ва концессиялар. Бюджетнинг даромадлар қисмини тўлдиришнинг фавқулоддаги чоралари иқтисодий мустақилликнинг

йўқолишига олиб келиши мумкин. Буни ҳисобга олган ҳолда ҳокимиятнинг қонунчилик органлари қарз олишнинг чегарасини олдиндан белгилайди.

Солиқ сиёсати молиявий сиёсатнинг энг муҳим қисми (йўналиши) ҳисобланади. Беш юз йилдан ортиқроқ вақт мобайнида замонавий молия фани солиқларга нисбатан муносабатини аниқ белгилаш имконига эга бўлган. Бу муносабатлар қуйидагилардан ташкил топади:

- солиқларсиз давлатнинг фаолият кўсатиши мумкин эмас;
- солиқли ундириш қатъий ўсиш тенденциясига эга;

Бозор иқтисодиёти шароитида шахсий ташаббуссиз ва жамият барча аъзоларининг самарали меҳнатисиз иқтисодиётни тиклаш мураккаблигича қолаверади. Солиқлар бозор иқтисодиётида меҳнатнинг асосий рағбатлантирилишини (мотивация қилинишини) олиб қўяди, яъни меҳнат даромад келтириши лозим. Мамлакат иқтисодиётига солиқ сиёсатининг таъсири бевосита намоён бўлади – юқори солиқ остонаси такрор ишлаб чиқариш жараёнининг инвестицион имкониятларини қисқартиради (торайтиради), жамиятда истеъмол даражаси пасаяди ва бу нарса, ўз навбатида, ишлаб чиқариш ва хизмат секторларининг ўсиш базаларининг (асосларининг) пасайишига олиб келади.

Молиявий сиёсатнинг таркибий қисмларидан (йўналишларидан) яна бири **пул сиёсатидир**. Агар муомаладаги пул миқдори товарлар массаси миқдорига (пулнинг айланиш тезлигини ҳисобга олган ҳолда) мос келмаса, пул массасининг етмаган қисми қоғоз пуллар (пулларнинг суррогати) ҳисобидан ёки хорижий валюта ҳисобидан тўлдирилади (тикланади). Ва аксинча, агар пул массаси унга бўлган талабдан ортиқ бўлса, ё пул массасининг мамлакатдан четга чиқиши (оқиши) ёки миллий валютанинг қадрсизланиши содир бўлади. Табиий равишда, бу вариантларнинг барчаси мамлакатнинг қонунчилигига ҳам бевосита боғлиқ – мамлакатда хорижий валютанинг муомалада бўлишига рухсат бериладими ёки йўқми, миллий валюта конвертация қилинадими ёки йўқми? ва ҳ.к.

Товарлар массаси чекланганда пул эмиссияси бошқа мамлакатларнинг пул бирлигига нисбатан миллий пул бирлигининг қадрсизланишига олиб келади.

Кредит сиёсати ҳам молиявий сиёсатнинг таркибий қисми (йўналиши) бўлиб, унинг намоён бўлиши мамлакатнинг кредити тизими орқали амалга оширилади. Кредит тизими ссуда капиталининг фаолият кўрсатишини таъминлайди. Ўз навбатида, ссуда капитали такрор ишлаб чиқариш жараёнини амалга оширишнинг муҳим шарти ҳисобланиб, айланма маблағларни тўлдириш ва инвестициялар учун маблағларнинг қарзга олинишини таъминлайди. Иқтисодиётнинг кредит сектори ўртача фойда нормасини тенглаштириш учун ҳам хизмат қилади. Фоиз ставкасининг даражаси жамиятдаги иқтисодий фаолликка салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Молиявий сиёсатнинг таркибий қисми (йўналиши) сифатида давлатнинг **баҳо сиёсати** монопол товар ва хизматлар баҳоси ва тарифининг коррективка қилиниши (ўзгартирилиши) орқали ифодаланади. Ер, ости бойликлари, сув

ҳавзалари, темир йўллар, электр узатиш тармоқлари, нефт ва газ қувурлари давлатнинг монопол эгалигидадир. Бу тармоқлар товарлари ва хизматлари баҳосининг ўсиши (ортиши) миллий хўжалик барча бошқа секторларида баҳоларнинг ўсишига олиб келади. Бу ерда боғланиш шунчалик аёнки, ҳеч қандай изоҳга ҳожат йўқ. Шунинг учун ҳам баҳо сиёсати иқтисодиётни тартибга солишнинг муҳим омили бўлиб ҳисобланади.

Инвестиция сиёсати молиявий сиёсатнинг таркибий қисмларидан (йўналишларидан) бири бўлиб, у энг аввало, мамлакат иқтисодиётининг реал секторига ўз ва хорижий инвестицияларни жалб қилиш учун шароитларни яратиш бўйича тадбирлар комплексидан иборат. Бу сиёсат давлат бошқаруви ва хўжалик юритувчи субъектлар молиясини бошқаришнинг турли даражаларида амалга оширилади. Инвестицион сиёсатнинг асосий вазифаси мамлакат иқтисодиётига инвесторлар томонидан молиявий ресурсларни киритиш (жойлаштириш), мамлакатдан капиталнинг “қочиб” кетмаслиги ва аксинча, мамлакатга хорижий капиталлар оқимининг кириб келиши учун шароитларни яратиш орқали ифодаланади.

Ижтимоий молиявий сиёсат Конституцияга мувофиқ мамлакат аҳолисининг ҳуқуқларини молиявий жиҳатдан таъминлаш билан боғлиқ. Ҳозирги пайтда бу сиёсат, ўз навбатида, пенсия сиёсати, иммиграцион сиёсат, аҳоли айрим ижтимоий гуруҳларига молиявий ёрдам кўрсатиш сиёсати ва бошқа сиёсатларни ўз ичига олади.

Бож сиёсатини молиявий сиёсатнинг таркибий қисми (йўналиши) сифатида қараш билан биргаликда уни солиқ ва баҳо сиёсатларининг ҳам бир қисми сифатида эътиборга олиш керак. Чунки солиқлар ва божлар (бож йиғимлари) товар ва хизматларнинг баҳосига бевосита таъсир кўрсатади. Бир вақтнинг ўзида бож сиёсати мамлакат иқтисодиётига таъсир кўрсатишнинг ўзига хос бўлган усулига ҳам эгадир. Усулнинг ўзига хослиги шундаки, бу сиёсат бир томондан, мамлакат ички бозорига импорт қилинаётган товарлар ва хизматларни кенгайтириши ёки чеклаши, иккинчи томондан эса, мамлакатдан товарлар ва хизматлар экспортини рағбатлантириши ёки унга тўсқинлик қилиши мумкин. Масалан, мамлакатда ўхшаши бўлмаган технологик асбоб-ускунани импорт қилишга 20% ли бож йиғими ўрнатилса, бу нарса мамлакатдаги ишлаб чиқарувчиларнинг инвестицион имкониятларини камайтиради, ички ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатларини пасайтиради, импорт қилинадиган маҳсулотларнинг салмоғини оширади.

2.3. Ҳозирги даврда давлатнинг молиявий сиёсати.

Ўзбекистон мустақилликка эришиб, иқтисодий ривожланишда бозор муносабатларига юз тутар экан, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида бўлгани каби, молия ва молиявий муносабатларида ҳам чуқур ислохотларни амалга оширишга тўғри келди. Белгиланган стратегик вазифалар давлатнинг тактик чора-тадбирлари асосида бажарила бошланди.

Ўзбекистонда молиявий сиёсатнинг ҳозирги кундаги асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- давлат бюджетидаги тақчилликни йўл қўйилган энг кам даража доирасида (ЯИМнинг 3-4%и атрофида) чеклашга йўналтирилган қаттиқ молиявий сиёсатни амалга ошириш;
- давлат харажатларининг биринчи навбатда иқтисодиётдаги зарур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, ишлаб чиқаришнинг ўсишини кўзлаб йўналтиришни таъминлаш;
- ижтимоий ҳимоянинг адресли бўлишига, молиявий маблағларнинг ижтимоий ёрдамга ҳақиқатда муҳтож аҳоли қатламларига етиб боришини таъминлаш;
- Давлат бюджети ва корхоналар молиявий аҳволининг барқарорлигини таъминлаш;
- бюджет интизомига қатъий риоя қилиш;
- солиқ сиёсатини такомиллаштириш, солиқларнинг иқтисодиётга рағбатлантирувчи таъсирини кучайтириш :
- маҳаллий бюджетларни шакллантириш манбалари бўлган республика солиқлари билан маҳаллий солиқлар ўртасида аниқ чегара ўтказиш;

Ўзбекистонда молиявий сиёсатнинг ҳозирги кундаги асосий вазифалари

→ давлат бюджетидаги дефицитни йўл қўйилган энг кам даража доирасида (ЯИМнинг 3-4%и атрофида) чеклашга йўналтирилган қаттиқ молиявий сиёсатни амалга ошириш

→ давлат харажатларининг биринчи навбатда иқтисодиётдаги зарур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, ишлаб чиқаришнинг ўсишини кўзлаб йўналтиришни таъминлаш

→ ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш талабларидан келиб чиққан ҳолда, аҳолининг ижтимоий ҳимоясини таъминлаш, аҳолининг конституция билан кафолатланган ҳуқуқларини ҳимоя қилишни таъминловчи молиявий базани яратиш, эркин меҳнат ва ишбилармонлик асосида аҳоли турмуш даражасини кўтариш учун зарур шарт-шароитларни яратиш

→ ижтимоий ҳимоянинг адресли бўлишига, молиявий маблағларнинг ижтимоий ёрдамга ҳақиқатда муҳтож аҳоли қатламларига етиб боришини таъминлаш

→ Давлат бюджети ва корхоналар молиявий аҳволининг барқарорлигини таъминлаш

→ бюджет интизомига қатъий риоя қилиш

Ҳозирги вақтда мамлакатимиз молия сиёсати муаммолари қаторига унинг ҳаёт (давр) билан ҳамнафаслигини таъминлаш, унинг давлатимиз ривожланишининг ўзгарган шароитларига тезда мослаша билишини

таъминлаш, ўз ечимини кутаётган вазифаларни ҳал этиш учун керакли усулларни ўз вақтида топа билиш, стратегик концептуал ечимларни ишлаб чиқиш, маблағларга қараб яшаш талабига риоя этилишини таъминлаш, фуқаролар ижтимоий талаб-эҳтиёжларини қондиришнинг молиявий базасини (асосини) белгилашда қолдик ёндашувидан (усулидан) ижтимоий харажатларнинг адреслилигини таъминлашга ўтиш каби тадбирлар киради.

Ҳозирги шароитда ишлаб чиқилган давлат молия сиёсати концепциясининг мақсади иқтисодийни барқарор ривожлантириш, ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлигини бутун чоралар билан ошириш асосида жамият аъзоларининг турмуш фаровонлиги даражасини таъминлашдан иборат. Молия стратегиясининг ижтимоий йўналтирилганлиги халқ фаровонлигини оширишга юбориладиган молия ресурсларини кўпайтириш имкониятларини қидириб топишда намоён бўлибгина қолмай, балки иқтисодий сиёсатнинг бош мақсадига бутунлай янгича ёндошувда ҳам намоён бўлади ва эндиликда аҳоли турмуш даражаси ва ишлаб чиқаришнинг ўсишини молия ресурслардан самарали фойдаланиш йўналишларини белгилайди.

Ижтимоий ва бошқа эҳтиёжларни қондиришга йўналтириладиган молия ресурсларининг ўсишига, энг аввало, рентабелли фаолият кўрсатиш орқали эришилади. Бироқ сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий шароит ўзгариши билан давлат харажатлари доимо ўсиб боради. Шу муносабат билан ҳозирги молия сиёсати давлат молия ресурсларининг мунтазам ўсишини таъминлашга қаратилган тадбирларни назарда тутди.

Бюджетга тушаётган тўловлар ҳажмини оширишнинг зарурлиги хўжалик бўғинларининг ишчан фаоллигини жонлантиришга қаратилган молия сиёсатининг ҳаётга татбиқ этилишини талаб қилади.

Молиявий сиёсатни фаоллаштириш мақсадида молиявий ресурсларни қайта тақсимлаш амалиётини тубдан ўзгартириш катта аҳамиятга эга. Бюджет воситасида, шунингдек, юқори ташкилотлар орқали амалга ошириладиган «вертикал» услубга қарама-қарши молиявий ресурсларни молия бозори орқали «горизантал» қайта тақсимлаш ҳам борган сари янада кенг ривож топади. Маблағларнинг ўтказиб турилиши эса молиявий ресурслардан талаб ва таклифдан келиб чиққан ҳолда фойдаланишни назарда тутди.

Молия бозорининг ривожланиши муносабати билан миллий иқтисодийни ривожлантириш ва умумдавлат эҳтиёжларини қондириш учун аҳоли, корхона ва ташкилотларнинг пул даромадлари ва жамғармаларини жалб этиш зарур. Шу муносабат билан Давлат облигациялари ва хазина билетларини чиқариш ҳам давлат ресурсларининг ҳажмини кўпайтиради.

Молиявий сиёсат реал молиявий имкониятларни ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилиши ва татбиқ этилиши зарур. Сарфлар (харажатлар) молия ресурсларининг кўпайганидагина ўсиши мумкин. Бу, энг аввало, ишлаб чиқаришни молиялаштиришни билдиради. Иқтисодий ва молиявий сиёсатнинг ҳамма тадбирлари, бир томондан, аҳолига ўз даромадларини ошириш имкониятини бериш, иккинчи томондан эса тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш учун мақбул шароитларни яратишга қаратилиши керак.

Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

- Молиявий сиёсатнинг таркибий қисмларига (йўналишларига) нималар киради?
- Молиявий сиёсатнинг таркибий қисми (йўналиши) сифатида давлатнинг бюджет сиёсати, энг аввало, нималарга мувофиқ равишда аниқланади ва унинг мазмуни нималардан иборат?
- Молиявий сиёсатнинг таркибий қисми (йўналиши) бўлган кредит сиёсатининг мазмуни нималардан ва у нима орқали амалга оширилади?
- Амалга оширилаётган кредит сиёсатига мувофиқ фоиз ставкаси асосиз даражада юқори бўлса, у қандай салбий оқибатларга олиб келиши мумкин?
- Молиявий сиёсатнинг таркибий қисми (йўналиши) сифатида давлатнинг баҳо сиёсати нималар орқали ифодаланади?
- Инвестиция сиёсати молиявий сиёсатнинг таркибий қисмларидан (йўналишларидан) бири сифатида қандай тадбирлар комплексида иборат бўлиши мумкин?
- Ўзбекистонда молиявий сиёсатнинг ҳозирги кундаги асосий вазифалари нималардан иборат?
- Ҳозирги шароитда ишлаб чиқилган давлат молия сиёсати концепциясининг мақсадини нималар ташкил этади?
- Ҳозирги босқичдаги молия сиёсатининг ўзига хос хусусиятлари нималар билан характерланади?

3-Маъруза. Молияни бошқаришнинг моҳияти. Молиявий бозорлар ва институтлар.

Режа:

3.1. Молияни бошқаришнинг моҳияти.

3.2. Молиявий бошқарув органлари ва уларнинг вазифалари.

3.3. Молиявий режалаштириш ва башоратлаш

3.1. Молияни бошқаришнинг моҳияти.

“Бошқарув” атамаси умумий тарзда объектни ривожлантириш ва такомиллаштириш мақсадида унга онгли равишда таъсир кўрсатишни англатади. Молия тизими доирасида молиявий ресурсларни қайта тақсимлаш ҳар доим маълум бир мақсадларга эришишга йўналтирилган бўлади. Бу нарса маълум бир тарзда бошқарув схемасини ташкил этишни тақозо этади. Шу маънода ва энг умумий кўринишда бошқарув субъектининг бошқарув объектига мақсадга йўналтирилган таъсири бошқарув дейилади.

Молиявий бошқарувнинг мақсади макроиқтисодий мувозанатда, бюджет профицитада, давлат қарзининг камайишида, миллий валютанинг барқарорлиги ва мустаҳкамлигида ва ниҳоят, давлат ва жамият барча аъзолари иқтисодий манфаатларининг ягоналигида (муштараклигида) намоён бўладиган молиявий барқарорлик ва молиявий мустақилликни таъминлашдир. Шунга монанд равишда унинг асосий методологик принциплари қуйидагилардан иборат:

- пировард мақсадга боғлиқлик;
- ҳўжалик барча тармоқларининг макроиқтисодий мувозанатлилиги;
- жамият барча аъзоларининг манфаатларига мос келиш;
- иқтисодий қонунлардан фойдаланиш;
- реал имкониятлар асосида ички ва ташқи иқтисодий шароитларни ҳисобга олиш.

Молиявий бошқарувнинг конкрет методлари ва шакллари қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- молиявий режалаштириш;
- башоратлаш (прогнозлаштириш);
- дастурлаштириш;
- молиявий тартибга солиш;
- молиявий назорат;
- молиявий қонунларни (қонунчиликни) қабул қилиш;
- молиявий ресурсларни жалб қилиш методлари тизими.

Энг умумий кўринишда молиявий бошқарув тизимини 3.1-чизмадагидек тасаввур қилиш мумкин.

3.1-чизма. Молиявий бошқарув тизими.

3.2. Молиявий бошқарув органлари ва уларнинг вазифалари.

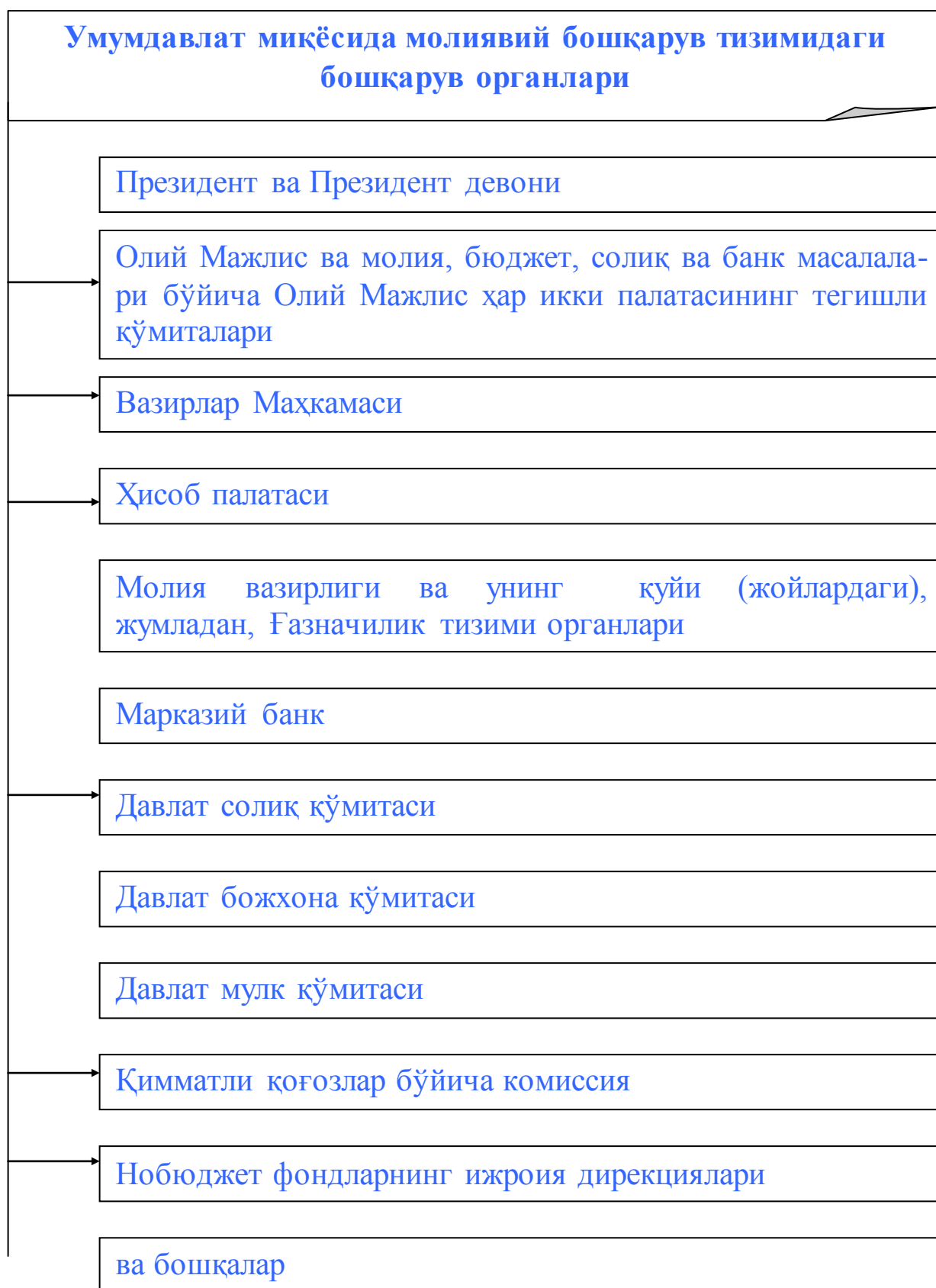
Молия тизимини умумий бошқариш мамлакатнинг олий ҳокимият ва бошқарув органлари томонидан амалга оширилади. Умумдават миқёсида молиявий бошқарув тизими қуйидаги бошқарув органларидан ташкил топиши мумкин(3.2-чизма)

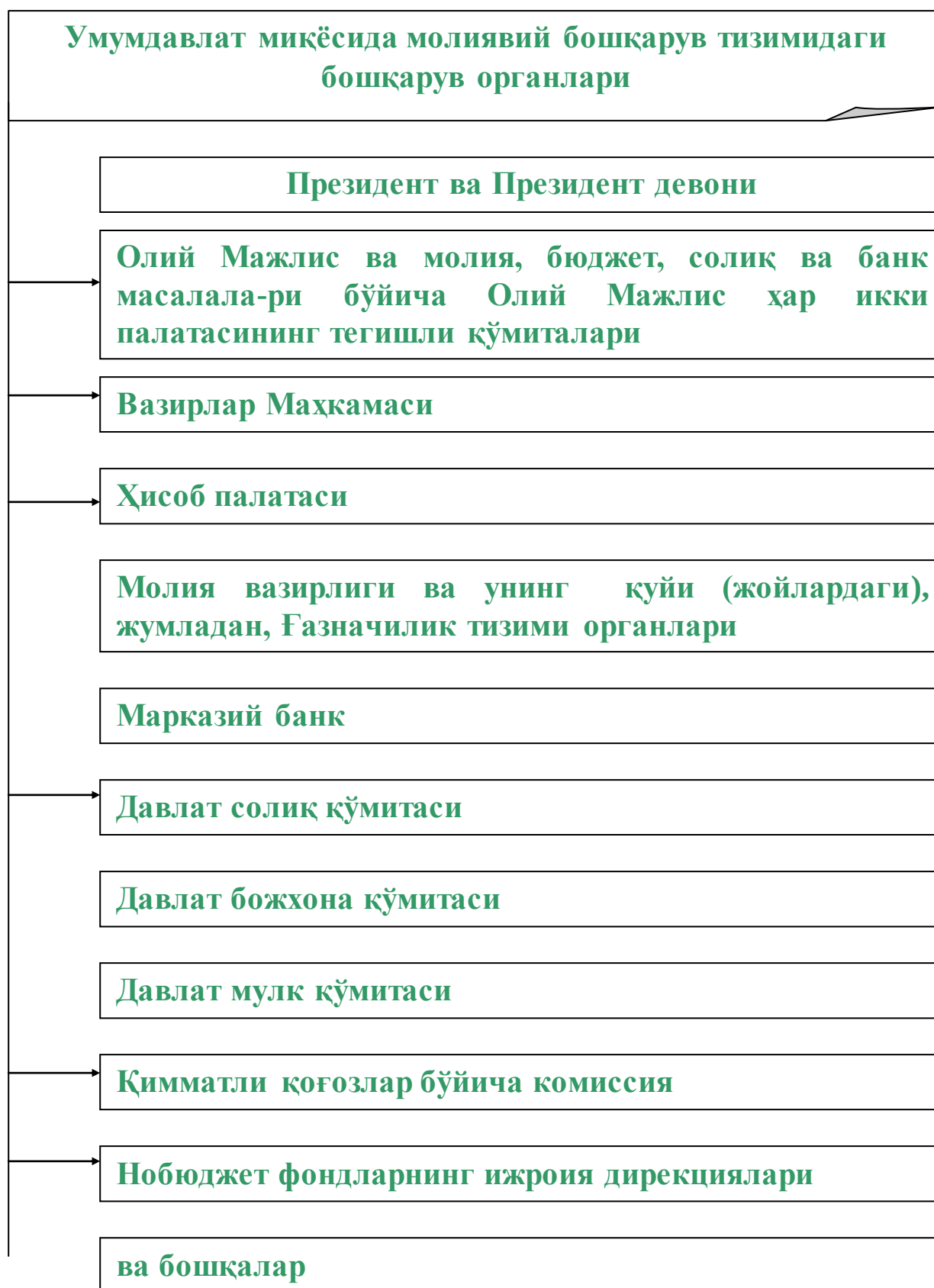
- Президент ва Президент девони;
- Олий Мажлис ва молия, бюджет, солиқ ва банк масалалари бўйича Олий Мажлис ҳар икки палатасининг тегишли қўмиталари;
- Вазирлар Маҳкамаси;
- Ҳисоб палатаси;
- Молия вазирлиги ва унинг қуйи (жойлардаги), жумладан, Ғазначилик тизими органлари;
- Марказий банк;
- Давлат солиқ қўмитаси;
- Давлат божхона қўмитаси;
- Давлат мулк қўмитаси;
- Қимматли қоғозлар бўйича комиссия;
- Нобюджет фондларнинг ижроия дирекциялари
- ва бошқалар.

Мамлакат Президенти (Президент девони) молия тизимининг фаолиятини регламентация қилади (тартибга солади), мамлакат бюджетини имзолайди, Парламент томонидан қабул қилинган молиявий қонунларга “вето” қўйиш ҳуқуқига эга.

Икки палатадан (Сенат ва Қонунчилик) иборат бўлган Олий мажлис солиқлар, йиғимлар, носолиқли тўловларни белгилайди (ўрнатади), Давлат бюджетини кўриб чиқади ва тасдиқлайди, шунингдек, Давлат бюджетининг ижроси тўғрисидаги ҳисоботни ҳам тасдиқлайди, молиявий қонунларни (масалан, Солиқ кодекси ва бошқалар) қабул қилади. Бир вақтнинг ўзида давлат ички ва ташқи қарзининг тегишли (чегаравий) даражасини белгилаш (ўрнатиш) ҳам Олий Мажлис томонидан амалга оширилади.

Молиявий бошқарувнинг умумий бошқарув органи сифатида Вазирлар Маҳкамаси Давлат бюджетини кўриб чиқади, молиявий бошқарувнинг ягона умумий маркази сифатида майдонда гавдаланади.

3.2-чизма. Умумдавлат миқёсида молиявий бошқарув тизимидаги бошқарув органлари

Давлат молиявий назорат органи сифатида Ҳисоб палатаси молиявий бошқарувга оид қуйидаги вазифаларни бажаради:

- ҳажми ва мақсадга мўлжалланганлиги бўйича Давлат бюджети ва нобюджет фондлари даромадлар ва харажатларининг ўз вақтида ижро этилиши устидан назоратни ташкил қилиш ва амалга ошириш;
- давлат маблағларининг сарфланиш ва давлат мулкидан фойдаланишнинг мақсадга мувофиқлиги ва самарадорлигини аниқлаш;
- Давлат бюджети ва нобюджет фондларни шакллантириш ва улардан фойдаланишга таъсир кўрсатадиган ёки харажатларнинг Давлат бюджети ҳисобидан қопланишини кўзда тутаётган давлат ҳокимиятининг қонунлари ва норматив-ҳуқуқий актларини молиявий экспертиза қилиш;
- Давлат бюджетининг ижроси ва амалга оширилаётган назорат тадбирларининг натижалари тўғрисида Олий Мажлиснинг Сенати ва Қонунчилик палатасига доимий равишда маълумотларни тақдим этиш;
- ва бошқалар.

Молиявий бошқарувнинг марказий органи Молия вазирлиги ва унинг жойлардаги органлари ҳисобланади. У мамлакат миқёсида ягона молиявий, бюджет, солиқ ва валюта сиёсатининг амалга оширилишини таъминлайди. Молия вазирлигининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- ягона давлат молия сиёсатини ишлаб чиқиш ва уни амалга ошириш;
- Давлат бюджетининг лойиҳасини тузиш ва унинг ижросини таъминлаш;
- бюджет маблағлари ва нобюджет фондлар маблағларининг оқилона ва мақсадли ишлатилиши устидан молиявий назоратни амалга ошириш;
- давлат молиясининг барқарорлигини таъминлаш ва молиявий бозорни ривожлантиришга оид чора-тадбирларни кўриш;
- мамлакатнинг бюджет тизимини такомиллаштириш, бу борада тегишли таклифларни ишлаб чиқиш ва уларни ҳаётга татбиқ этиш чораларини кўриш;
- мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг устувор йўналишларига молиявий ресурсларни концентрация қилиш (тўплаш);
- Давлат бюджети ва жамланма (консолидация-лаштирилган) бюджетнинг ижроси ҳақида ҳисоботни тайёрлаш;

Молия вазирлигининг муҳим бўлинмаси Ғазначилик тизими бўлиб, у давлат бюджетининг касса ижросини таъминлашда масъулдир. Молиявий бошқарувга бевосита дахлдор бўлган Ғазначилик тизимининг асосий вазифалари таркибига қуйидагилар киради:

- мамлакат бюджетининг ижросини ташкил қилиш, амалга ошириш ва назорат қилиш;
- кассанинг ягоналиги принциpidан келиб чиқиб, Ҳазиначиликнинг банкдаги ҳисоб варақларида бўлган бюджет даромадлари ва харажатларини бошқариш;
- давлат нобюджет фондларининг молиявий ижросини таъминлаш;

- давлат молиявий ресурсларининг ҳажмларини қисқа муддатли башоратлаш ва уларни оператив бошқариш;
- Марказий банк билан биргаликда давлатнинг ички ва ташқи қарзларини бошқариш ва унга хизмат қилиш (кўрсатиш);
- бюджет бўйича ҳукуматнинг молиявий операциялари тўғрисида ва шунингдек, мамлакат бюджет тизимининг аҳволи тўғрисида қонунчилик ва ижроия органларига ҳисоботни тақдим этиш;
- ва бошқалар.

Мамлакатнинг Марказий банки молиявий сиёсат ва унинг таркибий қисми бўлган пул-кредит сиёсатини амалга оширишда муҳим роль ўйнаб, у Хазиначилик тизими органлари билан биргаликда бюджетнинг касса ижросини таъминлайди ва бошқа кредит институтларининг фаолиятини назорат қилади.

Молиявий бошқарув тизимида Давлат солиқ қўмитаси ва унинг қўйи органлари ҳам муҳим роль ўйнаб, улар ёрдамида солиқлар, йиғимлар ва бошқа тўловларнинг тўғри ҳисобланиши, уларнинг тегишли бюджет фондларига тўлиқ ва ўз вақтида ўтказилиши устидан назорат амалга оширилади.

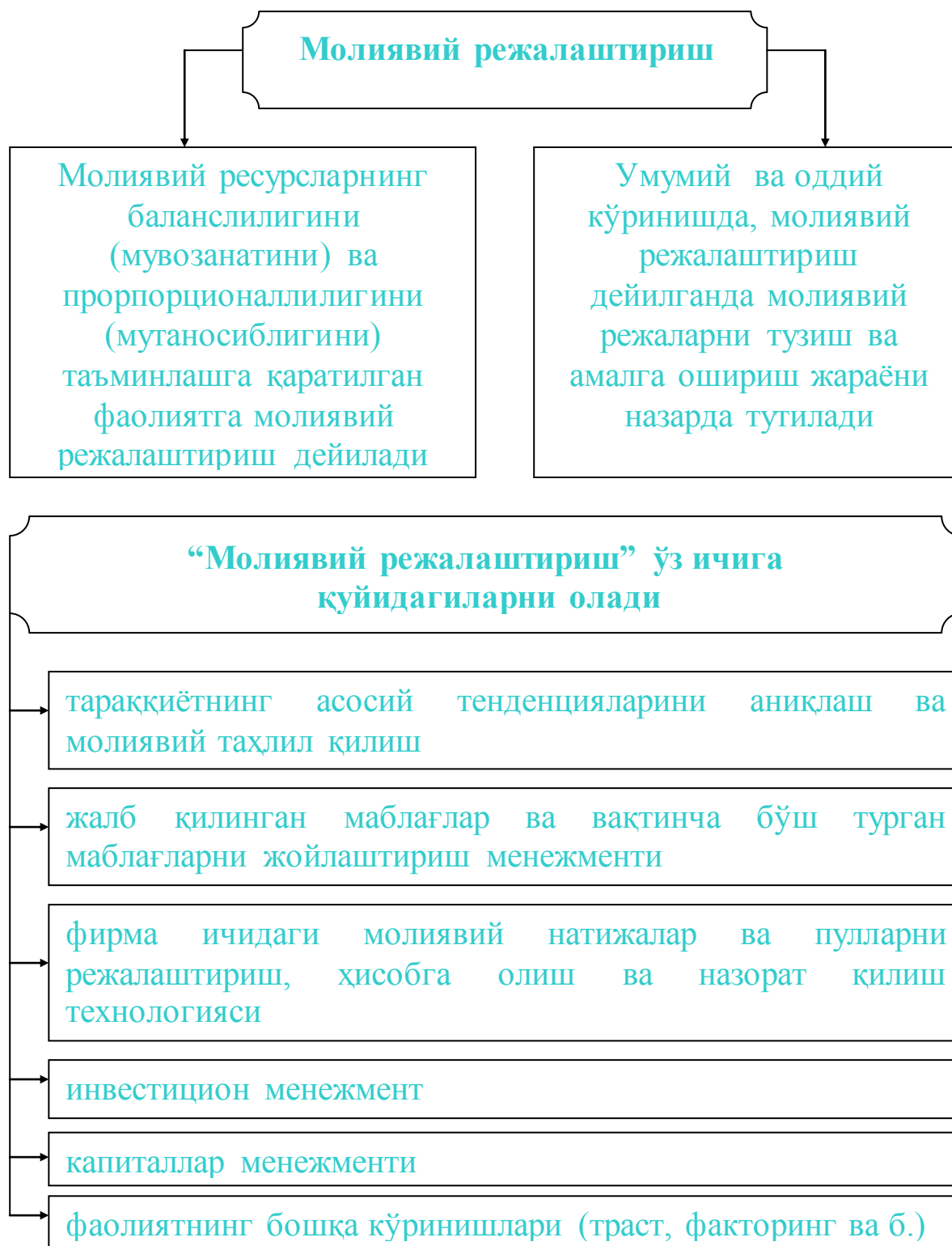
3.3. Молиявий режалаштириш ва башоратлаш

Ҳар қандай ижтимоий-иқтисодий жараёнларни бошқариш тизимининг асосий босқичларидан бири режалаштиришдир. Иқтисодий адабиётларда, энг умумий шаклда, режалаштириш истикболга йўналтирилган қарорларни қабул қилиш бўйича фаолият деб талқин қилинади.

“Режалаштириш” тушунчасининг маъно-мазмунини янада умумийроқ бўлган ва ҳўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини мувофиқлаштиришнинг объектив зарурлиги ва имкониятини англаувчи “режалилик” орқали аниқлаш мумкин. Ҳақиқатдан ҳам режалаштириш амалиётда режалиликни амалга оширишни, яъни баланслик (мувозанат) ва пропорционалликка (мутаносибликка) эришиш бўйича онгли фаолиятни билдиради. (3.3-чизма)

“Молиявий режалаштириш” тушунчаси ўз ичига қўйидагиларни олади:

- тараққиётнинг асосий тенденцияларини аниқлаш ва молиявий таҳлил қилиш;
- жалб қилинган маблағлар ва вақтинча бўш турган маблағларни жойлаштириш менежменти;
- фирма ичидаги молиявий натижалар ва пулларни режалаштириш, ҳисобга олиш ва назорат қилиш технологияси;
- инвестицион менежмент;
- капиталлар менежменти;
- фаолиятнинг бошқа кўринишлари (траст, факторинг, лизинг ва бошқалар).

3.3-чизма. Молиявий режалаштириш

Қуйидагилар молиявий режалаштиришнинг асосий вазифалари ҳисобланади:

- ишлаб чиқариш, инвестицион ва молиявий фаолиятларни керакли бўлган молиявий ресурслар билан таъминлаш;
- пул маблағларидан иқтисод қилиб, тежаб-тергаб фойдаланиш ҳисобидан корхонанинг фойдасини ошириш бўйича ички резервларни қидириб топиш;
- капитални самарали жойлаштириш йўллари аниқлаш, ундан оқилона ва самарали фойдаланишни баҳолаш;

Ҳозирги шароитдаги молиявий режалаштириш барча зарурий ҳаракатларни олдиндан кўзда тутишгина (кўра билишгина) эмас. Бу тегишли ишларни амалга ошириш жараёнида юзага чиқиши мумкин бўлган ҳар қандай кутилмаган ҳолатларни кўра олиш қобилияти ҳамдир. Албатта, хўжалик юритувчи субъект ўз фаолиятидаги барча рискларга барҳам бераолмайди. Лекин у ана шу рискларни самарали олдиндан кўра билиш ёрдамида бошқариш имкониятига эга.

Молиявий режалар тизимининг марказини бюджет режаси эгаллайдики, унда бюджет фондининг ҳаракати, даромадлар ва харажатларни шакллантириш ва улардан фойдаланишнинг шакллари ва методлари, даромад ва харажатларнинг таркибий тузилиши ва тузилмаси ўзининг миқдорий ифодасини топади.

Нобюджет фондларнинг ҳаракати, мос равишда, Пенсия фонди, Ижтимоий суғурта фонди, Мажбурий тиббиёт суғуртаси фонди, Йўл фонди, Аҳоли бандлиги давлат фонди кабиларнинг молиявий режаларида (сметаларида), уларнинг даромадлари ва харажатларида ўз акс эттирилади. Уларнинг даромадлар қисмида юридик ва жисмоний шахсларнинг мажбурий ва ихтиёрий бадаллари ифодаланади. Суғурта бадалларининг миқдори меҳнат ҳақиға нисбатан фоизларда ўрнатилади. Нобюджет фондларга қисман бюджет маблағлари тушиши, маблағлар етишмаганда нобюджет фондлари бир-бирларидан қарзга маблағлар олиши мумкин. Шундай қилиб, нобюджет фондлари бир-бири ва бюджет фонди билан чамбарчас боғлиқдир.

Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

- Молиявий бошқарув деб нимага айтилади?
- Қандай вазифаларни (муаммоларни) бажариш (ечиш) молиявий бошқарувнинг зиммасига юклатилган?
- Нималар молиявий бошқарувнинг субъектлари ҳисобланади?
- Молиявий режалаштириш деб нимага айтилади?
- “Молиявий режалаштириш” тушунчаси ўз ичига нималарни олади?
- Молиявий режалаштиришнинг асосий вазифалари нималардан иборат?

- Жорий молиявий режалаштиришнинг асосий функция-лари нималардан иборат?
- Молия тизими алоҳида бўғинларининг нисбий мустақиллиги нималарни ўзида акс эттирувчи молиявий режаларнинг ишлаб чиқилиши зарурлигини белгилаб беради?
- Молиявий режалаштиришнинг умумдавлат ва ҳудудий даражаларига нималар киради?
- Балансда акс эттирилаётган аҳолининг пул даромадлари ўзининг манбасига кўра қандай гуруҳларга бўлинади?
- Балансда акс эттирилаётган аҳолининг пул харажатлари қандай гуруҳлардан иборат бўлади?
- Маълум бир муддатни камраб олишига қараб, молиявий режалар қандай гуруҳларга бўлиниши мумкин?
- Бизнес-режанинг таркибида молиявий режа қандай йўналишлар бўйича ишлаб чиқилади?
- Молиявий башоратлаш деб нимага айтилади?
- Назария ва амалиётда молиявий башоратлаш нималарга ажратилади?
- Молиявий башоратлаш жараёнида қандай турли методлардан фойдаланилади?
- Молиявий режалаштиришнинг методи сифати молиявий дастурлаштириш нималарнинг бўлишини кўзда тутати?
- Ижтимоий-иқтисодий жараёнларга давлатнинг таъсири қандай мақсадлар учун зарур?
- Турли ижтимоий-иқтисодий жараёнларда молиянинг ролини (молиявий тартибга солишнинг ролини) тўлиқ идрок этиш учун нималарни атрофлича таҳлил қилиб чиқмоқ лозим?
- Давлатнинг трансформацион харажатлари таркибига нималар киради?
- Давлат харажатлари ижтимоий муносабатларнинг барқарорлигини қўллаб-қувватлаб, улар жами талабнинг ҳажми ва таркибий тузилмасига кескин таъсир кўрсатади ва бу нарса нималарда намоён бўлади?
- Умумий тарзда, давлат даромадларининг олинишини нималарга таъсир этиши мумкин деб, ажратиб кўрсатса бўлади?
- Бозор ҳўжалигининг молиявий регуляторларига (тартибга солувчиларига) нималар киради?
- Молиявий таъсир кўрсатишга тартибга солишнинг қандай кўринишлари (шакллари) хос?
- Молиявий таъсир кўрсатишнинг тўғридан-тўғри (бевосита) тартибга солиш шакли нималар орқали намоён бўлади?
- Тартибга солишнинг эгри (билвосита) шакллари ўз ичига нималарни олади?
- Молиявий таъсир кўрсатишнинг аралаш шакллари орасидан қандайларини алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин?

2-мавзу: Давлат ва маҳаллий молия.

1-маъруза Давлат бюджети ва унинг таркиби

Режа:

- 1.1. Давлат бюджетининг моҳияти, функциялари ва аҳамияти.**
- 1.2. Давлат бюджетининг даромадлари ва харажатлари.**
- 1.3. Бюджет тақчиллиги ва уни молиялаштириш.**

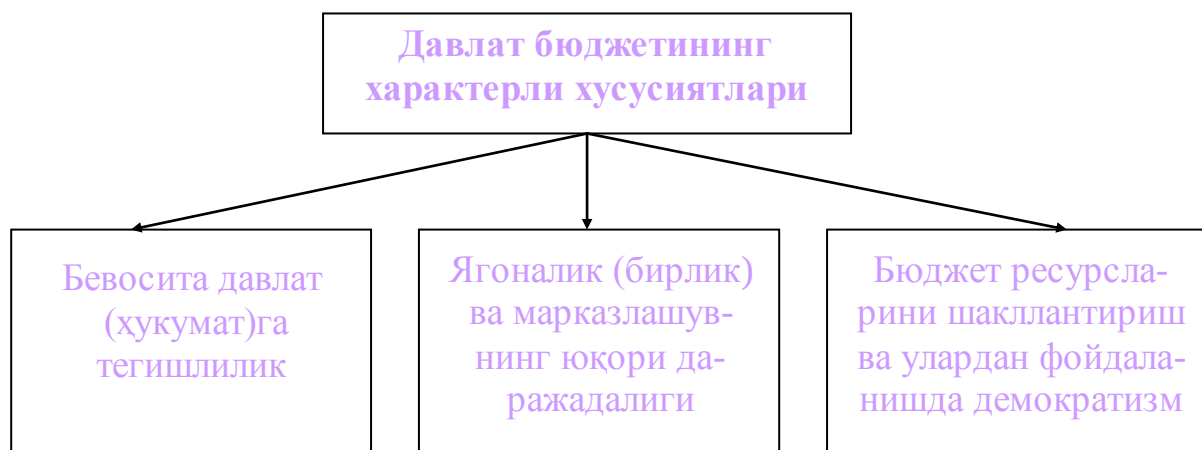
1.1. Давлат бюджетининг моҳияти, функциялари ва аҳамияти.

Давлат бюджети кишилиқ жамияти тараққиётининг маълум бир босқичида пайдо бўлган. Унинг вужудга келиши, энг аввало, сиёсий ташкилот сифатида давлатнинг вужудга келиши билан бевосита боғлиқдир. Ҳар бир давр ижтимоий тузумига тегишли бўлган ишлаб чиқариш муносабатларининг асо-сий белгилари давлат фаолияти ва бюджетнинг тақсимлаш механизми сифатидаги мазмунини белгилаб беради.

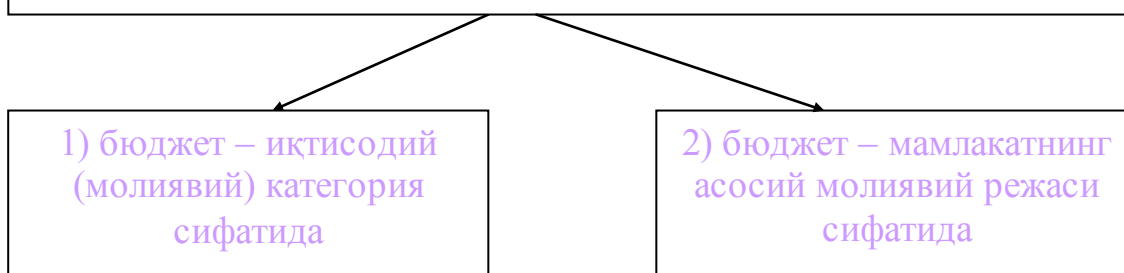
Ҳозирги шароитда давлат бюджети ижтимоий (ишлаб чиқариш) муносабатларнинг бир қисмини ифода этиб, давлатнинг ихтиёрига мамлакатда яратилган ялпи ички маҳсулот – миллий даромаднинг нисбатан каттагина қисмини тўплаш ва уни жамият тараққиётининг турли соҳаларини (иқтисодиёт, маориф, соғлиқни сақлаш, фан, маданият, ижтимоий таъминот, бошқарув, муҳофаа ва бошқалар) ривожланишига йўналтириш имконини берадиган муҳим тақсимлаш инструменти (воситаси)дир.

Моҳиятига кўра давлат бюджети мамлакат молия тизимининг таркибий қисми бўлиб, шунга мос равишда молия тизимида доир барча белги (хусусият)ларга эга ва унга тегишли бўлган барча функцияларни бажаради. Бир вақтнинг ўзида, давлат бюджети фақат ўзига хос бўлган характерли хусусиятларга ҳам эгадирки, улар ўз навбатида, давлат бюджетини молия тизимининг бошқа бўлинмаларидан ажратиб туради ва унда марказий ўринни эгаллашга имкон беради. Унинг ана шундай хусусиятларидан бири бевосита давлатга тегишли эканлигидир. Ҳақиқатдан ҳам ҳар бир мамлакатда давлат барча молиявий муносабатларнинг ташкилотчиси бўлсада, унинг бу хислати, яъни мамлакатнинг моддий ва молиявий ресурсларни асосий тақсимловчи сифатидаги роли фақат бюджетда катта куч билан намоён бўлади.

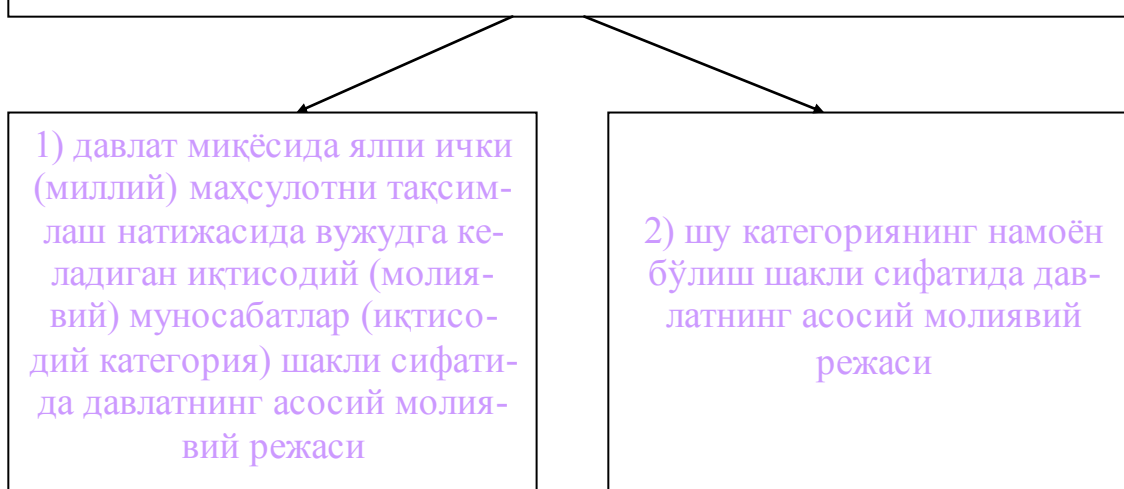
Молия тизимининг бошқа барча бўлинмалари ва иқтисодий (молиявий) категориялар (баҳо, иш ҳақи, кредит ва бошқалар) билан чамбарчас боғлиқлиги ҳам давлат бюджетига хос хусусиятдир.

Давлат бюджетда, молия тизимининг бошқа бўлинмаларидан
фарқли ўлароқ, икки тушунчанинг терминологик қўшилиши
мавжуд

Демак, давлат бюджети дейилганда, энг аввало, икки
тушунчанинг қўшилишини тушунмоқ керак

Давлат бюджетининг моҳиятини очиб беришда у орқали амалга ошириладиган тақсимлаш жараёнларининг мазмунини кўриб чиқиш алоҳида аҳамият касб этади.

Бюджет фондини шакллантиришда икки хил тушунчадан фойдаланилади:

- 1) бюджетга тўловлар (солиқлар, ажратмалар, божлар ва бошқалар);
- 2) давлат бюджетининг даромадлари.

Бу тушунчалар бир хил маънони англатади. Чунки уларнинг иккаласи ҳам давлат ва маблағ тўловчилар ўртасида вужудга келадиган бир хилдаги тақсимлаш муносабатларини ифода этади. Бу ерда фақат маъно жиҳатидан эмас, балки миқдорий жиҳатдан ҳам бир хил-ликка эришилган. Зеро, уларнинг ҳар иккаласи ҳам миллий даромаднинг ягона қисмига тегишлидир. Бироқ бу тушунчаларнинг иккиёқламалик характерга эгалигини ҳам унутмаслик лозим.

Давлат бюджетига тўловлар (солиқлар, ажратмалар, божлар ва бошқалар), энг аввало, тўловчиларнинг харажатларидан иборат бўлиб, уларнинг даромадларидан чегирилсада, бир вақтнинг ўзида улар давлат бюджетида давлатнинг даромадлари сифатида гавдаланади. Ана шундан тақсимлаш муносабатларига киришган иштирокчилар (томонлар) ўртасидаги манфаатларда баъзи бир фарқли жиҳатлар вужудга келади. Давлат бюджетнинг даромадларини оширишдан манфаатдор бўлса, бу нарса у ёки бу даражада тўловчиларнинг (юридик ва жисмоний шахсларнинг) манфаатдорлигини (қизиқувчанлигини) пасайтиради.

Шундай қилиб, “бюджетга тўловлар” ва “давлат бюджетининг даромадлари” тушунчалари юқорида кўрсатилган умумийликка эга бўлсаларда, бир вақтнинг ўзида, улар ўртасида объектив фарқлар ҳам мавжуд. Бюджетга тўловлар хўжалик юритувчи субъектлар ёки тўловчилар молиясининг таркибий элементларидан ҳисобланади ва бошқа тақсимлаш муносабатлари билан ўзаро органик боғлиқликда кўрилади; давлат бюджетида улар даромадлар шаклини олади ва бюджетнинг субъектлар (хўжаликлар) билан бюджет муносабатлари кенг соҳаларининг бошқа элементлари билан ўзаро боғлиқликда таҳлил қилинади. Бу ҳолда, тақсимланаётган миллий даромаднинг ягона қисми икки хил иқтисодий мазмун касб этади ва молия тизимининг турли бўлинмаларида турлича кўринишга эга бўлади.

Давлат бюджети даромадларининг бюджет категорияларининг кўринишларидан бири сифатида ажратилиши уларнинг умумий иқтисодий асослари ва характерли белгиларини яхшироқ тушунишга имкон яратади. Бюджет даромадлари давлатнинг субъектлар (хўжаликлар ва аҳоли) билан ўзаро муносабатларининг аниқ чегараланган, аниқланган қисмини ифода этади. Бу муносабатлар хилмаҳил бўлишига қарамасдан, улар умумий белгиларга эга ва умумлаштирилган, абстракт ҳолда ишлаб чиқариш (бюджет) муносабатларининг алоҳида элементи сифатида майдонга чиқади.

Давлат бюджети даромадларининг турли кўринишларини (кўшилган қиймат солиғи, акцизлар, даромад солиғи ва бошқалар) бюджет

категорияларининг навбатдаги кўринишлари сифатида талкин қилиш учун асослар етарли эмас. Чунки мазмунига кўра иқтисодий категориялар объектив бўлиб, улар иқтисодий қонунларнинг ҳаракатини ифодаласа, уларнинг намоён бўлиш шакли эса, маълум даражада, субъектив бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам даромадларнинг ҳар бир кўринишига тегишли бўлган хусусиятлар объектив ҳаракатдаги (амалдаги) иқтисодий категориянинг – давлат бюджети даромадларининг намоён бўлиш, ифодаланиш шаклидир. Бу хулосанинг тўғрилигини кўп йиллик амалиёт ҳам тасдиқлайди.

Давлат бор экан, давлат бюджетига тўловлар ҳам мавжуд бўлади. Лекин бюджетга тўловларнинг шакли маълум бир босқичда жамиятнинг олдига қўйилган вазифаларга мувофиқ равишда ўзгариб боради. Тарихий тараққиётнинг маълум бир босқичида бюджетга тўловларнинг у ёки бу тури ҳал қилувчи рол ўйнаши, вақт ўтиши билан эса улар ўз аҳамиятини йўқотиб, бошқа тўловлар билан алмаштирилиши мумкин. Бу эса, ўз навбатида, **давлат бюджети даромадлари** категориясининг намоён бўлиш шакллариининг ўзгариб борганлигига қарамасдан, бу категориянинг сақланиб қолганлигини англатади. Демак, бюджетга тўловлар кўринишининг ўзгариши, бир тўловнинг бошқа бири билан алмаштирилиши иқтисодий категория мазмунининг эмас, балки шакллариининг эволюциясидир. Мамлакатдаги ҳар бир маъмурий-худудий бирлик ўз бюджетига эга бўлганлиги учун бу босқичда ана шу бюджетларнинг (яъни худудларга мўлжалланган фондларнинг) умумий ҳажмини тўғри аниқлаш алоҳида аҳамият касб этади. У ёки бу бюджетнинг харажатлари жойларда олинган даромадларнинг ҳажми билан мос келмаслиги оқибатида уларни қўшимча маблағлар билан таъминлаш зарурияти вужудга келади, барча қуйи бюджетларни баланслаштириш зарурати пайдо бўлади. Шундай қилиб, мураккаб тақсимлаш жараёни содир бўладиги, унда мамлакат маъмурий-худудий бўлинмаларининг барчаси иштирок этиб, уларнинг айримлари ўз маблағларини беришса, бошқалари эса бюджет механизми орқали бу маблағларни олади.

Бюджет фондлари ўзининг миқдорига кўра кўп сонлидир. Улар давлат бюджетининг барча бўғинларида ва бўлинмаларида яратилади. Шу билан биргаликда, ташкил этилган ҳар бир йирик бюджет фондлари нисбатан тор доираларга мўлжалланган бошқа фондларга бўлинади. Масалан, “Иқтисодиёт харажатлари” фонди алоҳида тармоқлар фонди, улар эса, ўз навбатида, яна бир неча фондларга бўлиниши мумкин. Буларнинг ҳаммаси давлат бюджетининг асоси сифатида умумдавлат пул фонди турли мақсадларга мўлжалланганлиги, маъмурий худудларга тегишлилиги ва ўзгарувчанлиги билан характерланадиган кўп сонли фондлар конгломератидан иборатдир, деган хулоса чиқаришга асос бўла олади. Бу фонд кўп сонли тақсимлаш каналлари орқали бир томондан, харажат қилиниб, иккинчи томондан эса, тўлдирилиб борилади.

Давлат бюджетининг харажатлари, худди унинг даромадлари сингари, иккиёклама характерга эга. Бир томондан, бу давлатнинг харажатлари, бошқа томондан эса – субъектларнинг ихтиёрига тушадиган қайтарилмайдиган маблағлар бўлиб, уларнинг даромадларига айланади ва улар томонидан турли

мақсадларга мўлжалланган тегишли фондларни шакллантиришда фойдаланилади. Ана шу ик-киёқлама характер давлат бюджети харажатларининг якуний эмас, балки тақсимлаш жараёнларининг оралиқ босқичи эканлигидан далолат беради. Бу ерда бюджет фондларининг эгаси – давлат ва пул маблағларини олувчилар – субъектлар ўртасида янги тақсимлаш муносабатлари пайдо бўлади. Бу босқичда (биринчисидан фарқли ўлароқ) давлат ва аҳоли ўртасида бевосита тақсимлаш муносабатлари пайдо бўлмайди. Чунки бу босқичда истеъмол мақсадлари учун ажратилган барча бюджет ресурслари тегишли субъектларнинг фондларини (масалан, ижтимоий соҳа ходимларининг иш ҳақи фонди, ижтимоий истеъмол фондлари ва бошқалар) шакллантиришга йўналтирилади.

Бюджет маблағларини иш билан субъектлар ўзларининг пул фондларини ташкил қиладилар. Бу пул фондлари, ўз навбатида, маълум мақсадларга мўлжалланган кичик фондларга бўлинади. Шунинг учун ҳам давлат бюджетининг харажатлари транзит характерга эга бўлиб, уларни том маънодаги харажатлар деб бўлмайди. Бюджет бу харажатларнинг ўлчамини лимитлаштиради (бироқ тўлиқ даражада эмас), харажатлар эса субъектларнинг ўзи томонидан амалга ошириладики, бунда бюджетдан молиялаштириш тартибида пул маблағлари йўналтирилади ва шу ернинг ўзида тақсимлашнинг янги босқичи бошланади.

“Давлат бюджетининг харажатлари” ва “бюджетдан молиялаштириш” тушунчалари бир-бирига яқин, лекин айнан бир-бирига тенг бўлган тушунчалар эмас. Агар давлат бюджетининг харажатлари бюджет категориясини ифода этса, бюджетдан молиялаштириш эса бу категориянинг амалда субъектларга барча алоқадор тадбирлар билан маблағларни бериш шаклидаги ифодаланишидир. Пул фондларини шакллантириш жараёни бюджетдан тегишли субъектларга маблағлар берилганидан сўнг ҳам давом этади. Лекин у эндиликда бюджетдан ташқарида давом этиб, субъектлар (иқтисодиёт, ижтимоий соҳа ва уларнинг тармоқлари, корхоналар ва бошқалар) молиясининг элементларини ташкил этади. Бироқ бюджетдан субъектларга маблағ бериш, юқорида саналган усулларнинг исталган бирини мустақил бюджет категорияси сифатида талқин қилиш мумкин эмас. Чунки уларнинг ҳар бири бюджет категорияси ҳисобланган давлат бюджети харажатларининг намоён бўлиш шаклидир.

Давлат бюджетининг моҳиятини очиб беришда унинг бошқа тақсимлаш инструментлари ва молия тизимининг бўлинмалари билан ўзаро алоқалари муҳим роль ўйнайди. Шу боис таъкидлаш жоизки, давлат бюджети жамиятнинг бошқа тақсимлаш инструментлари (баҳо, кредит, иш ҳақи ва бошқалар) ва молия тизимининг бўлинмалари билан узвий боғлангандир. Бундай ўзаро боғлиқлик давлат бюджетининг моҳиятидан, тақсимлаш муносабатлари тизимидаги роли ва ўрнидан келиб чиқади. Давлат бюджетдан марказий тақсимлаш механизми сифатида фойдаланади, у ижтимоий-иқтисодий ҳаётдаги пропорция (нисбат)ларни тартибга солишга ёрдам беради.

Давлат бюджетининг узоқ ва қисқа муддатли кредитлар билан ўзаро боғлиқлиги ҳам унча осон эмас. Энг аввало, амалиётда бюджет ва кредит

ресурсларининг ўзаро алмашувчанлиги таркиб топганлигини эътироф этиш керак. Маблағларнинг кредит ва бюджет манбалари бир-бирини тўлдириб туриши мумкин. Албатта, бундай ўзаро таъсирчанлик (боғлиқлик) объектив равишда ўзининг чегара-сига эга бўлиб, ундан четга чиқиш иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ эмас. Масалан, шундай фаолият соҳалари ва молиялаштириш объектлари мавжудки, унда фақат давлат бюджети ва аксинча, фаолиятнинг тижорий турларида, асосан, кредит ҳал қилувчи рол ўйнаши керак.

Давлат бюджети мамлакатнинг молия тизимида марказий ўрин эгаллаб, унинг барча бўлинмалари билан боғланган. Бундай боғланиш икки йўналиш – бюджетга тўловлар ва бюджетдан молиялаштириш орқали амалга оширилади.

Давлат бюджети молиянинг таркибий қисми сифатида, унинг бошқа бўлинмалари сингари икки хил функцияни бажаради:

- 1) тақсимлаш;
- 2) назорат.

Давлат бюджетининг тақсимлаш функцияси орқали унинг моҳияти намоён бўлади. Бу давлат бюджети томонидан амалга ошириладиган тақсимлаш муносабатларининг мазмунида яққол кўринади. Давлат бюджети орқали амалга ошириладиган тақсимлаш бу жараённинг иккинчи (оралиқ) босқичидир. Шунинг учун ҳам давлат бюджетининг тақсимлаш функцияси ўзига хос бўлган хусусиятга эга бўлиб, ундан тақсимланган ялпи ички (миллий) маҳсулотни қайта тақсимлашда фойдаланилади. Агар тақсимлашнинг биринчи босқичида бюджет маблағлари (бюджетга тўловлар) миллий даромадда давлатнинг улуши сифатида майдонга чиқса, унинг иккинчи босқичида эса ана шу улуш қисмларга бўлинади ва кўп сонли каналлар орқали турли тадбирларни молиялаштиришга ва фондларни шакллантиришга йўналтирилади.

Аҳолининг бюджетга тўловлари ҳам қайта тақсимлаш характерига эга. Уларнинг бюджетга турли солиқлар кўринишида келиб тушиши иккинчи тақсимлаш актидан иборатдир. Айниқса, ижтимоий соҳада фаолият кўрсатаётган ходимлар томонидан турли кўринишдаги солиқларнинг бюджетга тўланиши ҳам бу маблағларнинг кўп сонли тақсимлаш босқичларидан ўтишини тақозо этади. Чунки жуда кўп ҳолларда бу маблағлар анча олдинроқ бюджет ёрдамида тақсимланиш босқичидан ўтиб, ижтимоий соҳага бюджет ассигнованиялари шаклида етиб борган бўлади.

Демак, мамлакатда яратилган ялпи ички (миллий) маҳсулот (миллий даромад)нинг алоҳида олинган бир қисми тақсимлашнинг бюджет механизми орқали бир неча марта тақсимланиши (қайта тақсимланиши) мумкин. Бу давлат бюджети тақсимлаш функциясининг биринчи характерли хусусиятидир.

Амалга ошириладиган операциялар кўламининг, пул оқимларининг кенглиги ва ташкил топадиган мақсадли фондларнинг хилма-хиллиги давлат бюджети тақсимлаш функциясининг иккинчи хусусияти бўлиб ҳисобланади. Бюджет ялпи ички (миллий) маҳсулот (миллий даромад)нинг каттагина қисмини тақсимлаб, турли мақсадларга мўлжалланган кўп сонли фондларни шакллантиради. Давлат

бюджети билан иқтисодиёт ва ижтимоий соҳанинг барча бўлинмалари бе-восита ёки билвосита боғлангандир.

Давлат бюджетининг тақсимлаш функциясининг учинчи характерли хусусияти шундан иборатки, бунда тақсимлашнинг асосий объекти бўлиб жамиятнинг соф даромади (қўшилган қиймат солиғи, фойда ва бошқалар) майдонга чиқади. Лекин бу миллий даромад, ялпи ички (миллий) маҳсулот ва миллий бойликнинг бошқа элемент-ларининг ҳам қисман тақсимланиши мумкинлигини инкор этмайди. Бюджет орқали солиқлар шаклида жисмоний шахсларнинг даро-мадлари ҳам қайта тақсимланади. Шунингдек, бюджет механизми орқали хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида ҳам маблағлар қайта тақсимланиши мумкин.

Бюджет каналлари бўйича қийматнинг жамғариш ва истеъмол фондлари томон ҳаракати содир бўлади. Иқтисодиётга харажатларнинг маълум бир қисми, марказлаштирилган инвестицияларни молиялаштириш ва ижтимоий соҳани сақлаш билан боғлиқ бўлган харажатларнинг асосий қисми бюджет маблағлари ҳисобидан амалга оширилади. Давлатнинг моддий резервлари ўсган қисмининг ҳаммаси ҳам бюджетдан тўлиқ молиялаш-тирилади. Давлат бюджети ижтимоий истеъмол фондларини шакллантиришнинг асосий манбаи бўлиб хизмат қилади, ижтимоий соҳа ходимлари учун истеъмол фондининг яратилишини таъминлайди.

Бюджет орқали тақсимлаш жараёни кўп босқичда амалга оширилади. Агар унинг биринчи босқичи иқтисодиёт соҳаларида (бир-ламчи тақсимлаш) амалга оширилса, бюджет орқали ялпи ички (миллий) маҳсулотнинг иккиламчи тақсимланиши (қайта тақсимланиши) содир бўлади. Унинг учинчи босқичи (бюджетдан молиялаштириш) иқтисодиёт ва ижтимоий соҳаларнинг бўлинмаларини қамраб олади. Бироқ тақсимланаётган ялпи ички (миллий) маҳсулотнинг айрим элементлари бюджет орқали кўп мартабаман тақсимланиши мумкин. Масалан, ижтимоий соҳа ташкилотларининг ижтимоий суғурта фондида тўловлари бюджетли тақсимлашнинг маҳсулидир. Чунки бу соҳа ташкилотларида иш ҳақи фонди бюджетдан молиялаштириш асосида вужудга келади. Лекин тақсимлашнинг иккинчи босқичидан ўтиб, улар яна ижтимоий суғуртага ажратмалар шаклида бюджетга келиб тушади.

Шундай қилиб, давлат бюджетининг тақсимлаш функцияси тақсимлашнинг кўп марталиги билан характерланади. У ижтимоий муносабатларнинг барча соҳаларида намоён бўлади. Жамият иқтисодиёт, соғлиқни сақлаш, маориф, маданият, фан, санъат, муҳофаа ва аҳолининг турмуш тарзини яхшилашда ундан фойдаланади. Фақат давлат бюджетига ялпи ички (миллий) маҳсулотни тақсимлаш-нинг ана шундай хилма-хил шакллари ва методлари тақдим этилган.

Давлат бюджетининг назорат функцияси ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Бюджетнинг миллий иқтисодиёт билан узвий боғлиқлиги такрор ишлаб чиқаришнинг барча бўлинмаларида аҳволнинг қандайлиги тўғрисида маълумотлар билан доимий таъминлаб туради.

Маблағларнинг бюджетга келиб тушиши, бюджет ассигнованияларининг йўналиши ва улардан фойдаланиш ишлаб чиқариш, тақсимлаш, алмашув ва истеъмолдаги муваффақият ва камчиликларни ифода этади. Улар миллий иқтисодиётда номутаносибликларнинг вужудга келаётганлиги, ривожланиш суръатларидаги бузилишлар, миллий иқтисодиётда содир бўлаётган тақсимлаш жараёнларининг тўғрилиги ва ўз вақтидалиги, ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги ва ҳоказолар тўғрисида гўё сигнал бериб туради. Миллий иқтисодиётнинг исталган бир соҳаси ёки корхонанинг молиявий аҳволи, албатта, давлат бюджети билан бўладиган ўзаро муносабатларга – солиқларда, тўловларга, бюджетдан молиялаштириш хажмларига, бюджет ассигнованияларини ўзлаштиришда ва ҳоказоларга ўз таъсирини кўрсатади. Давлат бюджетининг назорат функциясига тегишли бўлган иккинчи характерли хусусият молиявий муносабатларнинг алоҳида соҳаси сифатида давлат бюджетининг юқори даражада марказлаштирилганлигидан келиб чиқади. Марказлаштирилганлик ҳар доим юқори органлар олдида қуйи органларнинг ҳисобот бериб туриши-ни, маълум кетма-кетликда бўйсунишнинг тизимлилигини англатади. Бу эса, ўз навбатида, юқоридан қуйигача давлат молиявий назоратини ташкил этишга шарт-шароит яратиб беради.

Бюджетга хос бўлган назорат функцияси фаолиятнинг барча соҳаларида давлат томонидан кенг қўлланилади. Бюджетни режалаштириш жараёнларида ва уни ижро этишда субъектлар фаолиятининг барча томонлари текширилиши ёки назорат қилиниши мумкин. Бундай назорат, одатда, қуйидаги мақсадларни кўзда тутаяди:

- 1) давлат бюджетининг даромадларини ошириш учун пул маблағларини жалб қилиш;
- 2) маблағларни сарфлашнинг қонунийлигини таъминлаш;
- 3) молиявий (бюджет) механизм орқали ишлаб чиқариш-нинг самарадорлигини ошириш.

Давлат бюджетининг функциялари унинг иқтисодий мазмун-моҳиятини ифода этиб, бюджетни режалаштириш жараёни ва уни ижро этишда ўзини намоён этади.

Бюджетнинг тақсимлаш ва назорат функциялари ўз ҳаракатлари давомида миқдорий ва сифат томонларга эгадир.

Тақсимлаш функциясининг миқдорий томони у ёки бу фонднинг ҳажмига тегишли ҳисобланади. Бунда турли фондларнинг нисбатлари, улар ўртасидаги пропорциялар, уларнинг миқдорий параметрларини тўғри аниқлаш назарда тутилаяпти. Бу ерда ҳар икки функциянинг ҳаракати бир хилда муҳимдир. Агар бюджетнинг тақсимлаш функцияси у ёки бу фондни ошириш ёки камайтириш йўли билан уни кўзланган даражага етказишга шароит яратар экан, унинг назорат функцияси эса ана шундай тақсимлашнинг натижасини, унинг ижобий ва салбий томонларини аниқлашга имкон беради.

Тақсимлашнинг сифат томони бюджетнинг субъектлар фаолиятига ҳар томонлама фаол таъсир кўрсатади ва ўзида чуқур алоқаларни ифодалайди. Бюджетдан молиялаштиришдан тўғри фойдаланган ҳолда фондларнинг

шакллантирилиши бюджет маблағларини иқтисод қилиб, улардан самарали фойдаланишига, иқтисод режимига риоя қилинишига, субъектнинг барча бўлинмаларида самарадорликни оширишга ўз таъсирини кўрсатади. Бунга бюджетнинг тақсимлаш функцияси фақат миқдорий омилларга бўйсундирилганда эмас, балки у сифат кўрсаткичларига ҳам боғлангандагина эришилиши мумкин. Бунда бюджетнинг назорат функцияси ҳам ўз йўналишини биров ўзгартиради: у фақат фондларнинг миқдорий жиҳатдан номувофиқлиги тўғрисида эмас, балки ана шу номувофиқ-ликлар сифат кўрсаткичларига ҳам таъсир кўрсатганлиги тўғрисида сигнал беради.

Давлат бюджетининг иккала функциясидан фойдаланиш натижасида **бюджет механизми** вужудга келади. Бюджет механизми дейилганда, одатда, фақат молиявий ресурсларни давлатнинг қўлида аккумуляция қилиш ва уларни бюджет каналлари бўйича тақсимлашнинг амалдаги тизими назарда тутилмасдан, балки такрор ишлаб чиқаришнинг барча босқичларига бу жараённинг фаол таъсири ҳам тушунилади. Бу механизмнинг деталлари жуда кўп: солиқлар ва бюджетга тўловлар, бюджетдан молиялаштиришнинг турли шакл-лари, маблағларни бюджетлар ичида тақсимлаш ва бошқалар ана шулар жумласидандир. Бюджет механизми ишлашининг самара-дорлиги унга тегишли бўлган деталларнинг ўзаро таъсирчанлиги ва уларнинг бир-бирига боғлиқлиги билан белгиланади.

Мамлакатнинг молия тизимида давлат бюджети марказий ўрин эгаллайди. Марказлаштирилган пул фондини шакллантириш орқали давлатнинг қўлида катта ҳажмдаги молиявий ресурслар тўпланади ва улар умумдават эҳтиёжларини қондиришга сарф этилади. Давлат бюджети умумдават манфаатларини иноватга олган ҳолда устувор йўналишлар учун молиявий ресурсларни жамлашда асосий восита бўлиб хизмат қилади.

Субъектлар фаолиятини молиявий ресурслар билан таъминлашда давлат бюджетининг тартибга солувчи роли қуйидаги кўринишда бўлиши мумкин:

- молиявий ресурсларга бўлган янги талабни келгуси бюджет йилида бюджетнинг харажатлари таркибига киритиш;

- молиявий ресурсларга бўлган қўшимча эҳтиёжни мавжуд бюджет ресурсларини манёвр қилиш, яъни бюджет кредитларини бир объектдан иккинчисига ўтказиш йўли билан қондириш. Бундай имкониятнинг мавжудлиги амалиётда айрим субъектларнинг ўзларига тақдим этилган молиявий ресурсларни тўлиқ ўзлаштиришнинг уддасидан чиқа олмаслиги билан изоҳланади;

- қўшимча эҳтиёжни ҳукуматнинг захира фондлари ҳисобидан қоплаш ва бошқалар.

Давлат бюджети миллий иқтисодиёт корхоналарини техника воситалари билан қайта қуроллантиришда алоҳида аҳамиятга эга. Бюджетдан иқтисодиётга қилинаётган харажатлар ва марказлаштирилган инвестицияларни молиялаштириш, энг аввало, ана шу мақсадларга хизмат қилади. Айниқса, ижтимоий соҳа (маориф, соғлиқни сақлаш, маданият ва спорт, фан, ижтимоий таъминот) харажатлари-ни молиялаштириш, оилаларга ижтимоий нафақа бериш,

аҳоли учун ижтимоий аҳамият касб этган хизматлар баҳосидаги фарқларни бюджетдан қоплаш, давлат ҳокимияти органлари, бошқарув ва суд органларини сақлаш, фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органларини молиялаштириш, мамлакатнинг мудофаа қобилиятини мустаҳкамлаш каби вазифаларнинг ўз вақтида бажарилишини таъминлашда давлат бюджетининг аҳамияти бекиёсдир.

1.2. Давлат бюджетининг даромадлари ва харажатлари.

Давлат бюджетининг даромадлари мамлакат ялпи ички (миллий) маҳсулотини тақсимлаш ва қайта тақсимлаш умумий жараёнининг элементларидан бири бўлиб, улар оралиқ (транзит) характерга эга. Улар юридик ва жисмоний шахсларга тегишли бўлган даромадлар ва жамғармаларнинг бир қисмини бюджетга ўтказилиши натижасида вужудга келади. Бюджет даромадларининг моддий-буюмлашган мазмунини давлатнинг ихтиёрига бориб тушган пул маблағлари ташкил этади. Бу молиявий (бюджет) категориянинг намоён бўлиш шакли бюджетга бориб тушувчи турли солиқлар, тўловлар, йиғимлар, божлар ва ажратмалардан иборат.

Миқдорий жиҳатдан давлат бюджетининг даромадлари яратилган (ишлаб чиқарилган) ялпи ички (миллий) маҳсулотда (миллий даромадда) давлатнинг улушини кўрсатади. Уларнинг абсолют ҳажми ва салмоғи мамлакатнинг ялпи ички (миллий) маҳсулоти (миллий даромади)нинг умумий ҳажми, у ёки бу даврда давлатнинг олдида турган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, мудофаа ва бошқа вазифалар билан белгиланади. Ана шуларга мувофиқ давлат бюджетида маблағларни йиғиш миқдори ва уларни ундиришнинг шакл ва методлари аниқланади.

Бюджет даромадларини шакллантириш жараёнининг қуйидаги принципларга асосланиши мақсадга мувофиқдир:

- солиқларнинг бюджетга олинishi мамлакат миллий бойлиги манбаларининг тугашига олиб келмаслиги керак;
- солиқлар уларни тўловчилар ўртасида тенг тақсимланмоғи лозим;
- солиқларни ишлаб чиқарувчиларнинг айланма фонд-лари ҳажмига таъсир кўрсатмаслиги;
- солиқларнинг соф даромадга нисбатан ҳисобланиши;
- давлат учун солиқларнинг ундирилиши иложи борица арзонроқ бўлиши лозим;
- солиқларнинг ундирилиш жараёни хусусий секторни сиқиб чиқармаслиги керак;
- субъектларнинг мустақил фаолият кўрсатишига шароит яратиш. Яъни, субъектларга тегишли бўлган маблағларнинг бир қисмини давлат бюджетига олинishi уларнинг мустақил ривожланишига салбий таъсир кўрсатмаслиги керак. Чегарадан ўтиб кетилганда субъектларнинг мустақиллигини йўқотишига, касодга учраш ҳолларининг вужудга келишига, ички резервларни

қидириб топишга ва ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатларини таъминлашга интилиш сусаяди, хуфёна иқтисодиётнинг ривожланиши бошланади;

– субъектларнинг хатти-ҳаракати ва интилишига боғлиқ бўлмаган ҳолда вужудга келган даромадларнинг тўлиқ ёки қисман бюджетга олиниши. Маълум бир харажатларни амалга оширмасдан олинган барча даромадлар давлатнинг ихтиёрига ўтиши керак. Бу принципнинг таъсири остига субъектлар маъмуриятининг нотўғри, ноқонуний ҳаракати (масалан, давлат стандартларини бузиш ва бошқалар) натижасида олинган даромадлар ҳам киритилмоғи лозим;

– ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва бошқа мақсадлар учун корхонанинг режалаштирилган эҳтиёжидан ортган суммаларни бюджетга олиш. Бу принцип давлат бюджети даромадларини давлат корхоналарининг маблағлари ҳисобидан ташкил этишда қўлланилиши мумкин. У давлат корхоналарининг молиявий ҳолатини тартибга солади ва бир вақтнинг ўзида ижтимоий эҳтиёжларни қондиришда давлатнинг манфаатларини таъминлайди;

– бюджет даромадларини шакллантиришда улушли иштирок этиш. Бу принцип бюджет даромадларини аҳоли маблағлари ҳисобидан шакллантиришда қўлланилиб, унинг натижасида аҳоли даромадлари даражасига боғлиқ равишда бир қисми бюджетга ўтказилади.

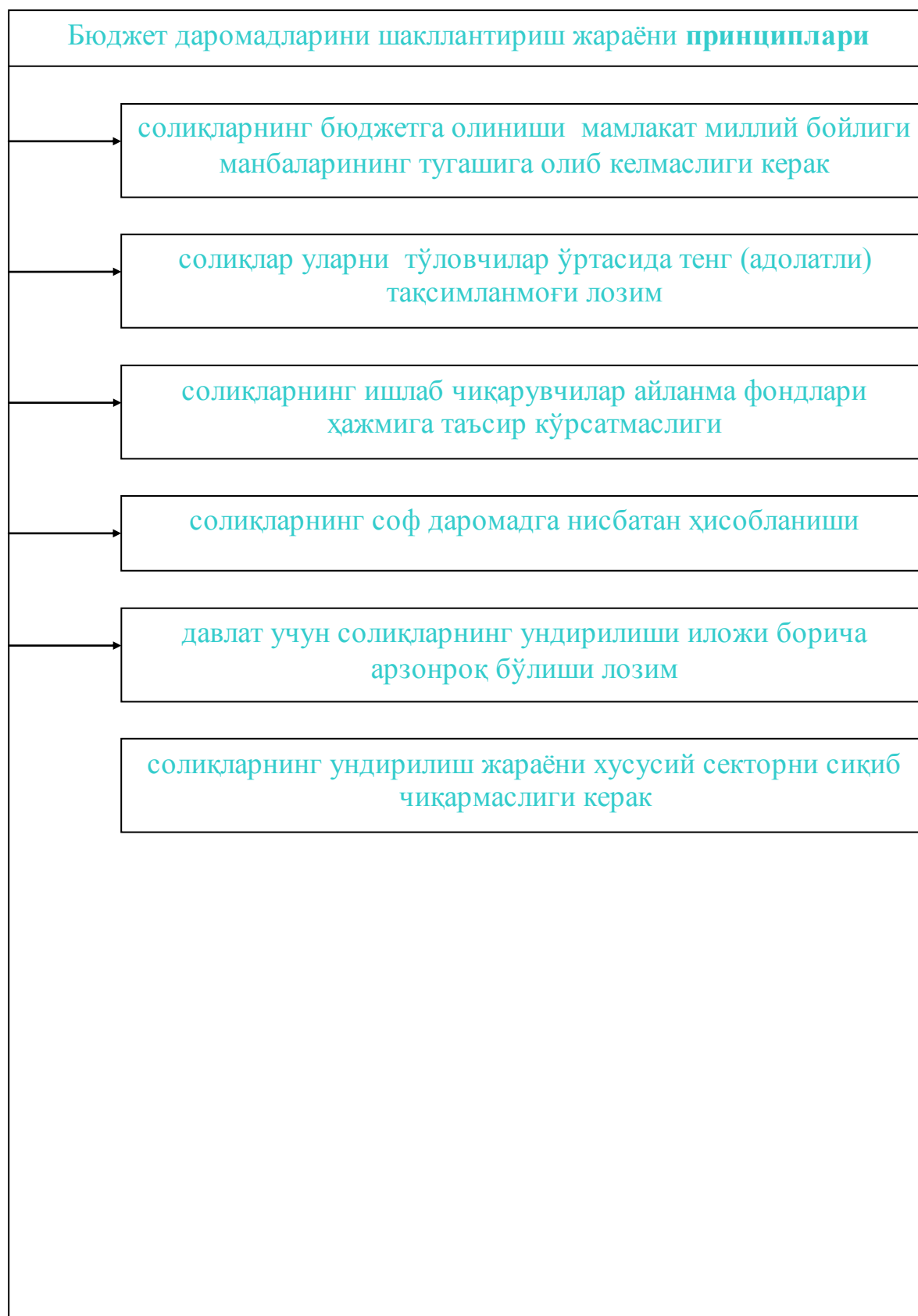
Давлат бюджетининг даромадлари ўзларининг манбалари, ижтимоий-иқтисодий характери, мулкчилик шакли, солиқ ва тўловларнинг тури, маблағларнинг тушиш шакли ва уларни бюджетга ундириш методларига мувофиқ классификация қилиниши мумкин.

Давлат бюджетининг даромадлари ўз манбаларига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- солиқли даромадлар;
- солиқсиз даромадлар;
- тикланмайдиган (қайтарилмайдиган) тарзда ўтказиладиган пул маблағлари.

Бюджетнинг даромадлар қисмини тўлдиришнинг манбаларидан бири бюджет тизимида бошқа даражада турган дотациялар, субвенциялар ва субсидиялар ёки маблағларни қайтарилмаслик ва тикламасликнинг бошқа шаклларида олинadиган молиявий ёрдамдир. Бундай молиявий ёрдамлар маблағларни олувчи бюджетнинг даромадларида ўз ифодасини топиши керак. Жисмоний ва юридик шахслардан, халқаро ташкилотлар ва хорижий давлатлар ҳукуматларидан қайтарилмайдиган ёки тикланмайдиган шаклда ўтказиладиган маблағлар ҳам бюджетнинг шундай даромадлари таркибига кирази.

Бюджетнинг солиқли даромадлари таркиби мамлакат солиқ қонунчилигига мувофиқ умумдавлат солиқлари ва йиғимлари, маҳаллий солиқлар ва йиғимлар, божхона божлари, бож йиғимлари ва бошқа бож тўловлари, давлат божи, пеня ва жарималардан иборат

Солиқсиз даромадлар таркибига қуйидагилар киради:

- давлат мулкидан фойдаланиш туфайли олинган даромадлар (солиқлар ва йиғимлар тўғрисидаги қонунчиликка мувофиқ тўланган солиқ ва йиғимлардан сўнг);
- бюджет ташкилотлари томонидан кўрсатилган тўловли хизматлардан келган даромадлар (солиқлар ва йиғимлар тўғрисидаги қонунчиликка мувофиқ тўланган солиқ ва йиғимлардан сўнг);
- фуқаролик-ҳуқуқий, маъмурий ва жиноий чораларни қўллаш натижасида олинган маблағлар, жумладан, жарималар, мусодаралар, товон тўлашлар ва давлат субъектларига етказилган зарарларни тиклаш бўйича олинган маблағлар ҳамда мажбурий ундирилган бошқа маблағлар;
- молиявий ёрдам кўринишидаги даромадлар (бюджет ссудалари ва бюджет кредитларидан ташқари);
- бошқа солиқсиз даромадлар.

Тушумларнинг қуйидаги кўринишлари ҳам бюджет даромадларининг таркибига ҳисобга олиниши мумкин:

- давлат мулкани вақтинчалик фойдаланишга бериш натижасида ижара ҳақи ёки бошқа кўринишда олинадиган маблағлар;
- кредит муассасаларидаги ҳисобварақларда бюджет маблағларининг қолдиғи бўйича фоизлар кўринишида олинадиган маблағлар;
- давлат мулкига тегишли бўлган мол-мулкни гаровга ёки ишончли бошқарувга беришдан олинадиган маблағлар;
- қайтариш ва ҳақ олиш асосида бошқа бюджетларга, хорижий давлатларга ёки бошқа юридик шахсларга берилган бюджет маблағларидан фойдаланганлик учун ҳақ;
- давлатга қисман тегишли бўлган хўжалик жамиятлари устав капиталининг ҳиссасига ёки акциялар бўйича дивидендларга тўғри келадиган фойда кўринишидаги даромадлар;
- давлат унитар корхоналари фойдасининг бир қисми (солиқлар ва йиғимлар тўғрисидаги қонунчиликка мувофиқ тўланган солиқ ва йиғимлардан сўнг);
- давлатга тегишли бўлган мол-мулкдан фойдаланиш натижасида олинадиган қонунчиликда кўзда тутилган бошқа даромадлар.

Ҳозирги амалиётда давлат бюджетининг даромадлари қуйидаги тартибда классификацияланади:

1. Тўғри (бевосита) солиқлар. Уларнинг таркибига юридик шахсларнинг фойдасидан олинадиган солиқ; савдо ва умумий овқатланиш корхоналари учун ягона солиқ тўловидан Давлат бюджетига ажратмалар; ягона солиқ тўловидан (микрофирмалар ва кичик корхоналар билан биргаликда) Давлат бюджетига ажратмалар; жисмоний шахсларнинг даромадидан олинадиган солиқлар ва тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган юридик ва жисмоний шахсларнинг даромадидан олинадиган қатъий солиқлар киради.

2. Эгри (билвосита) солиқлар. Бу солиқларнинг таркиби қўшилган қиймат солиғи; акцизлар; божхона божлари; жисмоний шахслардан олинадиган ягона бож тўлови; транспорт воситалари учун бензин, дизель ёқилғиси ва газ истеъмолига жисмоний шахслардан олинадиган солиқдан иборат.

3. Ресурс тўловлари ва мол-мулк солиғи. Бу гуруҳга кирувчи солиқлар ва тўловлар мол-мулк солиғи; ер солиғи; ер ости бойликларида фойдаланганлик учун солиқ ва сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқни ўз ичига олади.

4. Устама фойдадан олинадиган солиқ.

5. Ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш учун солиқ.

6. Бошқа даромадлар.

Ўзининг ижтимоий-иқтисодий белгисига кўра давлат бюджетининг даромадлари икки гуруҳга бўлиниши мумкин:

- хўжалик юритувчи субъектлардан олинадиган даромад-лар;
- аҳолидан тушумлар.

Мулкчилик шаклига кўра давлат бюджетининг даромадлари қуйидаги кўринишларда бўлиши мумкин:

- нодавлат сектордан олинадиган даромадлар;
- давлат хўжаликларида олинадиган даромадлар;
- аҳолидан олинадиган маблағлар.

Бюджет даромадларининг юқорида санаб ўтилган ҳар бир гуруҳлари даромадларнинг манбалари, тўловларнинг турлари ва ҳоказолар бўйича кичик гуруҳларга бўлиниши ҳам мумкин. Масалан, давлат хўжаликларида олинадиган даромадларга давлат корхона ва ташкилотларининг тўловлари, давлат мулкни сотишдан олинадиган даромадлар, давлат ташкилотлари томонидан кўрсатиладиган хизматлардан олинадиган даромадлар кирази. Аҳолидан бюджетга келиб тушадиган маблағлар эса солиқлар ва бошқа ихтиёрий тўлов-лардан иборат бўлиши мумкин. Ўз навбатида, ҳар бир кичик гуруҳларга бириктирилган давлат бюджетининг даромадлари тушумларнинг алоҳида туридан иборат. Масалан, давлат корхоналари томонидан бюджетга ўтказиладиган даромадларнинг таркибига қўшилган қиймат солиғи, акцизлар, даромад (фойда) солиғи ва бошқалар кирази. Шунингдек, давлат мулкидан олинадиган даромадлар тар-киби божхона даромадларидан, эгасиз ва мусодара қилинган мол-мулкни, талаб қилиб олинмаган юклар ва почта жўнатмаларини, мерос ҳуқуқи бўйича давлатга ўтган мол-мулкларни реализация қилишдан олинган тушумлардан иборат. Давлат ташкилотлари ва муассасалари томонидан кўрсатилган хизматлар учун олинган даромадларга давлат автомобил инспекциялари томонидан ундириладиган йиғимлар, товар белгиларини қайд этганлик учун йиғимлар, ўлчов асбобларини давлат текширувидан ўтказилганлиги учун ҳақ, суд ва арбитраж органлари ҳамда нотариал идоралари томонидан аҳолига кўрсатилган хизматлар учун олинадиган ҳақ ва бошқалар кирази.

Давлат бюджетининг даромадлари мажбурий ёки ихтиёрий тарзда жалб қилиниши мумкин. Бунда даромадларни мажбурий шаклда жалб қилиш ҳал

қилувчи рол ўйнайди. Ихтиёрий шаклдаги тўловларга давлат облигацияларини ва пул-буюм лотереяларини реализация қилишдан олинган тушумлар киради. Давлат бюджети даромадларини шакллантиришдаги мажбурийлик юридик ва жисмоний шахслар томонидан маълум бир маблағлар белгиланган муддатларда бюджетга ўтказилиши зарурлигини англатади. У ёки бу тўловни қонун томонидан мажбурий деб эътироф этилиши тўланмаган суммаларнинг мажбурий ундирилишини кўзда тутди. Бу ҳолат бюджетнинг ижроси учун жуда катта аҳамиятга эга бўлиб, маблағларни тўлиқ ва ўз вақтида бюджетга жалб этишга йўналтирилган.

Давлат мулкига айланадиган ва қайтаришни талаб этмайдиган маблағлар ҳам давлат бюджетининг даромадлари бўлиши мумкин. Бироқ айрим тўловлар давлатнинг ихтиёрига вақтинчалик фойданиш учун ўтказилиши ҳам мумкин. Бундай ҳолда давлат олинган маблағларни сарф этсада, у бу маблағларни белгиланган муддатларда ва тўлиқ равишда қайтаришга мажбур. Ана шундай бюджет даромадларининг кўринишларидан бири давлат облигацияларини реализация қилишдан олинган тушумлар ҳисобланади. Давлат бюдже-тининг даромадларига улар шартли равишда, фақат шу йилнинг бюджети даромадлари нуқтаи назаридан киритилиши мумкин.

Давлат бюджети даромадларининг деярли барчаси сарфланиш нуқтаи назаридан олдиндан мўлжалланган мақсадларга эга эмас. Улар умумий фондга туширилади ва одатдаги молиялаштириш тартибида фойдаланилади. Бюджет даромадларининг фақат баъзи бир-ларигина олдиндан белгиланган мақсадлар учун мўлжалланган. Улар-нинг таркибига ижтимоий суғурта бадалларини киритиш мумкин.

Солиқлар, тўловлар, йиғимлар, божлар ва мажбурий ажратмалар-нинг алоҳида шакллари ва турларининг йиғиндиси давлат бюджети даромадларининг ягона тизимини шакллантиради. Турли субъектлардан келиб тушадиган Давлат бюджетининг даромадлари умумдавлат эҳтиёжларини таъминлаб, бир-бири билан ўзаро боғлангандир.

Давлат бюджети даромадларининг таркиби ва унинг тузилмаси доимий эмас. Улар мамлакат тараққиёти ва давлатнинг олдидаги вазифаларнинг ўзгаришига мувофиқ равишда ўзгариб боради.

Миллий иқтисодиётда қўлланилаётган Давлат бюджети даро-мадлари тизимининг самарадорлиги маблағларнинг бюджетга тушумини ташкил этишга бевосита боғлиқ. Бу нарса ўз ичига қуйидагиларни олади:

- бюджетга тегишли бўлган даромадларни (солиқлар, тўловлар, божлар, ажратмалар ва бошқалар) ҳукукий жихатдан расмийлаштириш;
- маблағлар тушумининг ҳажми ва муддатларини аниқлаш тартиби;
- даромадларни (тўловларни) бюджетга ўтказиш тартиби;
- бюджетга даромад ўтказувчиларни ҳисобга олиш;
- бюджетга даромад ўтказувчиларнинг жавобгарлиги;
- бюджетга даромадларни ўз вақтида ва тўлиқ ўткази-лишини таъминлашга йўналтирилган чора-тадбирлар тизими;

– бюджетга даромадларни ундиришда солиқ орган-ларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари.

Юқоридагиларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда давлат ва бюджетга даромадларни тўловчилар ўртасидаги манфаатларнинг оқилоналигини таъминлашга катта эътибор бермоқ лозим.

Давлат бюджетининг харажатлари

Давлат бюджетининг харажатлари умумий молиявий категория бўлган бюджетнинг кўринишларидан бири бўлиб, унга тегишли бўлган умумий хусусиятларга эгадир. Яъни улар тақсимлаш характериға эға, ифодаланишнинг пул шакли хос, пул фондларининг амал қилиши билан боғланган ва давлат томонидан ташкил қилинади. Шу билан биргаликда Давлат бюджетининг харажатлари бир бутуннинг ўзига хос қисми бўлганлиги учун улар давлатнинг марказлаштирилган пул фондлари маблағларидан фойдаланиш ва тегишли фондларни шакллантириш билан боғлиқдир. Бу тақсимлаш муносабатларининг моддий-буюмлашган шакли турли соҳаларға йўналтирилаётган бюджет маблағларининг ҳаракатидан иборат.

Давлат бюджетининг харажатлари харажатларнинг конкрет турлари орқали намоён бўлади. Бюджет харажатлари конкрет турларининг хилма-хиллиги эса, ўз навбатида, қуйидаги омилларнинг мавжудлиги билан белгиланади: давлатнинг иқтисодий табиати ва функциялари; мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражаси; бюджетнинг миллий иқтисодиёт билан боғланганлиги; иқтисодий муносабатларнинг ривожланганлик даражаси; бюджет маблағларининг намоён бўлиш шакллари ва ҳ.к.

Жамиятнинг иқтисодий ҳаётида бюджет харажатларининг роли ва аҳамиятини аниқлаш учун уларни маълум белгиларға кўра туркумлаштириш мақсадға мувофиқ. Улар ўзларининг иқтисодий мазмуни, ижтимоий тақрор ишлаб чиқаришдаги роли, ишлаб чиқариш тармоқлари ва фаолият турлари, ижтимоий мўлжалланганлиги бўйича ва маълум мақсадларига кўра алоҳида гуруҳларға ажратилиши мумкин.

Иқтисодий мазмуниға кўра Давлат бюджетининг харажатлари капитал ва жорий харажатларға бўлинади.

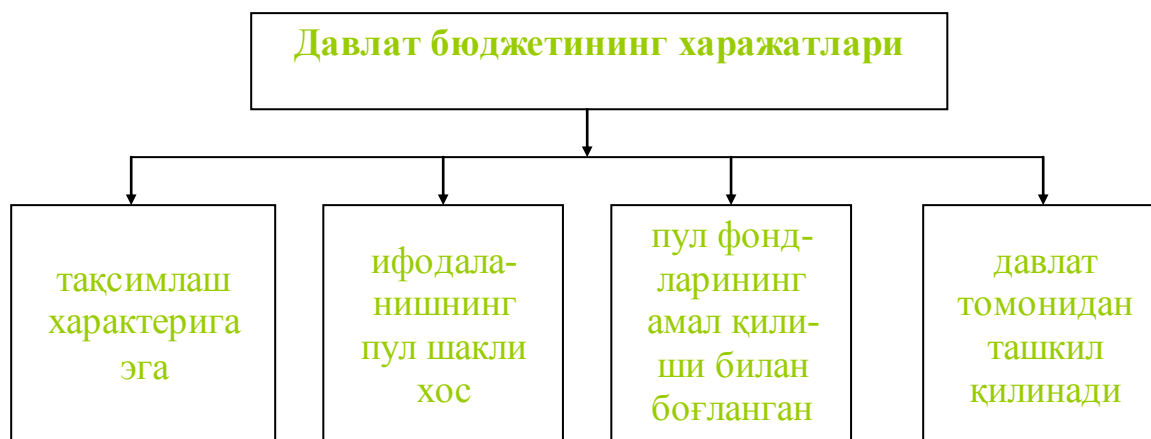
Бюджетнинг капитал харажатлари инновацион ва инвестицион фаолиятға йўналтирилган харажатлардир. Бу харажатларнинг таркибига:

а) тасдиқланган инвестицион дастурға мувофиқ ҳаракатдаги ёки янғидан ташкил этилаётган юридик шахсларға инвестициялар учун мўлжалланган харажатлар;

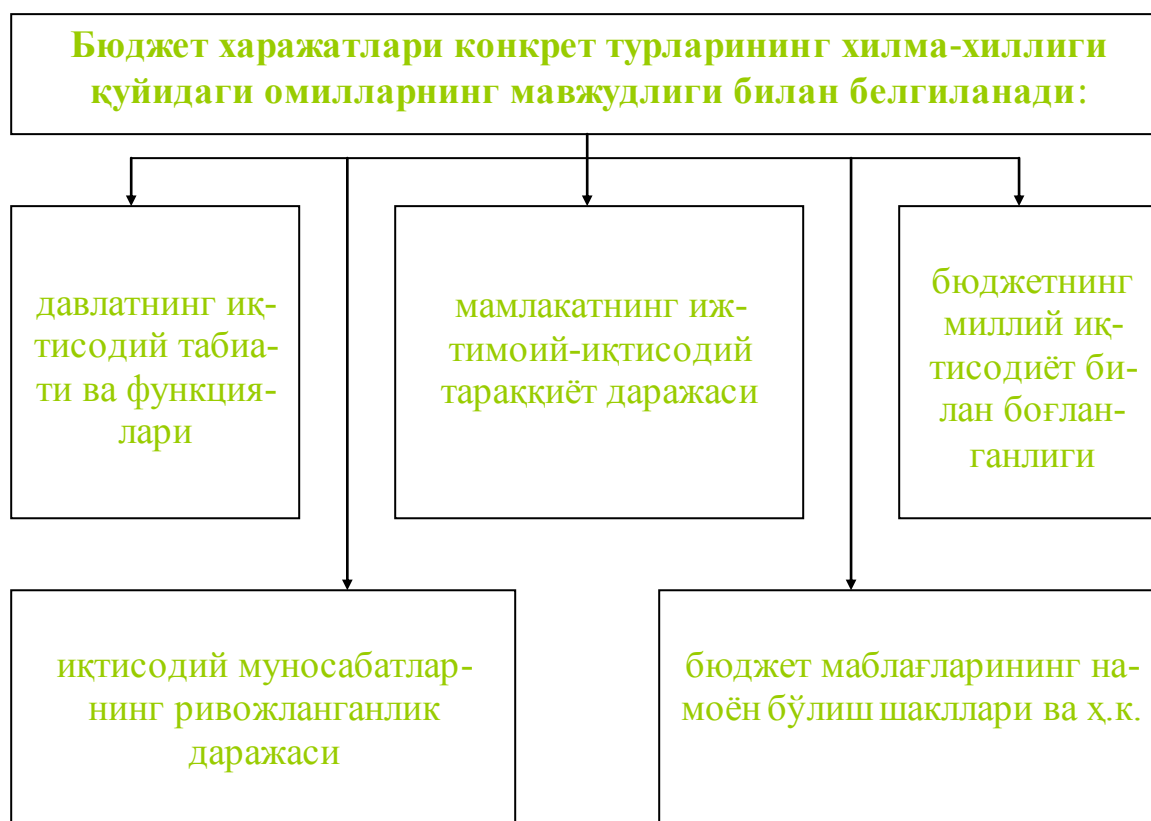
б) юридик шахсларға инвестицион мақсадлар учун бюджет кредитлари сифатида бериладиган маблағлар;

в) кенгайтирилган тақрор ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган капитал таъмирлашни амалға ошириш харажатлари ва шу билан боғлиқ бўлган бошқа харажатлар;

Давлат бюджетининг капитал харажатлари таркибида Тараққиёт бюджети шакллантирилиши мумкин.

Давлат бюджетининг харажатлари бир бутуннинг ўзига хос қисми бўлганлиги учун улар давлатнинг марказлаштирилган пул фондлари маблағларидан фойдаланиш ва тегишли фондларни шакллантириш билан боғлиқдир. Бу тақсимлаш муносабатларининг моддий-буюмлашган шакли турли соҳаларга йўналтирилаётган бюджет маблағларининг ҳаракатидан иборат

Давлат ҳокимият органлари, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш идоралари, бюджет ташкилотларининг жорий фаолиятини таъминлашга йўналтирилган бюджет харажатлари, бошқа бюджетлар ва иқтисодиётнинг алоҳида тармоқларига дотация, субсидия ва субвенция шаклида кўрсатиладиган, давлат томонидан қўллаб-қувватлаш билан боғлиқ бўлган харажатлар ва Давлат бюджети харажатларининг туркумланишига мувофиқ капитал харажатларнинг таркибига киритилмаган бошқа харажатлар бюджетнинг жорий харажатлари дейилади.

Давлат бюджети харажатларининг тармоқ белгиси бўйича гуруҳларга ажратишга асос қилиб миллий иқтисодиёт (хўжалик)нинг умумэтироф этилган тармоқларга бўлиниши қабул қилинган. Шунга мувофиқ равишда бюджет харажатлари саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт, алоқа, маориф, соғлиқни сақлаш, маданият ва спорт, фан, ижтимоий суғурта ва ижтимоий таъминот, давлат бошқаруви, мудофаа ва ҳ.к. харажатларига бўлиниши мумкин. Бюджет харажатлари миллий иқтисодиёт (хўжалик) тармоқларининг пул фондларини шакллантиришда мустаҳкам молиявий асосни яратиш билан биргаликда, харажатларнинг тармоқ-лараро бўлиниши молиявий ресурсларни тақсимлашдаги нисбатларини аниқлашга ҳам имкон беради, миллий хўжаликнинг тармоқ таркибий тузилишини керакли йўналишга ўзгартиради. Масалан, ҳозирги пайтда мамлакатимизда яратилган миллий даромаднинг ҳажми бюджет маблағлари-нинг катта қисмини ижтимоий соҳа ва аҳолини бевосита ижтимоий қўллаб-қувватлашга йўналтириш имконини бераяпти. Бир вақтнинг ўзида иқтисодиётнинг устувор тармоқларини (машинасозлик, қишлоқ хўжалиги, электроэнергетика ва бошқалар) кенг кўламларда бюджетдан молиялаштирилиши ҳам таъминланмоқда.

Ижтимоий йўналиши бўйича Давлат бюджети харажатларининг иқтисодий гуруҳларга ажратилиши давлатнинг тоифаси ва у томонидан бажарилаётган функцияларни ўзида акс эттиради. Ана шунга мувофиқ Давлат бюджетининг барча харажатларини қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

- ижтимоий соҳа ва аҳолини ижтимоий-қўллаб-қувватлаш харажатлари;
- миллий хўжаликка (иқтисодиётга) харажатлар;
- мудофаа харажатлари;
- бошқарув харажатлари.

Ижтимоий соҳа ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш харажатлари ўз таркибига маориф, соғлиқни сақлаш, маданият ва спорт, фан, ижтимоий таъминот, аҳоли учун ижтимоий аҳамият касб этган хизматлар баҳоларидаги фарқларни бюджетдан қоплаш ва оилаларга ижтимоий нафақаларни олади. Давлатнинг ижтимоий функциясини ўзида акс эттириб, бу гуруҳдаги бюджетнинг харажатлари халқ таълими тизимини ривожлантириш ва такомиллаштиришга, фан ва маданиятни молиялаштиришга, аҳолининг тиббий хизматга бўлган талабини қондиришга, ижтимоий суғурта ва ижтимоий таъминотни амалга оширишга кенг йўл очиб беради.

Миллий хўжаликка (иқтисодиётга) бюджетдан харажат қилиниши давлатнинг хўжалик юритувчи асосий субъектлардан бири эканлигидан дарак беради. Айнан бу харажатлар кенг миқёсларда янги саноат корхоналарини

қуриш, замонавий индустрия асосида қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни ривожлантириш, транспорт, алоқа ва иқтисодиётнинг бошқа тармоқларини техника воситалари билан қайта таъминлашга имкон яратади. Шунинг учун ҳам Давлат бюджетининг бу харажатлари орасида иқтисодиёт ва марказлаштирилган ин-вестицияларни молиялаштириш харажатлари алоҳида ўрин эгаллайди.

Давлат бюджетининг муҳофаа харажатлари ҳам давлатнинг функцияларидан келиб чиқади. Улар ҳар бир давлатнинг ўз муҳофаа қобилиятини мустаҳкамлаши зарурлиги билан боғлиқдир. Қурулди Кучларнинг барча турлари бюджет маблағлари ҳисобидан молиялаштирилади.

Бошқарув шаклидаги фаолият турининг давлат томонидан амалга оширилиши, унинг хўжалик-ташкilotчилик функцияси Давлат бюджетидан бошқарув харажатлари деб номланган алоҳида хара-жатлар ажратилишини тақозо этади. Бошқарув (давлат ҳокимияти органлари, суд ва прокуратура фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқарув органлари) харажатлари давлат органлари фаолиятининг молиявий асосини ташкил этиб, жамият ҳаётининг барча соҳаларига раҳбарлик қилишга имкон яратади.

Давлат бюджетини иқтисодий нуқтаи назардан туркумларга ажратиш билан бирга харажатларнинг ташкилий жиҳатидан ҳам гуруҳларга ажратиш мумкин. Бунинг асосида юқори ташкilotлар (вазирликлар, уюшмалар, ассоциациялар, бирлашмалар, концернлар, компаниялар ва ҳ.к.) Давлат бюджети харажатлари ва ҳудудий белгилар ётиши мумкин. Бюджет харажатларининг юқори ташкilotлар бўйича гуруҳланиши бюджет маблағларини аниқ олувчиларни кўрсатади ва улар тармоқ ичида пул фондларини шакллантиришда масъул бўлиб, ажратилган бюджет ассигнованияларидан ўз вақтида, самарали ва қонуний фойдаланиш устидан жавобгардирлар.

Давлат бюджети харажатларини ҳудудий белгига мос ҳолда бўлиниши уларнинг марказлашувининг турли даражаларини ўзида акс эттиради. Шу муносабат билан, давлат бошқаруви даражасига кўра, Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг харажатлари республика ва маҳаллий бюджетларнинг харажатларидан таркиб топади.

Республика бюджетидангина молиялаштириладиган харажатларга қуйидагилар қиради:

а) Ўзбекистон Республикаси Президенти, Олий Мажлис Сена-ти, Олий Мажлис Қонунчилик палатаси, Марказий сайлов комиссияси, ижроия ҳокимиятнинг республика ва ҳудудий органлари фаолиятини таъминлаш билан боғлиқ бўлган харажатлар ва умумдавлат бошқаруви характеридаги бошқа харажатлар;

б) республика суд, прокуратура, ҳуқуқ-тартибот органлари тизими;

в) умумдавлат манфаатлари учун халқаро фаолиятни амалга ошириш;

г) миллий муҳофаа ва давлатнинг хавфсизлигини таъминлаш, саноатнинг муҳофаа тармоқлари конверсиясини амалга ошириш;

д) фундаментал тадқиқотлар ва илмий-техника тарақ-қиётини молиялаштириш;

- е) темир йўл, ҳаво ва дарё транспортини давлат томони-дан қўллаб-қувватлаш;
- ё) иқтисодиётнинг базавий тармоқларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш;
- ж) республика ёки давлат ҳокимияти органлари тасарру-фида бўлган муассасаларни сақлаш;
- и) республика мулкини шакллантириш;
- й) Ўзбекистон Республикасининг давлат қарзига хизмат қилиш ва уни қайтариш;
- к) давлатнинг қимматбаҳо металлари ва моддий захираларини тўлдириш;
- л) сайловлар ва референдумлар ўтказиш;
- м) ҳукумат инвестицион дастурларини молиялаштириш;
- н) республика ҳукуматининг қарорлари бажарилишини таъминлаш;
- о) республика субъектларини молиявий қўллаб-қувватлаш;
- п) бошқа харажатлар.

Бозор иқтисодиёти шароитида Давлат бюджетининг харажатлари унинг даромадлари билан узвий боғлангандир. Бундай ўзаро боғлиқлик харажатларнинг миқдорий жиҳатдан даромадларга мувофиқ келиши ва уларнинг бир-бирига ўзаро таъсир кўрсатиши орқали ифодаланади. Бир томондан, аксарият ҳолларда, бюджет харажатларининг ҳажми бюджет даромадларининг ҳажми билан чекланади. Ўз навбатида, бюджет даромадларининг ҳажми эса давлатнинг иқтисодий имкониятлари билан аниқланади. Шунинг учун ҳам бу ерда бюджет харажатларининг шундай ҳажмини ва миллий хўжаликда пул фондларини шакллантиришда бюджет маблағларидан фойдаланишнинг шундай муддатларини ўрнатиш керакки, улар минимал харажатлар қилиб максимал самарага эришиш орқали давлат олдидаги ижтимоий-иқтисодий вазифаларни муваффақиятли бажарилишини таъминласин. Бошқа томондан эса, ишлаб чиқаришнинг ўсишига ижобий таъсир қилиш, илмий-техника тараққиётини тезлаштириш ва миллий хўжаликдаги пропорцияларни оптималлаштириш орқали Давлат бюджетининг харажатлари унинг даромадлари даражасининг ортишига ўз таъсирини кўрсатади.

Бюджетдан молиялаштириш жараёнида эса давлат ўзининг ихтиёрига келиб тушаётган пул маблағларини режалаштирилган тадбирлар доирасида ва ундан ташқарида кенг харажат қилиш имконига эга бўлади. Маблағларни конкрет тақсимловчиларга бюджет кредитларини очиш, бюджет ассигнованияларини бериш ва улардан самарали фойдаланишни назорат қилиб, молия органлари иқтисодиётнинг ривожланиши устидан кузатув олиб борадилар ва зарур ҳолатларда тақсимланаётган бюджет маблағларининг пропорцияларини ўзгартирадилар.

Даромадларни давлат бюджетидаги харажатларнинг аниқ турлари ва йўналишлари бўйича бириктирилиши принципи бўлмаганлиги учун бу ерда бюджет ресурсларини кенг миқёсда ўтказиш ва шунга мувофиқ равишда давлатнинг ихтиёрига келиб тушувчи пул маблағларидан ҳар қандай зарур йўналишларда фойдаланилиши мумкин.

Давлат бюджети харажатларининг таркиби ва унинг тузилмаси давлатнинг табиатига, у томонидан бажарилаётган функцияларга, миллий хўжаликнинг эҳтиёжларига боғлиқ ҳамда бюджет механизми орқали ишлаб чиқариш ва истеъмолнинг баъзи бир омилларига давлатнинг таъсирчанлигини таъминлаш кабилар билан белгиланади.

1.3. Бюджет тақчиллиги ва уни молиялаштириш.

Назарий жиҳатдан олиб қаралганда бюджетнинг соғлом (нормал) фаолият кўрсатиши унга тегишли бўлган даромадлар ва харажатларнинг тенглигини тақозо этади. Ҳақиқатдан ҳам у ёки бу миқдордаги харажатларни амалга ошириш учун бюджет шу миқдордаги даромадларга эга бўлиши керак. Акс ҳолда бу харажатларни амалга оширишнинг иложи бўлмайди. Бюджет даромадлари ва харажатларининг тенглиги бюджетнинг баланслаштирилганлигидан далолат беради.

Амалиётда бюджет даромадлари ва харажатларининг тенглигига ҳамма вақт ҳам эришилавермайди. Айрим ҳолларда бюджетнинг даромадлари унинг харажатларидан кўп бўлиши мумкин. Бундай бюджет профицитли бюджет дейилади. Аксинча, баъзи ҳолларда эса бюджетнинг харажатлари унинг даромадларидан кўпроқ бўлади. Шунга мувофиқ равишда бюджет харажатларининг бюджет даромадларидан кўп бўлишига бюджет тақчиллики дейилади.

Бошқа ҳоллар тенг бўлган шароитда, бюджет тақчиллики вужудга келишининг энг умумий сабаблари қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- иқтисодий ривожлантириш учун йирик давлат капитал қуйилмаларини амалга оширишнинг зарурлиги;
- фавқулодда ҳодисаларнинг мавжудлиги;
- иқтисодий кризисли ҳолатлар, унинг емирилиши;
- молия-кредит алоқаларининг етарли даражада самарали эмаслиги;
- ҳукуматнинг мамлакатдаги молиявий ҳолатни етарли даражада назорат қилолмаслиги;
- ижтимоий ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги нисбатан пастлиги;
- ташқи иқтисодий алоқаларнинг натижаси нисбатан камлиги;
- бюджет харажатлари таркибий тузилиши (структураси)нинг оқилона эмаслиги;
- мамлакат миқёсида мавжуд бўлмаган маблағлар ҳисобидан яшашга интилиш;
- йирик давлат инвестицияларини амалга ошириш амалиётининг мавжудлиги;
- ҳарбий харажатлар даражасининг нисбатан катталиги;
- реал ички имкониятни етарли даражада ҳисобга олмаган ҳолда бошқа мамлакатларга ёрдам берилиши;

- давлатга иқтисодиёт ва ижтимоий соҳани ривожлантиришга рағбатлантирувчи сифатида фойдаланиш имконини бермайдиган ва етарли даражада самарали бўлмаган бюджет механизмининг мавжудлиги;

- бошқа сабаблар.

Бюджет тақчиллики вужудга келганда унга нисбатан стратегик ёндашув (стратегия) қуйидагиларга алоҳида эътибор берилишини тақозо этади:

- бюджет тақчилликининг мавжудлигини математик йўл билан ҳал қилишга ҳаракат қилмаслик керак. Чунки, бу ҳолда иқтисодиётнинг “даволаниш”и ўрнига “касаллиги” кучаяди;

- бюджетнинг баланслилиги, даромадларнинг харажат-лардан кўплиги соғлом ва узлуксиз ривожланаётган иқтисодиётдан далолат бермайди. Бюджет тақчиллики бўлиши мумкин:

- бюджет тақчилликининг миқдори (даражаси), одатда, мамлакат ялпи миллий маҳсулотининг 2-3%идан ошмаслиги лозим. Ана шу чегарадан ошилса, уни тезроқ қисқартириш (ёки шу даражага келтириш) чораларини кўриш керак;

- бюджет тақчилликини қоплаш учун, энг аввало, давлат кредитининг турли шаклларида фойдаланмоқ лозим. Шунингдек, давлат қимматбаҳо қоғозларини молиявий бозорга жойлаштириш мақсадга мувофиқдир. Аксинча, миллий пул бирлиги белгиларини зарб этув-чи ускунани (станокни) ишга солмаслик керак;

- бюджет тақчилликининг даражасини камайтириш ёки унга барҳам бериш учун, биринчи навбатда, иқтисодиётнинг ўзини “даволамоқ” лозим. Акс ҳолда, ана шу мақсадга эришиш учун кўзда тутилган ҳар қандай тадбир, албатта, муваффа-қиятсизликка учрайди.

Бюджет тақчилликининг даражасини камайтириш ёки унга барҳам бериш борасидаги амалга оширилиши лозим бўлган чора-тадбирларнинг энг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- бюджет харажатларининг (маблағларининг) инвестицион йўналишини ўзгартириш, уларни энг кўп самара берадиган йўналишларга йўналтириш;

- хўжалик юритишнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олувчи молиявий имтиёз ва жазолардан кенг фойдаланиш;

- давлатдан молиялаштириш ва давлат иқтисодиёти соҳасини қисқартириш, хорижий давлатларга ёрдам кўрсатишни кескин камайтириш;

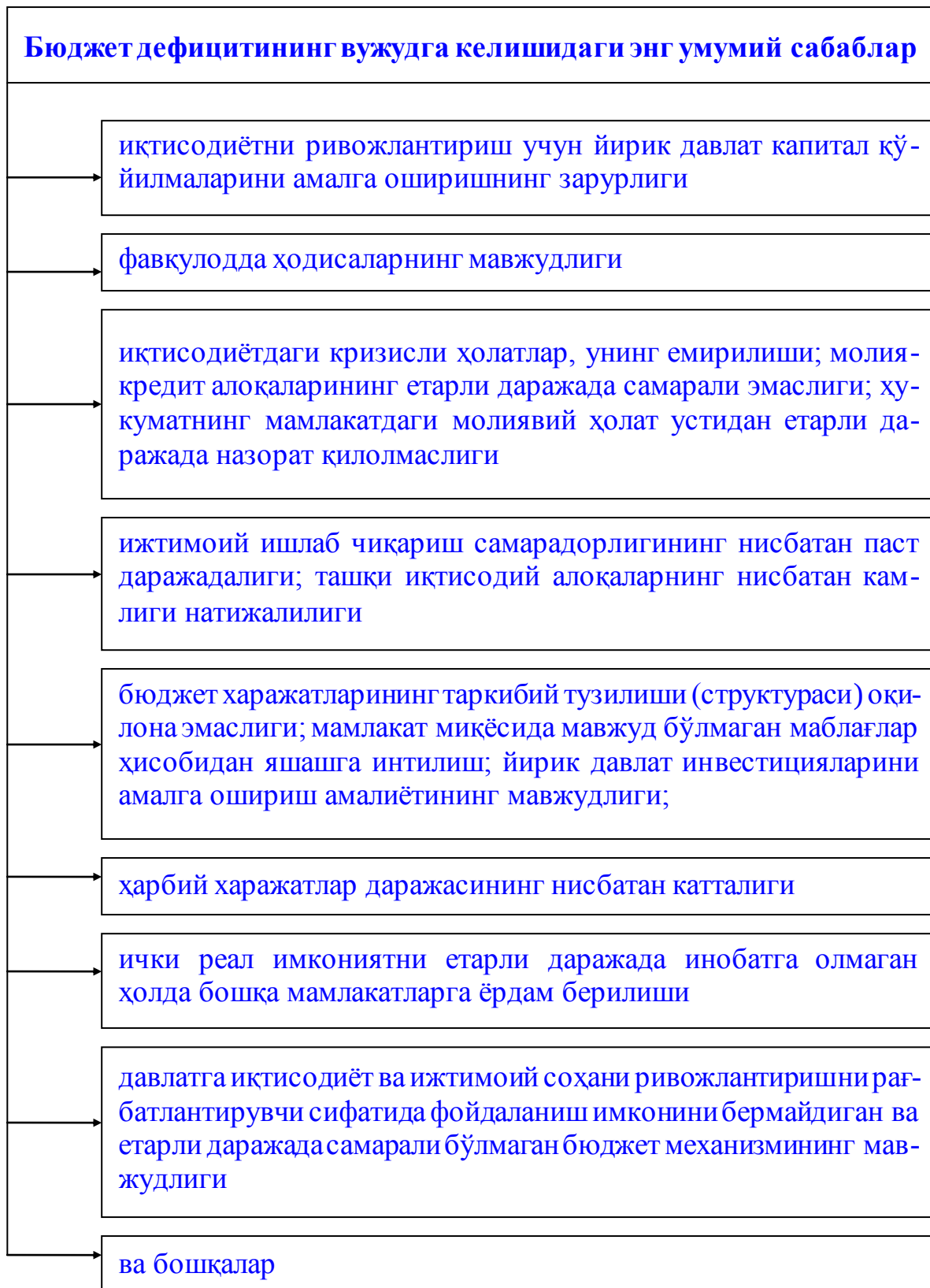
- ҳарбий харажатларни қисқартириш;

- энг муҳим ижтимоий дастурларнигина молиялаштиришни сақлаб қолиш, йирик бюджет харажатларини талаб этувчи дастурларни қабул қилишни тўхтатиб туриш;

- Марказий банкнинг қарзларни давлат қимматбаҳо қоғозлари шаклида расмийлаштирмасдан туриб ҳукумат органларига кредит беришини тақиқлаб қўйиш;

- хорижий сармояларни жалб этиш;

- ва бошқалар.

Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

- Давлат бюджети нималарга боғлиқ ҳолда вужудга келади ва ривожланади?
- Давлат бюджети ўзида қандай муносабатларни ифодалайди?
- Давлат бюджети учун қандай характерли хусусиятлар ҳос?
- Давлат бюджети деб нимага айтилади?
- Давлат бюджетининг моҳияти нималар орқали намоён бўлади?
- Давлат бюджети бошқа иқтисодий (молиявий) категориялар билан қандай боғланган?
- Давлат бюджети қандай функцияларни бажаради?
- Давлат бюджетининг даромадлари нима учун оралиқ характерга эга?
- Давлат бюджети даромадларининг моддий-буюмлашган шаклини нималар ташкил этади?
- Давлат бюджетининг солиқсиз даромадлари таркибига нималар киради?
- Тушумларнинг қандай турлари (кўринишлари) бюджет даромадларининг таркиби ҳисобига олинishi мумкин?
- Ҳозирги амалиётда Давлат бюджетининг даромадлари қан-ай тартибда классификация қилинаяпти?
- Тўғри (бевосита) ва эгри (билвосита) солиқларнинг таркиби нималардан иборат?
- Субъектларнинг даромадлари қандай методларни қўллаш эвазига Давлат бюджети ихтиёрига олинапти?
- Ҳозирги шароитда Давлат бюджети даромадларининг таркиби нималардан иборат ва унинг тузилмаси қандай?
- Давлат бюджетининг харажатлари қандай характерли белгиларга эга?
- Давлат бюджети харажатлари конкрет турларининг хилма-хиллиги нималар билан изоҳланади?
- Давлат бюджетининг харажатлари қандай белгиларга кўра туркумлаштирилади?
- Иқтисодий мазмунига кўра Давлат бюджетининг харажатлари қандай харажатларга бўлинади?
- Бюджет тақчиллиги деб нимага айтилади?
- Бюджет тақчиллигининг вужудга келишидаги энг умумий сабаблари нималардан иборат?
- Бюджет тақчиллики вужудга келганда унга нисбатан стратегик ёндашув (стратегия) нималарга алоҳида эътибор беришни тақозо этади?

2-маъруза. Бюджет жараёни ва бюджетлараро муносабатлар.

Режа:

- 2.1. Бюджет жараёнининг мазмуни ва унинг, иштирокчилари.**
- 2.2. Бюджет лойиҳасини тузиш.**
- 2.3. Бюджетни муҳокама қилиш (кўриб чиқиш) ва тасдиқлаш (қабул қилиш)**
- 2.4. Бюджетни ижро этиш.**
- 2.5. Бюджетнинг ижроси тўғрисидаги ҳисобот ва уни тасдиқлаш**

2.1. Бюджет жараёнининг мазмуни ва унинг иштирокчилари.

Бюджет лойиҳасини тузиш (ишлаб чиқиш, яратиш), кўриб чиқиш (муҳокама қилиш), қабул қилиш (тасдиқлаш) ва ижро этиш, унинг ижро этилишини назорат қилиш, ижроси ҳақидаги ҳисоботни тайёрлаш ва тасдиқлаш, шунингдек, Давлат бюджети тузилмасига кирувчи бюджетлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг қонун ҳужжатларига мувофиқ тартибга солинишига тегишли бўлган давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари ҳамда жараён иштирокчиларининг фаолиятига бюджет жараёни дейилади. Унинг мазмуни мамлакатнинг давлат ва бюджет тузилиши (қурилиши), тегишли органлар ва юридик шахсларнинг бюджет ҳуқуқлари билан белгиланади. Шунингдек, бюджет жараёнининг мазмунини белгилашда бюджетни тузиш (ишлаб чиқиш, яратиш) тартиби, унинг норматив-ҳуқуқий ва ташкилий асоси, мамлакат бюджетини тузиш (ишлаб чиқиш, яратиш)нинг назарий ва услубий масалалари муҳим роль ўйнайди.

Бюджет жараёни, одатда, бюджет фаолиятининг қуйидаги тўрт босқичини ўз ичига олади:

- бюджет лойиҳасини тузиш (ишлаб чиқиш, яратиш);
- бюджетни кўриб чиқиш (муҳокама қилиш) ва тасдиқлаш;
- бюджетни ижро этиш;
- бюджетнинг ижроси тўғрисидаги ҳисоботни тайёрлаш ва уни тасдиқлаш.

Бюджет жараёнининг давомийлиги юқоридаги тўрт босқичнинг барчасидан иборат бўлиб, одатда, уч йилга яқин давом этади. Бунинг бир йилга яқини бюджет лойиҳасини ишлаб чиқиш (яратиш, тузиш), уни муҳокама қилиш (кўриб чиқиш) ва тасдиқлаш (қабул қилиш)га, бир календарь йили (1 январдан 31 декабргача) бюджетни ижро этишга (бюджет даври) ва саккиз ойга яқини бюджетнинг ижроси тўғрисидаги ҳисоботни тайёрлашга ва уни тасдиқлашга тўғри келади.

Бюджет жараёнининг олдида қуйидаги муҳим вазифалар қўйилади:

- мувозанатлаштирилган бозор сари кескин тараққиётга эришиш мақсадида барча моддий ва молиявий резервларни қидириб топиш;

- алоҳида солиқлар ва бошқа тўловлар бўйича, шунингдек, ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг башорат-лари ва мақсадли дастурларига мувофиқ бюджет даромадлари ва уларнинг умумий ҳажмини аниқлаш;

- мақсадга мўлжалланганлиги бўйича, шунингдек, бюджетда кўзда тутилган умумдават аҳамиятига эга бўлган барча тадбирларни узлуксиз молиялаштириш эҳтиёжини инобатга олган ҳолда бюджет харажатлари ва уларнинг умумий ҳажмини белгилаш (ўрнатиш);

- иқтисодиётдаги инфляцион тенденциялар ва пул-кредит таназзулини бартараф этишга, миллий пул бирлигининг барқарорлигини таъминлашга йўналтирилган молиявий бақарорлаштиришнинг умумий дастурини бюджет билан мувофиқлаштириш;

- иқтисодий жихатдан мақсадга мувофиқ бўлган манбалар ҳисобидан бюджет тақчилликига барҳам бериш ёки уни қисқартириш;

- иқтисодий минтақалар, хўжалик соҳалари ва бюджетлар ўртасида давлат даромадларининг манбаларини қайта тақсимлаш йўли билан турли даражадаги бюджетларни баланслаштириш мақсадида бюджетли тартибга солишни амалга ошириш;

- кенг кўламли барча ижтимоий-иқтисодий дастурларнинг баланслилиги ва пропорционаллигини таъминлашга имкон берадиган истикболли бюджетли режалаштиришнинг ролини ошириш;

- солиқ мажбуриятларини бажаришда алоҳида фуқаролар даромадлари ва юридик шахсларнинг молиявий фаолиятлари устидан назоратни таъминлаш;

- замонавий электрон ҳисоблаш техникаларидан кенг фойдаланиш асосида ва молиявий ҳисоб-китобларнинг автоматлаштирилган тизими орқали бюджетларни тузиш ва ижро этиш жараёнларини автоматлаштириш ва бошқалар.

Умумий тарзда, бюджет жараёнининг иштирокчилари қуйидагилар ҳисобланади:

- мамлакат Президенти ва қонунчилик (вакиллик) ҳокимият органлари;

- ижроия ҳокимият органлари (мамлакат субъектларининг юқори мансабдор шахслари, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари раҳбарлари, молия органлари, бюджет даромадларини ундириш билан шуғулланадиган органлар ва бошқа ваколатли органлар);

- пул-кредит тизимини тартибга солиш органлари;

- давлат ва маҳаллий назорат органлари;

- давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари;

- бюджет маблағларини Бош тақсимловчилар, тақсимловчилар ва бошқалар.

Бюджет жараёнини ташкил этишда қуйидаги принцип-ларга риоя қилинади:

- ягоналик;

- мустақиллик;

- баланс методи.

Ягоналик принципи бу ерда ягона ҳукукий база, ягона бюджет классификацияси, мамлакатнинг консолидациялаш-тирилган бюджетини тузишда зарур бўладиган статистик ва бюджет маълумотлари учун бюджет ҳужжатлари шакллари ва пул тизимининг ягоналиги орқали ифодаланади.

Мустақиллик принципи бюджет жараёнини амалга оширишда унинг ҳар бир ишпирокчиси учун мустақил бўлганлиги билан белгиланади. Унга мувофиқ, бу жараённинг ишпирокчилари даромадларнинг ўз ва тартибга солувчи манбалари ҳамда улардан фойдаланишнинг йўналишларини мустақил равишда аниқлаш ҳукукига эгадирлар.

Баланс методи принципи бюджет даромадлари ва харажатлари ўртасида тўғри нисбатлар ўрнатишда гавдаланади. Унга риоя қилиниши бюджетнинг барқарорлигини ва ҳўжалик соҳалари ўртасида маблағларни тақсимлашда зарурий пропорцияларни таъминлаши керак. Бу методнинг муҳим шарти бюджет харажатларининг даро-мадларига мувофиқлиги ва молиявий резервларни яратишидир. Бу принцип молиявий сиёсатнинг бош мақсади ҳисобланади.

2.2. Бюджет лойиҳасини тузиш

Бюджет лойиҳасини тузиш (яратиш, ишлаб чиқиш) бюджет жараёнининг энг муҳим босқичларидан бири ҳисобланади. Бу жараёнда қуйидаги масалалар ечилади ёки уларга аниқлик киритилади:

- бюджетнинг ҳажми;
- навбатдаги (келгуси) йил учун солиқ ва пул-кредит сиёсати;
- бюджет маблағларидан фойдаланишнинг асосий йўналишлари ва бюджет тақчиллигини қоплаш методлари;
- даромадларни бюджет тизимининг бўғинлари ўртасида тақ-симлаш.

Давлат бюджетининг лойиҳасини тузиш (яратиш, ишлаб чиқиш) бўйича ишлар янги бюджет йилининг бошланишидан, масалан, ГФР да – 6 ой, Японияда – 8 ой, Францияда – 14 ой, АҚШда – 18 ой, Ўзбекистонда – 7 ой олдин бошланади. Унинг лойиҳасини тузиш ижроия ҳокимият органлари, одатда, Молия вазирлиги (Ғазначилик) томонидан амалга оширилади.

Баъзи бир мамлакатларда бюджет лойиҳасини тузиш давлат ижроия ҳокимияти бошлиғи (раҳбари)нинг келгуси йилга мўлжалланган ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг умумий йўналишлари муам-молари бўйича чиқишидан (маърузасидан) бошланади. Масалан, АҚШда Президент Америка халқига Бюджетнома билан мурожаат қилиб, унда молия-пул сиёсатининг асосий вазифалари, келгуси бюджет йили ва навбатдаги тўрт йил учун федераль бюджет даромад ва харажатларининг ҳукумат баҳоси шакллантирилади.

Бюджет лойиҳасини тузиш (яратиш, ишлаб чиқиш)да қуйидаги мақсадлар кун тартибига қўйилади:

- иқтисодиётнинг самарадорлигини оширишда бюджет-нинг фаол таъсирчанлигини таъминлаш;
- молиявий ва бошқа ресурсларнинг ҳукумат иқтисодий ва ижтимоий дастур-башоратлари билан мувофиқлигига эришиш;

- маблағларни сарфлашда зарурий пропорциялар ва устуворликлар ўрнатиш;

- бюджет тақчиллигини қоплаш учун манбаларни қидириб топиш.

Бюджет лойиҳасини тузиш (яратиш, ишлаб чиқиш)дан олдин Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳар йили Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган муддатларда келгуси молия йилига:

- тегишли бюджетлар ва давлат мақсадли фондларини тайёрлаш учун – Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳри ҳокимликлари, давлат мақсадли фондларини тақсимловчи органларга;

- бюджетдан ажратиладиган маблағларни олишга буюрт-малар тузиш учун – республика бюджетидан молиялаш-тириладиган бюджет маблағлари олувчиларга бюджет сўрови юбориши керак.

Ўз навбатида, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳри ҳокимликлари, давлат мақсадли фондларини тақсимловчи органлар бюджет сўрови олганидан кейин уч кунлик муддат ичида тегишли бюджетлар лойиҳаларини тузиш (ишлаб чиқиш, яратиш), ушбу лойиҳаларни тайёрлаш тартибини ва муддатларини белгилаш юзасидан тегишли қарорлар қабул қилмоғи зарур.

Шунингдек, Қорақалпоғистон Республикаси Молия вазирлиги, вилоятлар ва Тошкент шаҳри молия бошқармалари юқорида кўрсатилган қарорлар қабул қилинганидан сўнг уч кун муддат ичида:

- тегишли бюджетлар лойиҳаларини тайёрлаши учун – туман ва шаҳар ҳокимликларига;

- Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлардан бюджет маблағлари олишга буюртмалар тузиш учун - Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетларидан молиялаш-тириладиган бюджет маблағлари олувчиларга бюджет сўровлари юбориши керак.

Юқоридагиларга мос равишда вилоятга бўйсунадиган шаҳарларнинг, Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар таркибига кирувчи туманларнинг ҳамда шаҳарлар таркибига кирувчи туманларнинг ҳокимликлари бюджет сўрови олинганидан кейин уч кун муддат ичида тегишли бюджетлар лойиҳаларини тузиш, бу лойиҳаларни тайёрлаш тартиби ва муддатларини белгилаш юзасидан тегишли қарорларни қабул қилмоғи лозим. Ўз навбатида, туман ва шаҳар ҳокимликларининг молия органлари юқоридаги қарорлар қабул қилинганидан кейин уч кун муддат ичида туманлар ва шаҳарларнинг бюджетларидан бюджет маблағларини олиш учун асосланган буюртмалар тузиш учун шу туман ва шаҳар бюджетларидан молиялаштириладиган бюджет маблағларини олувчиларга бюджет сўровларини юборишлари керак.

Бюджет лойиҳасини тайёрлаш муддатлари ҳар бир мамлакатнинг амалдаги қонунчилигида ўз аксини топади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг “Бюджет тизими тўғрисида”ги қонуни бюджет лойиҳасини тайёрлашнинг қуйидаги муддатларини белгилайди:

а) келгуси молия йилига бюджетдан ажратиладиган маблағлар олишга буюртмалар:

- Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан ва маҳаллий бюджетлардан молиялаштириладиган бюджет маблағлари олувчилар томонидан жорий йилнинг 1 июнидан кечикмай тегишли молия органларига;
- республика бюджетидан молиялаштириладиган бюджет маблағлари олувчилар томонидан жорий йилнинг 1 июлидан кечиктирмай Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига тақдим этилиши керак.

б) келгуси молия йилига тегишли бюджетлар лойиҳалари:

- туманлар ва шаҳарлар ҳокимликлари молия органлари томонидан – маҳаллий ҳокимият вакиллик органлари белгиланган тартибда ва муддатларда, бироқ жорий йилнинг 25 июнидан кечиктирмасдан юқори молия органларига;
- Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳри ҳокимликлари, давлат мақсадли фондларини тақсимловчи органлар томонидан – Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган тартибда ва муддатларда, бироқ жорий йилнинг 1 июлидан кечиктирмасдан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига тақдим этилмоғи лозим.

Келгуси молия йилига мўлжалланган Давлат бюджетининг лойиҳасини Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги тайёрлаб, жорий йилнинг 15 сентябригача Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига тақдим этиши керак.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Давлат бюджети лойиҳасини бюджетдан маблағ олувчилар тақдим этган буюртмаларга ва давлат бюджетининг тузилмасига кирувчи бюджетлар лойиҳаларига мувофиқ тайёрлайди.

Келгуси молия йилига мўлжалланган Давлат бюджети лойиҳаси ўз ичига қуйидагиларни олмоғи лозим:

- бюджет таснифига мувофиқ акс эттириладиган Давлат бюджети даромадлари ва харажатлари;
- умумдавлат солиқларидан Қорақалпоғистон Республи-каси бюджетига, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетларига ажратмалар нормативлари, шунингдек, мазкур бюджетларнинг даромадлари, шу жумладан, бюджет дотациялари ва субвенциялари ҳамда харажатлари миқдори;
- Қорақалпоғистон Республикаси вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетларининг айланма касса меъёри миқдорлари;
- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси захира, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетлари захира фондларининг назарда тутилмаган харажатларни қоплашга тегишли бюджет маблағлари йўналтирилиши мумкин бўлган доирадаги миқдори;
- Давлат бюджети тақчилликининг энг юқори миқдори ва уни молиялаштириш манбалари;
- давлат ички ва ташқи қарзларининг, давлат томонидан бериладиган кредитлар ҳамда кафолатли фонднинг энг юқори миқдорлари.

Бир вақтнинг ўзида, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги вакил қилинган вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, шунингдек, тегишли ташкилотлар билан биргаликда қуйидагиларни ўз ичига олган бюджетнома лойиҳасини ишлаб чиқиши ва 15 сентябргача Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига киритиши керак:

- мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг ўтган йилги асосий яқунлари ва мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг жорий йилги яқунларининг башорат баҳоси;

- ўтган йилги Давлат бюджети ижроси тўғрисидаги ҳисобот ва жорий йилги Давлат бюджетининг кутилаётган ижроси баҳоси;

- келгуси йилга мўлжалланган Давлат бюджети лойиҳасини тузишда асос бўлган келгуси йилнинг асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари;

- мамлакат бюджет ва солиқ сиёсатининг келгуси йилги асосий йўналишларига шарҳлар;

- давлатнинг ички ва ташқи қарзлари ҳамда улар бўйича харажатларнинг ҳолати тўғрисидаги маълумотлар;

- келгуси молия йилига мўлжалланган Давлат бюджети лойиҳаси.

Юқоридагиларни ўз ичига олган бюджетнома лойиҳаси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан жорий йилнинг 15 октябридан кечиктирилмасдан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига киритилмоғи лозим.

Бюджет лойиҳасини тузиш (яратиш, ишлаб чиқиш)да:

- мамлакатнинг истиқболдаги иқтисодий ривожланиши;
- инфляция даражаси;
- аҳолининг бандлик даражаси;
- ижтимоий қўллаб-қувватлашдан фойдаланаётган аҳоли сони ҳисобга олинади.

Шунингдек, бюджет лойиҳасини тузиш (яратиш, ишлаб чиқиш) да қуйидаги турли методлардан фойдаланилади:

- иқтисодий таҳлил методи – бу методдан фойдаланган ҳолда ўтган йилги бюджетнинг бажарилиш даражаси аниқланади ва жорий йил учун бюджетнинг бажарилиш даражаси ўрнатилади, фарқланиш сабаблари аниқланади;

- норматив метод – бу методнинг асосида давлат томонидан тақдим этилаётган хизматларнинг бирлигига тўғри келувчи молиявий харажатларнинг нормативи ётади. Натурал birlikни нормативга қўпайтириб ҳар бир Бош тақсимловчи, тақсимловчи ва бюджет ташкилоти бўйича маблағ харажатларининг суммаси аниқланади.

- экстраполяция методи – унга кўра олдинги йилларнинг ҳисобот маълумотлари динамикаси асосида молиявий кўрсаткичлар аниқланади ва улар келгуси йил учун экстраполяция қилинади.

2.3. Бюджетни муҳокама қилиш ва тасдиқлаш (қабул қилиш).

Мамлакатнинг олий ижроия органи – Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан маъқулланганидан сўнг Давлат бюджетининг лойиҳаси муҳокама қилиш (кўриб чиқиш) ва тасдиқлаш (қабул қилиш) учун қонунчилик органи бўлган Олий Мажлисга тақдим этилади. Одатда, бюджетнинг лойиҳаси Олий Мажлиснинг ҳар бир палатасида (олдин қуйи палата бўлган Қонунчилик палатасида ва юқори палата саналган Сенатда) алоҳида-алоҳида муҳокама қилинади.

Мамлакат парламентининг ҳар бир палатасида аниқ бюджет масалалари билан шуғулланувчи махсус қўмиталар ва комиссиялар фаолият кўрсатади. Улар бюджет лойиҳасининг тегишли моддаларини атрофлича таҳлил қиладилар, зарур ҳолларда ўзгартиришларни таклиф қиладилар ва тушунтирув хати билан биргаликда бюджетнинг лойиҳасига хулоса берадилар.

Олий Мажлиснинг ҳар бир палатасида бюджет лойиҳаси қабул қилинганидан сўнг, ҳар икки палата ўртасида бюджет лойиҳаси бўйича келишмовчиликлар мавжуд бўлмаса, мамлакат парламентининг бюджет тўғрисидаги умумий қарори қабул қилинади. Агар палаталар ўртасида бюджет лойиҳаси бўйича келишмовчиликлар вужудга келса, ҳар икки палатанинг вакилларидан иборат бўлган мувофиқлаштирувчи комиссия уларни бартараф этиши керак.

Парламентда бюджет лойиҳасини муҳокама этиш (кўриб чиқиш) да бюджет ташаббускорлигининг мавжудлиги муҳим аҳамиятга эгадир. Бюджет ташаббускорлиги дейилганда парламент аъзоларининг ҳукумат томонидан тақдим этилган бюджет лойиҳасига нисбатан ўзгартиришлар киритиш ҳуқуқи назарда тутилади.

Давлат бюджети Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинади.

Давлат бюджетига мувофиқ:

- Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетлари – Давлат бюджети қабул қилинганидан кейин икки ҳафталик муддат ичида тегишли равишда Қорақалпоғистон Республикаси Жуқорғи Кенгеси ҳамда вилоятлар ва Тошкент шаҳри вакиллик органлари томонидан;

- Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар таркибига кирувчи туманлар ва шаҳарлар бюджетлари – Қорақал-поғистон Республикаси ва вилоятлар бюджетлари қабул қилинганидан кейин бир ҳафталик муддат ичида туман ёки шаҳар ҳокимият вакиллик органлари томонидан;

- шаҳарлар таркибига кирувчи туманлар бюджетлари ва туманга бўйсунувчи шаҳарлар бюджетлари – белгиланган муддатларда маҳаллий ҳокимиятнинг юқори турувчи вакиллик органлари томонидан қабул қилинади.

Давлат бюджети қабул қилингандан сўнг унинг маблағлари бюджетдан маблағ олувчиларга ўрнатилган тартибга мувофиқ равишда етказилиши керак. Унга кўра Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги:

- Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳри ҳокимликлари эътиборига Қорақалпоғистон Республикаси вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетлари даромадлари ва харажатлари миқдорларини, шунингдек, келгуси молия йили учун уларга республика бюджетидан ажратиладиган бюджет дотациялари ва субвенциялари миқдорини ва бюджетга оид бошқа кўрсаткичларни – Давлат бюджети қабул қилинганидан кейин бир ҳафталик муддат ичида;

- Республика бюджетидан молиялаштириладиган ташкилотлар, шунингдек, Давлат мақсадли жамғармаларини тақсимловчи органлар эътиборига улар учун белгиланган даромадлар ва харажатлар миқдорини – Давлат бюджети қабул қилинганидан кейин 10 кунлик муддат ичида етказмоғи лозим.

Қорақалпоғистон Республикаси ва маҳаллий бюджетлар қабул қилинганидан кейин тегишли молия органлари бир ҳафталик муддат ичида:

- Давлат солиқ хизматининг тегишли маҳаллий органлари эътиборига – Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюд-жетлар даромадларининг тасдиқланган миқдорини;

- Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлардан молиялаштириладиган ташкилотлар эътиборига – улар учун белгиланган бюджетдан ажратиладиган маблағлар миқдорларини етказиши керак.

2.4. Бюджетни ижро этиш

Бюджетни ижро этиш уни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тасдиқлагандан ва мамлакат Президенти имзолагандан сўнг, бошланади. Ўзбекистон ҳукумати қуйи ижроия органлари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари билан мувофиқлаштирилган ҳолда бюджет ижроси тартибини ташкил қилади. Бюджет жараёнининг бу босқичи ўз ичига бюджетнинг даромадлар ва харажатлар қисмининг бажарилишини камраб олади.

Бюджетни ижро этишнинг энг муҳим вазифаси иккиёқламалик характерга эга бўлиб, у бир томондан, солиқлар ва бошқа тўловларнинг ёппасига ҳамда ҳар бир манбалар бўйича тўлиқ ва ўз вақтида тушиб туришини таъминлашни, иккинчи томондан эса, бюджет тасдиқланган йил учун шу молиявий йил давомида бюджетда тасдиқланган суммалар чегарасида барча тадбирларни молиялаштирилишни тақозо этади.

Бюджет ижроси давомида давлат ишлаб чиқаришни интенсификациялаш ва самарадорлигини ошириш ҳисобидан ресурсларнинг ошишидан, маблағларни сарфлашда иқтисод режимига риоя қилинишидан, солиқли даромадларнинг тўлиқ жалб қилинишидан манфаатдордир.

Давлат бюджетининг ижросини таъминлашда қуйидаги масалаларнинг ҳал этилишига жиддий эътибор бермоқ лозим:

- давлат бюджети даромадларини шакллантириш;
- давлат бюджети маблағларини сарфлаш;

- қабул қилинган Давлат бюджети бўлмаган тақдирда бюджетни ижро этиш;

- бюджетдан ажратиладиган маблағларга ўзгартиришлар киритиш;
- давлат бюджетини белгиланган параметрлар доирасида ижро этиш;
- давлат бюджети даромадлари ва харажатларини бошқариш;
- давлат бюджетининг касса ижросини таъминлаш;
- давлат бюджети ижросини назорат қилиш.

Бюджет ижросига оид бевосита ишлар Молия вазирлиги ва унинг тегишли бўлинмалари ҳамда органлари, Давлат солиқ қўмитаси ҳамда Давлат божхона қўмитаси ва уларнинг жойлардаги органлари томонидан амалга оширилади. Шунингдек, бу жараёнда Молия вазирлигининг муҳим таркибий тузилмаларидан бири бўлган Давлат ғазначилик тизими ва унинг қуйи органлари алоҳида ролни ўйнайди.

Давлат ғазначилик тизими бюджет ижроси бўйича қуйидагиларни амалга оширади:

- бюджет даромадларининг тушишини қайд этиш;
- бюджет мажбуриятларини, яъни бюджет тўғрисидаги қонунга мувофиқ равишда вужудга келадиган маълум муддат давомида харажатларни сарфлаш мажбуриятини қабул қилиш муддатлари ва ҳажмларини тартибга солиш;
- ажратилган бюджет мажбуриятлари лимити доирасида харажатларни амалга ошириш ҳуқуқига рухсат ёзувларини содир этиш;
- бюджетдан маблағ олувчилар номидан тўловларни амалга ошириш;
- ва бошқа функциялар.

Бюджет ижроси давомида барча операциялар ва бюджетнинг маблағлари Ғазначиликнинг баланс ҳисобварақ-ларида акс эттирилади. Бу ҳисобварақлари Марказий банк ва кредит ташкилотларида жойлашган. Ғазначилик тизими бюджет маблағларига нисбатан кассанинг ягоналиги принципини таъминлайди. Бу принцип барча келиб тушувчи даромадлар ва бюджет тақчиллигини молиялаштириш манбаларидан тушумларни ҳамда кўзда тутилган барча харажатларни амалга оширишни бюджетнинг ягона ҳисобварағидан амалга оширилишини тақозо этади. Мамлакат бюджет тизими барча даражаларининг бюджетлари кассанинг ягоналиги принципи асосида ижро этилиши керак.

Бюджетнинг даромадлар бўйича ижро этилиши қуйидагиларни кўзда тутди:

- даромадларни бюджетнинг ягона ҳисобварағига ўтказиш ва ёзиш;
- тасдиқланган бюджетга мувофиқ равишда тартибга келтирувчи (солувчи) даромадларни тақсимлаш;
- бюджетга ортиқча тўланган даромадлар суммасини қайтариш;
- бюджет даромадларини ҳисобга олиш ва даромадлар тўғрисида ҳисобот тузиш.

Харажатлар бўйича бюджетлар ижроси бюджетнинг ягона ҳисоб варағида бюджет маблағларининг ҳақиқатда мавжудлиги доирасида ҳамда молиялаштириш ва санкциялаштиришнинг кетма-кет мажбурий амалга

ошириладиган тартибларига риоя қилган ҳолда амалга оширилади. Бюджет харажатларининг ижроси давомида санкциялаштиришнинг асосий босқичлари қуйидагилар ҳисобланади:

- бюджет харажатлари рўйхатини тузиш ва тасдиқлаш;
- бюджет ассигнованиялари тўғрисидаги хабарномани тасдиқлаш ва уларни бюджет маблағларини олувчилар ҳамда тақсимловчиларга етказиш, шунингдек, бюджет ташкилотлари ва бюджет маблағларини тақсимловчиларнинг даромадлар ва харажатлар сметасини тасдиқлаш;
- бюджет мажбуриятларининг лимитлари тўғрисидаги хабарномани тасдиқлаш ва уни бюджет маблағларини олувчилар ва тақсимловчиларга етказиш;
- бюджет маблағларини олувчиларнинг пулли мажбуриятларини қабул қилиш.

Бюджетни харажатлар бўйича ижро этиш ҳар бир Бош тақсимловчи (қуйи идоралар ва бюджет маблағларини олувчилар бўйича бюджет маблағларини тақсимлаш ҳуқуқига эга бўлган давлат ҳокимияти органлари) ва бюджет маблағларини тақсимловчилар (идоравий белгиси бўйича бюджет маблағларини олувчиларга бюджет маблағларини тақсимлаш ҳуқуқига эга бўлган давлат ҳокимияти органлари ёки маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари) учун Ғазначи-ликнинг ягона ҳисоб регистрида очиладиган шахсий ҳисобварақларидан фойдаланиш ёрдамида амалга оширилади.

Ғазначилик тизими бюджетга келиб тушаётган даромадлар ва бюджет тақчиллигини молиялаштириш манбаларидан тушумлар билан боғлиқ бўлган барча операцияларни, шунингдек, бюджет харажатларини молиялаштириш ва санкциялаштиришни ўзининг Бош дафтарида қайд этади.

Бюджет даромадлари қисмининг ижросини солиқлар ва бошқа тўловларни бюджетга ундириш билан шуғулланадиган Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ва Ўзбекистон Республикаси Давлат божхона қўмитаси ҳамда уларнинг қуйи органлари таъминлайди.

Молиявий йил жорий йилнинг 31 декабрида ниҳоясига етиши керак. Бюджет мажбуриятларининг лимитлари ҳам ўзларининг ҳаракатини 31 декабрда тўхтатади. Одатда, 25 декабрдан сўнг пулли мажбуриятларнинг қабул қилинишига йўл қўйилмаслиги керак. Бюджетнинг ижросига оид фойдаланилган ҳисобварақлар 31 декабрда ёпилиши зарур.

Давлат бюджетининг ижросини таъминлаш жараёнида унинг даромадларини шакллантириш Ўзбекистон Республи-касининг “Бюджет тизими тўғрисида”ги қонуни, Солиқ кодекси, Божхона тўғрисидаги қонун ҳужжатларига ва бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади. Бунда ҳисоблаб чиқарилган, бироқ жорий йилнинг 31 декабригача Давлат бюджетига тўланмаган даромадлар келгуси йилда Давлат бюджетига ўтказилиши керак.

Тасдиқланган бюджет маблағлари доирасида ва харажатлар сметасига мувофиқ Давлат бюджети маблағлари бюджет маблағлари олувчилар

томонидан молия йили мобайнида босқичма-босқич, тайинлаш сертификатини муайян даврга ва тегишли суммага расмийлаштириш йўли билан:

- Республика бюджетидан молиялаштириладиган ташкилотлар бўйича – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан;

- Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан ёки маҳаллий бюджетлардан молиялаштириладиган ташкилотлар бўйича – тегишли молия органлари томонидан сарфланади.

Тайинлаш сертификатларини тайёрлаш, расмийлаш-тириш, бериш, ижро этиш ва ҳисобга олиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан белгиланади.

Давлат бюджетининг ижросини таъминлаш жараёнида Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва барча даражадаги маҳаллий бюджетлар ҳисобварақларидаги бюджет маблағлари қолдиқлари тасдиқланган миқдорда айланма касса маблағи меъёрини шакллантиришга йўналтирилиши керак. Қолдиқларнинг айланма касса маблағи меъёрининг тасдиқланган миқдоридан ортиқ қисми Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашининг ҳамда тегишли ҳокимликларнинг қарорига кўра қўшимча харажатларни амалга оширишга йўналтирилиши мумкин.

Бюджет ташкилотлари ҳисобварақларидаги бюджет маблағлари қолдиқлари олиб қўйилмаслиги ва бюджет ташкилотларининг махсус маблағлари ҳисобварақларига ўтказилмоғи лозим (капитал қўйилмаларини молиялаштириш учун назарда тутилган маблағлар бундан мустасно). Бюджет ташкилотларининг махсус маблағларини шакллантириш ва сарфлаш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Айрим вазиятларда турли сабабларга кўра йил бошлангунга қадар келгуси молия йили учун Давлат бюджети қабул қилинмаслиги мумкин. У ҳолда Давлат бюджети қабул қилингунга қадар бўлган даврда давлат харажатлари қуйидаги шартларга риоя этилган ҳолда амалга оширилиши мумкин:

- бошланган молия йилидаги харажатлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган тартибда бюджет маблағларининг аввалги молия йили сўнгги 3 ойининг учдан бир қисмидан ортиқ бўлмаган миқдорларда ҳар ойда амалга оширилмоғи лозим;

- аввалги молия йилида қилинмаган бюджет харажатлари амалга оширилмаслиги керак;

- аввалги молия йилида амалда бўлган солиққа тортиш ва мажбурий тўловларни тўлаш тартиби Давлат бюджети қабул қилингунга қадар ўз кучини йўқотмаслиги зарур.

Юқоридагиларни инобатга олиб Давлат бюджетидан молия йили бошланганидан кейин қабул қилинган харажатларнинг умумий суммаси молия йили давомида қабул қилинган Давлат бюджети кўрсаткичларига мувофиқлаштирилиши керак.

Баъзи ҳолларда Давлат бюджетининг ижроси давомида бюджетдан ажратиладиган маблағларга ўзгартиришлар киритиш зарурияти пайдо бўлиши мумкин. Бундай вазиятда бюджетдан ажратиладиган маблағларга молия йили

мобайнида ўзгартиришлар киритиш бир бюджет маблағларини олувчи учун бюджет маблағларининг камайтирилиши бошқа бюджет маблағларини олувчиси учун бюджет маблағларининг тегишли равишда кўпайтирилишини назарда тутган тартибда:

1) тасдиқланган бюджетдан ажратиладиган маблағлар ҳажмининг 10% га қадари:

- давлат бюджетида кўрсатилган бюджет маблағларини олувчилар учун – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг тақ-димномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан;

- Республика бюджетидан молиялаштириладиган бюджет маблағларини олувчилар учун – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан;

- Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлардан молиялаштириладиган бюджет маблағларини олувчилар учун – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги билан келишилган тегишли молия органларининг тақдимномасига биноан Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ва тегишли ҳокимлар томонидан (капитал қўйилмалар моддалари бундан мустасно);

2) тасдиқланган бюджетдан ажратиладиган маблағлар ҳажмининг 10% дан ортиғи:

- давлат бюджетида кўрсатиб ўтилган бюджет маблағларини олувчилар учун – Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан;

- Республика бюджетидан молиялаштириладиган бюджет маблағларини олувчилар учун – Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан белгиланадиган тартибда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан;

- Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлардан молиялаштириладиган бюджет маблағларини олувчилар учун – тегишли молия органларининг Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги билан келишилган тақдимномасига биноан Қорақалпоғистон Республикаси Жуқорғи Кенгеси ҳамда жойлардаги тегишли ҳокимият вакиллик органлари томонидан (капитал қўйилмалар моддалари бундан мустасно) амалга оширилади.

Бюджет маблағини олувчининг сўровига биноан молия йили учун унга назарда тутилган бюджетдан ажратиладиган маблағлар айрим моддалар бўйича (капитал қўйилмалар моддалари бундан мустасно) бюджетдан ажратиладиган маблағлар тенг миқдорда камайтирилган ва мазкур маблағларини олувчи учун назарда тутилган бюджетдан ажратиладиган маблағларнинг умумий ҳажми сақлаб қолинган ҳолда дастлабки ҳажмининг 10% га қадар камайтирилиши мумкин. Бу ҳолда бюджетдан ажратиладиган маблағларга ўзгартиришлар:

- Республика бюджетидан ажратиладиган бюджет маблағларига – Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан;

- Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлардан ажратиладиган бюджет маблағларига – Ўзбекистон Республикаси Молия

вазирлиги белгилаган тартибда тегишли молия органлари томонидан киритилади.

Давлат бюджетини белгиланган параметрлар доирасида ижро этиш алоҳида аҳамиятга эга. Шу сабабли, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва маҳаллий ҳокимият вакиллик органлари, агар муайян ҳаракатлари бюджет тақчиллигининг қонун ҳужжатларида белгиланган энг юқори даражасидан ошиб кетишига олиб келадиган бўлса, Давлат бюджети даромадларини қисқартирувчи ёки ҳаражатларини оширувчи бирор-бир ҳаракат қилишга ҳақли эмаслар. Шунга мос равишда Қорақалпоғистон Республикаси бюд-жети ҳамда маҳаллий бюджетлар қабул қилинганидан кейин молия йили мобайнида айрим турлар бўйича бюджет даромадларини қисқартиришга олиб келувчи Қорақал-поғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва тегишли маҳаллий ҳокимият вакиллик органининг қарори, агар унда бошқа турлар бўйича даромадларни кўпайтириш ва (ёки) бюджет ҳаражатларининг тегишли миқдорда қисқартирилиши керак бўлган моддалар назарда тутилган тақдирдагина, қабул қилиниши ва амалга киритилиши мумкин.

Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар қабул қилинганидан кейин молия йили мобайнида тегишли бюджет ҳаражатлари қисқартирилишига ва (ёки) даромадлари кўпайишига олиб келувчи Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва маҳаллий ҳокимият вакиллик органининг қарори қабул қилишда ҳосил бўладиган ортиқча маблағлар мазкур қарор қабул қилинган даражадаги бюджетга маблағларни қайта тақсимлаш учун қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда олиб қўйилади.

Агар Давлат бюджети қабул қилинганидан кейин молия йили давомида Давлат бюджетидан олинган бюджет маблағларини кўпайтириш (камайтириш) тўғрисида қарор қабул қилинадиган бўлса, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри молия органлари томонидан тегишли даражадаги бюджетлар ҳажмига ўзгаришлар киритилиши мумкин. Ҳаражатларни кўпайтириш ёки қисқартириш бюд-жетлар ўртасида ўзаро ҳисоб-китоб қилиш йўли билан амалга оширилади. Ўз навбатида, бюджетлар ўртасида ўзаро ҳисоб-китоб ўтказиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан белгиланади.

Солиқлар ва бюджет тўловлари интизомини мустаҳкамлаш юзасидан кўрилган чора-тадбирлар натижасида Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетларга тасдиқланган кўрсаткичлардан ташқари тушган қўшимча даромадлар айланма касса маблағи меъёри тасдиқланганидан кам бўлмаган миқдорда сақланиб қолган тақдирда қабул қилинган бюджетдагидан ташқари ҳаражатларга йўналтирилиши мумкин. Ушбу масалага доир тегишли қарорлар Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши ва тегишли ҳокимлар томонидан қабул қилинади.

Бюджет ижросини таъминлашда Давлат бюджети даромадлари ва ҳаражатларини бошқариш муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва бошқа молия органлари Давлат бюджети ва

унинг тузилмасига кирувчи бюджетларнинг қонун ҳужжатларида белгиланган кўрсаткичлар доирасида бажарилиши учун жавобгардир. Шунинг учун ҳам Давлат бюджети даромадлари ва харажатларини бошқариш Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан амалга оширилади.

Агар йил мобайнида давлат даромадлари анча қисқарган ва Давлат бюджетининг олдиндан белгиланган тақчиллиги қонун ҳужжатларида белгиланган чегара миқдоридан ошадиган бўлса, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Давлат бюджетининг харажатларини алоҳида моддалар бўйича қисқартириш тўғрисида қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига таклиф киритади.

Турли даражадаги бюджетларнинг даромадлари ва харажатлари ўртасидаги вақтинчалик тафовутни тўғрилаш мақсадида молия йили давомида уларга тегишли бюджетлардан бюджет ссудалари ажратилиши мумкин. Бюджет ссудаларини беришнинг энг кеч муддати ва тартиби Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан белгиланади. Шунингдек, турли даражадаги бюджетларнинг даромадлари ва харажатлари ўртасидаги вақтинчалик фарқни молия йили давомида айланма касса маблағи меъёри ҳисобига, уни молия йили охиригача тасдиқланган ҳажмга қадар тиклаган ҳолда, бюджет маблағларининг фойдаланилмаган қолдиқлари ҳисобига ва қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда давлатнинг қисқа муддатли қимматли қоғозларини чиқариш ҳисобига ҳам қоплаш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва бошқа молия органлари Давлат бюджети ижросининг назорат қилинишини амалга ошириш давомида:

- турли даражадаги бюджетлар ижроси якунларини кўриб чиқади;
- турли даражадаги бюджетларга маблағлар тушуми тўғрисида солиқ ва божхона органларидан, давлат мақсадли жамғармаларини тақсимловчи органлардан ахборот олади;
- бюджет маблағларини олувчилардан бюджетдан ажратиладиган маблағларнинг тушуми ва сарфи тўғрисида маълумотлар талаб қилиб, олади;
- қонун ҳужжатларига мувофиқ банклардан бюджет маблағлари ҳаракати тўғрисида маълумотлар олади;
- бюджет маблағлари олувчиларнинг молия-хўжалик фаолиятини ўз ваколатлари доирасида тафтиш қилади ва текширувдан ўтказилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси йилнинг ҳар чорагида Давлат бюджети ижросининг Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги тақдим этадиган якунларини кўриб чиқади.

2.5. Бюджетнинг ижроси тўғрисидаги ҳисобот ва уни тасдиқлаш

Давлат бюджети ижроси тўғрисидаги ҳисобот бюджет ижросининг якуни (натижалари)ни ўзида ифода этади. Шу муносабат билан Республика бюджетидан молиялаштириладиган бюджет маблағларини олувчилар бюджетдан ажратиладиган маблағлардан ҳисобот даврида фойдаланганлик тўғрисидаги ҳисоботларни Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига, шу

вазирлик белгилаган муддатларда тақдим этиши керак. Шунга мос равишда Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан ҳамда маҳаллий бюджетлардан молиялаштириладиган бюджет маблағларини олувчилар бюджетдан ажратиладиган маблағлардан ҳисобот даврида фойдаланганлик тўғрисидаги ҳисоботларни тегишли молия органларига Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан белгиланган муддатларда тақдим этмоқлари лозим.

Туманларнинг, шунингдек, республика (Қорақалпоғистон), вилоят бўйсунувидаги шаҳарларнинг молия органлари шаҳар, туман бюджетининг ҳисобот давридаги ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни тегишли ҳокимликларга ҳамда юқори молия органларига, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги белгилаган муддатларда тақдим этиши керак.

Қорақалпоғистон Республикаси Молия вазирлиги, вилоятлар ва Тошкент шаҳри молия органлари тегишли бюджетларнинг ҳисобот давридаги ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни тегишли равишда Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгашига ва тегишли ҳо-кимликларга, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига, шу вазирлик белгилаган муддатларда тақдим этмоғи лозим.

Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар, Тошкент шаҳри, туманлар ва шаҳарлар ҳокимлари бюджетлар ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни кўриб чиқиб, маъқулланганидан кейин бу ҳисоботларни тегишли равишда Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва тегишли маҳаллий ҳокимият вакиллик органларига қонун ҳужжатларида белгиланган муддатларда тақдим этади.

Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси, Давлат божхона қўмитаси солиқлар, йиғимлар, божлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг Давлат бюджетига ҳисобот давридаги тушумлари тўғрисидаги ҳисоботни ҳар ойда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига, қонун ҳужжатларида белгиланган муддатларда тақдим этишлари шарт.

Давлат солиқ хизматининг жойлардаги солиқ органлари солиқлар, йиғимлар, божлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг Давлат бюджетига ҳисобот давридаги тушумлари тўғрисидаги ҳисоботни ҳар ойда тегишли молия органларига, қонун ҳужжатларида белгиланган муддатларда тақдим этиб туришлари керак.

Давлат мақсадли жамғармаларини тақсимловчи органлар ҳисобот даврида давлат мақсадли жамғармаларига маблағлар тушуми ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги ҳисоботларни Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига, шу вазирлик белгилаган муддатларда тақдим этиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Давлат бюджетининг ижроси тўғрисидаги ҳисоботни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига ҳисобот йилидан кейинги йилнинг 1 майидан кечиктирмай, тақдим этиши керак. Ўз навбатида, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Давлат бюджетининг ижроси тўғрисидаги ҳисоботни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига ҳисобот йилидан кейинги йилнинг 15 майидан кечиктирмай, тақдим этиши керак.

Давлат бюджетининг ижроси тўғрисидаги ҳисобот Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан кўриб чиқилади ва тасдиқланади. Шунга мос равишда Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар ижроси тўғрисидаги ҳисоботлар Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси ва тегишли маҳаллий ҳокимият вакиллик органлари томонидан кўриб чиқилади ва тасдиқланади.

Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

- Бюджет жараёни деб нимага айтилади?
- Бюджет жараёнининг мазмуни нималар билан белгиланади ва унда нималар муҳим роль ўйнайди?
- Бюджет жараёни, одатда, бюджет фаолиятининг қандай босқичларини қамраб олади?
- Бюджет жараёнининг олдида қандай муҳим вазифалар қўйилади?
- Умумий тарзда, бюджет жараёнининг иштирокчилари кимлар (қандай субъектлар) ҳисобланади?
- Бюджет жараёнини ташкил этишда қандай принципларга риоя қилинади?
- Бюджет лойиҳасини тузиш (яратиш, ишлаб чиқиш) жараёнида қандай масалалар ечилади ёки уларга аниқлик киритилади?
- Бюджет лойиҳасини тузиш (яратиш, ишлаб чиқиш)да қандай мақсадлар кун тартибига қўйилади?
- Бюджет лойиҳасини тузиш (яратиш, ишлаб чиқиш)дан олдин Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳар йили Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган муддатларда келгуси молия йилига қандай органларга бюджет сўровини юбориши керак?
- Ўзбекистон Республикасининг “Бюджет тизими тўғрисида” ги қонуни бюджет лойиҳасини тайёрлашнинг қандай муддатларини белгилайди?
- Келгуси молия йилига мўлжалланган Давлат бюджетининг лойиҳасини ким тайёрлайди ва у қачонгача Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига тақдим этилиши керак?
- Келгуси молия йилига мўлжалланган Давлат бюджет лойиҳаси ўз ичига нималарни олмоғи лозим?
- Бюджетнома лойиҳасини ким ишлаб чиқади ва унда нималар акс эттирилади?
- Бюджет лойиҳасини тузиш (яратиш, ишлаб чиқиш)да нималар ҳисобга олинади?
- Бюджет лойиҳасини тузиш (яратиш, ишлаб чиқиш)да қандай методлардан фойдаланилади?
- Бюджетни ижро этиш қачондан бошланади?

- Бюджет жараёнининг бу босқичи нималарнинг бажарилишини камраб олади?
- Бюджетни ижро этишнинг муҳим вазифаси иккиёқламалик характериға эғалиғи нималарда намоён бўлади?
- Давлат бюджетининг ижросини таъминлашда қандай масалаларнинг ҳал этилишиға жиддий эътибор бермоқ лозим?
- Бюджет ижросига оид бевосита ишлар қандай органлар томонидан амалға оширилади?
- Давлат ғазначилик тизими бюджет ижроси бўйича нималарни амалға оширади?
- Бюджетнинг даромадлар бўйича ижро этилиши нималарни кўзда тутди?
- Бюджет харажатларининг ижроси давомида санкция-лаштиришнинг асосий босқичлари нималар?
- Тайинлаш сертификати нима?
- Давлат бюджети қабул қилинмаган давр ичида давлат харажатлари қандай шартларға риоя этилган ҳолда амалға оширилиши мумкин?
- Давлат бюджетининг ижроси давомида бюджетдан ажратиладиган маблағларға ўзгартиришлар киритиш тартиблари қандай?

3-маруза: Бюджетдан ташқари фондлар.

Режа:

3.1. Бюджетдан ташқари Давлат жамғармаларининг мақсади ва вазифалари

3.2. Пенсия жамғармаси, йўл жамғармаси, бандликни қўллаб-қувватлаш Давлат жамғармаси, мактаб таълимини ривожлантириш давлат жамғармаси.

3.1. Бюджетдан ташқари Давлат жамғармаларининг мақсади ва вазифалари.

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари марказий ва маҳаллий давлат бошқарув органлари ихтиёридаги қатъий мақсадли хусусиятға эға бўлган молиявий маблағлар йиғиндисидир. Улар ҳар бир алоҳида давлат молия тизимининг ажралмас бўғини ҳисобланади. Бу жамғармаларни молиявий маблағларининг шаклланиши, тақ-симланиши ва ресурслардан мақсадли фойдаланиши бевосита молиявий меъёрий-ҳуқуқий хужжатлар билан мувофиқлаш-тирилади ва тартибға солинади.

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари ижтимоий-иқтисодий хусусиятиға кўра, муайян бир аҳоли қатлами ёки инвестицион дастур эҳтиёжларини назарда тутиб, мамлакатда яратилаётган миллий даромадни қайта

тақсимлаш орқали ташкил этилади. Давлат умумжамият аҳамиятига молик бўлган ижтимоий-иқтисодий чора-тадбирларни ўз вақтида ва тўлиқ амалга ошириш учун жисмоний ва юридик шахсларда шаклланаётган молиявий ресурсларнинг бир қисмини Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари ихтиёрига молиянинг тақсимлаш функцияси орқали жалб қилади.

Тарихий маълумотларнинг дарак беришича, давлат бюджет ташқари жамғармаларининг дастлабки шакллари ҳозирги давлатчиликнинг ягона марказлашган фонди ҳисобланган давлат бюджетидан аввалмахсус фондлар кўринишида шаклланган. Маълумки, давлатнинг фаолият кўлами кенгайган сари унинг харажатларга бўлган талаби ҳам ошиб бораверган. Ушбу харажатларни молиялаштириш учун давлат ёхуд унинг ваколатига эга бўлган муайян орган молиявий маблағларни махсус фондларда марказлаштирган ва мақсадли объектларни молиялаштириш учун йўналтирган. Шунини алоҳида қайд этиш жоизки, ўша пайтлар марказлашган Давлат фондлари давр тақозосига мувофиқ, вақтинчалик характериға эга бўлган. Яъни давлат зарур чора-тадбирларни амалга ошириб, молиялаштиришни тугатгандан кейин ушбу фондлар фаолияти ўз-ўзидан тугатилган Лекин, тарихий тенденция шунини намоён қиляптики, муайян мамлакатда ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳалари ва мамлакат ҳудудининг кенгайиши муносабати билан давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларининг миқдори ҳам, ҳажми ҳам ўсиш хусусиятиға эга бўлган.

Ўз навбатида, Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари миқдорининг ортиши (кўпайиши) маълум бир қийинчилик ва ноқулайликларни келтириб чиқарган. Хусусан, жамғарма қатъий мақсадли хусусиятға эга бўлгани боис, айрим жамғармаларда молиявий ресурслар керагидан ортиқ бўлса, айримларида етишмовчиликлар пайдо бўлган. Шунингдек, давлат уларни бошқариш ва мувофиқ-лаштиришни молиялаштириш учун қўшимча молиявий ресурсларни жалб қилишға мажбур бўлган. Бу, ўз ўрнида, жисмоний ва юридик шахсларға қўшимча молиявий юк ҳисобланиб, улар ўртасида маълум бир норозиликларнинг пайдо бўлишиға ҳам олиб келган. Бундай салбий ҳолатларнинг олдини олиш учун марказлаштирилган давлат шаклланишиға зарурат туғилган.

Марказлаштирилган давлатнинг қарор топиши бир қатор давлат фондларини уйғунлаштириб, бир неча муаммоларнинг олдини олиш имкониятини туғдирган. Жумладан, бир фондда ортиқча бўлган молиявий маблағларни иккинчи бир фонддаги етишмаётган молиявий маблағлар ўрниға жалб қилиш имконияти ҳосил бўла бошлаган. Давлатнинг ҳар хил фондларининг уйғунланиши асосида улкан бир марказлаштирилган фонд, яъни Давлат бюджетининг ташкил этилишиға асос солинган. Давлат бюджети секин аста ҳар то-монлама мустақамланиб бориб, мамлакатнинг олий органи уни кўриб чиқиб, тасдиқлагандан кейин конун кучиға кириб, ижро этиш мажбурияти сезила бошланди (бу ҳақда мазкур ўқув қўлланмасининг олдинги бобларида батафсил тўхталиб ўтилган).

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари

марказий ва маҳаллий давлат бошқарув органлари ихтиёридаги қатъий мақсадли хусусиятга эга бўлган молиявий маблағлар йиғиндисидир

ҳар бир алоҳида давлат молия тизимининг ажралмас бўғини ҳисобланади

молиявий маблағларнинг шаклланиши, тақсимланиши ва ресурслардан мақсадли фойдаланиш бевосита молиявий меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар билан мувофиқлаштирилади ва тартибга солинади

ижтимоий-иқтисодий хусусиятига кўра, муайян бир аҳоли қатлами ёки инвестицион дастур эҳтиёжларини назарда тутиб, мамлакатда яратилаётган миллий даромадни қайта тақсимлаш орқали ташкил этилади

Давлат умумжамият аҳамиятига молик бўлган ижтимоий-иқтисодий чора-тадбирларни ўз вақтида ва тўлиқ амалга ошириш учун жисмоний ва юридик шахсларда шаклланаётган молиявий ресурсларнинг бир қисмини молиянинг тақсимлаш функцияси орқали давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари ихтиёрига жалб қилади

Ўзбекистон Республикаси мустақилликни қўлга киритган дастлабки кунлардан бошлаб, мамлакатда Давлат бюджетини мустаҳкамлаш билан бирга, Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларини ҳам ташкил этишга зарурат туғилди. Бу жамғармаларни ташкил этишга бир қатор омиллар таъсир этади, албатта. Уларнинг асосийлари қуйидагилар бўлиши мумкин:

- иқтисодиёт қисман нобарқарор бўлган бир шароитда, тижорат ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш, зарур бўлган шароитларда уларнинг молиявий операцияларини рағбатлантириш учун давлат бошқарув органлари ортқча молиявий ресурслар ҳисобидан янги шаклдаги қўшимча Давлат фондларини ташкил этади;

- Давлат бюджетидан холи бўлган Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари муайян бир муаммони бартараф этиш ёхуд мавжуд муаммолар қўламини қисқартиришга қаратилган бўлиб, давлат томонидан қатъий эътиборга молик бўлади. Айнан ушбу жамғармалар қатъий мақсадли хусусиятга эга бўлиб, уларнинг молиявий ресурсларини ташкил этиш, тақсимлаш ва фойдаланишни давлат то-монидан самарали назорат қилиш имконияти туғилади;

- Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари муайян бир шароитларда, яъни даромадларига нисбатан харажатлари кам бўлган ҳолларда, ортқча маблағлардан Давлат бюджети тақчиллигини кредит шаклида қисқартиради ёки молиявий бозордан фоиз ва дивиденд шаклида манба олиб, даромадлар ҳажмини янада кенгайтиради.

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларини ташкил этиш тартиби ва шакллантириш методлари. Ривожланган мамлакатларнинг илғор тажрибаларига таяниб айтиш мумкинки, одатда Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари қуйидаги шартли икки йўл орқали ташкил этилади:

1. Давлат бюджетидан ажратиладиган маблағлар ҳисоби-дан муҳим умумжамиат аҳамиятига эга бўлган муаммоларни ҳал этиш учун маълум бир харажатларни ташкил этиш;

2. Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармасини шахсий (ўзлик), махсус ажратма ва бадал маблағлари ҳисобидан шакллантириш.

Масалан, қатор давлатларда даромади чекланган ва ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳоли қатламини молиявий қўллаб-қувватлаш мақсадида Давлат бюджети кўмагида махсус ижтимоий суғурта фондлари ташкил этилган. Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларини ташкил этиш, муқаддам маълум бўлмаган, аммо ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, хизмат кўрсатиш қўламининг кенгайиши ва молиявий сиёсатнинг ўзгариши натижасида пайдо бўладиган муаммоларни мақсадли ва манзил бартараф этиш мақсадида амалга оширилади. Шундай вазият шаклланганда ҳукумат давлат бюджетдан ташқари жамғармасини ташкил этиш учун махсус қарор қабул қилади. Бизда ҳам юқорида қайд этилган вазиятга ўхшаш ҳолат вужудга келиши ва мамлакатнинг ижтимоий йўналтирилган бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиши муносабати билан 2004-2009 молия йилларини ўзида қамраб олган давлатнинг бюджетдан ташқари Мактаб таълими жамғармаси ташкил этилди.

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаси ҳар қандай мақсадли хусусиятга эга бўлиб, одатда унинг номида қандай мақсад учун ташкил этилаётганлиги акс этади. Масалан, Пенсия жамғармаси, Республика йўл жамғармаси, Мактаб таълими жамғармаси ва ҳ.к.

Молия тизимининг бошқа бўғинлари каби Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларини ташкил этишнинг моддий манбалари миллий даромад ҳисобланади. Бундай жамғармаларнинг аксарият қисми миллий даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараёнида вужудга келади.

Амалиётда миллий даромадни қайта тақсимлаш жараёни орқали Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари даромадини шакллантиришнинг асосий методлари қуйидагилар ҳисобланади:

1. Махсус солиқлар, йиғимлар ва ажратмалар;
2. Давлат бюджети маблағлари ва заёмлар.

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари даромадларини ташкил этишнинг асосий методи махсус солиқлар, йиғимлар ва аж-ратмалар ҳисобланади. Ушбу манбалалар ҳисобидан жамғармалар даромадларининг 80-90% ва ҳатто 100% ҳам шаклланиши мумкин.

Давлат бюджети ҳисобидан шаклланаётган маблағлар амалиётда қайтариб бермаслик шарти билан дотация ва субвенция кўринишида берилади. Айрим ҳолларда фонд даромадларига ҳар хил муддат ва қийматда (фоизли, фоизсиз) бўлган заёмлар ҳам жалб қилиниши мумкин.

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларининг молиявий муносабатлари. Алоҳида мамлакатларда Давлат бюджетидан ташқари Давлат жамғармаларининг мавжудлиги фонд ичида, фондлараро ва молия тизимининг бошқа бўғинлари ўртасида мураккаб ҳамда кўп қиррали молиявий муносабатларни амалга оширишни тақозо этади. Амалиётдаги бундай молиявий муносабатлар бир то-монлама, икки томонлама ва кўп томонлама бўлиши мумкин.

Бир томонлама молиявий муносабатлар. Бундай муносабатлар, одатда, жамғарманинг даромадларини шакллантиришда ёки унинг харажатларини амалга оширишда намоён бўлади. Масалан, кўпчилик мамлакатларда валюта фондининг ташкил этиш манбаи марказлаштирилган бюджет маблағларидан қайтариб берилмайдиган суб-сидия шаклидаги ресурслар ҳисобланади. Бир томонлама молиявий алоқалар фонд даромадининг бир қисмини молия тизимининг бошқа бўғинига дотация ёки субсидия сифатида ўтказганда ҳам вужуд-га келади. АҚШда ташкил этилган Йўл жамғармаси махсус солиқлар ҳисобига ташкил этилади, аммо даромадлар харажатлардан ортиқ бўлган даврларда Федераль бюджетга заём шаклида тақдим этилади.

Икки томонлама молиявий муносабатлар. Бундай муносабатлар амалиётда молиявий ресурсларнинг оқими фондлараро ва молия тизимининг бошқа бўғинлари ўртасида содир бўлганда вужудга келади. Масалан, Пенсия жамғармаси нафақат махсус ажратмалар ҳисобига ташкил этилади, балки республика бюджетидан олинаётган дотация ҳисобидан ҳам қисман шаклланади. Бир вақтнинг ўзида, агар фонд даромадида актив сальдо вужудга келса, у ортиқча

молиявий ресурслар ҳисобига қисқа муддатли давлат хазина қимматли қоғозларини харид қилиб, бюджет тақчиллигини камайтириши ёхуд Давлат бюджетга кредитор сифатида ҳам намоён бўлиши мумкин.

Кўп томонлама молиявий муносабатлар. Бунда битта давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаси бир вақтнинг ўзида бир нечта фондлар ҳамда молия тизимининг бошқа бўғинлари билан ўзаро алоқада бўлади. Яъни, пул маблағлари турли хил ва ранг-баранг йўналишларда ҳаракат ва оқимда бўлади.

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари бир қатор вазифаларни бажаради. Уларнинг кўлами кенг, аммо асосийлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- иқтисодиётнинг устувор соҳаларини қўшимча молиявий ресурслар билан таъминлаш (экология фондлари, илмий тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишлари ва бошқалар);

- ҳар хил махсус жамғармалар кўмагида аҳолига ижтимоий хизматлар кўламини кенгайтириш.

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари бевосита давлат ихтиёрида бўлсада, алоҳида шаклда фаолият юритади ва давлат томонидан молиявий ресурсларини дафъатан олиб қўйишга рухсат берилмайди. Уларнинг Давлат бюджети ва унга тенглаштирилганлардан фарқли томони шундаки, бу фондларнинг молиявий ресурсларидан фойдаланиш **қатъий мақсадли** хусусиятга эга.

Амалиётда ҳар бир Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармасининг молиявий манбалари ҳар хил бўлади. Лекин шартли равишда уларнинг қуйидаги гуруҳлардан ташкил топиши жаҳон тажрибасида намоён бўлмоқда:

- мос равишдаги фондлар учун давлат томондан ўрнатилган махсус мақсадли солиқлар, йиғимлар ва ажратмалар;

- хўжалик субъектларининг иқтисодий-молиявий самарасидан ажратмалар;

- Давлат бюджети маблағлари;

- фондларни юридик шахс сифатида тижорат фаолияти (молия бозори)дан олган фойдалари;

- тижорат банкларининг кредит ресурслари.

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларининг классификацияси. Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларини ўзларининг иқтисодий мазмуни ва ташкил этиш заруратига кўра иккита катта гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Ижтимоий хусусият касб этувчи жамғармалар. Буларнинг таркибига Пенсия жамғармаси, Бандликни қўллаб-қувватлаш Давлат жамғармаси, Мактаб таълими жамғармаси, Мажбурий тиббиёт суғуртаси жамғармаси, Аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш жамғармаси ва бошқалар киради;

2. Иқтисодий хусусият касб этувчи жамғармалар. Буларнинг таркиби Республика Йўл жамғармаси, Тараққиёт ва тикланиш захира жамғармаси ва бошқалардан иборат.

Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари ҳуқуқий мақомига мувофиқ ҳам классификацияланади. Одатда, улар федератив сиёсий тузумга асосланган давлатларда 3 тага, унитар сиёсий тузумга асосланган мамлакатларда эса 2 тага бўлинади. Жумладан, Федератив мамлакатларда Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалар қуйидагилардан иборат:

1. Федерал бошқарув мулкида бўлган Давлат жамғармалари;
2. Федерация таркибида бўлган штат, республика, ер, кантонлар ва бошқалар мулкидаги минтақавий жамғармалар;
3. Маҳаллий бошқарув қарамоғидаги маҳаллий аҳамият касб этувчи жамғармалар.

Унитар сиёсий тузумга асосланган давлатларда эса бу жамғармалар:

- 1) республика тасарруфида бўлган жамғармалардан ва
- 2) маҳаллий ҳокимият ихтиёри ва бошқарувида бўлган жамғармадан ташкил топади.

Бундан ташқари дунёнинг жуда кўп давлатларида идоралар, вазирликлар ва йирик хўжалик юритувчи субъектлар ихтиёрида ҳам кўплаб жамғармалар ташкил этилган.

Ўзбекистон Республикасида мустақилликнинг дастлабки кунларидан бошлаб Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларини ташкил этиш ва уларни давр талабидан келиб чиққан ҳолда даврга мослаштириш чора-тадбирлари амалга оширилиб келинмоқда. 2002 молия йилига қадар Бундай жамғармаларнинг алоҳида молиявий ресурсларини шакллантириш ва улардан мақсадли йўналишларда фой-даланиш кенг қўлланилиб келинар эди. Аммо айрим бюджетдан ташқари жамғармаларда ўз вақтида ва тўлиқ молиявий ресурсларни шакллантирмаслик, аҳолига берилаётган ва тарқатилаётган молиявий ресурсларда кечикиш, узилиш ҳоллари тез-тез учрай бошлади. Бунинг олдини олиш мақсадида 2002 йилдан бошлаб умумдавлат аҳамия-тига эга бўлган айрим давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалар Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги тасарруфида бўлиши маъқул деб топилди. Аммо шунини алоҳида қайд этиш лозимки, уларнинг мухториятлилиги тўлиқ сақланиб қолинди.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси миллий иқтисодиётида бир қатор Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалар мавжуд. Уларнинг асосийлари қуйидагилар:

1. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Пенсия жамғармаси.
2. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Республика Йўл жамғармаси.
3. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ҳузуридаги Ўзбекистон Республикаси аҳолисининг бандлигини қўллаб-қувватлаш жамғармаси.
4. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Мактаб таълимини ривожлантириш жамғармаси (2004-2009 йилларга мўл-жалланган).
5. Ўзбекистон Республикаси Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси.

3.2. Пенсия жамғармаси, йўл жамғармаси, бандликни қўллаб-қувватлаш Давлат жамғармаси, мактаб таълимини ривожлантириш давлат жамғармаси.

Пенсия жамғармаси

Умумдават молияси таркибидаги бўғинлар ичида давлат бюджетидан кейин ҳажми ва истеъмолчиларни камраб олиш кўлами ҳамда ижтимоий аҳамияти бўйича иккинчи ўринда турадиган марказлашган жамғармалардан бири бу бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасида бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасига дастлаб Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 27 декабрдаги “Ўзбекистон Респуб-ликаси ижтимоий таъминот вазирлиги ҳузурида Пенсия жамғармасини ташкил этиш тўғрисида”ги 459-сонли қарорига мувофиқ асос солинган. Ҳар бир янги ташкил этилган марказлашган жамғарма олдига муайян мақсад қўйилгани боис, ушбу жамғарма олдига ҳам зарур мақсад қўйилди. Жумладан, Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасининг бош мақсади – давлат томонидан кафолатланган пенсия таъминоти тизимида бошқарув тузилмасини такомиллаштириш, даромадларга мўлжалланган мажбурий бадал, йиғим ва ажратмаларни тўлиқ йиғилишини таъминлаш, шунингдек, аҳолини кучли ижтимоий ҳимоя қилиш учун молиялаштириш чора-тадбирларини ўз вақтида ва тўлиқлигича таъминлашга эришиш ҳисобланади

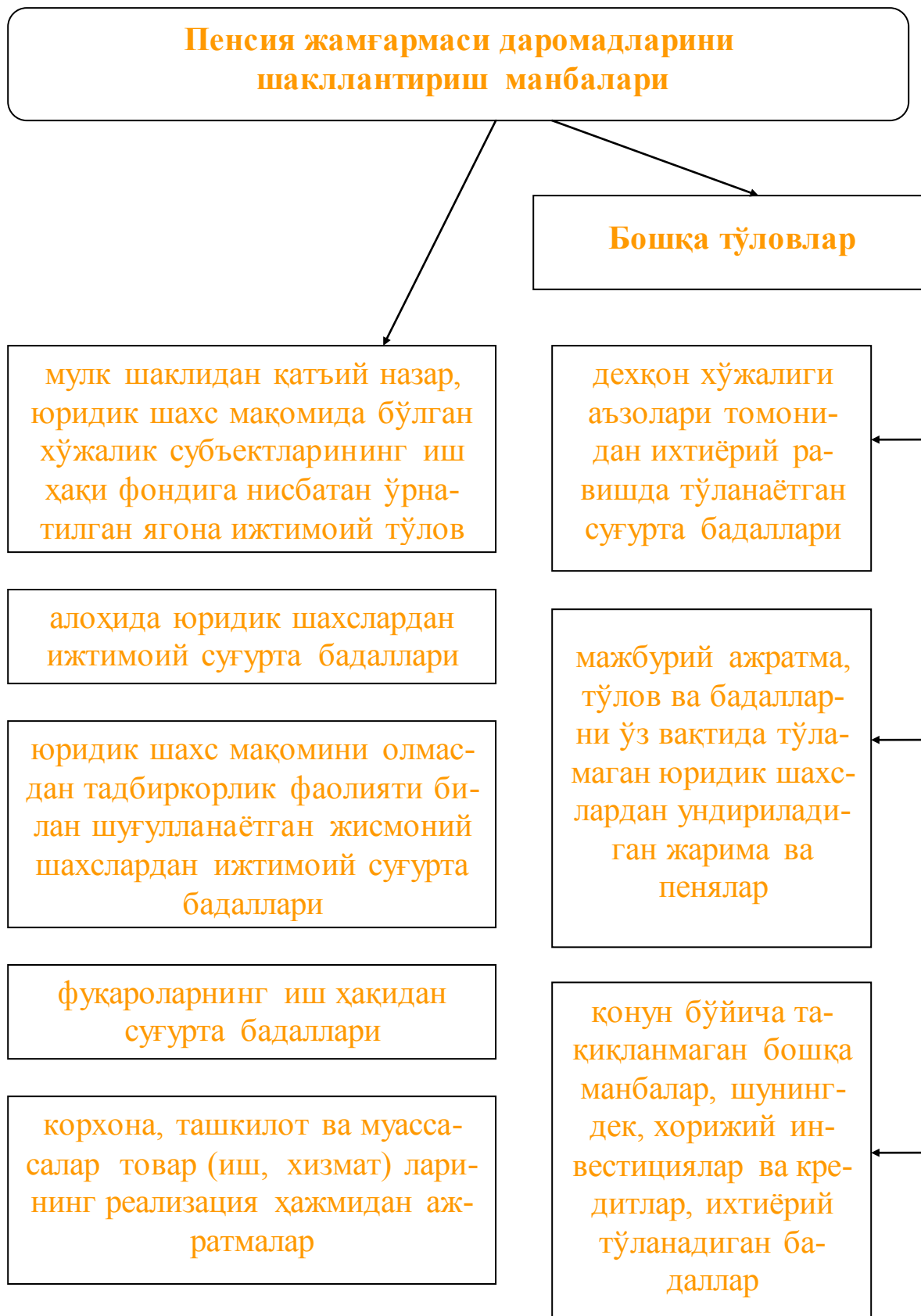
2012 йил маълумотларига мувофиқ, пенсионерлар сони – 2,8 млн. нафар, ногиронлар сони 812 минг нафар: шулар жумласидан, болаликдан ногиронлар 235 минг нафар, ногирон болалар 122 минг нафар, ўзгалар ёрдами ва қаромоғига муҳтож ёлғизлар 30 минг нафарни ташкил этмоқда. Ушбуларни ижтимоий ҳимоя қилиш ва манзилли ёрдам бериш, ўз навбатида, Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасини ташкил этишга асос бўлади.

Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасининг асосий вазифаларидан бири Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 3 сентябрда қабул қилинган “Фуқароларни давлат пенсия таъминоти тўғрисида”ги қонунини ҳаётга татбиқ этишга қаратилган. Қайд этилган қонуннинг 2-моддасида куйидаги кўринишдаги давлат пенсиялари зикр этилган:

- ёшга қараб;
- ногиронлиги бўйича;
- боқувчисини йўқотганлигига кўра.

1995 йил 20 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1289-сонли Фармони эълон қилинди. Мазкур Фармонда 1996 йил 1 январдан бошлаб, ишлаётган, хизмат кўрсатаётган ва иш бажараётган пенсионерлар учун мўлжалланган, белгиланган пенсиянинг 50% тўланиши назарда тутилган. Аммо, иккинчи жаҳон уруши қатнашчилари ёхуд шуларга тенглаштирилганлар, 1-2-гуруҳ ногиронлари, Чернобиль ҳалокатини бартараф этишда иштирок этиб, ишлаётган пенсионерлар бундан мустаснодир. Улар учун белгиланган пенсиялар тўлиқ 100% миқдорда олиниши белгиланган.

2000 йил 23 декабрда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 498-сонли “Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси маблағларини шакллантириш ва харажат қилиш тартиби тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш тўғрисида”ги Қарори эълон қилинди. Ушбу Низомда Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасини мувофиқлаштириб туришга хизмат қиладиган умумий қоидалар, Пенсия жамғармасининг асосий вазифалари ва уни ҳаётга татбиқ этиш, жамғарманинг даромадларини шакллантириш ва харажатларини амалга ошириш, жамғарманинг даромад ва харажатлар тартибини кўриб чиқиш ва прогнозлар бўйича масъул вазирликлар билан келишиш, жамғарманинг даромад ва харажат маблағлари бўйича мажбуриятлар, жамғармага кириш ва чиқим қилинаётган маблағлар устидан назорат қилиш каби талаблар мавжуд.

1. Мажбурий ажратма ва бадаллар

– мулк шаклидан қатъий назар, юридик шахс мақомида бўлган хўжалик субъектларининг иш ҳақи жамғармасига нисбатан ўрнатилган ягона ижтимоий тўлов;

– алоҳида юридик шахслардан ижтимоий суғурта бадаллари;
– юридик шахс мақомини олмасдан тadbиркорлик фао-лияти билан шуғулланаётган жисмоний шахслардан ижтимоий суғурта бадаллари;
– фуқароларнинг иш ҳақидан суғурта бадаллари;
– корхона, ташкилот ва муассасалар товар (иш, хизмат) ларининг реализация ҳажмидан ажратмалар.

2. Бошқа тўловлар

– дехқон хўжалиги аъзолари томонидан ихтиёрий равишда тўланаётган суғурта бадаллари;

– мажбурий ажратма, тўлов ва бадалларни ўз вақтида тўламаган юридик шахслардан ундириладиган жарима ва пенялар;

– қонун бўйича тақиқланмаган бошқа манбалар, шунингдек, хорижий инвестициялар ва кредитлар, ихтиёрий тўланадиган бадаллар.

Пенсия, нафақа ва тўлов харажатларини молиялаштириш тартиби.
Амалдаги меъёрий ҳужжатларга мувофиқ Пенсия жамғармаси қуйидаги йўналишларга харажат қилинади.

1. Ишламаётган фуқароларга, жумладан:

– ижтимоий таъминот бўлими томонидан белгиланган пенсиялар;
– давлат пенсия таъминоти ҳуқуқига эга бўлмаган меҳнатга лаёқатсиз, нуроний ва болаликдан ногирон бўлган фуқароларга нафақалар;
– қонунга мос равишда жамғарма маблағларидан молиялаштириладиган бошқа компенсацион (товон) тўловлар(и).

2. Ишлаётган фуқароларга, хусусан:

– ижтимоий таъминот бўлими томонидан белгиланган пенсиялар;
– вақтинчалик меҳнатга лаёқатсизлиги учун нафақалар;
– ҳомиладорлик ва туғиш учун нафақалар;
– фарзанд туғилганлиги учун суюнчи нафақаси;
– мотам маросимларини бажариш учун бериладиган нафақа;
– 16 ёшга тўлмаган, болаликдан ногирон фарзандларнинг ота-онасидан бирига қўшимча бериладиган ойлик тўлов;
– қонунга мос равишда Пенсия жамғармаси маблағ-ларидан молиялаштириладиган бошқа компенсацион (товон) тўловлар(и).

Ишлайдиган ва ишламайдиган фуқаролар учун пенсия, нафақа ва бошқа компенсация тўловларини молиялаштириш учун Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ва унинг жойлардаги бўлимларида ҳисоб-китоб рақами очилади.

Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ҳар ойнинг 10-санасигача ишлайдиган ва ишламайдиган фуқароларга пенсия, нафақа ва компенсация тўловларига зарур бўлган молиявий маблағлар ҳажмини аниқлайди ва Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги

Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси ижрочи дирекциясига буюртма беради.

Буюртмага асосланган ҳолда Ижрочи дирекция жамғарма маблағини Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлигининг ҳисоб рақамига қуйидаги тартибда ўтказди:

– жорий тўлов ойининг 5-санасигача – буюртмада кўрсатилган молиявий маблағнинг 40 фоизи;

– жорий тўлов ойининг 20-санасигача – буюртмада кўрсатилган молиявий маблағнинг қолган қисмини.

Меъёрий ҳужжатларда кўрсатилмаган мақсадлар учун жамғарма маблағларини ўтказиш ёки ундан вақтинчалик фойдаланиш қатъиян ман этилади. Фақат жамғарма бошқарув кенгашининг махсус қарорига мувофиқ, ижрочи дирекция жамғарма маблағларидан бошқа мақсадларда фойдаланиши мумкин. Яъни ижобий сальдо вужудга келган шароитда инвестицион объектларга иқтисодий самара олиш мақсадида жойлаштириш мумкин.

Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси харажатлари ва даромадлари ҳисобини олиб боришга бир қатор вазирлик ва идоралар жавобгардир. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ва унинг жойлардаги бўлимлари прогноз бўйича жамғармага зарур бўлган солиқ, ажратма, бадал ва тўловларни ўз вақтида ва тўлиқлигича жамғарма даромадларига келиб тушишига масъулдирлар.

Ижрочи дирекция кўзда тутилган пенсия, нафақа ва компенсацияларни ўз вақтида молиялаштиришга жавобгардир. Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ва унинг жойлардаги бўлимлари жамғарма маблағларини қатъий мақсадли сарфланишига масъулдирлар.

Йўл жамғармаси.

Ўзбекистон Республикаси географик жойлашувига мувофиқ, океан ва денгиз бандаргоҳларига тўғридан-тўғри чиқиш учун камида иккита мустақил мамлакатнинг давлат чегарасини босиб ўтиши лозим. Бундай ҳолат, ўз навбатида, денгиз транспортини ташкил этиш ва ундан фойдаланишга имконият бермайди, албатта. Бу нарса бизда ҳаво йўли тарнспорти, темир йўл тарнспорти, қувур тарнспорти ва энг асосийси автомобиль йўл транспортини бошқа давлатлардаги (Россия Федерацияси, Украина, Япония, Буюк Британия, АҚШ ва бир қатор Форс ҳамда Араб мамлакатлари)га қараганда жадал ва тез ривожлантиришни объектив зарурат қилиб қўяди. Ушбунини теран ҳис этган мамлакатимиз раҳбарияти мустақилликнинг илк кунларидан бошлаб, умумий фойдаланишдаги автомобиль йўлларни қуриш, қайта таъмирлаш, реконструкция қилиш чора-тадбирларига катта аҳамият бериб келмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг Марказий Осиё минтақасида транзит транспорт ташувлари чорраҳасида жойлашуви бевосита автомобиль йўлларини муттасил янгиланишини ва давр талабига мос ривожланишини талаб этади.

Республикаимиз транспорт сиёсатининг бирламчи мақсади – маҳаллий истеъмолчилар билан бирга, хорижий мамлакатлар фойдаланадиган энг яхши, қулай ва юқори иқтисодий самарадорликка эга бўлган транспорт йўлакларини республика ҳудудидан ўтказишни таъминлашдан иборатдир.

Автомобиль йўлларини давр талабига мос равишда ташкил этиш-дан кўзланган асосий мақсад - халқаро транспорт йўлакларини ривожлантиришга эришиш, маҳаллий ишлаб чиқарувчиларнинг ишлаб чиқарган маҳсулотларини халқаро бозорларга етказиш бўйича транспорт харажатларини камайтириш, маҳаллий ишлаб чиқарувчиларнинг маҳсулот-ларини халқаро бозорларда рақобатбардошлигини таъминлашдир. Автомобиль йўллари мана шундай ижти-мой ва иқтисодий хусусиятларини инобатга олиб, 1992 йил 3 июль куни Ўзбекистон Республикасининг “Автомобиль йўллари тўғрисида”ги қонуни қабул қилинди. Мазкур қонуннинг 10-моддаси бевосита йўл ишларини молиялаштиришга бағишланган бўлиб, унинг биринчи бандида шундай талаблар акс этган: “Умумий фойдаланиш-даги йўл ишларини (автомобиль йўллари лойиҳалаштириш, қуриш, реконструкция қилиш, таъмирлаш ва сақлаш) молиялаштириш тартиби Йўл жамғармаси маблағлари ҳисобидан амалга оширилади”.

Қонунда акс этган ушбу банднинг ўзи республикада махсус йўл жамғармасини ташкил этишни тақозо қилиб қўймоқда. Шу боис, 1990 йилларнинг бошларидаёқ “Ўзавтойўл” давлат концерни база-сида Республика Йўл жамғармаси ташкил этилган эди. Пировардида, республикаимизда халқаро ва минтақавий аҳамият касб этадиган умумий йўллар барпо этилди, кўплаб жаҳон андозаларига мос келадиган йўл кўприклари қурилди ва кўрилмоқда.

Мамлакатнинг изчил ривожланиши ва жаҳон интеграциясига яқинлашиши, Республика Йўл жамғармаси молиявий ресурсларини шакллантириш ва молиялаштиришни самарали ташкил этишни талаб қила бошлади. Шундан сўнг Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 21 августида “Ўзбекистон Республи-каси Молия вазирлиги ҳузурида Республика йўл жамғармаси ва “Ўзавтойўл” давлат акционерлик компанияси фаолиятини ташкил этиш масалалари тўғрисида”ги 361-сонли Қарори эълон қилинди. Мазкур қарорнинг 5-иловасига мувофиқ, Республика йўл жамғар-маси фаолиятини мувофиқлаштирувчи йўриқнома ишлаб чиқилди. Йўриқномада Республика йўл жамғармасининг умумий қоидалари, мақсади, асосий вазифалари ва функциялари, жамғарманинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, жамғармани бошқарув кенгаши ҳақида ва ижрочи органи фаолиятини ташкил этиш бўйича кўрсатмалар акс этган.

Жамғармани бошқарув кенгаши Республика йўл жамғармасининг олий органи ҳисобланади. Жамғармани бошқарув кенгаши тар-киби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарори билан тасдиқланади. Бошқарув кенгашининг асосий вазифаларига қуйидагилар киради:

– жамғарма фаолиятининг асосий йўналишларини белгилаш;

– жамғарманинг ижрочи дирекцияси ва “Ўзавтойўл” ДАК маблағларни қандай сарф этиш бўйича таклифларини кўриб чиқиб, зарурат туғилган шароитда ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш;

– ижрочи дирекциянинг қилган ишлари бўйича ҳисоботларини тинглаш;

– Давлат солиқ қўмитаси ва жамғарма даромадларини шакллантиришда иштирок этадиган бошқа идора ва қўмиталарнинг молиявий ресурсларнинг ўз вақтида ва тўлиқлигича таъминлаб бераётганлиги бўйича ҳисоботларини тинглаш;

– Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига жамғарманинг даромадларини шакллантириш ва харажатларини самарали ташкил этиш бўйича таклифлар киритиш;

– Республика Йўл жамғармасининг молиявий ресурс-ларидан мақсадли фойдаланаётганлиги устидан назорат қилиш ва бошқалар.

Республика Йўл жамғармасида шаклланадиган молиявий ресурсларни шакллантириш, тақсимлаш ва мақсадли фойдаланишини бевосита мувофиқлаштириб турувчи тезкор орган унинг ижрочи дирекциясидир.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Республика Йўл жамғармаси олдига қўйилган мақсад ва мақсадга тўлиқ эришиш учун режалаштирилган вазифаларни ўз вақтида ва тўлиқ амалга ошириш учун даромадларни тўлиқ шакллантириш ва харажатларни самарали ташкил этиш давр талабидир.

Бандликни қўллаб-қувватлаш Давлат жамғармаси

Бозор иқтисодиёти асосида миллий иқтисодиётини ташкил этаётган барча мамлакатларда бандлик (ишсизликни олдини олиш)ни қўллаб-қувватлаш давлат жамғармалари ташкил этилади. Жамғарманинг ҳажми, молиялаштириш манбалари ва харажат йўналишлари ҳар бир алоҳида давлатнинг олиб бораётган ижтимоий-иқтисодий сиёсатидан келиб чиқади. Бюджетдан ташқари бандликни қўллаб-қувватлаш жамғармаси мақсадли хусусиятга эга бўлиб, давлат тасарруфи ва унинг жойлардаги ваколатини олган органларда ташкил этилади.

“Ўзбекистон Республикасида Бандликни қўллаб-қувватлаш давлат жамғармасини ташкил этиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 606-сонли Қарори 1992 йил 31 декабрда қабул қилинди. Ушбу Қарор жамғарма даромадларини шакллантириш, тақсимлаш ва фойдаланишини мувофиқлаштириб турувчи меъёрий ҳужжат бўлиб ҳисобланди. Давр ўтиши билан ва бозор иқтисодиёти принциплари ва қонунлари миллий иқтисодиётга босқичма-босқич жорий этиши жадаллашиши билан бирга, бандликни қўллаб-қувватлаш давлат жамғармасига ҳам мос равишда ижобий ўзгаришлар ҳамда қўшимчалар киритилиб борилди.

1998 йил 1 май куни Ўзбекистон Республикасининг “Аҳоли бандлиги тўғрисида”ги қонуни қабул қилинди. Мазкур қонунни қабул қилиниши ва ҳаётга татбиқ этилиши Бандликни қўллаб-қувватлаш жамғармасининг мавқеини янада кучайтиришга туртки бўлди. Чунки қонуннинг 6-моддасида

меҳнат қилиш ҳукуқи кафолати деб номланишининг ўзиёқ жамғармани янада такомиллаштиришга, ресурсларини мақсадли ишлатилишига замин яратди.

2003 йил 2 апрел куни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Бандликни қўллаб-қувватлаш давлат жамғармаси маблағларини шакллантириш ва фойдаланиш тартиби тўғрисида”ги Низомни тасдиқлаш бўйича 173-сонли Қарори эълон қилинди. Мазкур Қарор бевосита “Аҳоли бандлиги тўғрисида” ва “Бюджет тизими тўғрисида”ги қонунлар негизда ишлаб чиқилди.

Бандликни қўллаб-қувватлаш давлат жамғармаси Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги тасарруфида бўлиб, унинг даромадлари қуйидаги манбалардан ташкил топади:

⇒ корхона, муассаса ва ташкилотлар меҳнат ҳақи жамғармасидан мажбурий ажратмалар. Мажбурий ажратма ҳажми (ўлчами) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан ўрнатилади;

⇒ Республика ва маҳаллий бюджетлар маблағларидан дотация;

⇒ меъёрий тартиб-қоидаларни бузганларга ўрнатила-диган жарима ва пенялар (мажбурий ажратмаларни ўз вақтида ва тўлиқ тўламаганлар назарда тутилмоқда);

⇒ янги иш ўринларини ташкил этиш учун тижорат банклари томонидан кичик бизнес субъектларини кредитлаштириш мақсадида очилган кредит линиялари бўйича олинган фоизли даро-мадлар;

⇒ юридик ва жисмоний шахслар, шунингдек, хорижий давлатлардан ихтиёрий равишдаги бадаллар;

⇒ меъёрий ҳужжатларда тақиқланмаган бошқа молиявий манбалар.

Жамғармада шаклланган молиявий ресурслар ҳисобидан қуйидаги чора-тадбирлар молиялаштирилади:

⇒ меҳнат биржасида рўйхатга олинган ишсизлар ёки иш ўринларини излаётган шахсларни қайта тайёрлаш, малакасини ошириш ва қайта ихтисослаштириш тадбирларини молиялаштириш;

⇒ ишсизлик бўйича тўланадиган нафақалар;

⇒ меҳнат бўлимининг таклифига мувофиқ, фуқарони бошқа ҳудудга ишга ўтганлиги муносабати билан тўланадиган компенсациялар;

⇒ қонунга мувофиқ, ишсизларга бериладиган моддий ёрдам;

⇒ ишсизларга муддатидан олдин пенсия тайинлангани муносабати билан пенсия жамғармаси харажатларини қоплаш;

⇒ алоҳида ҳудудларда ишсизликни олдини олиш чора-тадбирларига бағишланган социологик сўровлар бўйича харажатлар;

⇒ меҳнат бўлимларининг биноларни қуриш, реконструкция қилиш ва сақлаш билан боғлиқ бўлган харажатлар;

⇒ реклама, нашриёт ва инфорацион сўров ишларини амалга ошириш харажатлари;

⇒ аҳоли бандлиги билан боғлиқ муаммолар бўйича халқаро ҳамкорлик харажатларини молиялаштириш;

⇒ фермер хўжаликлари, деҳқон хўжаликлари, кичик бизнес субъектлари ва хўжалик субъектларига қисқа ва ўрта муддатли кредитларни тақдим этиш бўйича харажатлар;

⇒ қонунчиликда назарда тутилган бошқа харажатларни молиялаштириш.

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ва унинг тасарруфида бўлган Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бўлинмалари ҳамда уларнинг туманлардаги меҳнат бўлимлари жамғарманинг молиявий ресурсларини тўлиқ шаклланиши ва мақсадли фойдаланиши учун жавобгардирлар.

Иш берувчилар томонидан мажбурий ажратмаларни тўлиқ жамғарма даромадига ўтишини назорат қилиш Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ва унинг тасарруфида бўлган бўлинмалари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитасига юклатилган.

Бандликни қўллаб-қувватлаш давлат жамғармаси маблағларидан фойдаланишни назорат қилиш Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ҳамда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига топширилган. Зарурат туғилганда, мустақил аудиторлар ёки аудитор фирмаларни жалб этиб, молиявий ресурслардан қонунга мос равишда фойдаланилаётган-лигини текшириш мумкин.

Мактаб таълими жамғармаси

Дунё иқтисодий тажрибаларидан маълумки, давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари бир қатор хусусиятлари билан бир-биридан, жумладан, ҳудудий бўйсунлишига қараб, мақсадидан, муайян бир соҳа ёки тармоққа хизмат кўрсатиш ва ниҳоят, доимий ёхуд вақтинчалик хусусиятга эга эканлиги билан фарқланиб туради. Ана шу туркумланишларнинг сўнггисидан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикасида вақтинчалик хусусиятга эга бўлган жамғармага асос солинди. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг "2004-2009 йилларда Мактаб таълимини ривожлантириш Давлат умуммиллий дастури тўғрисида"ги 2004 йил 21 майда ПФ-3431-сонли Фармони билан бюджетдан ташқари "Мактаб таълими жамғармаси" ташкил этилди. Мактаб таълими жамғармаси юридик мақомига мувофиқ, ўз фаолиятини Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузурида юритади.

Қайд этилган жамғарманинг асосий мақсади – молиявий маблағларнинг жамланишини таъминлаш, мактабларни тиклаш, уларни замонавий ўқув-лаборатория асбоб-ускуналари, компьютер техникаси, мактаб парталари ва мебеллар билан жиҳозлаш ишларини ўз вақтида таъминлаш ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонини ижро этиш ва ҳаётга изчил татбиқ этиш мақсадида 2004 йил 7 июнда Вазирлар Маҳкамасининг бюджетдан ташқари "Мактаб таълими жамғармасини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида"ги 263-сонли Қарори эълон қилинди. Ушбу Қарорда Мактаб таълими жамғарма-сининг асосий вазифалари этиб қуйидагилар белгиланди:

➤ бюджет ҳамда юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳомийлик маблағларини, хорижий кредитлар ва грантларни 2004-2009 йилларда Мактаб таълимини ривожлантириш Давлат умуммиллий дастурини рўёбга чиқаришда мақсадли фойдаланиш учун жамлаш;

➤ Мактаб таълимини ривожлантириш дастурида назарда тутилган, бузиб ташланадиган мактаблар ўрнига янги мактаблар қуриш, мактабларни мукаммал реконструкция қилиш, мукаммал ва жорий таъмирлаш, уларни ўқув-лаборатория асбоб-ускуналари, компьютер техникаси, мактаб парталари ва мебеллар, спорт анжомлари билан жиҳозлаш ҳажмларини молиялаштириш;

➤ жамғарма маблағларидан Мактаб таълимини ривожлантириш дастурини амалга ошириш учун қатъий мақсадли фойдаланилиши устидан мониторинг олиб борилишини таъминлаш.

Мактаб таълими жамғармаси маблағларини шакллантиришнинг асосий молиявий манбалари қуйидагилар ҳисобидан вужудга келади:

➤ давлат бюджетида алоҳида сатрда назарда тутилган бюджет маблағлари;

➤ маҳаллий бюджетларнинг солиқлар ва йиғимлар бўйича прог-ноздан ортиқча тушумларини жалб этишдан олинган маблағлари;

➤ халқаро молия ташкилотлари ва институтларининг грантлари ва кредитлари;

➤ Ўзбекистон Республикасининг резидент ва норезидентлари бўлган юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳомийлик ёрдами;

➤ Жамғарманинг вақтинча бўш маблағларини жойлаштиришдан олинадиган даромадлар;

➤ қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа тушумлар.

Мактаб таълими жамғармаси маблағларини сарфлаш қуйидаги йўналишлар бўйича амалга оширилади:

⇒ намунавий лойиҳалардан фойдаланган ҳолда лойиҳа смета ҳужжатлари мавжуд бўлган шароитда айнан тасдиқланган манзилли рўйхатларга биноан, бузиладиган мактаблар ўрнига янги мактаблар барпо этишни, мактабларни реконструкция қилиш ва таъмирлаш ишларини молиялаштириш;

⇒ мактаб муассасаларини давр талабига мос келадиган ўқув-лаборатория асбоб-ускуналари ва компьютер техникаси ҳамда тех-нологиялари билан жиҳозлаш;

⇒ мактаб мебеллари ва ўқув парталарини харид қилиш;

⇒ таълим муассасаларини спорт анжомлари ва жисмоний тарбия қуроллари билан таъминлаш ва бошқа зарурий жорий харажатларни молиялаштириш.

Бюджетдан ташқари Мактаб таълими жамғармаси молиявий маблағларини умумий бошқариш учун кенгаш ташкил этилади. Ўзбекистон Республикасининг Бош вазири Кенгаш раиси этиб белгиланади. Кенгаш раиси ўринбосарлари этиб Ўзбекистон Республикаси Молия вазири ҳамда Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазири тайинланади, шунингдек, кенгаш 10 аъзодан таркиб топади.

Мактаб таълими жамғармасини бошқариш Кенгашининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

➤ хорижий инвестициялар, грантлар ва ҳомийлик маблағларини жалб этишда Жамғармага кўмаклашиш;

➤ Жамғарма олдига қўйилган вазифаларни ҳал этишга манфаатдор давлат ташкилотларини, нодавлат ташкилотларни ва жамоат ташкилотларини жалб этиш;

➤ Жамғарма даромадлари ва харажатларининг прогноз параметрларини тасдиқлаш;

➤ ижро этувчи дирекциянинг фаолияти, айниқса, даромадлар манбаларини шакллантириш, ўз вақтида молиялаштириш ва Жамғарма маблағларидан мақсадли фойдаланишга доир фаолияти устидан назоратни амалга ошириш ва ҳ.к.

Бюджетдан ташқари Мактаб таълими жамғармаси молиявий ресурсларини тезкор бошқариш Ижро этувчи дирекция томонидан амалга оширилади.

Мактаб таълими жамғармасини Ижро этувчи дирекциясининг асосий вазифалари қуйидагилар этиб белгиланган:

➤ Жамғарма даромадлари ва харажатлари прогнозини ва унинг бажарилиши тўғрисидаги ҳисоботни тайёрлаш;

➤ молия органлари, халқ таълими органларининг, шунингдек бошқа ташкилотларнинг Мактаб таълимини ривожлантириш дастурини амалга оширишга йўналтирилган биргаликдаги фаолиятини мувофиқлаштириш;

➤ Дастурда ҳар йили асосий бўлимлар бўйича назарда тутилган тадбирларга Жамғарма маблағларидан фойдаланиш йўналишларини даромадлар манбалари билан боғлиқ ҳолда белгилаш;

➤ Жамғарма маблағларидан қатъий мақсадли (йўналишлар бўйича) ва самарали фойдаланилишини таъминлаш ва бошқалар.

Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

- Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари деб нимага айтилади?
- Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармалари қандай хусусиятларга эга?
- Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларини ташкил этишнинг объектив зарурлиги ва шарт-шароитлари нималар билан белгиланади?
- Давлатнинг бюджетдан ташқари жамғармаларини ташкил этишга қандай омиллар таъсир этади ва уларнинг асосийлари нималар ҳисобланади?
- Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармасининг бош мақсади нимадан иборат?
- Давлат пенсияларининг қандай кўринишлари мавжуд?
- Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси даромадларининг шаклланиш тартиби қандай ва манбалари нималардан иборат?

- Бюджетдан ташқари Йўл жамғармасининг олдига қўйилган мақсад ва вазифалар нималардан иборат?
- Йўл жамғармаси Бошқарув кенгашининг асосий вазифаларига нималар киради?
- Республика Йўл жамғармасига мажбурий ажратма ва йиғимларнинг таркиби нималардан ташкил топади?
- Унинг даромадлари қандай манбалар ҳисобидан ташкил топади?
- Жамғармада шаклланган молиявий ресурслар ҳисобидан қандай чоратадбирлар молиялаштирилади?
- Жамғарма молиявий ресурсларининг тўлиқ шаклланиши ва мақсадли фойдаланиши учун қайси органлар жавобгар ҳисобланади?
- Иш берувчилар томонидан мажбурий ажратмаларни тўлиқ жамғарма даромадига ўтишини назорат қилиш кимларнинг зиммасига юклатилган?
- Жамғарманинг асосий мақсади нималардан иборат?
- унинг асосий вазифалари қилиб нималар белгиланган?
- Жамғарма маблағларини шакллантириш қандай асосий молиявий манбалар ҳисобидан вужудга келади?
- Мактаб таълими жамғармасини бошқарув Кенгашининг асосий вазифалари нималардан иборат?
- Мактаб таълими жамғармаси Ижроия дирекцияси асосий вазифаларининг таркибига нималар киради?
- Мактаб таълими жамғармаси даромадларининг турлари ва харажатларининг асосий йўналишлари нималардан иборат.

4-март: Давлат кредити

4.1. Давлат кредитининг мазмун, моҳияти ва функциялар.

4.3. Давлат кредитини бошқариш. Давлат қарзлари.

4.1. Давлат кредитининг мазмун, моҳияти ва функциялари

Давлат кредити ҳокимият ва бошқарув органлари орқали, бир томондан, давлат ва иккинчи томондан, жисмоний ва юридик шахслар ўртасида вужудга келадиган иқтисодий муносабатлар мажмуидан иборат бўлиб, унда давлат қарз оловчи, кредитор (қарз берувчи) ва кафил сифатларида майдонга чиқади. Бундай иқтисодий (кредит) муносабатларининг мумтоз (классик) шаклида давлат, одатда, маблағларни қарз оловчи бўлиб ҳисобланади.

Агар давлат юридик ва жисмоний шахсларга қайтариш ва ҳақ (тўлов, тўлаш) асосида маблағларни тақдим этиб, кредитор (қарз берувчи) саналса,

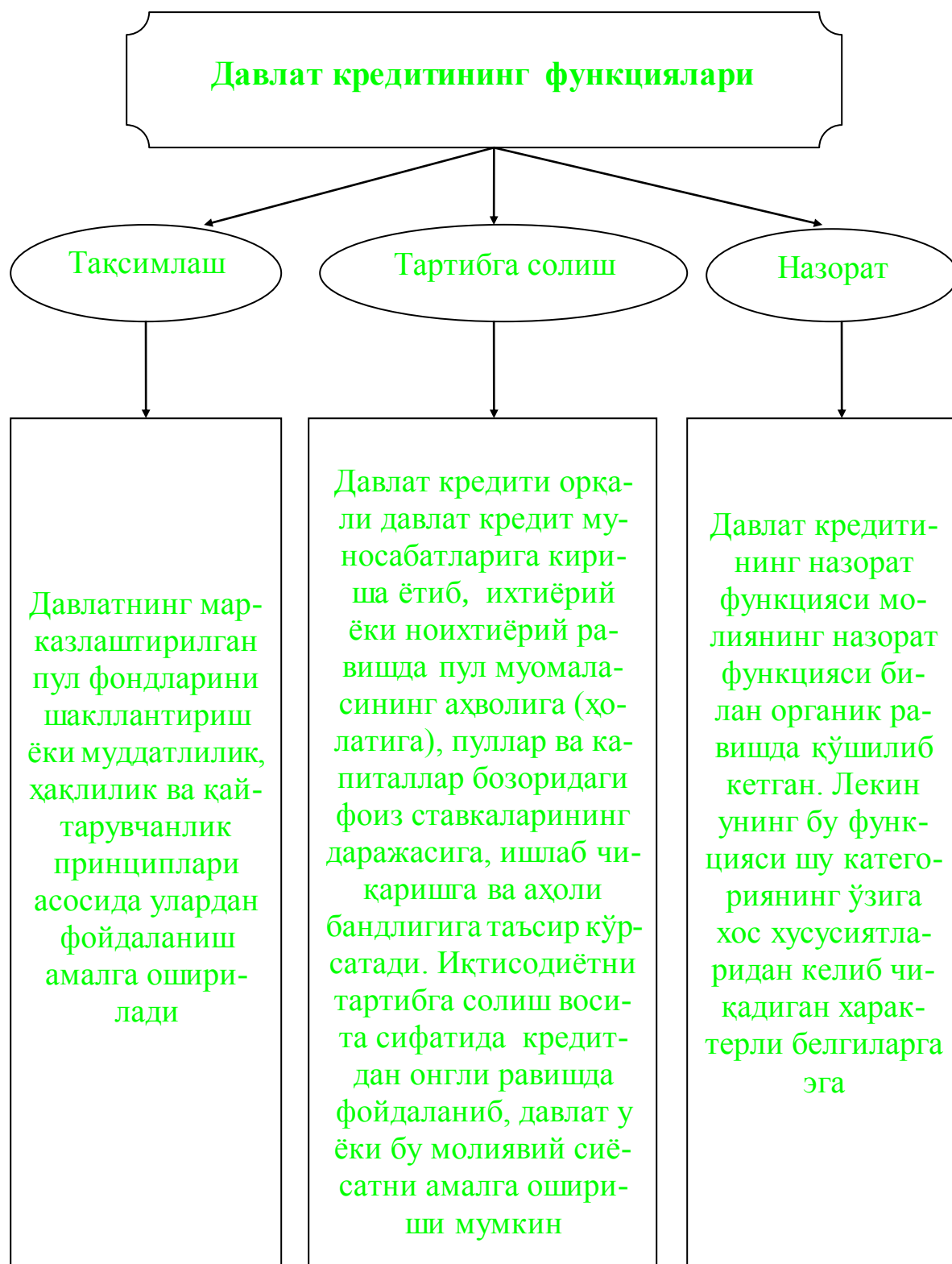
унда амалга оширилиши лозим бўлган операциялар ҳажми анча камаяди (пасаяди).

Жисмоний ва юридик шахслар томонидан олинган қарзларни узиш (қайтариш) ёки уларнинг бошқа мажбуриятларини бажариш жавобгарлигини давлат ўз зиммасига олган ҳолатда, у кафилга айланади. Марказлаштирилган пул фондларининг ўлчамига бевосита таъсир кўрсатувчи кредит муносабатларининг дастлабки икки кўринишидан (қарз олувчи ва кредитор) фарқ қилган ҳолда давлат томонидан кафолатнинг берилиши ўша марказлаштирилган пул фондининг, албатта, ўзгаришига олиб келмаслиги мумкин. Агар қарздор ўзининг зиммасига юклатилган мажбуриятлар бўйича тўлиқ ҳажмда ва ўз вақтида ҳисоб-китоб қилишни уддалай олса, кафил ҳеч қандай қўшимча харажатларни амалга оширмайди. Бироқ амалиётда етарли даражада ишончли бўлган қарз олувчилар давлат кафолатига муҳтож бўлмайди. Улар мустақил равишда кредит бозоридан маблағларни жалб қилишга қодирдир. Одатда, давлат кафолатлари етарли даражада ишончли бўлмаган қарз олувчиларга нисбатан қўлланилади ва бу нарса шунга мос равишда, марказлаштирилган пул фондидан харажатларнинг ўсишига олиб келади.

Давлат кредити иқтисодий категория сифатида икки кўринишдаги – молия ва кредит – пул муносабатларининг ўртасида жойлашган бўлиб, шунга мос равишда, у ҳам молияга, ҳам кредитга тегишли бўлган хусусиятларга эгадир. Молия тизимининг алоҳида олинган бўғини сифатида эса давлат кредити давлатнинг марказлаштирилган пул фондларини (бюджет ва бюджетдан ташқари фондларни) шакллантириш ва улардан фойдаланиш жараёнига хизмат қилади. Кредитнинг бир тури сифатида давлат кредити классик (мумтоз) молиявий категориялардан, масалан, солиқлардан фарқ қилувчи бир неча ўзига хос бўлган қуйидаги хусусиятларга эгадир:

- давлат кредити солиқларга нисбатан ихтиёрийлик характериға эға. Айрим ҳолларда амалиётда, у ёки бу давлатлар тарихида бу принципдан чекиниш ва давлат заёмларини жойлаштиришда мажбурийлик ҳолатларига ҳам йўл қўйилади;

- агар солиқлар фақат бир йўналишда - солиқ тўловчилардан бюджетга ёки бюджетдан ташқари жамғармаларга - ҳаракат қилса (бунга тесқари йўналишдаги ҳаракат фақат ортиқча тўланган ёки хато ундирилган солиқлар қайтарилаётгандагина содир бўлиши мумкин), қайтарувчанлик ва ҳақлилик (тўловлилик) давлат кредитининг асосини ташкил этади. Ҳақиқатдан ҳам давлат кредитига маълум бир вақт ўтганидан сўнг ўтказилган сумма фоизи билан қайтарилиши керак.

Умуман олганда, давлат кредити бошқа молиявий категориялардан ўзининг қуйидаги характерли хусусиятлари билан фарқланади:

- агар банк кредитини тақдим этишда таъминланганлик элементи сифатида конкрет бойликлар – омбордаги товарлар, тугалланмаган ишлаб чиқариш ва бошқа шунга ўхшашлар майдонга чиқадиган бўлса, давлат томонидан маблағлар қарзга олинаётганда унинг эгалигида бўлган барча мол-мулк, маълум бир ҳудудий бирликнинг мулки ёки унинг қандайдир бир даромади давлат кредитининг таъминланганлик элементи бўлиши мумкин;

- Марказий ҳукумат даражасида давлат кредити аниқ мақсадли характерга эга бўлмайди. Шундай бўлишига қарамасдан, ҳокимиятнинг қуйи даражаларида олинган қарзий маблағлар аниқ ифодаланган мақсадли характерга йўналтирилган бўлади. Масалан, янги йўлларни ва турар-жой массивларини қуриш учун олинган қарз маблағлари ана шундай характерга эгадир;

- ҳар қандай қарз олувчи сингари давлат ҳам маблағларни олдиндан белгиланган муддатларга жалб қилади ва бу муддатлар давлат кредитининг аниқ шартларида ўз ифодасини топади.

Давлат кредитининг мазмун-моҳияти унинг бажарадиган функциялари орқали яққол намоён бўлади. Молиявий категория сифатида давлат кредити қуйидаги функцияларни бажаради:

- тақсимлаш;
- тартибга солиш;
- назорат.

Давлат кредитининг тақсимлаш функцияси орқали давлатнинг марказлаштирилган пул фондларини шакллан-тириш ёки муддатлилик, ҳақлилик ва қайтарувчанлик принциплари асосида улардан фойдаланиш амалга оширилади. Давлат қарз олувчи (қарздор) сифатида майдонга чиқиб, ўз харажатларини молиялаштиришни қўшимча маблағлар билан таъминлайди. Саноати тараққий этган мамлакатларда давлат қарзлари бюджет тақчиллигини молиялаштиришнинг асосий манбаи бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ҳозирги шароитда давлат қарзлари орқали олинadиган тушумлар бюджет харажатларини молиялаш-тиришнинг солиқлардан кейинги иккинчи методидир. Бу нарса солиқ тушумларининг ошишига нисбатан бюджет харажатлари ўсиш суръатларининг юқорилиги билан изоҳланади.

Капитал характердаги харажатларни қарзга олинган маблағлар ҳисобидан молиялаштириш маълум чегараларда ижобий аҳамиятга эга. Масалан, мактаб ёки кутубхона энг камида 30-50 йил хизмат қилганлиги учун бир эмас, бир неча авлоднинг эҳтиёжларини қондириши мумкин. Шундай экан, нега уларнинг қурилиши мактаб ва кутубхонанинг хизматидан фойдаланишга улгурмайдиганларнинг солиқлари ҳисобидан бир неча йилга тўланиши керак? Бундай ҳолатларда ана шунга ўхшаган объектларни қуриш билан боғлиқ бўлган молиялаштириш масалаларини уларнинг хизматларидан фойдаланиши мумкин бўлган барча авлоднинг зиммасига юклаш оқилонадир. Ўз навбатида, молиялаштириш манбаларини вақт нуктаи назаридан узайтириш (чўзиш) ўша

муддатга заёмлар чиқариш йўли билан таъминланиши мумкин. Бу ҳолда мактаб ёки кутубхона кураётган авлод кейинги авлод билан бир хил молиявий юкни ўз елкасида кўтаришига эришилади. Чунки бу ҳолда улар томонидан тўланадиган солиқлар ҳисобидан асосий қарз, улар бўйича фоизлар ҳам қайтарилади.

Шундай қилиб, давлат кредити тақсимлаш функциясининг ижобий таъсири натижасида, вақт нуқтаи назаридан, солиқ юки оғирлигининг нисбатан текисроқ тақсимланишига эришилади. Давлат қарзлари ҳисобидан харажатларни молиялаштириш даврида олинаётган солиқлар миқдори ошмайди ва унинг оғирлиги ортмайди. Акс ҳолда, яъни харажатларни молиялаштиришга давлат томонидан қарзга олинган маблағлар жалб қилинмаса, бу нарсани, бошқа шароитлар тенг бўлган тақдирда, фақат солиқлар миқдорини ошириш ва унинг оғирлигини орттириш эвазига молиялаштириш мумкин. Шунинг учун ҳам олинган кредитлар қайтарилаётган пайтда солиқлар уларни тўлаш учун олинмасдан, балки қарзлар бўйича фоизларни қайтариш учун ҳам олинади.

Давлат қарзига хизмат қилиш ва уни қайтариш билан боғлиқ бўлган харажатларни молиялаштиришда солиқлар асосий, лекин ягона манба эмас. Бундай харажатларни молиялаштириш манбалари маблағлардан фойдаланишнинг йўналишларига боғлиқ. Агар давлат томонидан жалб қилинган капиталлар унумли жойлаштирилса, қуриб битказилган объект ишга тушганидан сўнг фойда келтира бошлайдики, унинг ҳисобидан, жумладан, олинган қарзлар қайтарилиши мумкин. Бу ҳолда солиқ юки оғирлигининг кучайтирилишига ҳеч қандай ҳолат қолмайди.

Давлат қарзларини жалб қилиш эвазига олинган капиталлардан унумсиз фойдаланилса, масалан, улар ҳисобидан ҳарбий ёки ижтимоий харажатлар молиялаштирилса, уларнинг қайтаришнинг ягона манбаи солиқлар ёки янги қарзлар бўлиши мумкин. Олдин чиқарилган заёмларни қайтариш учун давлатнинг янги заёмларини жойлаштирилишига давлат қарзларини қайта молиялаштириш дейилади.

Давлатнинг қарз олиши натижасида солиқ оғирлигининг кучайиши уларнинг муддатига ва қарз олувчи томонидан тўланадиган кредитларнинг фоизлари даражасига боғлиқ. Инвестор учун давлат қарзининг даромадлилик даражаси қанча юқори бўлса, давлат шунчалик катта солиқлар қисмини уларни қайтариш учун йўналтиришга мажбур. Давлат қарзининг ўлчами қанчалик катта бўлса, бошқа шароитлар тенг бўлган тақдирда, уларга хизмат қилиш учун йўналтирилаётган маблағларнинг салмоғи шунча юқори бўлади.

Давлат ўз кредити орқали кредит муносабатларига кириша туриб, ихтиёрий ёки ихтиёрсиз равишда пул муомаласининг ҳолатига, пуллар ва капиталлар бозоридаги фоиз ставкаларининг даражасига, ишлаб чиқаришга ва аҳоли бандчилигига таъсир кўрсатади. Иқтисодиётни тартибга солиш воситаси сифатида давлат кредитидан онгли равишда фойдаланиб, у ёки бу молиявий сиёсатни амалга ошириши мумкин.

Давлат қарзларни инвесторларнинг турли гуруҳлари ўртасида жойлаштириб, пул муомаласини тартибга солади; жисмоний шахсларнинг

маблағларини жалб қилиб, уларнинг тўловга қобилиятли талабини камайтиради. Давлат кредити ҳисобидан ишлаб чиқариш харажатлари, масалан, инвестициялар молиялаштирилса, муомаладаги нақд пул массасининг мутлақ қисқариши содир бўлади. Шунингдек, давлат кредити ҳисобидан ўқитувчилар ва тиббиёт ходимларининг иш ҳақлари молиялаштирилса, аҳолининг тўловга қобилиятли талабининг таркибий тузилиши ўзгарсада муомаладаги нақд пул массаси ўзгармасдан қолаверади.

Давлат қимматли қоғозларини сотиш-сотиб олиш ёки уларнинг гарови асосида кредитлар бериш бўйича Марказий банк томонидан амалга ошириладиган операциялар мамлакат тижорат банклари ликвидлигини тартибга солишнинг муҳим воситаларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Молиявий бозорда қарз олувчи сифатида майдонга чиқиб, давлат қарзий маблағларга бўлган талабни оширади ва бунинг ҳисобидан кредит баҳоларининг ортишига ўз таъсирини кўрсатади. Давлатнинг талаби қанча юқори бўлса, бошқа шароитлар тенг бўлган тақдирда, ссуда фоизининг даражаси шунча юқори бўлади ва тадбиркорлар учун кредит шунчага қимматлашади. Қарз маблағларининг қимматлиги ишлаб чиқариш соҳасида тадбиркорлар инвестицияларининг қисқаришига мажбур қилади ва бир вақтнинг ўзида, у давлат қим-матли қоғозларини сотиб олиш кўринишидаги жамғармаларни рағбатлантиради.

Маълум чегарага етгунга қадар бу жараён ишлаб чиқаришга кес-кин салбий таъсир кўрсатмайди. Агар мамлакатда эркин капиталлар етарли даражада бўлса, улар тўлиқ қўшиб олингунга қадар салбий таъсир даражаси нолга тенг бўлиб қолаверади. Шундан кейингина молиявий бозордаги давлатнинг фаоллиги ссуда фоизининг ўсишида ўз ифодасини топади, пул жамғармаларининг катта қисмини унумсиз фойдаланишга жалб қилиниши эса иқтисодий ўсиш суръатларини сусайтиради. Давлат кредитор ва кафил сифатида фаолият кўрсатиб, хориждан қарзга олинган маблағлар ҳисобидан миллий ишлаб чиқариш маҳсулотларига талабни вужудга келтириб, ишлаб чиқариш ва аҳоли бандлиликка ижобий таъсир кўрсатади. Саноати тараққий этган мамлакатларда кичик бизнес, маҳсулот экспорти ёки ишлаб чиқариш суръатларининг пасайиши кузатилаётган алоҳида минтақаларда тегишли дастурларга мувофиқ банклар томонидан берилаётган кредитларни давлат томонидан қафолатланиши йўли билан ишлаб чиқаришни рағбатлантириш тизими кенг тарқалган.

Кичик бизнесни қўллаб-қувватлашнинг касодга учраши содир бўлганда давлатнинг кичик тадбиркорлик субъектларига берилган кредитлар бўйича банкларга бўлган қарзларни қайтаришни ўз зиммасига олинишини англатади. Дунёнинг саноати ривожланган кўплаб мамлакатларида давлат ёки яримдавлат компаниялари фаолият кўрсатадики, улар миллий маҳсулотларни экспорт қилувчиларнинг тўловга қобилиятсиз рискларини паст ставкалар бўйича суғурта қила-дилар. Шу йўл билан миллий маҳсулотнинг янги бозорларни ўзлаштириши рағбатлантирилади.

Ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва аҳоли бандлигини таъминлашни рағбатлантиришда ҳудудлар бюджетлари ва бюджетдан ташқари жамғармалари ҳисобидан бериладиган кредитлар катта роль ўйнайди. Уларнинг ёрдамида

маълум бир минтақалар ва у ёки бу ҳудудлар иқтисодиёти керакли йўналишларининг юқори суръатлар билан ривожланиши таъминланади.

Давлат кредитининг назорат функцияси молиянинг назорат функцияси билан органик равишда қўшилиб кетган. Лекин унинг бу функцияси шу категориянинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан қуйидаги характерли белгиларга эга:

- давлатнинг фаолияти ва марказлаштирилган пул маблағлари фондининг аҳволи билан узвий боғланган;
- қийматнинг икки томонлама ҳаракатини қамраб олади, чунки маблағлар олинишининг қайтарилиши ва тикланишини тақозо этади;
- фақат молиявий таркибий тузилмалар томонидан эмас, балки кредит институтлари томонидан ҳам амалга оширилади.

Давлат кредитининг назорат функцияси орқали маблағлар мақсадли фойдаланилиши, уларнинг қайтарилиш муддатлари ва фоизларнинг ўз вақтида тўланиши назорат остига олинади.

4.2. Давлат кредитини бошқариш. Давлат қарзлари.

Давлат кредитини бошқаришни кенг ва тор маъноларда кўриб чиқиш мумкин. Кенг маънода давлат кредитини бошқариш дейилганда қарздор, кредитор ва гарант (кафил) сифатида давлатнинг фаолияти билан боғлиқ бўлган унинг молиявий сиёсати йўналишларидан бирини шакллантириш тушунилади.

Молиявий сиёсатнинг йўналишларидан бири сифатидаги давлат кредитини бошқариш давлатнинг бошқарув ва ҳокимият органлари қўлидадир. Фақат улар бюджет тақчилликининг умумий ҳажмини ва демак, уни молиялаштириш учун зарур бўлган қарзларнинг ҳажмини, пул муомаласи, кредит, ишлаб чиқариш, аҳоли бандлигига таъ-сир қилишнинг асосий йўналишлари ва мақсадларини ҳамда кичик бизнес ва мамлакат айрим минтақаларини қўллаб-қувватлаш бўйича умумдавлат дастурларини амалга оширишнинг мақсадга мувофиқлигини аниқлайди.

Давлат бюджетининг доимий ёки хронологик тарзда тақчилликлилиги ва юқори даражадаги давлат қарзларининг мавжудлиги ҳозирги шароитда саноати ривожланган барча давлатларга хосдир. Давлатнинг кредит экспансияси натижасида бошқа қарз олувчилар молиявий бозордан сиқиб чиқарилаяпти, кредитга нисбатан бўлган юқори фоиз ставкалари ҳамон сақланиб қолмоқда. Давлат қарзларига хизмат қилиш бўйича катта харажатлар солиқ тушумларининг катта қисмини ўзига тортаяпти.

Тор маънода давлат кредитини бошқариш дейилганда давлатнинг қарз мажбуриятларини муомалага чиқариш ва жойлаштириш, давлат қимматли қоғозлар бозорини тартибга солиш, давлат қарзига хизмат кўрсатиш ва уни қайтариш (узиш), ссуда ва гарантиялар тақдим этиш билан боғлиқ бўлган ҳаракатлар мажмуи тушунилади.

Давлат кредитини бошқариш жараёнида қуйидаги вазифаларни ечиш кўзда тутилади:

- қарздорнинг қарзи қийматини минималлаштириш;
- бозорни давлатнинг қарз мажбуриятлари билан ортиқча тўлиб кетишига ва улар курсининг кескин тебранишига йўл қўймаслик;
- жалб қилинган маблағлардан самарали фойдаланиш ва ажратилган кредитларнинг мақсадли фойдаланилиши устидан назоратни амалга ошириш;
- кредитларнинг ўз вақтида қайтрилишини таъминлаш;
- молиявий сиёсат билан аниқланган вазифаларни максимал ечиш.

Давлат кредитини бошқаришни бошқарув органлари, молия ва кредит институтлари амалга оширади. Уни тезкор бошқариш эса мамлакат ҳукуматининг раҳбарлиги остида Молия вазирлигининг Марказий банк билан ҳамкорлигида таъминланади.

Давлат қарзлари.

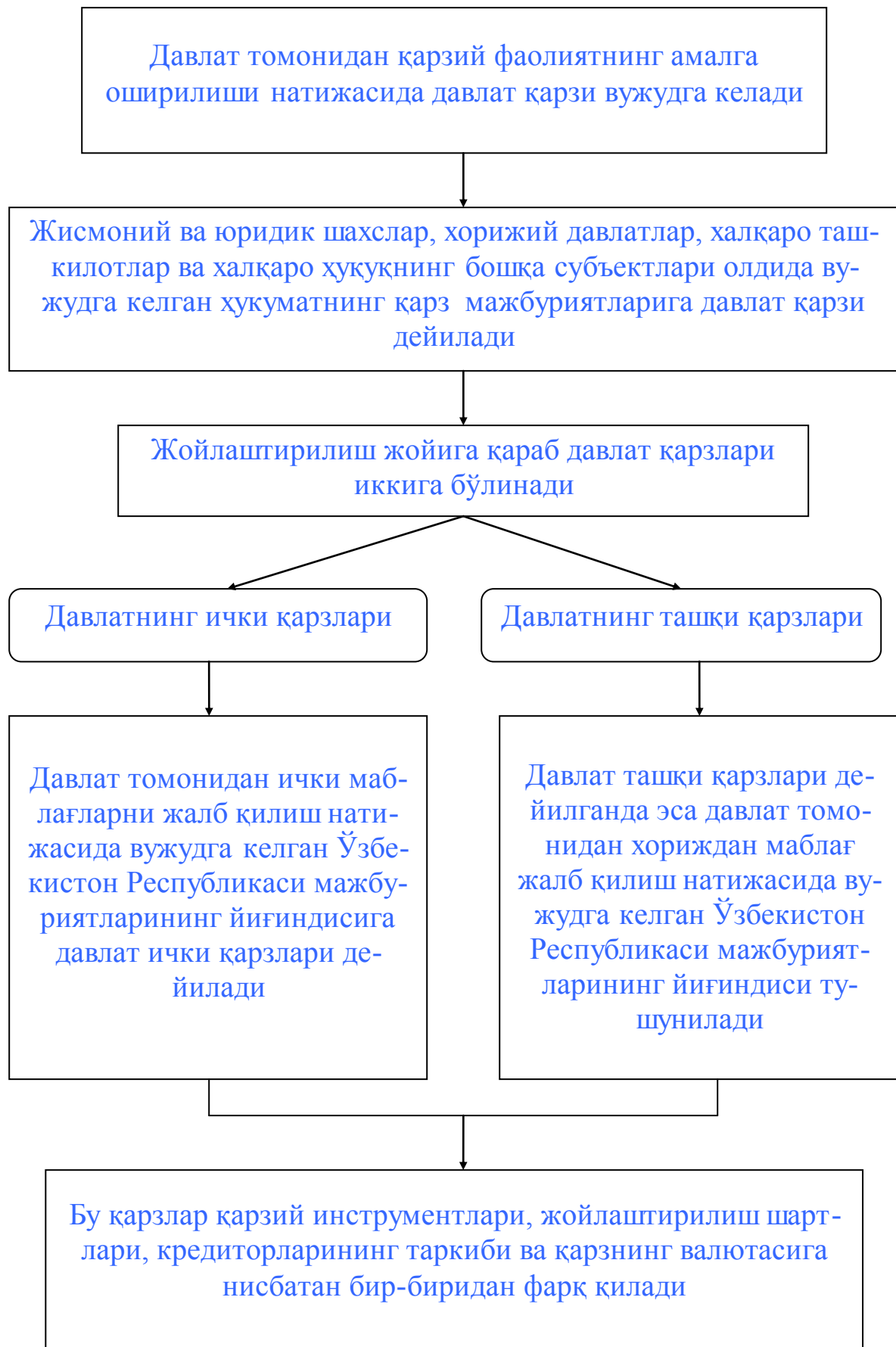
Ўзбекистон Республикасида давлат қарзини бошқаришнинг олий органи Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисидир. Олий Мажлис бюджет тақчиллиқини молиялаштириш учун жалб қилиниши лозим бўлган маблағлар ва бюджет маблағлари ҳисобидан кредитлаштиришнинг максимал миқдорларини белгилайди. У ёки бу кўринишдаги қимматли қоғозларни чиқаришнинг чегаравий ҳажмини Ўзбекистон Республикаси ҳукумати – Ўзбекистон Республикаси Вазир-лар Маҳкамаси ўрнатади.

Давлат ички ва ташқи қарзларини бошқаришни оптималлаштириш учун икки дастурни ишлаб чиқмоқ мақсадга мувофиқ:

- ташқи қарзларни олиш давлат дастури;
- ички қарзларни олиш давлат дастури.

Бу дастурлар мақсадлари, манбалари ва қайтарилиш муддатларини кўрсатган ҳолда навбатдаги молиявий йилда олиниши лозим бўлган қарзлар рўйхатидан иборатдир. Дастурлар навбатдаги йил бюджетининг лойиҳаси билан Олий Мажлисга тақдим этилади ва тасдиқланиши керак.

Хусусан, ташқи қарзлар олиш давлат дастурида икки гуруҳга бўлиб, акс эттирилади:

- боғланмаган (молиявий) қарзга олишлар (қарзлар);
- мақсадли хорижий қарзга олишлар (қарзлар).

Буларнинг ҳар иккаласи учун ҳам юқоридаги дастурда алоҳида-алоҳида қуйидагилар ўз ифодасини топиши керак:

- боғланмаган (молиявий) қарзга олишлар:
(қарзлар) бўйича:
 - а) жалб қилиш манбалари;
 - б) қарзга олиш суммалари;
 - в) қайтариш муддатлари.
- мақсадли хорижий қарзга олишлар:
(қарзлар) бўйича:
 - а) якуний олувчи;
 - б) қарзга олишнинг мақсади ва фойдаланиш йўналиши;
 - в) қарзга олиш манбаси;
 - г) қарзга олиш суммаси;
 - д) қарзни қайтариш муддатлари;
 - е) маблағларни бюджетга қайтариш бўйича учинчи шахснинг кафолати;
 - ё) навбатдаги молиявий йил бошлангунга қадар фойдаланилган

маблағлар ҳажмининг баҳоланиши;

ж) навбатдаги молиявий йилда маблағларнинг фойдаланиш ҳажми прогнози (башорати).

Ўзбекистон Республикаси номидан давлат қимматли қоғозларининг ягона эмитенти бўлиб, Молия вазирлиги ҳисобланади ва у Ўзбекистон ҳукумати томонидан аниқланган чегараларда уларнинг чиқарилиш муддатлари ва ҳажмини белгилайди.

Давлат бюджети ва бюджетдан ташқари жамғармаларнинг маблағларини мақсадли ва барқарор сарфланишини таъминлаш, бюджетдан молиялаштириладиган ташкилотларнинг қарзларини камайитириш мақсадида ижроия ҳокимият органларига давлатнинг қимматли қоғозларини чиқариш, кредитлар ва қарзлар олиш йўли билан қарз маблағларини жалб қилиш таққиланган (ҳукумат томонидан тўғридан-тўғри ўрнатилган ҳоллардан ташқари). Бу жиҳат давлатнинг бюджетдан ташқари жамғарларига ҳам тегишлидир.

Давлатнинг ички қарзларига хизмат қилиш бўйича бош вакил функциясини мамлакатнинг Марказий банки бажаради. Ҳар бир облигацияни чиқариш эмиссиясида барча ягона ва жамланма сертификатлар Молия вазирлиги томонидан сақлаш ва ҳисобга олиш учун депозитарийга берилиши керак. Депозитарий функциясини Марказий банк ёки у томонидан ваколати белгиланган бошқа ташкилот бажариши мумкин. Марказий банк Молия вазирлигининг топшириғига кўра ва республика бюджетининг маблағлари ҳисобидан облигацияларнинг эгаларига бу облигациялар қайтариладиган пайтда тўловларни амалга оширади.

Давлат қимматли қоғозларини тартибга солиш ҳукуматнинг Молия вазирлиги ва Марказий банк билан ҳамкорликдаги энг муҳим ва масъулиятли функцияларидан биридир. Ҳозирги амалиётда давлат қимматли қоғозларини тартибга солиш чораларини шартли равишда қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

- “оловли” чоралар – қайта молиялаштириш ва ломбард ставкаларини ошириш (кўтариш), қимматли қоғозлар ва валюта бозорларида Марказий банкнинг интервенцияси. Бироқ бундай чоралар қисқа вақт – 2 ёки 3 кун учун таъсирчан ҳисобланади;

- хорижий қарзга олиш. Қимматли қоғозлар бозорига таъсир кўрсатиш учун қарз олишнинг ўзи эмас, балки кредитларнинг олиниши тўғрисида ишонч бўлишининг ўзи етарлидир. Юқоридаги чоралар сингари бу гуруҳга кирувчи чоралар ҳам, маълум даражада ва маънода, таназзулни орқага сурувчи ва унинг илдизларига барҳам бермовчи “оловли” чоралар ҳисобланади;

- давлат қимматли қоғозлар миллий бозори нобарқарорлигининг олдини олишга самарали ва узоқ муддатли таъсир кўрсатишга узоқ муддатли мониторинг чораларга молиявий бозорнинг чегарасидан четга чиқувчи чоралар (хусусан, солиқ тизими ва солиқларнинг ундирилишини тартибга солиш, бюджет тақчиллигини қисқартириш, иқтисоди-ётнинг ўсишига эришиш ва ҳ.к.лар) қўлланилсагина, эришиш мумкин.

Давлат қарзларини бошқариш мамлакатнинг иқтисодий ўсиш суръатлари ва сифатига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган Ўзбекистон Республикаси бюджет сиёсатининг муҳим қисми ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ҳозирги шароитда давлат қарзларини бошқаришда аниқ бир концепцияга эга бўлиш алоҳида аҳамият касб этади. Бу концепцияда давлат қарзларини бошқариш ҳамда пул-кредит сиёсати ва валюта сиёсати ўртасидаги алоқаларни давлат қарзларининг давлат молия тизимидаги ўрнини, ташқи ва ички давлат қарзларининг бир-бирлари билан боғлиқлигини аниқлаш жуда муҳимдир. Давлат қарзларини бошқариш концепциясини ишлаб чиқишда эски мажбуриятларни уларнинг янгиларини жалб этиш ҳисобидан қайтарилиши етарли даражада хавfli оқибатларга олиб келиши мумкинлиги инобатга олинмоғи керак. Шунингдек, давлат қарзларини тартибга солишнинг ягона концепцияси ишлаб чиқиладиган пайтда бу қарзлар ҳажмининг асосланмаган тарзда оширилиб юборилиши иқтисодий ислохотларни амалга ошириш йўлида таъсирчан тўсиқ бўлиши мумкинлиги ҳам назардан четда қолмаслиги лозим.

Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

- Давлат кредитининг мазмун-моҳияти нимадан иборат?
- Давлат кредити қандай субъектлар ўртасида вужудга келадиган иқтисодий муносабатлар мажмуидан иборат ва унда давлат қандай сифатларда майдонга чиқади?
- Давлат кредити қандай функцияларни бажаради?
- Давлат кредитини тақсимлаш функциясининг мазмуни нимадан иборат.
- Қарзларни қайтаришнинг қандай усуллари бўлиши мумкин?
- Кенг ва тор маънода давлат кредитини бошқариш деб нималарга айтилади? Улар нималари билан фарқ қилади?
- Давлат кредитини бошқариш жараёнида қандай вазифаларни ечиш кўзда тутилади?
- Давлат кредитини бошқариш қандай органлар томонидан амалга оширилиши мумкин?
- Ўзбекистон Республикасида давлат қарзини бошқаришнинг олий органи ким ва у нималарнинг умумий миқдорини белгилайди?
- У ёки бу кўринишдаги қимматли қоғозларни чиқаришнинг чегаравий ҳажмини ким ўрнатади?
- Давлат ички ва ташқи қарзларини бошқаришни оптималлаштириш учун қандай дастурларни ишлаб чиқмоқ мақсадга мувофиқ?

3-мавзу: Корхоналар молияси.

1-маъруза: Мамлакат молияси таркибида корхоналар молияси.

Режа:

1.1. Корхоналар молиясининг моҳияти ва уни асосий функциялари.

1.2. Асосий ишлаб чиқариш фондларини доиравий айланишида молиянинг роли.

1.3. Корхоналарда пул даромадларини шаклланишнинг молиявий иқтисодий мазмуни.

1.1. Корхоналар молиясининг иқтисодий моҳияти ва уни асосий функциялари.

Хўжалик субъектлари молияси молиявий ресурсларни шакллантириш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ пулли муносабатлар йиғиндисидир.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар молиясини олдинги директив характердаги бошқариш усуллари: лимитлар, марказилашган таъминот ва бошқалардан фарқли равишда корхоналарда самарали бошқаришнинг ўзига хос усуллари шаклландики, булар воситасида корхонанинг ресурс потенциали оптималлаштирилади. Бу вазиятда молиявий ресурсларни самарали бошқариш аҳамияти тезлик билан ўсади. Бундай шароитларда молиявий ресурслар биринчи даражадаги аҳамият касб этиб корхоналарни маълум вақт оралиғида тезлик билан бошқа ресурсларга трансформацияланиш имкониятига эгадир.

Корхоналар молияси 3 асосий функцияни бажаради:

Корхонанинг ижтимоий такрор ишлаб чиқариш жараёнидаги олинган молиявий натижаларини тақсимлаш ва қайта тақсимлаш;

Молиявий натижаларини тақсимланиши натижасидаги пул фондларини шаклланиши ва тегишли молиявий ресурслардан самарали фойдаланишини назорат қилиш;

Корхоналар молиявий хўжалик фаолиятини рағбатлантирувчи каби функцияларни бажаради.

Корхона ва ташкилотлар молияси - хўжалик юритувчи субъект ва давлат пул ресурслари фондини ташкил қилиш ва улардан такрор ишлаб чиқариш, рағбатлантириш ва жамиятнинг ижтимоий эҳтиёжларини қондириш мақсадларида фойдаланишдаги пул муносабатлари йиғиндисидир.

1.2. Асосий ишлаб чиқариш фондларини доиравий айланишида молиянинг роли.

Ҳар қандай корхоналарда такрор ишлаб чиқариш жараёнининг моддий техник асоси асосий ишлаб чиқариш фондлари ҳисобланади. Янги ташкил

қилинган корхоналарда асосий фондларнинг шакллантирилиши низом капиталининг бир қисми ҳисобланувчи асосий воситалар ҳисобига амалга оширилади. Асосий фондларни жалб қилиш ва корхоналар балансига қабул қилиш вақтида асосий воситаларнинг миқдори миқдор жиҳатидан асосий фондларнинг қийматига тўғри келади. Кейинчалик асосий фондларни такрор ишлаб чиқариш жараёнида қатнашиши натижасида (А.Ф.ларни эксплуатация қилиш) уларнинг қиймати 2 га ажратилади: бир қисми эскиришга тенг бўлади, иккинчи қисми амалдаги асосий фондларнинг қолдиқ қийматига тенг бўлади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш натижасида асосий фондларнинг эскирган қиймати маҳсулот реализацияси натижасида тушадиган пул тушумлари тақсимланиши жараёнидаги маҳсус амортизация фондларида пул шаклида жамғарилиб боради. Мазкур фонд ҳар йиллик амортизация ажратмалари шаклида жамғарилиб боради ва оддий ва қисман кенгайтирилган асосий фондларни такрор ишлаб чиқаришда фойдаланилади. Амортизация ажратмаларини асосий фондларнинг кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришга йўналтирилиши уни ҳисоблаш ва сарфланиш хусусиятларига боғлиқдир. Амортизация ажратмалари асосий фондларнинг меъёридаги хизмат муддатлари мобайнида ажратилади ва унинг сарфланиш зарурати асосий фондларни чиқариб ташлангандан кейин амалга оширилади. Шунинг учун чиқариб ташланиши лозим бўлган асосий фондларни алмаштиргунга қадар ҳисобланган амортизация вақтинча бўш маблағ ҳисобланади ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришда фойдаланиб туриш мумкин бўлади.

Амортизация меъри қуйидаги формула орқали амалга оширилади:

$$H_i^A = \frac{(F^b - F^l) / T}{F^b} * 100\%$$

H_u^A – гуруҳдаги асосий воситаларнинг амортизация меъри;

Φ^b – асосий воситаларнинг баланс қиймати;

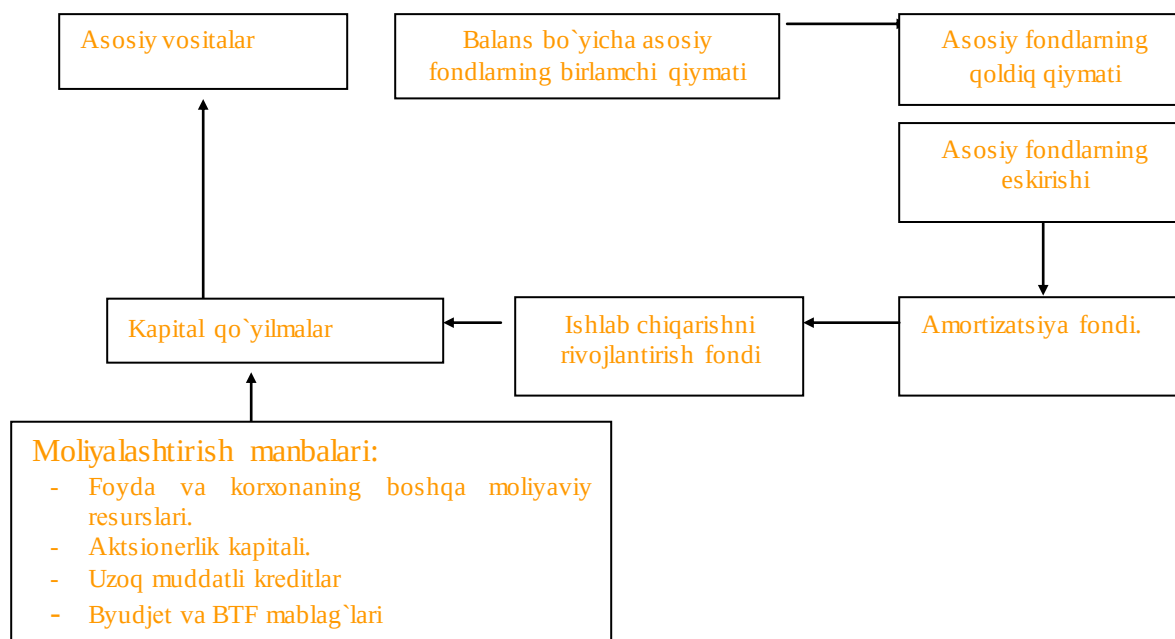
Φ^l – асосий воситаларнинг ликвидацион қиймати;

T – асосий воситаларнинг хизмат муддати.

Корхонада амортизация ҳисоблаш механизми воситасида амортизация сиёсати амалга оширилади. Хўжалик амалиётида амортизация фондини ҳисоблашнинг: чизикли, регрессив ва тезлаштирилган турлари мавжуддир. Бунда амортизация меъёри асосий фондларнинг баланс қийматига фоизларда ёки ишлаб чиқилган маҳсулотнинг бирлигига қатъий суммаларда ўрнатилади.

Тезлаштирилган амортизация воситасида корхона асосий фондларининг доиравий айланиши тезлаштирилади. Бу ҳолат рақобатга асосланган бозор иқтисодиёти шароитида замонавий товарлар ишлаб чиқаришда муҳим аҳамият касб этади. Асосий фондларни молиявий бошқаришда уларнинг такрор ишлаб чиқаришдаги доиравий айланиши жараёнида қийматини шакллантириш механизмига асосланади. Чунки ҳисобланган амортизация ажратмалари ишлаб чиқаришни ривожлантириш фонди орқали асосий фондларни тўлиқ қайта тикланишига олиб келади. У капитал қўйилмалар орқали амалга оширилади. Буни қуйидаги чизма орқали изоҳлаймиз:

Асосий фондларнинг доиравий айланиши.

Чизмадан кўриниб турибдики асосий фондларнинг молиявий таъминоти амортизация фонди, ишлаб чиқаришни ривожлантириш фонди, ўз ва жалб қилинган молиявий ресурслар ҳисобига молиялаштирилмоқда. Бозор иқтисодиёти шароитида асосий воситаларни жалб қилиш ва қайта қуроллантириш учун зарурий молиявий ресурслар инвестициялар шаклида жалб қилинади.

Албатта янги асосий воситаларни жалб қилиш бўйича инвестицион лойиҳалар кутиладиган даромадларнинг башорат кўрсаткичлари асосида самарали йўналишлари воситасида аниқланади. Амалиётда инвестицион лойиҳаларда кутиладиган даромадларни башоратлаштириш ва уларнинг самарадорлигини аниқлашнинг қатор усуллари мавжуддир.

1.3. Корхоналарда пул даромадларини шаклланишнинг молиявий иқтисодий мазмуни.

Мҳсулот реализациясидан тушумнинг иқтисодий мазмуни, биринчидан, ижтимоий такрор ишлаб чиқаришнинг иқтисодий-молиявий натижаларини пулдаги акс этиши ҳисобланади. Шунингдек маҳсулот реализациясидан тушум такрор ишлаб чиқариш жараёнидаги яратилган товарларнинг абстракт ва конкрет меҳнاتини ўзида акс эттиради яъни такрор ишлаб чиқариш жараёнининг қайта ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш, истеъмол босқичларидаги харажатларнинг ҳамма элементларини ва фойдани яъни янгидан яратилган қийматни ўз ичига олувчи асосий молиявий категория ҳисобланади.

Маълумки, ижтимоий такрор ишлаб чиқариш жараёни тайёр маҳсулотни истеъмолчиларга етказиб бериш билан тугалланади. Бу жараён қийматнинг товар шаклини пул шакли билан ўзаро алмашув жараёни ҳисобланади. Товарлар реализацияси ишлаб чиқариш жараёнининг муваффақиятли тугалланишини асосий кўрсаткичларидан бири ҳисобланади ва бир вақтнинг ўзида корхонанинг меъёргадек хўжалик фаолиятини юритишда муҳим ҳисобланувчи айланма маблағларини айланишининг тугалланган босқичи ҳисобланади. Реализация қилинган товарлар истеъмолчиларга юборилган ёки корхоналар томонидан тўлиғича пул шаклида тушумга эга бўлган тайёр товарлар ҳисобланади.

Маҳсулот реализациясидан тушум ўзида реализация қилинган товарлар ва кўрсатилган хизматлар ҳисобига корхона ҳисоб рақамига келиб тушган пул маблағлари йиғиндисини ўзида акс эттиради. Маҳсулот реализациясидан тушум корхонанинг пул даромадларини асосий манбаи ҳисобланади. Реализациядан тушум муҳим молиявий категория сифатида товарлар етказиб берувчи ва истеъмолчи ўртасидаги пул муносабатларини ўзида акс эттиради. Молиявий категория сифатида тушум корхоналар молиявий ресурсларининг ва пул маблағларининг бош молиявий манбаи ҳисобланади. Шунингдек молиянинг корхоналар доирасидаги тақсимот функциясини асосий объектларидан бири ҳисобланади.

Ҳозирги шароитда иқтисодий адабиётларда реализация қилинган маҳсулот тушунчаси ҳақида турли хил қарашлар мавжуд. Хусусан, воситачилик–таъминот- савдо ва тайёрлов ташкилотларда улгуржи баҳолар бўйича реализациядан тушумни маҳсулот реализациясидан тушум ҳисоблаш мумкинми?– деган баҳсли мунозара мавжуд. Қатор иқтисодчилар реализация тушунчаси реализациянинг асосий объекти ҳисобланган товарларни бевосита истеъмолчиларга тушуши билан боғлиқ деб ҳисоблайдилар.

Бу мунозара қўшилган қиймат, акциз солиқларини тўловчилар ҳақидаги масалани ҳал қилишда кўтарилади. Бу солиқларнинг тўловчилари истеъмолчилар ҳисобланади. Бюджетга уларни товарлар реализациясини қилувчи корхона тўлайди.

Бизнинг фикримизча, корхоналар молияси учун муҳим ҳисобланган маҳсулот реализацияси тушунчасининг моҳиятини аниқлаш учун қуйидагиларни кўриб ўтиш лозим:

Биринчидан - реализациядан тушум қийматнинг товар шакли билан пул шаклини ўзаро алмашиши ҳисобланади. Сотиб олувчи томонидан товарлар бўйича тўловларни амалга ошириш натижасида товар пул шаклига алмашади;

иккинчидан-субъектлар мулклари ўзаро алмашади: товарларни тўловини сотиб олувчи амалга оширгунга қадар товарларнинг мулкий эгаллиги ишлаб чиқарувчида бўлади.

Бу икки жараённинг мажмуаси, яъни мулк ва қиймат шаклининг ўзаро алмашуви реализация қилинган маҳсулот тушунчасининг иқтисодий моҳиятини белгилаб беради. Шундан келиб чиққан ҳолда, тайёр маҳсулотнинг товарларни

ўзаро айирбошлаш операциялари учун фойдаланиладиган қисмини реализация қилинган маҳсулотга киритиш мумкин эмас (Бартер операциялари).

Бизнинг фикримизча, бундай шартномаларнинг амалга ошиши қонунчилик билан чекланиши лозим, модомики, бу мамлакатдаги пул муомаласини бузилишига олиб келади, маҳсулот реализациясидан фойда миқдорини камайтиради ва солиққа тортишдан четлашиш ҳолатларини вужудга келтиради. Маҳсулот реализациясидан тушум ўлчовига реализация қилинган маҳсулотнинг миқдори ассортимент кўрсаткичлари, реализация қилинадиган маҳсулотларнинг сифати, ҳисоб китоб тартиблари ва баҳолар таъсир қилади.

Маҳсулот реализациясидан тушумнинг миқдorigа ишлаб чиқариш ҳажми боғлиқ бўлади ва реализация даврининг боши ва охиридаги реализация қилинмаган қолдиқ маҳсулотлар ўлчамига боғлиқ. Умуман, ҳозирги шароитда ишлаб чиқариш жараёнларини интенсивлаштириш ва маҳсулот ишлаб чиқариш бирлигини юқори самарадорлигини таъминлаш ҳукуматимиз томонидан асосий масала сифатида қўйилиши шароитда корхоналарда маҳсулот реализациясидан тушумни режалаштириш ва унинг сифат кўрсаткичларини оширишнинг молиявий имкониятларини яратиш муҳим ҳисобланади.

Реализация қилинган маҳсулотларнинг ассортимент кўрсаткичлари тушумга фаол таъсир кўрсатади. Ўз навбатида тушумга икки томонлама таъсир қилади. Товарлар баҳосини ўсиши шароитида маҳсулот ассортиментларининг ҳам юқори бўлиши тушум миқдорининг ошишига олиб келади. Бу ерда шуни такидлаш лозимки, тушумнинг миқдор кўрсаткичларига баҳоларнинг ўсишига тўғри пропорционал аммо, тенг шарт шароитларда баҳоларнинг ўсиши маҳсулот реализациясини ҳажмини пасайтиради. Натижада корхоналарнинг етарли даражадаги пул тушумлари шаклланмайди. Бу ҳолат албатта, бирламчи даражадаги тўланиши зарур бўлган жорий мажбуриятларни қайтариш имкониятини пасайтиради ва корхонанинг молиявий ҳолати ёмонлашиши мумкин.

Реализация қилинган маҳсулотнинг сифати ҳам тушум ўлчовига икки томонлама таъсир этади. Тайёр маҳсулот баҳосига унинг сифати ва истеъмол хусусияти таъсир қилади.

Мамлакатдаги тўлов ҳисоб китоб тартиблари ҳам реализациядан тушумга таъсир этади.

Маҳсулот реализациясидан тушум тақсимот муносабатларининг бош молиявий кўрсаткичлари сифатида ўзига хос хусусият касб этиб, бундай хусусиятлар турли мулк шаклларида ва иқтисодиётнинг турли тармоқларида фаолият юритувчи корхоналар нуктаи назардан туркумланади. Хусусан, моддий ишлаб чиқариш корхоналарида асосий фаолиятнинг молиявий натижаси сифатида олинган фойданинг бош молиявий манбаи ишлаб чиқарилган товарлар реализациясидан тушган тушум ҳисобланади. Хизмат кўрсатиш соҳасида фаолият юритувчи хўжалик субъектларида эса кўрсатилган хизматлар ҳисобига олинган пул тушумлари асосий фаолиятнинг молиявий натижаларини молиявий манбаи ҳисобланади. Умуман олганда молиявий нуктаи назардан бу икки хўжалик субъектида маҳсулот реализациясидан

тушумнинг шаклланиши бир мазмунни англатади, яъни авансланган капиталнинг фойдалилиги, самарадорлигини белгилаб берувчи бош молиявий кўрсаткич ҳисобланади. Аммо, ижтимоий такрор ишлаб чиқариш жараёнининг техник иқтисодий асослари нуқтаи назардан корхоналарда маҳсулот реализациясидан тушумнинг шаклланиш йўналишлари фарқланади. Масалан, молиявий сектор институтларида маҳсулот реализациясидан тушган тушум эмас балки операцион даромадлар сифатида ҳисобланади.

Корхоналарда мавжуд ижтимоий такрор ишлаб чиқариш жараёнини ҳамма босқичларини 3 турга: инвестицион фаолият, операцион фаолият ва молиявий фаолият каби турларга ажратишимиз мумкин. Инвестицион фаолият маҳсулот ишлаб чиқариш учун зарурий асосий ва айланма капиталларни шакллантириш учун амалга ошириладиган инвестицион фаолият билан боғлиқ жараённи ўз ичига олади. Операцион жараён эса маҳсулот ишлаб чиқариш даври ёки маҳсулот ишлаб чиқариш технологик жараёнлари билан боғлиқ ҳисобланади. Молиявий фаолият эса ишлаб чиқарилган маҳсулотни реализациясидан тушган тушумни тақсимланиши натижасида марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган пул фондларини шакллантириш билан боғлиқ муносабатларни ўз ичига олиб корхона иқтисодий молиявий фаолиятининг ҳақиқий натижаларини баҳолаб берувчи жараён ҳисобланади. Молия тақсимланиш муносабатларини ўзида акс эттириши билан ижтимоий такрор ишлаб чиқариш жараёнининг ҳамма босқичларида иштирок этади.

Товарлар реализацияси натижасида олинган пул тушумларинг тақсимланиши натижасида корхоналарда турли хўжалик субъектлари билан ўзаро молиявий муносабатлар юзага келади. Бундай молиявий муносабатлар яратилган товарларнинг қиймати нуқтаи назаридан ўзаро унда иштирок этувчилар ўртасидаги тақсимот муносабатлари юзасидан содир бўлади. Хусусан иқтисодий назарияда товар билан маҳсулотнинг асосий фарқли жиҳатлари сотиш учун мўлжалланган маҳсулотларгина товар характерини олиши ва бундан товарлар ижтимоий характер касб этишини таъкидлаб ўтилади. Шунинг учун ҳам ҳар қандай ишлаб чиқарилган товарлар, уларни сотиб олувчилар, маҳсулот етказиб берувчилар, турли хил хизмат кўрсатувчилар ва давлат бюджети ўртасида қиймат тақсимот муносабатлари амалга оширилади. Буни қуйидаги чизма асосида кўриб ўтамиз.

Ҳар қандай пул муносабатлари ҳам молиявий муносабатлар ҳисобланавермайди. Масалан, банк кредитларини олиш ва уларни қайтариш жараёни, кредиторлик қарзларни қайтариш жараёнидаги муносабатларни молиявий муносабатларга кирита олмаймиз. Молиявий муносабатларнинг ягона ўзига хос белгилари, уларнинг яратилган қийматни тақсимлаш ва фондларни шакллантириш хусусияти билан белгиланади. Товарлар реализациясидан тушган тушум тақсимланиши натижасида вужудга келадиган молиявий муносабатлар қаторига қуйидагилар киритилади:

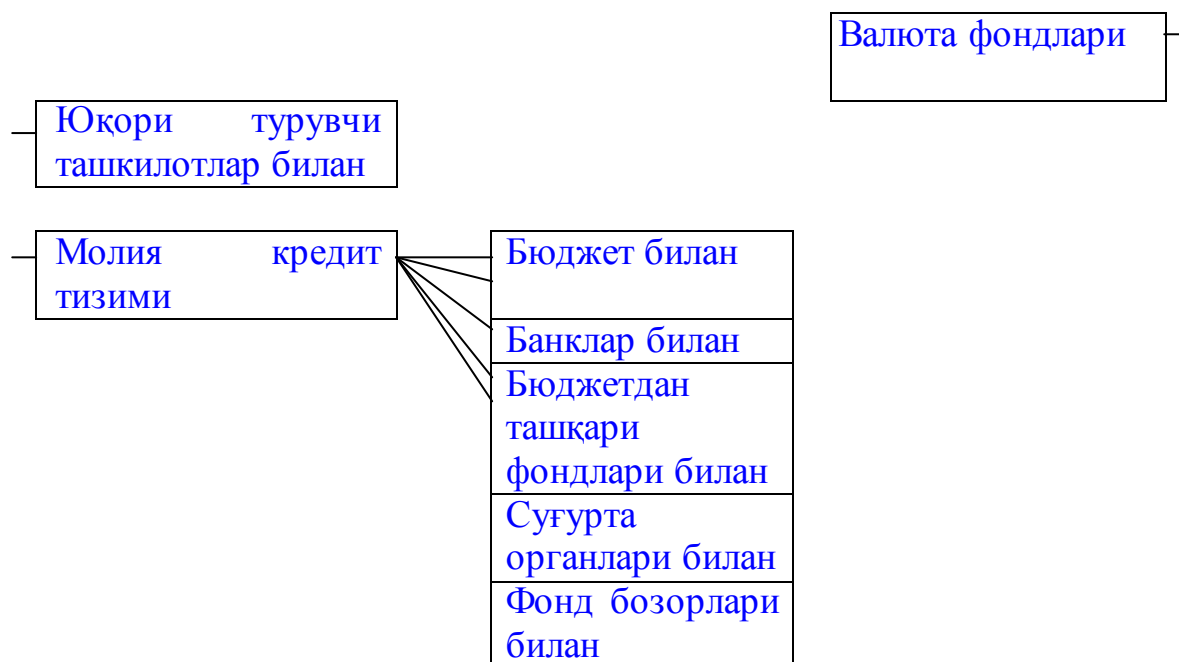
- реализациядан тушумга эга бўлган корхоналар ва ҳамма турдаги бюджетга то'ловлар;

- корхоналар билан бюджетдан ташқари пул фондлари ўртасидаги ўзаро пул муносабатлар;
- корхоналар билан банклар ўртасидаги кредит фоизларини қайтариш билан боғлиқ пул муносабатлар;
- корхоналар ўртасидаги хом ашё сотиб олиш, ёқилги ва бошқа моддий маҳсулот сотиб олиш жараёнидаги пул муносабатлар ва бошқалар;
- корхоналар билан суғурта ташкилотлари ўртасидаги суғурта фондини ташкил қилиш ва ундан фойдаланиш билан боғлиқ пул муносабатлар;
- бошқа корхоналар фондли қийматликларига инвестиция қилиш натижасида олинган дивидентлар ва фоизлар олиш билан боғлиқ пул муносабатлар.

3.2.-чизма

Хўжалик субъектларида молиявий муносабатлар ва пул фондлариши шаклланиши.

Корхоналарда ишлаб чиқарилган товарлар истеъмолчилар ёки сотиб олувчилар томонидан сарфланган меҳнатнинг пулдаги ифодаси яъни товар баҳоси асосида ўзаро товарда гавдаланган қиймат алмашинади ва натижада сотиб олувчилар билан ўзаро пул муносабатлари вужудга келади. Шунингдек яратилган товарларни ишлаб чиқариш учун зарурий хом ашё харажатлари етказиб берувчилар томонидан етказиб берилади ва корхоналарда бошқа корхоналар билан ўзаро қийматни тақсимланиши механизмида молиявий муносабатлар вужудга келади.

Тушумнинг миқдори ҳамиша ҳам товарларнинг умумий қийматига мос келмайди. Бир қанча ҳолатларда корхоналар ўзларининг маҳсулотларини таннархдан паст сотишига тўғри келади ва зарарга эга бўлади. Бундай ҳолатлар бозор муносабатларига асосланган иқтисодий тизим шароитларидаги ишлаб чиқаришни ташкил қилиш билан боғлиқ умумий принциплар нуқтаи назаридан юзага келади. Бундай ҳолат ҳар қандай товарларга нисбатан бозорлардаги талаб унинг баҳоси ва бозорлардаги нархлар ўртасидаги динамик ўзгаришлар, товарларнинг муомала харажатларини кескин равишдаги ортиб кетиши, мамлакатдаги баҳолардаги ўзгаришлар каби омиллар таъсир этиши мумкин.

Бундан ташқари, хом ашё етказиб берувчи ва сотиб олувчи ўртасида вужудга келувчи пул муносабатлари натижасида тушумга эга бўлган корхоналарда етарли айланма маблағларнинг асосий манбаи ҳисобланган молиявий ресурслар шаклланади.

Корхоналар реализация қилинган товарларни бирламчи тақсимлаш натижасида иш ҳақи фондини шакллантиради. Иш ҳақи фондини шакллантирилиши жараёни ўзаро молиявий муносабатлар ҳисобланади ва иш ҳақи фонди ишчилар меҳнати учун тўланадиган зарурий молиявий манба бўлиши билан биргаликда бюджет, бюджетдан ташқари фондлар учун ҳам муҳим молиявий манба ролини ўйнайди.

Корхоналарда ижтимоий такрор ишлаб чиқариш жараёнини ташкил қилишда молия - кредит тизими муҳим рол ўйнайди. Биринчидан, такрор ишлаб чиқариш жараёни учун зарурий асосий ва айланма маблағларни шакллантиришда кредит ресурсларининг ўрни ёки бозор иқтисодиёти шароитида тижорат асосида фаолият юритувчи ташкилотлар молиявий фаолиятининг бош принципларидан бири бўлган тадбиркорлик хатарларни суғурта қилиш натижасида суғурта муносабатларини ўрни ғоят юқори ҳисобланади. Маҳсулот реализациясидан тушган тушумнинг элементи ҳисобланган фойда кредит Суғурта муносабатлари натижасида қилинадиган молиявий харажатларни асосий молиявий манбаи ҳисобланади. Аммо шуни ҳисобга олиш лозимки маҳсулот реализациясидан кўрсатилган хизматлар ва бажарилган ишлар бўйича тушган тушум динамик ўзгаришлари корхона фаолиятини муҳаммал баҳолаш имкониятига эга эмас. Чунки тушумнинг кўпайиши унинг харажатлар элементларини ортиши ҳисобига ёки маҳсулот ишлаб чиқариш билигини ошириш ҳисобига бўлиши мумкин. Модомики, ҳозирги иқтисодий ислохотларни асосий йўналиши маҳсулот ишлаб чиқаришнинг экстенсив йўлини эмас балки интенсив йўналишларини истиқболли йўналишлар сифатида кўрсатиб беради. Бундай шароитда маҳсулот реализацияси, бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлардан тушган тушум миқдорининг ортганлигини молиявий самарадорлигини баҳолаш учун унинг тақсимланиши йўналишларида пул оқимларини баҳолашни лозимлигини кўрсатади.

2-маъруза. Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий ресурслари, молиялаштириш манбалари.

Режа:

- 2.1. Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий ресурслари ва капитали.**
- 2.2. Хўжалик юритувчи субъект молиявий ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги**
- 2.3. Корхоналар молиявий ресурслари ва унинг манбалари.**

ХЮСларнинг молиявий ресурслари улар ресурсларининг бир қисми бўлиб, бу ресурслар пул шаклида амал қилади. Ресурсларнинг пул шаклида амал қилиши молиявий ресурслар моҳиятан тавсифининг ажралмас қисми ҳисобланиб, бу нарса уларни ХЮСнинг бошқа ресурслари кўринишларидан, хусусан, ишлаб чиқариш воситалари (дастгоҳлар, машиналар, хом ашё ва материаллар, ишлаб чиқаришга мўлжалланган бинолар ва шунга ўхшашлар)дан фарқ қилади. Буни инобатга олган ҳолда ХЮС воситаларининг “пул шакли” ва “пул қиймати” тушунчаларини фарқламоқ лозим. “ХЮС воситаларининг пул қиймати” тушунчаси, одатда, пул маблағларининг ўзини эмас, балки турли

мақсадлар учун мўлжалланилган воситалар ва фондлар (масалан, асосий фондлар)нинг қиймат жиҳатидан баҳоланишини англатади.

Пулга сотиб олинганлигига қарамасдан ишлаб чиқариш воситалари (юқоридаги дастгоҳлар, машиналар, хом ашё ва материаллар, ишлаб чиқаришга мўлжалланган бинолар ва шунга ўхшашлар) ҳақиқатда улар пул эмас ва пул ҳисобланмайди. Ишлаб чиқариш фондларини қайтадан пул шаклига айлантириш учун, аввало, уларни сотиш керак. Бу ҳолда эса, ўз навбатида, мол-мулкнинг балансида акс эттирилган қийматий (қиймат жиҳатидан) баҳолари эмас, балки ҳақиқат (амал)даги бозор баҳолари ҳаракат (иш)га тушади. Молиявий мураккаблик (қийинчилик)лар ва банкротлик хавфи остида вужудга келадиган бундай вазиятлар ХЮСни ёмон оқибатларга, хусусан, маблағлар ва ресурсларнинг юқотиб қўйишига олиб келиши мумкин. Ҳолбуки, халқаро амалиётдаги маълумотларга кўра банкротга учраган ХЮС тугатилаётган пайтда унга тегишли бўлган активлар қийматининг 40%дан ортиқ бўлмаган қисмини олишга муваффақ бўлиниши мумкин. Шу муносабат билан ҳатто, соғлом бозор айланмасида, яъни талабга эга бўлган тайёр маҳсулот реализация қилинганда ҳам у фақат сотилганидан сўнг пул маблағига айланади.

Дастлабки (бирламчи) капиталнинг ишлаб чиқаришга инвестиция қилиниши товар-пул доиравий айланиши жараёнининг кенгайишини бошлаб беради. Унинг пул шаклидаги якуни (натижаси) сифатида ХЮСнинг тушуми майдонга чиқади. Ўз навбатида, тушум харажатларни молиялаштириш ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнини давом эттиришни таъминловчи бир неча пул маблағлари фондларига бўлинади. Умумий тарзда, формула орқали буни қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$T = \Phi_{aa} + \Phi_{mhm} + \Phi_{ix} + \Phi_{\phi}$$

Бу ерда: T - тушум;

Φ_{aa} - асосий ишлаб чиқариш фондларининг жисмоний эскиришини тиклашга мўлжалланган амортизация ажратмалари фонди;

Φ_{mhm} - моддий харажатларни (хом ашё, материаллар, ёқилғи, электроэнергия ва бошқаларни сотиб олиш) молиялаштириш фонди;

Φ_{ix} - иш ҳақи фонди;

Φ_{ϕ} - товарларни реализация қилишдан олинган фойда соиқлар тўлангунча ва фойдадан бошқа тўланмалар амалга оширилгунча.

Айрим иқтисодчи-олимларнинг изланиш (тадқиқот)ларида моддий харажатлар ва меҳнат ҳақини молиялаштириш учун мўлжалланган пул маблағлари ХЮСнинг молиявий ресурслари таркибига киритилмайди. Уларнинг айримлари томонидан эса ХЮСнинг молиявий ресурслари таркибига

ҳатто пулли тушум ҳам киритилмаётир. Бундай ёндошувларнинг нотўғри эканлиги шубҳасиз.

Бозор иқтисодиётининг хорижий назарияси ва амалиётида пул тушуми ялпи даромад тарзида талқил қилинади. Бу нарса ХЮС молиявий ресурслари фондини шакллантириш ва қайта янгилашда тушумнинг умумлаштирилган аҳамиятини ўзида аниқроқ акс эттиради. Моддий харажатларни молиялаштириш учун мўлжалланган пул тушумларининг бир қисми, ХЮСнинг реал молиявий ресурси мол етказиб берувчилар ва контрагентларнинг ҳисоб варақларига ўтказилмасдан унинг айланмасида бўлган пайтда унга қўшимча даромад келтиради. Ўтиш даврининг дастлабки йилларидаги ўзаро мол етказиб бериш (хизмат кўрсатиш) бўйича нотўловлар кризиси банк кредитлари фоизининг юздан ошган даражасида текин тижорий кредит имкониятининг мавжудлиги ўзининг “қўлбола” бирламчи манбаи бўлиб хизмат қилди. Шунга ўхшаш нарса иш ҳақи фондига нисбатан ҳам тегишли бўлди. Ходимларга, ишчи ва хизматчиларга бир неча ойлаб ойлик маошларни беришнинг кечиктирилганлиги (орқага сурилганлиги) баъзи бир “тадбиркор” ва “банкир”ларнинг текинга бойиш манбаларидан бирига айландики, чунки тўланмаган иш ҳақи уларнинг айланмасида бўлган эди.

Амортизация ажратмалари фонди ХЮСлар молиявий ресурсларининг таркибий тузилмасида муҳим роль ўйнайди. Чунки бундай ажратмалар пул тушумларидан қанча ажратилганлиги ва уларнинг ХЮС тегишли ҳисоб варақларида жойлашганлигига қараб ХЮСларнинг реал молиявий ресурслари бўлиб ҳисобланади.

Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва товар ҳамда молия бозорларида ХЮС фаолиятининг фаоллашуви натижасида унинг молиявий ресурслари таркибий тузилмасида фойда ҳал қилувчи ўринни эгаллай бошлайди. Фойда ХЮС ўз маблағларининг асосий манбаи бўлиб, ишлаб чиқариш аппаратининг янгиланишини, сифатнинг яхшиланишини, чиқарилаётган маҳсулот ассортиментининг кенгайишини ва ҳ.к.ларни таъминлайди. Фойда ҳисобидан ХЮСнинг резерв фондлари, махсус мақсадларга мўлжалланган фондлар шакллантирилади.

Фойда массаси ва нормаси, унинг харажатларга нисбати ХЮСнинг кредитга лаёқатлигини ва унинг қарзий маблағларни жалб қилиш имкониятини, узоқ ва қисқа муддатли кредитларни олишни аниқлаб берадиган муҳим индикаторлардир. Қарзий маблағларнинг ХЮС ўз маблағларига нисбати 1/3 ва ундан катта даражага етиб, унинг тўловга лаёқатлигига кредиториларга ҳам, ҳамкорларига ҳам шубҳа туғдирмаслиги мумкин.

Амал (ҳаракат)даги тижорий ХЮСларнинг молиявий ресурсларини уларнинг шаклланиш манбаларига кўра қуйидагиларга ажратиш мумкин:

- маҳсулот реализациясининг тушуми ҳисобидан шаклланадиган молиявий ресурслар (фойда; амортизация ажратмалари фонди; иш ҳақи фонди; моддий харажатларни тиклаш фонди);
- бошқа реализация (мол-мулк; асосий фаолиятга дахлдор бўлмаган хизматлар ва бошқалар) ҳисобидан олинадиган молиявий ресурслар;

- молиявий бозорда шаклланадиган молиявий ресурслар (кредитлар ва заёмлар; ўз акциялари ва қимматли қоғозларнинг бошқа кўринишларини сотиш; бошқа эмитентларнинг қимматли қоғозлари бўйича дивидентлар ва фоизлар; суғурта қопламалари ва бошқалар);
- кредиторлик қарзлари ҳисобидан ташкил топадиган молиявий ресурслар (мол етказиб берувчи ва пудратчиларга; меҳнат ҳақи бўйича; ижтимоий суғуртага доир; бюджет олдидаги ва бошқалар);
- бадаллар ва мақсадли характердаги тушилмалар ҳисобидан шакллантириладиган молиявий ресурслар (бошқа ташкилотлар ва жисмоний шахслардан тушилмалар, бюджет субсидиялари ва ҳ.к.).

2.2. Хўжалик юритувчи субъект молиявий ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги

Иқтисодий муносабатларни такрор ишлаб чиқариш шаклларида бири сифатида ХЮСлар молиясининг ҳаракати минимал харажатларда максимал натижаларнинг олинишини назарда тутувчи самарадорликнинг умумиқтисодий меъзонига бўйсунади. Шу сабабли ХЮС молиявий ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини қуйидаги формула орқали тасаввур этиш мумкин:

$$C_{\text{мр}} = N_{\text{м ф}} : X_{\text{мр}}$$

Бу ерда: $C_{\text{мр}}$ - ХЮС молиявий ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги;

$N_{\text{м ф}}$ - маълум давр (ўтган ёки режали) учун ХЮС фаолиятининг молиявий натижаси;

$X_{\text{мр}}$ - шу молиявий натижани қўлга киритиш учун ХЮС томонидан қилинган (ёки режалаштирилган) молиявий ресурслар харажатлари

ХЮС молиявий ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини аниқлашда шу нарсани инобатга олиш керакки, молиявий натижа фақат молиявий эмас, балки моддий ва меҳнат ресурслари харажатларининг натижаси ҳамдир. Шунинг учун ҳам, масалан, маҳсулотни реализация қилишдан олинган фойдани таққослаб туриб, бунинг натижасида фақат фаолиятнинг соф молиявий томонини характерловчи кўрсаткичга эга бўламиз, деб ҳисоблаш мақсадга мувофиқ эмас. Бу ХЮС молиявий-хўжалик фаолияти самарадорлигини характерловчи яхлит кўрсаткичлардан бири бўлиб, унга кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнида моддий-ишлаб чиқариш ва молиявий оқимларнинг ажралмас боғлиқлиги хосдир.

Юқорида билдирилган фикр ўзига молиявий натижа ва молиявий харажатларнинг тавсифини мужассам этувчи ХЮС молиявий-хўжалик фаолиятининг самарадорлигини характерловчи бошқа кўрсаткичларга ҳам тўлиқ тегишлидир. Шундай бўлишига қарамасдан аналитик мақсадлар учун бу

мажмуа (тўплам)дан айнан ХЮСнинг молиявий фаолиятини, унинг молиявий ва баҳо сиёсатининг самарадорлигини адекват (ўхшаш) тарзда характерловчи кўрсаткичларни ажратиш муҳимдир.

Шуниси таажжубланарлики, ХЮС молиявий фаолиятининг самарадорлигини адекват (ўхшаш) ифодаловчи бўлиб фонд, молия-кредит ва пул бозорларидаги улар операцияларининг даромадлилиги ҳисобланади. Бу ерда, маълумки, пул (Π^*) гўё тўғридан-тўғри пулдан (Π) қилинади. У ҳолда молиявий самарадорликни аниқлаш формуласи қуйидаги кўринишни олади:

$$C_{\text{мр}} = (\Pi^* - \Pi) : \Pi$$

Бу ерда: $C_{\text{мр}}$ - ХЮС молиявий ресурсларидан
фойдаланиш самарадорлиги;
 $\Pi^* - \Pi$ – бевосита молиявий операцияларни
амалга ошириш натижасида ХЮС
томонидан олинган даромад.

Бевосита молиявий операцияларни амалга ошириш натижасида ХЮС томонидан олинган даромад таркибига қуйидагилар киради:

- ХЮС томонидан акция ва бошқа қимматли қоғозларни эмиссия қилиш асосида бозорда жойлаштиришдан олинган дивидентлар;
- бошқа эмитентлар қимматли қоғозларини сотиб олишдан олинган дивидентлар;
- банклардаги пул омонатларидан олинган фоиз даромадлари;
- ХЮС фойдасидаги валюталар курслари бўйича фарқлар;
- ва бошқалар.

Ажабланарлиси шундаки, ХЮС молиявий операцияларининг даромадлилигини характерловчи кўрсаткич уларнинг самарадорлигини соф молиявий натижанинг соф молиявий харажатларга нисбати шаклида ифодалаб, кўпчилик ҳолларда ХЮС молия-хўжалик фаолиятининг ҳақиқий самарадорлигини акс эттирмайди. Иқтисодиёт реал сектори самарадорлигининг кўрсаткичларида ва баҳоларида банкрот ҳолатида бўлишларига қарамасдан молиявий “спекуляциянинг” имкониятлари уларни “чўкмасдан” туришларига шароит яратади.

Реал сектор ХЮСларида, моддий ишлаб чиқаришда молиявий ресурслардан фойдаланишнинг самарадорлигини мос равишда баҳолаш талабларига у ёки бу даражада сотув рентабеллиги кўрсаткичи (фойданинг маҳсулотни реализация қилишдан олинган тушумга нисбати) жавоб беради. Бу нисбатдаги сурат ва махраж пул маблағларидан иборат бўлганлиги учун сотув рентабеллигини, айрим ҳолатларни истисно қилган тарзда, соф молиявий кўрсаткич сифатида эътироф этиш мумкин. Шундай бўлишига қарамасдан бу ерда яна бир нарсани инобатга олмоқ лозим, яъни самарадорликнинг ўлчови сифатида юқоридаги кўрсаткичнинг ҳаққонийлик даражаси жуда кўп

омилларга, хусусан, тушум ва фойдани шакллантирувчи бозор баҳолари монополь баҳоларни шакллантиришнинг салбий таъсирларидан қанчалик озод эканлигига боғлиқ.

Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

- ХЮСларнинг молиявий ресурслари деб нимага айтилади ва улар қандай шаклларда амал қилади?
- ХЮС воситаларининг “пул шакли” ва “пул қиймати” тушунчалари ўртасида қандай фарқлар мавжуд?
- ХЮСнинг капитали капитали деганда нима тушунилади?
- Капитал мавжудлиги ва ҳаракатининг бошқа нопулли (пулсиз) шакллари нималардан иборат?
- Такрор ишлаб чиқариш жараёнининг доиравий айланишига киритилган ва унинг эгасига даромад келтирувчи ҳар қандай мулкӣ ва интеллектуаль бойлик капитал бўлиши мумкинми?
- Тижорий ХЮСларнинг молиявий ресурслари дастлаб нималар ҳисобидан шакллантирилади?
- Тушум харажатларни молиялаштириш ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнини давом эттиришни таъминловчи қандай маблағлари фондларига бўлинади?
- ХЮСнинг иқтисодий рентабеллиги ёки бизнеснинг рентабеллиги қандай аниқланади?
- ХЮС молиявий ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини таҳлил қилишда қандай кўрсаткичлар эътибордан четда қолмаслиги керак?
- Соф молиявий кўрсаткичлар қаторига қандай коэффициентларни киритиш ва улар ёрдамида ХЮСнинг қандай қобилятини баҳолаш мумкин?
- Абсолют ликвидлик, муддатли ликвидлик ва жорий ликвидлик коэффициентлари қандай аниқланади?

1.3 Корхоналар молиявий ресурслари ва унинг манбалари.

Тадбиркорлик фаолиятининг турли шаклларида фаолият юритувчи хужалик субъектлари асосий ва айланма ишлаб чиқариш фондларини шакллантириш турли шаклдаги хўжалик операциялари молиявий натижаларини тақсимооти жараёнидаги пул жамғармалари ҳисобига ташкил қилинувчи молиявий ресурслар воситасида амалга оширилади.

Иқтисодий адабиётларда “Молиявий ресурслар” тушунчасидан кенг фойдаланилади. Мазкур молиявий категориянинг моҳиятини бир маънода ва асосланган ҳолда талқин қилиш нафақат назария учун балки корхоналар молиявий фаолиятини амалга ошириш учун кам муҳим акамият касб этади.

Корхона ва ташкилотлар молиявий ресурслари - бу хўжалик юритувчи субъектларнинг ихтиёрларида бўлган ва турли характердаги молиявий

мажбуриятларни бажаришга, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни барқарорлигини таъминлашга доир харажатларни амалга оширишга мўлжалланган пул даромадлари ва тушумларидир.

Молиявий ресурслар бу давлат ва хўжалик юритувчи субъектлар кўлида ташкил топувчи пул даромадлари, жамғармалар ва тушумлардир. Улар кенгайтирилган ишлаб чиқаришни таъминлаш, турли хил фаолиятларни моддий рағбатлантириш, ижтимоий эҳтиёжларни кондириш, муҳофаа эҳтиёжлари ва давлат бошқаруви учун мўлжалланади. Молиявий ресурслар молиявий муносабатларни моддий асоси ҳисобланади. Молиявий ресурслар икки турда бўлади:

- 1) Макроресурслар, улар умумдавлат микёсида ташкил топади.
- 2) Микроресурслар, яъни хўжалик субъектлари молиявий ресурслари.

Корхона молиявий ресурслари бир канча манбалар ҳисобига шаклланади. Бу манбаларни кўпгина олимлар ўз асарларида санаб ўтишган. Жумладан, В.А.Чжен Корхона молиявий ресурсларини 3 гуруҳга бўлиб кўрсатди: Ўз маблағлари ҳамда уларга тенглаштирилган маблағлар; молиявий бозорга сафарбар қилинадиганлардан тушган маблағлар ва қайта тақсимлаш тартибида тушувчи молиявий ресурслар.

Россиялик иқтисодчи В. М. Родионованинг фикрича, молиявий ресурсларни шакллантиришнинг асосий манбалари қуйидагилар ҳисобланади:

- корхонанинг ўз ва унга тенглаштирилган маблағлари;
- молиявий бозорлардан жалб қилинган ресурслар;
- молия тизимидан қайта тақсимлаш натижасида келиб тушган маблағлар.

3.3-чизма.

Хўжалик субъектларининг молиявий ресурслари манбалари.

Қурилиш таъмирлаш ишларидан олинган даромад	орқали жалб қилинадиган маблағлар, кредит инвестициялари ва бошқалар.	Концернлар, ассоциациялар, тармоқ структуралардан келиб тушувчи молиявий ресурслар
Тушумлар:		Дивидентлар ва фоизлар
Амортизация Чиқариб юборилган мулкларни сотишдан тушум Барқарор пассивлар Меҳнат жамоасининг пай бадаллари		Бюджет субсидиялари
		Бошқа ресурслар

Корхонанинг ўз ва унга тенглаштирилган молиявий ресурслари 2 туркумдан иборат бўлиб, даромадлар каторига асосан асосий фаолиятнинг пул даромадлари, молиявий операцияларни олинган пул даромадлари киритилади. Тушумлар - асосий воситалар эскириш ҳисобига шакллантириладиган амортизация ажратмалари, эскирган асосий воситаларни сотишдан тушум, барқарор пассивлар ва бошқалар киритилади.

Молиявий бозорлардан жалб қилинган маблағларга хусусий акциялар, облигациялар ва бошқа қимматли қоғозларни сотиш ҳисобига шакллантириладиган молиявий ресурслар ва кредит инвестициялари киритилади.

Қайта тақсимлаш тартибидаги пул маблағларига суғурта тўловлари, дивидентлар ва фоизлар, пай бадаллари, бюджет субсидиялари ва бошқалар киритилади.

Молиявий ресурсларнинг дастлабки шаклланиши устав фонди ҳисобига амалга оширилади. Ихтиёрий хўжалик юритувчи субъектнинг иқтисодий шаклланиши асосий ва айланма маблағларини ташкил этиш билан бошланади ва уларни қиймати устав фонди миқдорини кўрсатади.

Устав фонди хўжалик юритувчи субъектнинг хаётий фаолиятини таъминлаш мақсадида унинг таъсисчилари томонидан қўйилган улушлари йиғиндисини ифодалайди. Бинолар, иншоотлар, жиҳозлар ва бошқа моддий бойликлар; ердан, сувдан ва бошқа табиий бойликлардан фойдаланиш ҳуқуқини, шунингдек бошқа мулк ҳуқуқ; қўшма корхона қатнашчиларининг миллий валютадаги пул маблағлари корхонанинг устав сармояси жумласига киритилиши мумкин.

Бизнинг фикримизча, молиявий ресурслар категориясини бу усулда ёритиш нисбатан камчиликларга эгадир. Чунки, молиявий ресурсларга таъриф берилганда молиявий мажбуриятларни бажаришга йўналтирилган пул даромадлари ва тушумлари ҳам киритилган. Молиявий ресурсларнинг манбалари сифатида эса асосан хусусий ва унга тенглаштирилган маблағлар ҳисобланмоқда.

Маълумки, корхонанинг олдидаги бюджетга тўловлар (солиқлар) ва ажратмалар, бюджетдан ташқари фондларга ажратмалар шаклидаги тўловларнинг нафақат фойдадан тўланади. Балки, уларнинг маълум қисми, таннархни таркибига ҳам киритилади. Шунинг учун ҳам корхонанинг хусусий молиявий ресурсларини шаклланиш манбалари ялпи фойда эмас балки ялпи даромад ҳисобланади.

Бизнинг фикримизча, молиявий ресурсларни шакллантиришнинг асосий манбаи хўжалик субъектлари даражасида ялпи фойда ва амортизация ҳисобланади. Умумий олиб қараганда унинг бош манбаи маҳсулот реализациясидан тушган тушум ҳисобланади. Чунки, ялпи даромадни шаклланиши ҳам амортизация ажратмаларини шаклланишини ҳам таннарх харажатлари элементи сифатида маҳсулот реализациясидан тушган тушум тақсимланиши натижасида чиқарилади.

Корхоналар доирасида шакллантириладиган молиявий ресурсларнинг ўлчами, зарурий капитал қўйилмаларни молиялаштириш, айланма маблағларни кўпайтириш, ҳамма турдаги молиявий мажбуриятларни амалга ошириш, ижтимоий характердаги эҳтиёжларни таъминлаш имкониятларини аниқлайди.

Корхоналарда маҳсулот реализациясидан тушган тушумнинг таркибий элементи сифатида молиявий ресурслар фондли ва нофондли кўринишларда фойдаланилади. Чунки, молиявий ресурсларни бир қисми ҳисобига турли хил пул фондлари шакллантирилади, шунингдек унинг маълум бир қисми, корхонанинг мажбуриятларини бажариш учун йўналтирилади.

Амалиётда, пул маблағлари, пул молиявий ресурслар, пул фондлари тушунчалари гуёки бир хилдагидек қабул қилинади. Аммо, уларнинг ўртасида жиддий фарқланишлар ҳам мавжуд.

Пул маблағлари - молиявий ресурсларга нисбатан кенгроқ маънога эга бўлган тушунчадир. Молиявий ресурслар эса корхона пул маблағларининг фақатгина айланмада бўлган қисминигина англатади.

Пул маблағлари ва молиявий ресурсларнинг ўртасидаги фарқ маҳсулот реализациясидан тушган тушум моҳиятини ёритиш мисолида аниқланади. Корхонанинг банкдаги ҳисоб рақамига келиб тушган тушумнинг умумий суммаси пул маблағлари ўлчамини билдиради. Мазкур пул маблағлари умумий суммасидан сезиларли қисми, хом ашё, материаллар, ёқилғи, электрэнергия шаклида ишлаб чиқариш жараёнига аванслаштирилган шаклидаги айланма маблағлар ва қолган қисми соф тушум сифатидаги ялпи даромад молиявий ресурсларнинг манбаи ҳисобланади.

Иқтисодиётнинг ривожланиш суръатларини ошиши, ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самардорлигини ошиши давлат бюджетининг соғломлашиши кўп

томондан корхоналарда шакллантирилган реализациядан тушган тушумни тақсимланиши ва шакллантириладиган молиявий ресурслардан фойдаланиш самардорлигига боғлиқдир.

Молиявий ресурсларнинг ўлчами ва таркиби кўп томондан ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши ва самардорликни юксалишига боғлиқдир. Ишлаб чиқаришнинг доимий равишда ўсиши ва унинг самардорлик кўрсаткичини юксалиши бир томондан корхоналар молиявий ресурсларини миқдорини ортишига олиб келади, иккинчи томондан, давлатнинг молиявий ресурсларини миқдорини ўсишига олиб келади.

Корхоналар молиявий ресурсларини ўз ичига олувчи маҳсулот реализациясидан тушган тушумни кўпайиши бир томондан давлат бюджети ва бюджетан ташқари фондларни самарали даромад манбаларини шаклланишига олиб келади. Чунки, бюджетнинг даромадлар манбалари ҳисобланувчи республика ҳамда маҳаллий солиқлар ва йиғимларнинг солиққа тортиладиган объектларини шаклланиши маҳсулот реализацияси, ишлар ва кўрсатилган хизматлардан тушган тушумнинг тақсимланиши натижасида шакллантирилади. Умуман солиқлар, кредит, суғурта ва бошқа иқтисодий категорияларнинг молиявий мазмуни янгидан яратилган даромадларни қайта тақсимлаш билан белгиланади. Масалан, солиқ тўловларининг асосий манбаи корхона томонидан шакллантириладиган қўшимча қиймат ёки яққолроқ фаолиятнинг соф молиявий натижаси ҳисобланади. Корхона такрор ишлаб чиқариш жараёнида қўшимча даромад олиш имкониятига эга бўлмаса солиқларни тўлашнинг иқтисодий асослари ҳам мавжуд бўлмайди. Мантиқан олиб қараганда корхона қачон солиқларни тўлайди? - деган саволга, қачонки у етарли даражада даромадга эга бўлса - деган соддагина жавобни беришимиз мумкин. Кредит ва суғурта муносабатларининг ҳам молиявий мазмуни улардан фойдаланганлик учун тўланадиган ссуда фоизи ва суғурта бадаллари воситасида янгидан яратилган қийматни қайта тақсимлаш ҳисобланади.

Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

- ХЮСларнинг молиявий ресурслари деб нимага айтилади ва улар қандай шаклларда амал қилади?
- ХЮС воситаларининг “пул шакли” ва “пул қиймати” тушунчалари ўртасида қандай фарқлар мавжуд?
- ХЮСнинг капитали капитали деганда нима тушунилади?
- Капитал мавжудлиги ва ҳаракатининг бошқа нопулли (пулсиз) шакллари нималардан иборат?
- Такрор ишлаб чиқариш жараёнининг доиравий айланишига киритилган ва унинг эгасига даромад келтирувчи ҳар қандай мулкӣ ва интеллектуаль бойлик капитал бўлиши мумкинми?
- ХЮСнинг иқтисодий рентабеллиги ёки бизнеснинг рентабеллиги қандай аниқланади?

- ХЮС молиявий ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини таҳлил қилишда қандай кўрсаткичлар эътибордан четда қолмаслиги керак?
- Соф молиявий кўрсаткичлар қаторига қандай коэффициентларни киритиш ва улар ёрдамида ХЮСнинг қандай қобилиятини баҳолаш мумкин?
- Абсолют ликвидлик, муддатли ликвидлик ва жорий ликвидлик коэффициентлари қандай аниқланади?

3-маъруза. Корхонанинг даромадлари , харажатлари ва фойдаси.

Режа:

3.1. Даромадлар ва харажатлар тушунчаси, моҳияти ва турлари.

3.2. Корхоналар фойдаси: моҳияти ва функциялари.

3.1. Даромадлар ва харажатлар тушунчаси, моҳияти ва турлари.

“Харажатлар” тушунчаси “таннарх” тушунчасига нисбатан кенгрок ҳисобланади. Чунки таннарх умумий харажатларнинг бир қисмини (оддий такрор ишлаб чиқариш харажатларини) ўзида акс эттиради.

Маҳсулот (иш ва хизмат) таннархи маҳсулот (иш ва хизмат)ни ишлаб чиқариш (кўрсатиш) жараёнида фойдаланиладиган хом ашё, материаллар, ёқилғи, энергия, асосий фондлар, меҳнат ресурслари ва уларни ишлаб чиқариш ҳамда реализация қилиш бошқа харажатларининг қийматий баҳосидан иборат. Амалиётда “маҳсулотнинг умумий таннархи” ва “маҳсулот бирлигининг таннархи” тушунчаларидан кенг фойдаланилади.

Иқтисодиётнинг турли тармоқларида (саноат, қишлоқ хўжалиги, савдо, умумий овқатланиш, қурилиш ва б.) ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг таннархи таркибига харажатларни акс эттириш (киритиш)нинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Таннархга киритиладиган харажатларнинг таркиби, бир томондан, ҳаётга татбиқ этилаётган солиқ сиёсатига ва иккинчи томондан, иқтисодиётнинг аҳволи (ҳолати) ва таркибий тузилишига боғлиқ.

ХЮС фаолиятининг шарт-шароитлари ва йўналишларига боғлиқ равишда харажатлар қуйидаги икки йирик гуруҳга бўлинади:

- ишлаб чиқариш ва реализация билан боғлиқ бўлган харажатлар;
- реализациядан ташқари (нореализацион) харажатлар;

Ишлаб чиқариш ва реализация билан боғлиқ бўлган харажатлар таркибига, одатда, қуйидагилар киритилади:

- маҳсулотларни тайёрлаш, сақлаш ва етказиб бериш, ишларни бажариш, хизматларни кўрсатиш, товар (иш, хизмат, мулкӣ ҳуқуқ)ларни сотиб олиш ва реализация қилиш харажатлари;

- асосий воситалар ва бошқа мол-мулкларни сақлаш ва эксплуатация қилиш, таъмирлаш ва техник хизмат кўрсатиш, шунингдек, уларни тузатилган ҳолатда сақлаб туриш харажатлари;

- табиий ресурсларни ўзлаштириш харажатлари;
- илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмалари билан боғлиқ бўлган харажатлар;

- мажбурий ва ихтиёрий суғурта харажатлари;

- ишлаб чиқариш ва реализация билан боғлиқ бўлган бошқа харажатлар.

Юқоридагилардан ташқари бу харажатлар яна қуйидагича классификация қилиниши мумкин:

- моддий харажатлар;

- меҳнат ҳақи харажатлари;

- ҳисобланган амортизация суммалари;

- бошқа харажатлар.

ХҲОС умумий харажатларининг суммасидан иборат бўлган ишлаб чиқариш таннархининг таркибига қуйидагилар киради:

- моддий харажатлар;

- амортизация ажратмалари;

- меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;

- ижтимоий эҳтиёжларга ажратмалар;

- тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиқларининг ўзгариши ва бошқа харажатлар;

- келгуси давр харажатлари;

- келгуси харажатлар ва тўловлар резервлари

- ва бошқалар.

Реализациядан ташқари (нореализацион) харажатлар маҳсулотни ишлаб чиқариш ва реализация қилиш билан боғлиқ бўлмайди.

Ресурсларнинг самарали бошқарувчанлигини таъмин-лаш учун маҳсулотнинг таннархи ХҲОСнинг алоҳида олинган бўлинмалари бўйича ҳисобланади. У ўз ичига шу бўлинманинг харажатларини олиб, маълум давр учун ХҲОС харажатларининг режали ҳисобини, яъни бюджетини (сметасини) тузиш учун асос бўлади.

ХҲОСнинг барча харажатларини турли йўналишлар бўйича (у ёки бу классификациянинг асосида нима қўйилганлигига боғлиқ равишда) классификация қилиш (туркумларга ажратиш) мумкин. Одатда, харажатларнинг классификацияси уларнинг қуйидаги белгилар бўйича гуруҳларга ажратилишини ўз ичига олади:

- ишлаб чиқаришнинг ҳажмига нисбатан;

- иқтисодий элементларига кўра;

- калькуляция моддалари бўйича;

- маҳсулот таннархига ўтказилиш усулига мувофиқ;

- давлат томонидан тартибга солиниш даражасига қараб;

- ва бошқалар.

Ишлаб чиқариш ҳажмига нисбатан харажатлар қуйидаги гуруҳларга классификация қилинади:

- доимий (ўзгармайдиган) харажатлар;
- ўзгарувчан харажатлар.

Доимий (ўзгармайдиган) харажатлар ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ бўлмайди. Бу харажатлар, ҳатто ХЮС туриб қолган ҳолларда ҳам ёки унинг ташкил қилиниш даврида ҳам мавжуд бўлади. Бундай харажатларнинг қаторига ўз асосий фондларининг амортизацияси, биноларнинг ижараси, маъмурият ва хизмат кўрсатувчи ходимларга иш ҳақи, солиқларнинг айрим кўринишлари ва бошқалар киради.

Ўзгарувчан харажатлар ишлаб чиқариш ҳажмига нисбатан пропорциональ равишда ўзгаради. Бундай харажатларнинг таркиби хом ашё, материаллар, бутловчи буюмлар ва ярим тайёр маҳсулотлар, технологик эҳтиёжлар учун ёқилғи ва энергия, асосий ишчиларнинг иш ҳақлари ва бошқалар билан боғлиқ бўлган харажатлардан иборат.

Бир вақтнинг ўзида ХЮС харажатларининг доимий (ўзгармайдиган) харажатлар ва ўзгарувчан харажатларга бўлиниши шартли характерга эга. Бунинг сабаби шундаки, узоқ вақт давомида ХЮСнинг барча харажатлари ўзгаради. Шунинг учун ҳам улар кўп ҳолларда шартли-доимий (шартли-ўзгармайдиган) ва шартли-ўзгарувчан харажатлар деб юритилади. Харажатларнинг бундай бўлинишидан зарар (зиён)сизлик таҳлил қилинганда, ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг таркибий тузилмасини оптималлаштириш (оқилонлаштириш)да ва шунингдек молиявий режалаш-тиришни амалга ошириш (ўтказиш)да фойдаланилади. Доимий (ўзгармайдиган) харажатлар ва ўзгарувчан харажатларнинг йиғиндиси маҳсулотни ишлаб чиқариш ва реализация қилиш харажатларининг умумий суммасини ташкил этади.

Иқтисодий элементларига кўра харажатларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

а) моддий харажатлар:

- хом ашё ва материаллар;
- сотиб олинган бутловчи буюмлар ва ярим тайёр маҳсулотлар;
- ёқилғи;
- технологик мақсадлар учун электроэнергия;
- ва бошқалар.

б) меҳнат ҳақи харажатлари;

в) тасдиқланган ягон ижтимоий солиқ ставкасига мувофиқ равишда иш ҳақи фондига ҳисоблашлар;

г) асосий воситаларнинг амортизацияси;

д) бошқа харажатлар:

- ижара ҳақи;
- мажбурий суғурта тўловлари;
- таннарх таркибига киритиладиган солиқлар;
- ва бошқалар.

Иқтисодий элементлар харажатларнинг бир хил кўринишлари бўлиб, улар маҳсулотни ишлаб чиқариш ва реализация қилишда аниқ бир рольни ўйнайди. Харажатларнинг иқтисодий элементларга бўлинишидан маҳсулот барча ҳажмини ишлаб чиқариш харажатларининг сметасини тузишда фойдаланилади. Таннархнинг элементли таркибий тузилмаси харажатлар у ёки бу кўриниши салмоғига боғлиқ равишда саноатнинг тармоқлари бўйича фарқланади. Агар материал сиғимли тармоқларда маҳсулот таннархининг таркибида моддий харажатлар ҳал қилувчи ўринни эгалласа, меҳнат сиғимли тармоқларда эса асосий ҳисса меҳнат ҳақиға тўғри келади. Энергия сиғимли тармоқлар ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг таннархида энергетика ресурсларининг харажатлари (рангли металлургия, химия саноати, енгил металлларни ишлаб чиқариш) катта салмоқни эгаллайди. Ўз навбатида, фонд сиғимли тармоқларда катта салмоқ асосий фондларнинг амортизацияси ва уларни сақлаш билан боғлиқ бўлган харажатларга тўғри келади.

Калькуляция моддалари бўйича харажатлар қуйидагиларга бўлиниши мумкин:

- хом ашё ва материаллар;
- қайтарилувчи чиқиндилар;
- технологик мақсадлар учун ёкилғи ва энергия;
- асосий ишлаб чиқариш ишчиларининг асосий ва қўшимча иш ҳақлари;
- ягона ижтимоий солиққа ҳисоблашлар;
- машина ва дастгоҳларни сақлаш харажатлари;
- умумишлаб чиқариш харажатлари;
- умумхўжалик харажатлари;
- бошқа ишлаб чиқариш харажатлари;
- тижорий харажатлар.

Харажатларни калькуляция моддалари бўйича классификация қилиниши маҳсулотларнинг алоҳида турлари бўйича унинг ўзига хос бўлган хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади. Бу белгига кўра ХЮСларнинг харажатлари иккига бўлинади:

- тўғри (бевосита) харажатлар;
- эгри (билвосита) харажатлар.

Тўғри (бевосита) харажатларга маҳсулотнинг аниқ бир турини ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган харажатлар киради. Улар шу маҳсулотнинг таннархига бевосита киритилиши мумкин. Масалан, хом ашё, асосий материал харажатлари, сотиб олинган ярим тайёр маҳсулотлар ва маҳсулотнинг маълум бир тури бўйича бутловчи буюмлар билан боғлиқ бўлган харажатлар ана шундай харажатлар ҳисобланади. Эгри (билвосита) харажатлар бутун ХЮСда ишлаб чиқариш жараёнини амалга ошириш ёки маҳсулотларнинг бир неча турларини ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлади. Масалан, бинолар ва дастгоҳларни сақлаш, уларни таъмирлаш харажатлари, бошқарув аппаратиға тегишли бўлган иш ҳақи харажатлари ва бошқалар шулар жумласидандир. Бу харажатлар конкрет турдаги буюмларнинг таннархига қандайдир бир шартли

асосга кўра пропорционал равишда, кўп ҳолларда, тўғри (бевосита) харажатларга нисбатан тўғри пропорционал равишда киритилади.

Давлат томонидан тартибга солиниш даражасига қараб харажатлар иккига бўлинади:

- норма (меъёр)лаштириладиган харажатлар;
- норма (меъёр)лаштирилмайдиган харажатлар.

Харажатларнинг бундай бўлиниши, одатда, солиққа тортиш соҳасида тегишли қарор қабул қилинаётган пайтда қўлланилади. Норма (меъёр)лаштириладиган харажатларга солиққа тортиладиган фойдани ҳисоблаш мақсадида ўрнатилган (белгиланган) норма (меъёр)лар доирасидаги харажатлар киради.

Чиқимларни камайтириш ХЮС иши самарадорлигини оширишнинг энг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади. Одатда, чиқимларни камайтиришнинг қуйидаги асосий йўллари ажратилиб кўрсатилади:

- ресурсларни тежайдиган ишлаб чиқариш инновацион технологияларни қўллаш;
- меҳнат унумдорлигини ошириш;
- ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва бошқариш сифатини яхшилаш;
- кадрларнинг малакавий даражасини ошириш;
- ХЮС тараққиётининг стратегик мақсадларини асослаш ва қабул қилинган стратегияни аниқ ижро этиш;
- ХЮСни бошқариш техникаси ва технологиясини такомиллаштириш, қабул қилинган бошқарув қарорларининг асосланганлигини таъминлаш;
- хом ашё ва материал харажатларининг салмоғини пасайтириш, таъминловчи хизматларнинг узлуксиз ишлашига эришиш;
- маркетинг хизматининг самарали ишлаши, ХЮСнинг маркетинг стратегиясини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;
- ХЮСдаги юқотмаларнинг барча кўринишларини қисқартириш, чиқиндилар, иккиламчи материаллар ва энергоресурслардан, йўловчи маҳсулотлардан ва ҳ.к.лардан фойдаланиш.

ХЮС харажатларини таҳлил қилиш учун асос бўлиб бюджетлаштириш (сметаларни ишлаб чиқиш, харажатларни режалаштириш ва фарқланишни назорат қилиш) хизмат қилади. Бу харажатларни қисқартиришдаги узилишларни амалга ошириш бўйича ХЮС турли бўлинмаларининг ҳаракатини аниқлашга имкон беради, бу ишнинг истикболли йўналишларини аниқлайди.

Моддий харажатлар (ФИФО, ЛИФО, қийматнинг ўртача тортилувчанлигига кўра баҳолаш), меҳнат харажатлари, амортизация ажратмалари ва уларнинг бошқа кўриниш-ларини ҳисоблаш методикаси таҳлил жараёнида муҳим таркибий қисм сифатида майдонга чиқади.

ХЮС харажатларини самарали бошқариш учун зарур бўладиган юқорида санаб ўтилган таркибий қисмлардан (режалаштириш, ҳисоб-китоб методлари, бюджетлаштириш, таҳлил) ташқари яна бошқарув ҳисобини ҳам таъкидлаб

ўтиш керакки, уни йўлга қўймасдан туриб, харажатларни самарали бошқаришнинг иложи йўқ. Бошқарув ҳисоби харажатларнинг доимий (ўзгармайдиган) ва ўзгарувчан харажатларга бўлинишига, ХЮСнинг хўжалик юритиш шароитларига боғлиқ равишда уларнинг хусусиятларига асосланади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш чиқимларини камайтириш (пасайтириш) ХЮСнинг мол етказиб берувчилар билан муносабатларини ривожлантириш ва оптималлаштириш (оқилонлаштириш) бўйича режали ишига, меҳнат, моддий ва молиявий ресурслардан оқилона фойдаланишига, истеъмолчиларнинг талабларига ва илмий-техника тараққиёти ютуқларига жавоб берадиган ҳаракатчан ишлаб чиқаришни яратишига боғлиқ.

3.2. Корхоналар фойдаси: моҳияти ва функциялари.

Фойда корхоналар тадбиркорлик фаолиятининг пировард молиявий натижаси ҳисобланади.

Фойда - капитал ва ишбилармонлик қобилиятини ишга солиб ақл-идрок билан иш юритиб, хатарли ишга тавакал қўл урганлиги учун тегадиган молиявий маблағ ҳисобланади.

Фойдага 3 функция хосдир:

- фойда иқтисодий кўрсаткич бўлиб, хўжалик фаолиятининг молиявий натижаларини кўрсатиб туради;
- фойданинг манфаатдорлик функцияси тақсимооти ва унда фойдаланилади ва намоён бўлади;
- фойда корхоналарнинг молиявий ресурсларини манбаини, маҳаллий ва давлат бюджетларининг даромад қисмларини манбаларини шакллантиришнинг асосидир.

Корхоналар фойданинг ҳажмига объектив характердаги ишлаб чиқариш жараёнига боғлиқ омиллар ва хўжалик фаолиятига боғлиқ бўлмаган объектив омиллар таъсир қилиши мумкин. Объектив омилларга: истеъмол қилинаётган материал ва қувват берувчи ресурсларнинг баҳо даражаси, амортизация ажратмасининг меъёрий бозор конъюктураси киради.

Интенсив омиллар молиявий соғломлаштириш, самарли солиқ тизимини ташкил қилиш ҳисобига корхоналар ўз фойдаларини кўпайтириб беради.

Фойда турли истеъмолнинг иқтисодий мазмунига қараб молиялаштиришнинг асосий манбаи ҳисобланади. Фойданинг тақсимооти жараёнида давлат органлари орқали жамиятнинг манфаати, хўжалик субъектининг манфаати, айрим ишчи хизматларининг манфаати алоҳида-алоҳида ҳисобга олинади. Тақсимоотнинг объекти ялпи фойда ҳисобланади. Қонунчилик асосида ялпи фойданинг бир қисми солиқли ва солиқсиз мажбурий тўловлар сифатида давлат бюджетига, маҳаллий бюджетга келиб тушиши таъминланади.

Ҳиссадорлик жамиятларида фойдани солиққа тортишда захира жамғармалаларини шакллантириш тартиби эътиборга олинади.

Фойданинг тақсимои қуйидаги тамойиллардан келиб чиқади:

-биринчи навбатда бюджет олдидаги молиявий мажбуриятлар бажарилади;

-турли мулкчилик шаклларидаги фойданинг қолган қисми иқтисодий асосланган нисбатларда жамғармаларга ва истеъмолга бўлинади.

Жамғариш билан истеъмол ўртасидаги нисбатни аниқлашда ишлаб чиқариш фондларининг ва етиштирилаётган маҳсулотлар рақобатбардошлик ҳолати ҳисобига олинади.

Фойда тадбиркорлик фаолияти охириги молиявий натижалари сифатида даромадларнинг умумий суммасидан харажатларнинг умумий суммасини чегириб ташлангандан сўнг қолган молиявий натижани ўзида акс эттиради. Шунингдек фойда бир қанча компонентлар ўзаро харакати натижалари асосида шакллантирилади.

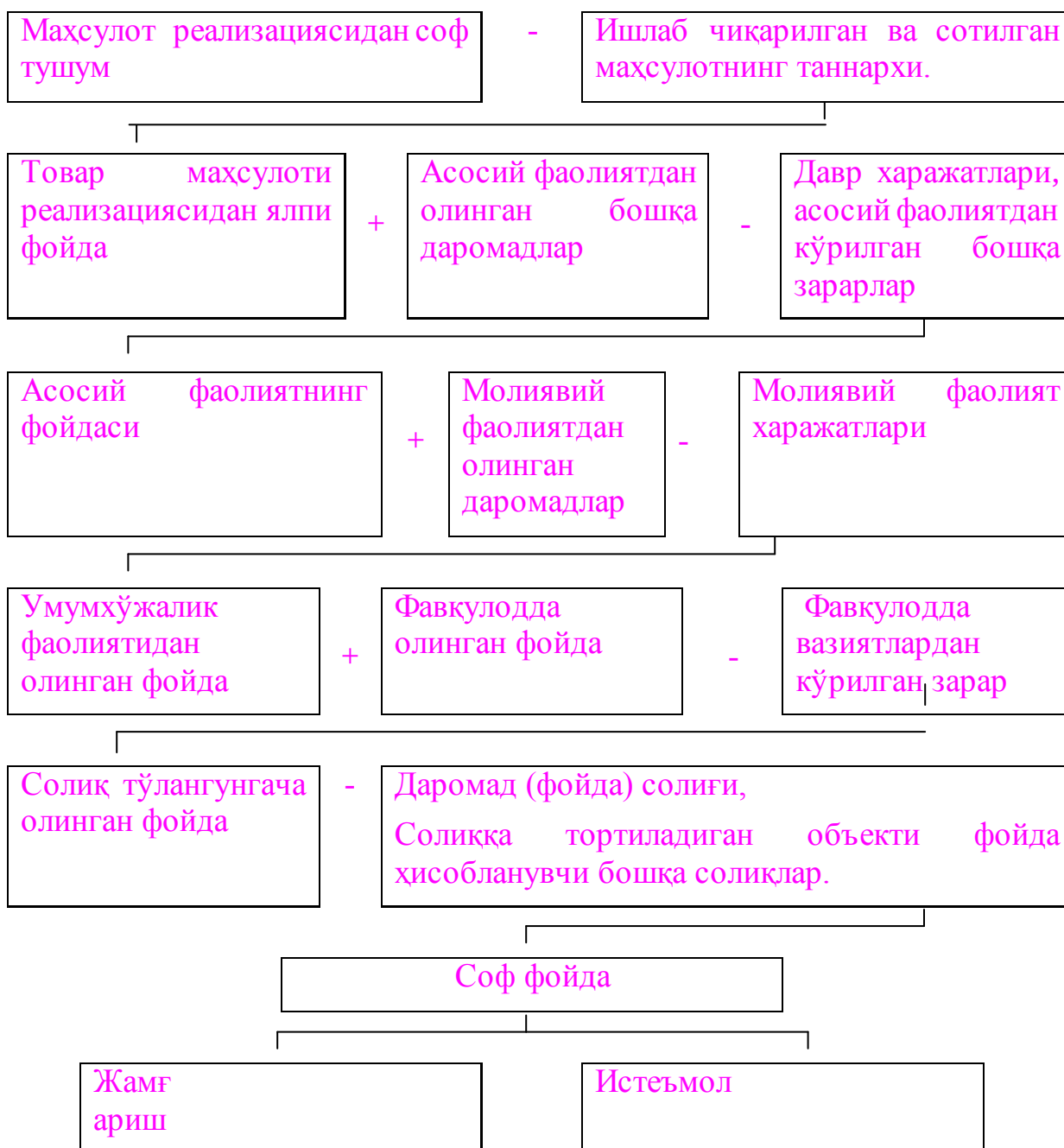
Ўзбекистон республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги №54 – сонли қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (ишлар, хизматлар) ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида НИЗОМ»да хўжалик субъектларида маҳсулот реализациясидан тушум ва уни харажат элементлари бўйича тақсимланиш механизми келтириб ўтилган.

Қуйидаги чизма асосида тадбиркорлик фаолияти натижасида олинган фойдани шаклланиш механизмини кўриб ўтамиз.

Хўжалик субъектлари корхона ихтиёрида қолган соф фойдани тақсимлаш жараёнида фойдани тақсимлаш усулини ўзлари мустақил ҳал қиладилар.

Солиқ тўлангандан кейин корхона ихтиёрида қоладиган фойда икки қисмга бўлинади: биринчи қисми, корхонанинг мулкни кўпайтиради ва жамғариш жараёнида қатнашади. Иккинчи қисми фойданинг истеъмолга ишлатилаётган миқдорини белгилайди. Бунда жамғаришга йўналтирилган барча маблағларни тўла ишлатиб юбориш шарт эмас. Мулкни кўпайтиришга ишлатилмаган фойданинг қолдиғи муҳим заҳира аҳамиятига эга ва кейинги йилларда қурилиши мумкин бўлган зарарни қоплаш учун, турли харажатларни молиялаштириш учун ишлатилиши мумкин.

Корхоналарда фойдани турлари ва шаклланиши .

Соф фойдани тақсимлашда қуйидаги махсус жамғармаларни ташкил қилиш асосида бўлиши мумкин: Жамғарма фонди ва истеъмол ҳамда фойда бевосита алоҳида йўналишларга боғлиниб захира жамғармаларани ташкил қилиши мумкин.

Жамғарма фондлари қуйидаги таркибларни молиялаштиришга фойдаланилади: Илмий-тадқиқот ишларга лойиҳалаш, конструкторлик ва технологик ишларга, янги маҳсулот ва технологик жамғармаларни ишлаб

чиқариш ва уни ўзлаштириш ишларига техника билан қайта қуроллантириш ва корхонани цех бўлимлари қайта тиклаш, узоқ муддатли ссудаларни қайтаришга ва уларнинг фоизларини тўлашга, таннархга олиб бориладиган суммадан ташқари киска муддатли ссудаларни тўлашга, айланма маблағларнинг ўсишини қоплашга табиатни муҳофаза қилишга ва бошқаларни молиялаштиришда фойдаланилади.

Истеъмол фонди ижтимоий заруратга ишлатилади. У жамғарма ҳисобидан қуйидаги тадбирларга боғлиқ харажатлар молиялаштиради: ижтимоий – маиший объектлардан фойдаланишга ноишлаб чиқариш объектларини қуришга, соғломлаштириш ва маданий оммавий тадбирларни ўтказишга, ишлаб чиқаришга боғлиқ масъулиятни таъмирлашларни бажаришга боғлиқ ишларни бажарганлик учун бериладиган мукофотларга моддий ёрдам кўрсатишга нафақага қўшимча пул маблағларини ажратишга ва бошқаларга йўналтирилади.

Тадбиркорликнинг мақсади нафақат юқори фойда олиш, шу билан бирга корхоналар хўжалик фаолиятини юқори даражадаги рентабеллигини тامينлашдан иборатдир. Рентабеллик абсолют фойда кўрсаткичидан фарқли ўлароқ нисбатан олинган кўрсаткич бўлиб корхона даромадлигини кўрсатади. Рентабелликни бир қанча кўринишлари мавжуд бўлиб, улар: активларнинг рентабеллиги, реализациянинг рентабеллиги, хусусий капиталнинг рентабеллиги.

Соф фойданинг тақсимланишини режалаштириш жараёнида имтиёзли акциялар бўйича дивидендлар тўланиш тартиби, албатта, кўриб ўўтилади. Оддий акциялар бўйича дивидендлар тўлаш тартиби эса корхона фаолиятининг молиявий натижаларига унинг ривожланиш истиқболларига ҳамда ҳисобот йилидаги молиявий ҳолатига боғлиқ ҳолда ҳал этилади.

Корхона фойдасининг дивидендга тақсимланиш жараёни молиявий режалаштиришнинг муҳим масаласидир, чунки, айнан ана шундай корхонанинг ривожланиши ва унинг келгусида дивидендлар тўлаш имкониятларидан келиб чиқади.

Фойда режасининг бажарилиши бир томондан ва айланма маблағларни айланиш ҳолати бошқа томондан корхонанинг молиявий ҳолатига ва хўжалик ҳисобидаги корхонани тўлаш қобилятига таъсир қилади.

Корхона ва ташкилотлар молияси - хўжалик юритувчи субъект ва давлат пул ресурслари фондини ташкил қилиш ва улардан такрор ишлаб чиқариш, рағбатлантириш ва жамиятнинг ижтимоий эҳтиёжларини қондириш мақсадларида фойдаланишдаги пул муносабатлари йиғиндасидир.

Корхона ва ташкилотлар молиявий ресурслари - бу хўжалик юритувчи субъектларнинг ихтиёрларида бўлган ва турли характердаги молиявий мажбуриятларни бажаришга, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни барқарорлигини таъминлашга доир харажатларни амалга оширишга мўлжалланган пул даромадлари ва тушумларидир. Корхоналарда молиявий ресурсларни шакллантиришнинг умумий кўринишда 3 асосий манбаи мавжуд

бўлиб, улар: корхонанинг ўз ва унга тенглаштирилган маблағлари; молиявий бозорлардан жалб қилинган ресурслар; молия тизимидан қайта тақсимлаш натижасида келиб тушган маблағлар.

Фойда - капитал ва ишбилармонлик қобилиятини ишга солиб ақл-идрок билан иш юритиб, хатарли ишга таваккал қўл урганлиги учун тегадиган молиявий маблағ ҳисобланади. Фойданинг ўзига хос хусусияти тадбиркорлик фаолиятининг пировард ижобий натижаси ҳисобланади. Шунинг учун фаолиятнинг самарадорлигини баҳолашда фойда асосий мезон ролини ўйнайди.

Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар:

1. Хўжалик юритувчи субъектлар молияси нима?
2. Корхоналар молиясининг асосий функцияларини тушинтириб беринг.
3. Асосий ишлаб чиқариш фондлари нима?
4. Амортизация нима ва амортизация фонди қандай ташкил топади?
5. Амортизацияни ҳисоблашнинг қандай усуллари мавжуд ва тушинтириб беринг?
6. Асосий фондларнинг доиравий айланиши қандай?
7. Корхоналарни молиявий ресурслари манбаларини кўрсатинг?
8. Фойда деганда нимани тушунаси?
9. Корхоналар фойдаси қандай ташкил топади?
10. Рентабеллик нима?

4-маъруза. Корхонанинг ҳисоб- китоблар тизими.

Режа:

4.1. Баҳоларни шакллантиришнинг объектив асослари.

4.2. Баҳо турлари, унинг таркибий тузилмаси ва баҳоларни шакллантириш методлари

4.1. Баҳоларни шакллантиришнинг объектив асослари.

“Баҳо” тушунчаси остида, одатда, энг аввало, ягона синтетик категорияга бирлаштирилган турли-туман иқтисодий ҳолатларнинг йиғиндиси назарда тутилади. Моҳият жиҳатидан баҳо қийматнинг пулдаги ифодасидир. Тармоқ ичидаги рақобат натижасида товарнинг индивидуаль қиймати унинг ижтимоий қийматига айланадики, унинг ўлчами (миқдори, даражаси) меҳнатнинг ижтимоий зарурий харажатлари билан аниқланади. Бозор қиймати, ижтимоий қийматдан фарқли ўлароқ, фақатгина товарни ишлаб чиқариш даражаси билан эмас, балки унинг реализация қилиш шартлари билан ҳам белгиланади.

Бозор шароитида меҳнатнинг ижтимоий зарурий харажатлари ва ижтимоий фойдалилик (нафлилик) таққосланади, ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ҳажми ва таркибий тузилмасининг ижтимоий эҳтиёжларга мувофиқ (мос) келиши аниқланади. Фақат ижтимоий эҳтиёж ва ижтимоий фойдалилик (нафлилик) доирасидагина харажатлар ижтимоий зарур деб эътироф этилиши мумкин. Шу муносабат билан қиймат ҳосил бўлишининг иқтисодий чегараларини шакллантириш ижтимоий фойдалилик (нафлилик)нинг функциясига айланади.

Демак, баҳонинг асоси сифатида майдонга чиқадиган ижтимоий зарурий харажатлар ва қиймат мураккаб жараён натижасида вужудга келади, ўзларига турли-туман шароитлар ва таъсирларнинг таъсирини синаб кўради. Шунга мос равишда баҳонинг модели ҳам оддий ёки бир хил бўлиши мумкин эмас.

Товарлар ҳар доим қиймат ва истеъмол қийматининг ўзаро яхлитлигидан иборат. Товарнинг истеъмол қийматини товарнинг қандайдир бир эҳтиёжни қондириш қобилияти сифатида характерлаш қабул қилинган. Бозор шароитида ишлаб чиқариш сотиб олувчиларнинг талабларини қондириш мақсадида истеъмол ва бунинг натижасида товар ишлаб чиқарувчи томонидан фойданинг олиниши учун амалга оширилади. Демак, паст истеъмол қийматига эга бўлган товарлар паст қийматга эга бўлади ва аксинча, юқори даражадаги истеъмол қиймати қийматнинг ҳам юқори даражада бўлишини таъминлайди. Шунинг учун ҳам баҳони аниқлашда фақат тегишли неъматни ишлаб чиқариш харажатларини инобатга олиб қолмасдан, балки товарнинг сифати орқали намоён бўладиган унинг истеъмол қийматини, унинг фойдалилигини ҳам ҳисобга олмоқ лозим. Бундан баҳо бозор механизмининг пулда ифодаланган муҳим элементиدير, деган хулоса келиб чиқади. Баҳо ёрдамида мол етказиб берувчи ва истеъмолчи фойдаланаётган ресурсларнинг ҳажми ифодаланади, улар бир ресурс билан таъминланади, бир вақтнинг ўзида иккинчи ресурсни олади, бунинг натижасида ресурсларнинг фойдалилиги ошади. Шундай қилиб, баҳо керакли маҳсулот ёки хизматга эга бўлиш учун киши бериши лозим бўлган ресурсларнинг миқдориدير. Баҳонинг ижтимоий зарурий меҳнат харажатларига яқинлашишини таъминловчи модели ана шундан иборат. Юқорида баён қилинган ҳолатларга асосланиб вужудга келтирилган баҳо ўзига тегишли бўлган функцияларни бозор иқтисодиётида яхши бажаради.

Энг аввало, баҳо ёрдамида барча товарларнинг ёки товар бирлигининг ҳажм, дон ва оғирлик бирликларидаги қиймати пул бирликларида ўлчанади. Пулли эквивалентнинг мавжуд эканлиги баҳога миқдор ва сон шаклларидаги товар қийматини ифодаловчи ёки ўлчовчи сифатида майдонга чиқишга имкон беради. Бир вақтнинг ўзида баҳо пулда ифодаланган турли товар қийматларининг ўлчовчиси ҳамдир. Кўрилатаётган ана шу сифатда баҳо умумиқтисодий самарадорликнинг энг муҳим кўрсаткичларидан бири саналади, ҳўжалик қарорларини қабул қилиш учун мўлжал, башоратлашнинг муҳим инструменти бўлиб хизмат қилади. Юқоридагиларнинг барчаси баҳонинг **ўлчов(чилик) функцияси**дан дарак беради.

Маълум маънода, баҳонинг **ҳисоб-назорат функцияси** унинг ўлчов(чилик) функциясининг ўзига хос бўлган “қўшни”си ҳисобланади ва қисман унинг таркибига киради. Баҳо, миллий бойликнинг буюмлашган ва моддий ўлчамларини қиймат ва демак, молиявий ўлчамларга айлантириб, қийматнинг фуқароларда, уларнинг оилаларида, ХЮСларда, тармоқларда, умуман иқтисодиётда, қишлоқ, шаҳар, туман, вилоят ва мамлакат бўйича сақланиши, жамғарилиши ва ҳаракат этиши устидан ҳисоб ва назоратни олиб боришнинг инструменти бўлиб хизмат қилади.

Баҳонинг **тақсимлаш функцияси** унинг қийматдан фарқланиши имконияти билан характерланади. Масалан, енгил автомобилларга бўлган баҳонинг юқорилиги аҳоли маълум бир қатламларининг маблағларини ижтимоий эҳтиёжларни қондириш учун қайта тақсимлашга имкон беради. Баъзи бир товарларга нисбатан баҳоларнинг паст даражаси эса (масалан, болалар ва кекса ёшдаги қарияларга мўлжалланган товарлар) ана шундай сотиб олувчи (истеъмолчи)лар фойдасига маблағларнинг қайта тақсимланишига олиб келади. Бир томондан, мамлакатда саноат ишлаб чиқариш характерига эга бўлган кўплаб товарларга нисбатан баҳоларнинг эркинлаштирилиши ва иккинчи томондан, бир неча қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига нисбатан баҳоларнинг давлат томонидан тартибга солиниши қишлоқ хўжалигига тегишли бўлган даромодлар бир қисмининг саноатнинг айрим тармоқлари фойдасига қайта тақсимланишига имкон беради. Шундай қилиб, демак, улгурчи баҳоларни ошириш ёки пасайтириш орқали тармоқлар, ХЮСлар, минтақалар, ижтимоий гуруҳлар ва оилаларнинг даромадлари ва фойдасини қайта тақсимлаш мумкин.

Айнан баҳонинг **тартибга солиш функцияси** орқали бозор иқтисодиётида ишлаб чиқариш ва истеъмол, таклиф ва талаб ўртасида алоқа ўрнатилади (амалга оширилади). Шуниси характерлики, тартибга солувчи баҳо тартибга солиш жараёнининг ўзида вужуд (дунё)га келади ва унинг ўзи ҳам тартибга солинувчи ҳисобланади. Шунинг учун ҳам бу ерда мувозанатли, яъни ўз-ўзидан ўрнатилувчи, даражаси талаб ва таклифнинг тенглашишига мувофиқ келадиган баҳо ёрдамида товар-пул жараёнларини ўз-ўзидан тартибга солиш функцияси хусусида гапириш аниқроқ бўлур эди.

Оила бюджетининг ўзгариши, аҳоли даромадлари ва харажатларини қайта тақсимлаш муносабати билан чакана баҳолар ўзгарганда баҳонинг **ижтимоий функцияси** вужудга келади. Бунинг натижасида ижтимоий неъматлар ва хизматларнинг у ёки бу турларига нисбатан истеъмол қилиш кўтарилади (ошади) ёки пасаяди (камаяди). Чакана баҳоларнинг ошиши турмуш даражасини пасайтиради ва аксинча, деб эътироф этилган. Бироқ, агар бир вақтнинг ўзида чакана баҳолар билан биргаликда улгуржи баҳолар, ва аҳоли даромадлари ҳам ўзгарса, бу “манзара” кўп омиллига айланади ва баҳолар динамикасининг турмуш даражасига таъмири хусусида хулоса қилариш учун янада чуқурроқ бўлган таҳлил зарур.

Баҳонинг **рағбатлантирувчи функцияси** ишлаб чиқаришни моддий ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш, маҳсулотнинг маълум бир

турини ишлаб чиқариш йўналишларида рағбатлантириш орқали намоён бўлади. Бундай баҳолар агар улар истеъмолчи учун қулай бўлса, истеъмолни ҳам рағбатлантиради. Баҳонинг рағбатлантирувчи функцияси бозорни тартибга солишнинг муҳим омили ҳисобланади, товарлар ва хизматлар бозорида талаб ва таклиф ўртасидаги маълум бир нисбатнинг ўрнатилишига ўз таъсирини кўрсатади ва шунинг учун ҳам у талаб ва таклифни баланслаштириш (мувозанатлаштириш) функцияси билан узвий боғланган.

Баҳо функцияларининг бунчалик кўплиги, алоҳида олинган унга тегишли бўлган функциялар мақсадлари ва вазифаларининг, айрим ҳолларда, ўзаро қарама-қаршилиги шунга олиб келадики, баҳонинг ўз барча функцияларини муваффақиятли равишда амалга ошириши ҳамма вақт ҳам мумкин бўлмай қолади. Рационал ва ҳатто, оптимал баҳолар хусусида гапириб туриб, одатда унинг бир функцияси ёки функцияларнинг шундай ҳамкорлигини назарда туриш керакки, улар маълум даражада амалга ошга бўлсин. Шунинг учун ҳам бозор иқтисодиётида баҳонинг айрим функциялари камроқ ёки кўпроқ юклама билан “ишлайди”. Масалан, маҳсулотни қиймат ифодасида ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истеъмол қилишни режалаштиришда фойдаланиладиган баҳонинг функциялари аралаш иқтисодиётда давлат секторидагидек эмас, балки унга нисбатан камроқ фаолликда намоён бўлади. Шу муносабат билан бу ерда баҳо барча функцияларининг бир-бири билан ўзаро боғланганлиги ва ўзаро таъсирчанлигини, реал ҳаёт (амал)да бозор иқтисодиётига хос бўлган динамик тизим сифатида намоён бўлаётганлигини ҳисобга олиш муҳим аҳамиятга эга.

4.3. Баҳо турлари, унинг таркибий тузилмаси ва баҳоларни шакллантириш методлари.

Бозор иқтисодиётида товарларнинг турли гуруҳларига мос равишда баҳоларнинг ҳаракатчан тизими амал қилади. Баҳо турларини тизимлаштириш учун турли белгилар бўйича уларни классификациялаштиришдан фойдаланилади.

Баҳоларни қуйидаги белгиларга кўра классификация қилиш мумкин:

- айланмага хизмат қилиш характери бўйича;
- ўрнатилиши (белгиланиши)га қараб;
- вақт омилига кўра;
- баҳолар хусусида маълумотларни олиш усулига мувофиқ;
- бозор тури (кўриниши)га боғлиқ равишда;
- ҳудудий бозорларга боғлиқлигини назарда тутиб;
- бозорда давлатнинг таъсирчанлиги, тартибга солиш ва рақобат даражасининг характери бўйича;
- етказиб бериш ва сотиш шартларига кўра;
- қўлланилиш тартибига мувофиқ.

Айланмага хизмат қилиш характери бўйича баҳолар қуйидагича фарқланади:

- улгуржи баҳолар;
- чакана баҳолар;
- сотиб олиш баҳолари;
- смета қиймати;
- тарифлар.

ХЮСлар товарларнинг йирик партиясини саноат, қишлоқ хўжалиги ёки бошқа ХЮСларга ёки таъминот ташкилотларига сотадиган баҳоси **улгуржи баҳо** дейилади.

Савдо ташкилотлари томонидан аҳолининг шахсий истеъмоли учун кичик миқдорларда сотиладиган неъматларга ўрнатилган баҳо **чакана баҳо** деб атади.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари томонидан ўз маҳсулотларини давлатга сотиш **сотиб олиш баҳолари**да амалга оширилади.

Смета қийматида қурилиш маҳсулотлари (бинолар, иншоотлар ва б.)нинг баҳоси тўланади.

Юкларни ташиш, электроэнергия, иссиқлик, сув, соғлиқни сақлаш хизматлари, меҳмонхона, сайёҳлик ва бошқа хизматларнинг баҳоси **тарифлар** орқали ифодаланади.

Ўрнатилиши (белгиланиши)га қараб баҳоларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- қатъий баҳолар;
- жорий баҳолар;
- ўзгарувчан (ҳаракатланувчан) баҳолар;
- алмаштирилувчи (“сакровчи”) баҳолар.

Шартномада қайд этиладиган ва шу шартномага мувофиқ равишда маҳсулотни етказиб беришнинг барча муддатлари давомида ўзгармайдиган баҳолар **қатъий баҳолар** дейилади.

Жорий баҳо дейилганда шу даврда маҳсулотни етказиб бериш амалга оширилган баҳо тушунилади. Бундай баҳолар бир шартнома доирасида ўзгариши мумкин ва улар бозорнинг ҳолатини ўзида акс эттиради.

Ўзгарувчан (“ҳаракатчан”) баҳолар шартномада маълум бир шарт асосида, масалан, шартномани ижро этиш пайти (вақти)да бозор баҳоси ўзгарадиган бўлса (кўтарилса ёки пасайса), ўзгартирилиши (қайта кўриб чиқилиши) мумкин деб қайд этилган баҳолардан иборат.

Алмаштирилувчи (“сакровчи”) баҳолар тайёрланиш муддати узоқ вақтни талаб этувчи буюмларга нисбатан ўрнатилади. Бундай баҳолар шартнома ижро этиш муддатининг тугашига қараб ҳисобланади. Бунда бирламчи шартнома баҳоси маҳсулот тайёрланган муддат давомида ишлаб чиқариш харажатларининг ўзгаришига қараб ўзгартирилади (корректировка қилинади).

Вақт омилига кўра баҳоларнинг куйидаги тур (кўриниш)лари бўлиши мумкин:

- доимий баҳолар;
- мавсумий баҳолар;
- босқичли баҳолар.

Ҳаракат этиш (амал қилиш) муддатлари олдиндан келишилмаган (ўрнатилмаган, белгиланмаган, аниқланмаган) баҳоларга **доимий баҳолар** дейилади.

Мавсумий характерга эга бўлган товарларга нисбатан ўрнатилган баҳолар **мавсумий баҳолар** деб аталади. Бундай баҳолар сотишнинг бирламчи (дастлабки) баҳосига нисбатан устама ёки чегирмани қўллаш йўли билан аниқланади ва маълум давр (мавсум) мобайнида амал қилади.

Дастлабки аниқланган шкалага мувофиқ равишда олдиндан белгиланган ҳолат (момент)ларда босқичма-босқич пасайтириладиган тарзда аниқланадиган маҳсулотларнинг баҳоси **босқичли баҳолар**да белгиланади.

Баҳолар хусусида маълумотларни олиш усулига мувофиқ баҳолар куйидагича фарқланади:

- маълумотномавий баҳолар;
- преysкурant баҳолар;
- ҳисоб-китобли баҳолар.

Каталоглар, преysкурantлар, иқтисодий журналлар, справочниклар ва бошқа махсус адабиётларда эълон қилинадиган баҳолар **маълумотномавий баҳолар** дейилади. Улар ўхшаш маҳсулотларга баҳоларни белгилаш (ўрнатиш)да ёки баҳоларнинг даражаси ва нисбатини таҳлил қилишда мўлжал (мўлжалланувчи) информация сифатида фойдаланилади.

Фирмаларнинг преysкурantларида, справочникларда ва бошқа адабиётларда эълон (нашр) қилинган баҳолар **преysкурant баҳолар** деб аталади.

Ҳисоб-китобли баҳолар индивидуал буюртмалар бўйича ноандазавий асбоб-ускуналарнинг шартномаларида, битимларида қўлланиладиган баҳолардир. Бундай баҳолар мол етказиб берувчи томонидан ҳар бир аниқ буюртма учун унинг техникавий ва тижорий шарт-шароитларини ҳисобга олган ҳолда ҳисоб-китоб қилинади ва асосланади.

Бозор тури (кўриниши)га боғлиқ равишда баҳоларнинг куйидаги турлари мавжуд:

- аукцион баҳолар;
- биржавий котировкалар;
- савдолар баҳолари.

Сотиб олувчи томонидан олдиндан кўрилган (кўриб чиқилган) товарлар партияси (лоти)га максимал таклиф қилинган даража бўйича оммавий сотиш баҳосига **аукцион баҳолар** дейилади. Бундай баҳолар талаб ва таклиф ўртасидаги нисбатнинг ўзгариши натижасида ўрнатилади (белгиланади).

Биржа орқали реализация қилинадиган стандарт-лаштирилган (андозалаштирилган) бир тип (тоифа)даги товарларнинг (шу жумладан, қимматли қоғозларнинг ҳам) баҳоси **биржавий котировкалар** деб аталади.

Савдолар баҳолари ихтисослаштирилган савдо алоҳида шакллариининг баҳосидан иборат. Савдонинг бу шакли махсус ҳужжат (тендер)да олдиндан эълон қилинган шартларга кўра товарларни етказишга буюртмалар бериш ёки маълум бир ишларни амалга ошириш учун пудратларни олишга асосланган бўлади.

Худудий бозорларга боғлиқлигини назарда тутиб баҳоларнинг турлари қуйидагича фарқланади:

- ягона (яхлит) баҳолар;
- минтақавий баҳолар;
- маҳаллий баҳолар.

Ягона (яхлит) баҳолар мамлакатнинг барча ҳудудларида амал қилади. Улар давлат томонидан ўрнатилади (белгиланади) ва тартибга солинади.

Минтақавий баҳолар мамлакатнинг айрим (алоҳида олинган) ҳудудларида шаклланади. Бундай баҳоларнинг таркибига қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва хом ашё, газ электроэнергиянинг баҳоларини киритиш мумкин.

Шу минтақанинг ўзида ишлаб чиқариладиган ва истеъмол қилинадиган маҳсулотларга ўрнатилган баҳолар **маҳаллий баҳолар** дейилади.

Бозорда давлатнинг таъсирчанлиги, тартибга солиш ва рақобат даражасининг характери бўйича баҳоларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- эркин (бозор) баҳолар(и);
- қайд этилган (қатъий) баҳолар;
- тартибга солинадиган баҳолар;
- престиж (камёб, обрўли) баҳолар;
- паритет (тенг) баҳолар.

Маҳсулотларни ишлаб чиқарувчилар ва хизматларни кўрсатувчилар томонидан бозор конъюнктурасига мувофиқ равишда талаб ва таклиф асосида қўлланиладиган баҳо **эркин (бозор) баҳолар(и)** дейилади.

Қайд этилган (қатъий) баҳолар маълум даражада ўрнатилган (белгиланган) баҳолардан иборат.

Асосан юқори ижтимоий аҳамиятга эга бўлган муҳсулотларга нисбатан тегишли бошқарув органлари томонидан фойдаланиладиган баҳолар **тартибга солина-диган баҳолар** деб аталади.

Ўтиб бўлмайдиган хусусиятларга эга бўлган жуда юқори сифатли буюмларнинг баҳосига **престиж (камёб, обрўли) баҳолар** дейилади.

Бир неча мамлакатларнинг давлат ҳокимият органлари томонидан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, бошқа товарлар ва хизматлар баҳолари ўртасидаги нисбатни тартибга келтириш (солиш) учун қўлланиладиган баҳолар **паритет (тенг) баҳолар** деб аталади.

Етказиб бериш ва сотиш шартларига кўра баҳоларни қуйидагича фарқлаш мумкин:

- нетто-баҳолар;
- брутто-баҳолар (фактуравий баҳолар);
- жаҳон баҳолари.

Олди-сотди жойидаги баҳоларга **нетто-баҳолар** дейилади.

Олди-сотди шартларига (солиқларнинг тури ва миқдори, чегирмаларнинг мавжудлиги ва даражаси, франк турлари ва суғурта шартларига) мувофиқ равишда аниқланадиган баҳолар **брутто-баҳолар** деб аталади.

Жаҳон баҳолари йирик импорт ва экспорт операциялари амалга ошириладиган баҳолардан иборат. Амалиётда жаҳон баҳолари ҳам ашё товарлари бўйича экспортёр мамлакатнинг даражаси ёки бир ва аукционлар баҳоси; ишлаб чиқариш-техникавий мақсадларга мўлжалланган буюмлар бўйича – жаҳондаги етакчи ишлаб чиқарувчиларнинг баҳоларига мувофиқ; халқ истеъмол товарлари бўйича - етакчи йирик каталогларда эълон қилинган баҳоларда аниқланади.

Амалиётда **ички фирмавий (трансферт) баҳолар** деган тушунча ҳам мавжуд. Бундай баҳолар бир фирманинг бўлинмалари ёки бир ассоциация таркибида бўлган бир неча фирмалар ўртасида маҳсулотлар реализация қилинганда қўлланилади.

Баҳоларнинг яна бир тури бор. Уларнинг номи **табақалаштирилган баҳолар** деб юритилади. Бундай баҳолар табиий, ҳудудий ва ХЮСларга боғлиқ бўлмаган бошқа маҳсулотни ишлаб чиқариш ва реализация қилиш харажатларидаги фарқлар, шунингдек, маҳсулотнинг сифатидаги фарқларга (нави, янгилиги ва бошқа сифат белгиларига кўра) боғлиқ равишда бир хил маҳсулотларга ўрнатиладиган турли улгуржи, сотиб олиш ва чакана баҳолардан иборат бўлади. Бозор иқтисодиёти шароитида товар ишлаб чиқарувчилар табакалаштирилган баҳолардан истеъмолчиларнинг турли гуруҳлари учун фойдаланади. Бунда, албатта, ишлаб чиқарувчи сотиб олувчиларнинг ҳар бир гуруҳи учун максимал баҳоларни ўрнатишга ҳаракат қилади. Бундай баҳо сотиб олувчининг **резервлаштирилган баҳоси** дейилади. Резервлаштирилган баҳонинг сотиб олувчилар даромадларига боғлиқ равишда ўрнатилиши баҳонинг идеал диверсификацияси деб аталади. Табакалаштирилган баҳолар сотиб олинаётган товарларнинг миқдорига боғлиқ равишда ҳам ўрнатилиши мумкин. Бунга мувофиқ равишда товарларнинг кичик партиялари ва бир марталик буюмлар учун баҳолар юқори, улар йирик партиядо сотиб олинганда эса баҳоларнинг даражаси анча пасайтирилиши мумкин.

Баҳоларнинг ҳар бир тури уларга тегишли бўлган шакллантириш ва фойдаланиш хусусиятларига эга. Масалан, ХЮСларнинг улгуржи баҳолари саноат товарларининг турли гуруҳларига тегишли бўлган (тарқатиладиган) ўзига хос белгилар билан характерланади. Энергияташувчиларнинг баҳоси, ўз навбатида, бошқалардан ташқари, ресурсларни тежаб-тергаш сиёсатини амалга оширишда муҳим иқтисодий рычаг бўлиб ҳисобланади.

Аниқ баҳо ўзида маълум бир элементларни мужассам этади. Уларнинг аҳамияти абсолют ифодаланишда **баҳонинг таркиби**, бирликнинг қисми ёки фоизларда ифодаланган баҳо таркибидаги ҳар бир элементнинг салмоғи эса **баҳонинг таркибий тузилмаси** деб аталади.

Баҳоларнинг намунавий таркибий тузилмаси қуйида келтирилган:

$$УБ_{\kappa} = Т + \Phi_{\kappa}$$

Бу ерда: $УБ_{\kappa}$ - ХЮСнинг улгуржи баҳоси;

$Т$ - маҳсулот таннари;

Φ_{κ} - ХЮСнинг фойдаси.

$$УБ_{\tau} = УБ_{\kappa} + С + УТ_{\gamma}$$

Бу ерда: $УБ_{\tau}$ - тармоқ улгуржи баҳоси;

$УБ_{\kappa}$ - ХЮСнинг улгуржи баҳоси;

$С$ - солиқлар (қўшилган қиймат солиғи, акцизлар, сотув солиғи ва бошқалар);

$УТ_{\gamma}$ - улгуржи-таъминот устамалари (таъминот ва транспорт харажатлари, таъминот ХЮСининг фойдаси).

$$ЧБ = УБ_{\tau} + С_{\gamma}$$

Бу ерда: $ЧБ$ - чакана баҳо;

$УБ_{\tau}$ - тармоқ улгуржи баҳоси;

$С_{\gamma}$ - савдо устамаси (муомала харажатлари, савдо ХЮСининг фойдаси).

Баҳонинг минимал чегарасини ишлаб чиқариш чиқимлари аниқлаб беради. Уларнинг пулдаги ифодасини **маҳсулот таннари** деб аташ қабул қилинган. **Фойда** баҳонинг мажбурий элменти ҳисобланади. ХЮС фойда ҳисобидан дивидентларни тўлайди, ишлаб чиқаришни кенгайтиради ва модернизация қилади, кадрларни тайёрлашни амалга оширади, ижтимоий соҳага маблағларни ажратади. Фойда баҳонинг муҳим элементи ҳисобланиб, ХЮСнинг молиявий-иқтисодий аҳволи унинг ҳажми (миқдори)га бевосита боғлиқ.

Товарлар воситачилар (таъминот-таъминлаш, савдо-сотиб олиш ХЮСлари ва ташкилотлари ҳамда бошқа воситачилик фирмалари) орқали реализация қилинганда баҳода воситачининг **устамаси** ўз аксини топадики, у воситачилик қилганлиги учун комисион йиғимларни, воситачининг транспорт ва бошқа харажатларини, унинг қўшилган қиймат солиғи ва фойдасини ўзида акс эттиради.

Савдо устамаси савдо ташкилотларининг маҳсулотни реализация қилиш билан боғлиқ бўлган харажатларини (муомала харажатларини) ва уларнинг фойдасини қамраб олади. Ҳозирги пайтда савдо устамалари марказлаштирилган тарзда тасдиқланмайди, ижтимоий аҳамиятга эга бўлган алоҳида товарлар бўйича уларнинг юқори чегараси минтақанинг маҳаллий маъмурияти томонидан белгиланади.

Баҳо юқорида санаб ўтилган барча элементларни ўзида мужассам этмаслиги ҳам мумкин. Масалан, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиб олиш баҳосида қўшилган қиймат солиғи мавжуд эмас. Шунингдек, барча товарлар ҳам акцизоси товарлари бўлавермайди, айрим товарлар эса воситачиларсиз тўғридан-тўғри истеъмолчиларга сотилади.

Хилма-хил бўлишига қарамасдан, бозор баҳолари эркин иқтисодиётда талаб ва таклифга мувофиқ равишда ўрнатилади. Ҳукуматнинг баҳоларни шакллантириш тизимига аралашуви (бундай дейилганда, одатда, товарларга баҳоларни шакллантириш жараёни ва баҳолар тизими тушунилади), жаҳон амалиётининг кўрсатишича, кўпчилик ҳолларда, иқтисодий вазиятни мураккаблаштиради. Бунинг сабаби шундаки, давлат органлари, одатда, ўзларининг бизнесга иштирок этишлари натижасида қўшимча харажатларни вужудга келтиради.

Баҳоларни аниқлашнинг турли-туман концепциялари мавжуд. Уларнинг асосийлари қуйидагилардан иборат:

- соф қиймат асосида баҳоларни аниқлаш (муаллифи Г.С.Струмилин);
- баҳоларни ўрталаштирилган қиймат асосида аниқлаш (Д.Д.Кондратов);
- такрор ишлаб чиқариш баҳолари (В.С.Немчинов);
- объектив асосланган тарзда баҳолаш (Л.С.Канторович);
- охириги харажатларнинг баҳолари (С.С.Шаталин).
- ва бошқалар.

Баҳони ҳисоблаш (аниқлаш)нинг **“ўртача харажатлар ва фойда”** методи ўз асосига ишлаб чиқаришнинг ўртача чиқимлари ва устамасини олади. Бунда баҳо ишлаб чиқариш чиқимлари ва фойданинг йиғиндиси сифатида қаралади. Бу ерда фойданинг қисмлари эса фойдаланилаётган меҳнат ва табиий ресурсларга, капиталга пропорционал равишда аниқланади. Бу методга кўра меҳнатнинг қиймати баҳонинг асоси бўлиб хизмат қилади.

Бундай ёндошув эркин бозор тизими нуктаи-назаридан ўзини оқламайди, чунки кўп ХЮСлар ўз товарларини юқори баҳога эга бўлишга интилиб, харажатлар ва фойда билан баҳоламасдан балки хилма-хил омилларни ҳисобга олган ҳолда баҳолайди. Ҳолбуки, амалиётда ана шундай бўлиши мумкин экан. Ҳар ҳолда буни неоклассиклар тасдиқлайди. Уларнинг қарашларича, неъматларни ишлаб чиқариш ва реализация қилиш харажатлари шу маҳсулотни сотиб олиш кераклиги ёки йўқлиги хусусидаги истеъмолчининг тегишли қарори билан ҳеч қандай умумийлик томони йўқ. Бу жойда уни ҳақиқатдан ҳам ташвишга соладиган нарсани истеъмолдаги оптималлиликдир. Агар у шу товарни ўз эҳтиёжларини қондириш учун юқори сифатли деб эътироф эса, баҳоларни қоплашга мўлжалланган харажатларни (бу ерда яна шу нарсани ҳам ҳисобга

олиш керакки, у ўзининг иш ҳақиға бу маҳсулотдан ташқари яна бошқа бир қанча маҳсулотларни ҳам сотиб олиши керак) асосли деб ҳисобласа, у ҳолда у шу маҳсулот ўзида мужассам этган фойдалиликка (нафтилиikka) асосланган ҳолда қарор қабул қилади. Товарда мужассамланган фойдалилик (нафтилиик)ни эса ҳеч қачон шу маҳсулотни ишлаб чиқариш қийматиға тенглаштириб бўлмайди. Шунинг учун ҳам баҳоларни шакллантиришнинг иккинчи методини **“бозор нимани кўрсаца”**, деб характерлаш қабул қилинган.

Баҳони **зарарсизлик ва мақсадли фойдани таъминлаш** асосида ҳисоблаш методи ҳам маълум. Унинг асосида зарарсизлик графиги ёки кутилаётган фойдани таъминлашнинг тижорий бизнес-режалаштириш ётади. Айри ҳолларда баҳо **чиқариладиган товарнинг уникаллиги (антиқалиги)** асосида ўрнатилади. Бу ерда баҳо ўрнатилаётган пайтда нафақат ишлаб чиқариш чиқимлари, балки товарнинг сотиб олувчи учун кадр-қиммати ҳам инобатға олинади.

Кўпчилик ҳолларда баҳолар **прейскурант баҳолар** асосида аниқланади. Бундай методни амалға ошириш жараёнида савдолашиш имконияти мавжуд бўлади. Индивидуал сотиб олувчилар учун бунинг аҳамияти камроқ бўлса-да, улгуржи сотиб олувчилар учун бу нарса катта аҳамиятға эға бўлиб, баҳоларнинг умумий даражасиға ўз таъсирини, албатта, кўрсатади.

Баҳони аниқлашнинг **рақобат савдолари орқали** методи ХЮСларнинг пудрат учун курашуви шароитида қўлланилади. Бунда ХЮС рақобатчиларнинг кутилаётган баҳо таклифларини ҳисобға олади. У ўзининг олдиға шартномани қўлға киритишни мақсад қилиб қўйган экан, бошқа рақобатчиларға нисбатан пастроқ бўлган баҳони сўрайди.

Баҳони ўрнатиш (белгилаш, аниқлаш) жараёнида фақат иқтисодий моментларни эмас, балки психологик моментларни ҳам инобатға олмоқ лозим. Баҳоларни шакллантириш борасидаги давлатнинг тартибға келтирувчи ролини, даромадлардан олинадиган солиқлар ва яна кўп нарсаларни ҳам унутмаслик керак. Шунингдек, баҳоларни шакллантиришнинг тармоқ хусусиятларини ҳисобға олиш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Қишлоқ хўжалигида, масалан, баҳоларнинг, минимум деганда, қуйидаги уч йўналиши ривожланади:

- марказлаштирилган йўналиш (маҳсулотлар муҳим турларининг чекланган доирасиға мўлжалланган);
- улгуржи-шартномавий йўналиш (ишлаб чиқаришға мўлжалланган товарларни ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи ХЮСлар ўртасида);
- ишлаб чиқарувчилар ва савдоға ўртасидаги йўналиш (халқ истеъмоли ностеъмол товарлари ва кооперацияға тайёрлашларға мўлжалланган).

Юқоридагилардан ташқари, бошқа барча товарларға ва шунингдек, ўз савдо тармоғи маҳсулотлари учун алоҳида хўжаликлар томонидан баҳони мустақил равишда ўрнатиш ҳоллари ҳам мавжуд.

Яхлит олинганда бозор иқтисодиётида бозор баҳоларини шакллантиришнинг умумий белгилари бозорнинг турли соҳаларида баҳоларнинг турли-туман кўринишларини қўллаш орқали амалға оширилади. Рақобатнинг эркинлик даражаси ва баҳоларни шакллантиришға (булар

бозорлар типини классификация қилишда асосий сезон сифатида майдонга чиқади) боғлиқ равишда бозорлар қуйидаги тўрт асосий типларга ажратилади:

- **эркин** (соф, ёки такомиллашган) **рақобат**. У баҳоларни аниқлашда эркин мусобақалашининг мавжудлиги билан характерланади;

- **монополистик рақобат**. Бунда тўлиқ алмаштирилиши мумкин бўлмаган хилма-хил товарлар гуруҳини ишлаб чиқарувчи ХЮСларнинг мусобақалашини амалга оширилади;

- **олигополистик рақобат**. Бу кўп бўлмаган ишлаб чиқарувчилар рақобат бозоридан иборат;

- **монополистик бозор**. Бундай бозор товарларнинг баҳосини ўрнатишда бир хўжалик субъекти ҳукмронлик қиладиган бозордир.

Бозор иқтисодиётида маркетинг-баҳо стратегиясининг молиявий жиҳатлари шакллантириш шакл ва шароитларининг кўп турлилиги билан характерланади. Бу ўз товарини реализация қилувчи хўжалик юритувчи субъектлар иқтисодий нуктаи-назардан нимадан иборат эканлигига ва турли бозорларда шу товарларни истеъмол қилиш имкониятининг қандайлигига боғлиқ.

Баҳоларни шакллантиришнинг у ёки бу стратегияси, ёки уларнинг турли комбинацияларини қўллаш товарларни реализация қилувчиларнинг эгаларига (мулкдорларига) кўзда тутилган пул тушумларига эга бўлишни ва шу асосда зарурий молиявий фондларни муваффақиятли шакллантиришга имкон беради.

Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

- Баҳо деб нимага айтилади?
- Бозор иқтисодиёти шароитида баҳонинг асоси сифатида нима майдонга чиқади?
 - Баҳо қандай функцияларни бажаради?
 - Баҳонинг ўлчов(чилик) функциясининг мазмуни нимадан иборат?
 - Баҳо ҳисоб-назорат функциясининг асосий вазифалари нималардан иборат?
 - Баҳонинг тақсимлаш функцияси нималар билан характерланади?
 - Баҳонинг тартибга солиш функциясига тегишли бўлган характерли белгилар нималардан иборат?
 - Қандай ҳолатларда баҳо ижтимоий функцияни бажаради?
 - Айланмага хизмат қилиш характери бўйича баҳолар қандай фарқланади?
 - Улгуржи баҳо деб нимага айтилади?
 - Қандай баҳо чакана баҳо дейилади?
 - Қай ҳолларда сотиб олиш баҳолари қўлланилади?
 - Бозор тури (кўриниши)га боғлиқ равишда баҳоларнинг қандай турлари мавжуд?
 - Қандай баҳоларга аукцион баҳолар дейилади?

- Баҳоларни қимматли шакллантириш баҳоларни қандай ўрнатилишини тақоза этади?

4-мавзу: Суғурта ташктилотлари молияси.

1-маъруза: Суғуртанинг иқтисодий моҳияти, турлари.

Режа:

- 4.1. Суғуртанинг иқтисодий моҳияти.
- 4.2. Суғуртанинг ривожланиш босқичлари.
- 4.3. Суғуртанинг ҳуқуқий асослари .

4.1. Суғуртанинг иқтисодий моҳияти.

Суғурта фуқаролар ва корхоналарнинг мулкӣ ва шахсий номулкӣ манфаатларини ҳимоя этувчи самарали восита сифатида инсоният тараққиётининг барча босқичларида мавжуд бўлган. Бизгача етиб келган манбаларга қараганда, дастлабки суғурта шартномалари бундан VI-VII аср муқаддам Византия ерларида пайдо бўлган. Баъзи олимлар, хусусан, проф. Ҳ.Р. Собиров суғуртанинг вужудга келиши билан боғлиқ муаммога ўз муносабатини билдириб шундай деб ёзади: “Суғурта тушунчаси пул ва кредит тушунчаларидан олдин шакллана бошлаган. Дастлабки жамоа тузуми даврида ҳар бир оила ҳаёт учун энг зарур озиқ-овқат захираларини ғамлаш заруриятини тушуна бошлаганда, захиралар етарли бўлмаса ёки бирор ҳодиса туфайли қўшимча моддий неъматларга эҳтиёж сезилса, қўшнилардан қарз олинган, бузилган иморатлар ҳашар йўли билан тикланган”. Тўғри, суғурта ҳимоя воситаси сифатида пул ва кредит тушунчаларидан олдин пайдо бўлиши мумкин. Суғурта захиралари натура шаклида шаклланган. Бу анча қийинчиликларни келтириб чиқарган. Чунки, захираларни натура шаклида жамғариш уларни узоқ муддат сақлаш имкониятини бермаган. Товар-пул муносабатларининг пайдо бўлиши суғурта захираларини пул кўринишида шакллантиришга замин яратган.

Маълумки, пулнинг асосий функцияларидан бири тўлов вазифасини бажаришидир. Пулнинг пайдо бўлиши муносабати билан суғурта захирасига йиғиладиган суғурта мукофотлари пул кўринишида тўланадиган бўлган. Ҳозирги кунда суғурта захираларини фақат пул кўринишида шакллантирилиши қонунда белгилаб қўйилган. Суғурта мукофотлари ҳам пул кўринишида тўланади.

Суғурта мустақил иқтисодий категория сифатида пул муносабатлари тизимида муҳим ўрин тутаяди. У молия, кредит каби иқтисодий категориялар билан ҳамбарчас боғлиқдир. Молия ялпи ички маҳсулотни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш натижасида вужудга келадиган мақсадли пул фондларининг шаклланиши ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ пул муносабатларини

ифодаласа, кредит аҳоли, корхона ва ташкилотлар ихтиёридаги вақтинча бўш турган маблағларни жалб этиш ва ундан фойдаланиш билан боғлиқ пул муносабатлари йиғиндисидир. Суғурта олдиндан кўриб бўлмайдиган табиий ва бошқа ходисалар рўй бериши натижасида кўриладиган зарарларни қоплаш билан боғлиқ мақсадли пул фондларини шаклланиши ва ундан фойдаланиш бўйича пул муносабатлари йиғиндисидир.

Илмий ва иқтисодий адабиётларда суғуртанинг иқтисодий моҳиятини ёритишда турлича ёндашувлар мавжудлигини кўриш мумкин. Масалан, проф. Собиров Ҳ.Р тушунчасига қуйидагича таъриф беради: “кўпчилик адабиётларда суғурта сўзи хавф-хатар, дахшат, ваҳима маъносида ишлатилади, чунки кўрсатилган табиий офатлар ва бахтсиз ходисалар натижасида жамият ҳаётига моддий зарар етказилади. Лекин суғурта деганда ана шу руҳий ҳолатлар эмас, балки булар орасида вужудга келган ва пайдо бўлиши мумкин бўлган фавқулодда зарарлар ва уларни кучини қирқишга қаратилган тадбирлар, зарар натижасида вужудга келган камомаднинг ўрнини тўлдириш, бу йўналишда юзага келадиган суғурталовчи ташкилотлар ва суғурталанувчилар ўртасидаги муносабатлар кўзда тутилади”. Фикримизча, бу ерда келтирилган таъриф суғуртанинг иқтисодий моҳиятини тўлиқ очиб беролмайди. Бунинг устига профессор Собиров Ҳ.Р томонидан юқорида берилган таъриф узундан-узоқ бўлиб, суғуртанинг моҳиятини тезда илғаб олишни қийинлаштиради. 2002 йилнинг 5 апрелида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қабул қилган “Суғурта фаолияти тўғрисида” ги қонуннинг 3-моддасида шундай дейилади: “Суғурта деганда юридик ёки жисмоний шахслар тўлайдиган суғурта мукофотларидан шакллантириладиган пул фондлари ҳисобидан муайян воқеа (суғурта ходисаси) юз берганда ушбу шахсларга суғурта шартномасига мувофиқ суғурта товонини (суғурта пулини) тўлаш йўли билан уларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш тушунилади”. Суғурта тушунчасига берилган бу таъриф россиялик иқтисодчи, профессор Б.Ю.Сербиновский берган таърифга яқиндир: “суғурта юридик ва жисмоний шахслар тўлайдиган суғурта бадаллари (мукофотлари)дан шаклланадиган пул фондлари ҳисобидан муайян воқеа (суғурта ходисаси) рўй берганда ушбу шахсларнинг мулкӣ манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича муносабатлар тизимидир”. Аммо шуни ёддан чиқармаслик зарурки, суғурта нафақат юридик ёки жисмоний шахсларнинг мулкӣ манфаатларини ҳимоя этувчи восита, балки жисмоний шахсларнинг ҳаётига, соғлигига бахтсиз ходисалар содир бўлиши натижасида шикаст етказилганда, уларга суғурта суммаларини бериш йўли билан ҳимоя этувчи воситадир. Шу боис, профессор Сербиновский Б.Ю берган таърифни ҳам тўлиқ деб бўлмайди. Яна бир иқтисодчи олима Н.В.Бендина суғуртанинг иқтисодий моҳиятини очиб бериш мақсадида қуйидагиларни таъкидлайди: “юридик ва жисмоний шахслар зарар кўрганда кўрилган зарарни кўпчилик шахслар ўртасида тақсимлаш орқали уни қоплаш усулидир”. Ушбу олиманинг фикри эътиборни ўзига тортишини эътироф этиш жоиз. Дарҳақиқат, суғурта фонди кўпчилик жисмоний ва юридик шахсларнинг тўлайдиган суғурта мукофотлари ҳисобига шаклланиб, ушбу фондни шакллантиришда иштирок этган

шахсларнинг мулкӣ манфаатларига табиӣ ҳодисалар натижасида зарар етганда, ушбу фонддан суғурта қопламаси берилади. Яна бир марта таъкидлаш лозимки, у фақат шу фондни ташкил этишда қатнашган шахсларгагина берилади. Яъни, бир шахс кўрган зарар кўпчилик ўртасида тақсимланади. Шу маънода, Н.В.Бендина томонидан берилган таъриф суғуртанинг иқтисодӣ моҳиятини қисман ёритиб бера олади. Бунга ўхшаш таърифларни кўплаб келтириш мумкин. Суғуртанинг иқтисодӣ моҳиятини теран англаш учун суғуртани иқтисодӣ категория сифатидаги фундаментал принципларини билиш муҳим аҳамиятга эга. Суғурта иқтисодӣ категория сифатида қуйидаги принципларга асосланади:

а) суғурта рискининг мавжудлиги. Риск бўлмаса, суғурталашга ҳожат қолмайди. Риск – суғуртавий пул муносабатларининг асосини ташкил этади. Хўжалик юритувчи субъектларнинг ва фуқароларнинг ҳаётига турли рисклар доимо таъсир кўрсатиб турадики, бу ўз навбатида ушбу рискларни рўй бериши натижасида юзага келадиган, эҳтимол тутилган зарарлардан ҳимояланиш заруриятини келтириб чиқаради. Рискларнинг юз бериши тасодифийлик характериға эга ва у инсон онгига боғлиқ бўлмайди.

б) суғурта муносабатларининг қайта тақсимлаш характериға эғалиги. Гап шундаки, суғуртанинг иқтисодӣ категорияси ёрдамида корхоналар ва аҳоли даромадларининг бир қисми қайта тақсимланади. Молия категориясидан фарқли ўлароқ, суғурта ялпи ички маҳсулотни бирламчи тақсимланишида иштирок этмайди, балки иккиламчи тақсимланишида иштирок этади. Корхоналар ва аҳоли даромадлари бир қисмини қайта тақсимланиши натижасида қатъий мақсадли йўналишда фойдаланиладиган суғурта фонди шаклланади. Бу хусусият суғуртани молия категорияси тушунчасига мос келишини билдиради.

в) зарарларни муайян макон ва замонда тақсимланиши. Зарарларни ҳудудлараро тақсимлаш объектларни суғуртага олиш етарли даражада қамраб олинганда рўй беради. Зарарларни маълум бир вақтда тақсимлаш суғурта ҳодисаларнинг нотекис содир бўлиши билан изоҳланади. Ҳақиқатан ҳам бир пайтда барча объектларни ўз ичига қамраб олган суғурта ҳодисаси юз бериши амри маҳол. Тажрибанинг кўрсатишича, суғурта ҳодисалари муайян бир даврда рўй бермаслиги, аммо бошқа йили рўй бериши мумкин. Шунинг учун, суғурта ташкилотлари ўз зиммаларига олинган мажбуриятларни бажариш мақсадида етарли миқдорда суғурта фондига эга бўлиши даркор.

г) суғурта мукофотларининг қайтарилиш характериға эғалиги. Суғурта мукофотлари ҳисобидан шаклланган суғурта фондидаги маблағлар фақат суғурта ҳодисаси рўй берганда суғурталанувчига қайтарилиб берилади. Суғуртанинг иқтисодӣ моҳиятини англаувчи бу принцип суғуртани иқтисодӣ категория сифатида кредит тушунчасига яқинлаштиради. Кредитнинг асосий принципларидан бири ажратилган кредитларнинг ўз вақтида банкка қайтарилишидир.

Юқорида баён этилган принциплар жамламаси суғуртанинг иқтисодӣ категория сифатидаги моҳиятини очиб беради.

Суғуртанинг иқтисодӣ табиати унинг функцияларида ўз аксини топади. Молия, кредит каби иқтисодӣ категориялар билан бир қаторда суғурта ҳам

бир қатор функцияларни бажаради. Таъкидлаш лозимки, иқтисодий адабиётларда суғуртанинг функциялари бир неча кўринишда талқин этилади. Масалан, профессор В.М.Родионова раҳбарлигида chop этилган “Финансы” ўқув қўлланмасида суғурта иккита функцияни бажариши кўрсатиб ўтилган. Бу функциялар қуйидагилардан иборат: қайта тақсимлаш ва назорат функцияси. Проф. Ҳ.Р.Собиров суғурта қуйидаги функцияларни бажаришини қайд этади: “хавф-хатар, огоҳлантириш, инвестиция, омонат, ахборот”.

Кўриниб турибдики, проф.Ҳ.Р.Собиров суғуртанинг 5 та функцияга эгаллигини қайд этади. Лекин бу фикрга тўлиқ қўшилиш қийин. Чунки, бу функцияларнинг баъзилари тегишли баҳс-мунозарани талаб этади. Хусусан, суғуртанинг инвестиция функцияси. Инвестиция суғурта ташкилотлари учун функция эмас, балки асосий суғурта фаолиятига қўшимча равишда амалга ошириладиган фаолиятдир. Инвестициясиз ҳам суғурта ташкилотлари фаолият кўрсатишлари мумкин. Аммо, суғурта ташкилотлари вақтинча бўш турган маблағларини инвестиция қилиш орқали қўшимча даромад олади. Функция доимийлик характериға эға ва у ўзгармасдир. Собик совет ҳокимияти даврида давлат суғурта органларининг маблағлари инвестиция қилинмас эди. Бозор муносабатларига ўтиш туфайли суғурта ташкилотларида инвестиция фаолияти билан шуғулланишға имконият туғилди. Шунинг учун инвестицияни суғуртанинг функцияси бўла олмайди, деб тасдиқлаш мумкин.

Айни шундай фикрларни ахборот функцияси ҳақида ҳам гапириш ўринлидир. Суғурталанувчиларға суғурта ташкилотлари ҳақида маълумот бериш бу суғуртанинг ахборот функцияси мавжудлигини англатмайди. Суғурта ташкилотларининг тижорат сириға кирувчи маълумотлари умуман ахборот сифатида берилмайди. Суғуртаға ахборот функцияси хослиги унчалик ҳам ўз исботини топмаган.

Суғурта қуйидаги функцияларни бажаради:

- суғурта фондини ташкил этиш билан боғлиқ функция.
- суғурта фондидан фойдаланиш билан боғлиқ функция.
- назорат функцияси.

Юқорида қайд этилган функциялар суғурта фаолиятида доимий ҳисобланади ва ҳар қандай шароитда ўзгармасдир. Суғурта фаолиятини амалга ошириш учун, албатта, суғурта ташкилотида етарли миқдорда пул маблағлари фонди бўлиши лозим. Агар, суғурталовчи пул фондини, яъни суғурта фондини ташкил этмаса, унинг молиявий аҳволи мураккаблашиши тайин. Ташкил этилган суғурта фондининг маблағлари қатъий мақсадли характерға эға бўлиб, суғурта ҳодисалари рўй берганда қоплама бериш учунгина ишлатилади. Суғурта фондининг маблағларини махсус ваколатли давлат органи белгилаган тартибда ва шартларда инвестиция қилишдан ташқари бошқа мақсадларда ишлатиш ман этилади. Суғурта фонди маблағлари давлат томонидан олиб қўйилиши ва солиққа тортилиши мумкин эмас.

Суғурта ихтиёрий ва мажбурий шаклларда амалга оширилади. Ихтиёрий суғурта турлари бўйича хизматлар жисмоний ва юридик шахсларға, уларнинг розилиги билан кўрсатилади. Ихтиёрий суғурта турларига юридик ва жисмоний

шахсларнинг мол-мулки суғуртаси, транспорт воситалари суғуртаси, ҳаёт суғуртаси, молиявий ва тадбиркорлик рисклари суғуртасини мисол тариқасида келтириш мумкин. Ихтиёрий суғуртадан фарқли равишда мажбурий суғурта қонунчилик ҳужжатларига асосан ўтказилади ва бунда кўрсатилган юридик ҳамда жисмоний шахсларнинг манфаати уларнинг ирода-сидан қатъи назар, мажбурий суғурта қилинади. Масалан, транспорт воситалари эгаларининг фуқаролик жавобгарлиги суғуртаси мажбурий шаклда амалга оширилади. Бундан ташқари, умумий фойдаланишдаги ҳаво, темир йўл, автомобиль транспортидаги йўловчилар ҳам мажбурий суғурта қилинади. Шу ерда алоҳида таъкидлаш зарурки, мажбурий суғурта турлари билан бир қаторда мажбурий давлат суғурта турлари ҳам мавжуд. Жумладан, Ички ишлар вазирлиги, Мудофаа вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати, Фавқулодда вазиятлар вазирлиги, Давлат божхона кўмитаси ҳарбий хизматчилари бахтсиз ҳодисалардан суғурта қилинадилар. Шунингдек, Давлат солиқ органлари ходимлари ҳам мажбурий давлат суғуртасига олинади. Мажбурий давлат суғуртаси бўйича суғурта хизмат ҳақлари – суғурта мукофотлари Давлат бюджети маблағлари ҳисобидан амалга оширилади.

Суғуртанинг иқтисодий моҳияти ҳақида фикр юритар эканмиз, суғуртанинг мақсад ва вазифалари мустақиллик йилларида том маънода ўзгарганлигини таъкидлаш жоиз. 2008 йилнинг 1 январь ҳолатига Ўзбекистонда 26 та суғурта ташкилоти фаолият кўрсатаяпти. Эътироф этиш жоизки, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 31 январдаги “Суғурта бозорини янада эркинлаштириш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармониға муво-фиқ, мулк шаклидан қатъи назар, ҳамма суғурта ташкилотлари, 2002 йилнинг 1 февралидан бошлаб 3 йил муддатга даромад (фойда) солиғини тўлашдан озод этилди. Фармонда кўрсатилганидек, солиққа тортишдан бўшаб қолган пул маблағлари биринчи навбатда суғурта ташкилотларини моддий-техника базасини мустаҳкамлашга сарфланган. Шунингдек, ушбу пул маблағлари минтақаларда суғурта агентликлари тармоқларини кенгайтиришга, кадрларни тайёрлаш ва малакасини оширишга йўналтирилган. Шундай йул тутилиши мамлакат суғурта бозорининг ривожланишига катта имкониятлар яратди.

4.2. Суғуртанинг ривожланиш босқичлари

Суғурта кишилиқ жамиятининг турли босқичларида мавжуд бўлган ва узоқ тарихга эга. Суғурта инсоният ва унинг мол-мулкни ишончли ҳимоялашнинг муҳим воситаси сифатида ўз ривожланиш тарихида икки босқични бошидан кечирган.

1. Тижоратга асосланмаган суғурта.
2. Тижоратга асосланган суғурта.

Тижоратга асосланмаган суғурта ибтидоий жамоа, кулдорлик ва феодал жамиятларига хос бўлиб, унда суғурталовчилар иттифоқи ўз олдига фойда олишни мақсад қилиб қўйишмаган.

Ибтидоий жамоа тузумида қабила шаклида турмуш кечирган инсонлар курғоқчилик ва бошқа табиий офатлардан сақланиш учун озиқ-овқат, сув захираларини шакллан-тирганлар. Кейинчалик, қўл меҳнатининг такомиллашиши ва ишлаб чиқариш жараёнида асбоб-ускуналардан фойдаланиш (техник, ижтимоий хавф-хатарлар) ва аста-секинлик билан табиий бойликларни саноат усулида ўзлаштирилиши қўшимча хавф-хатарларни: ишлаб чиқариш, техник омиллар-ни пайдо бўлишига олиб келди.

Дастлаб, инсонлар турли табиий офатлар ва бошқа олдиндан кўриб бўлмайдиган ҳодисалар рўй беришини олдини олиш мақсадида худоларга сиғинишган. Стихияли ҳодисаларнинг рўй бериши, бу табиий ҳол эканлигини англаган инсонлар қулдорлик давридаёқ, ёнғин, курғоқчиликдан сақланиш учун натура шаклидаги суғурта фондларини ташкил этишган.

Тарихий ҳужжатларга кўра, нотижорат суғуртанинг дастлабки шакллари, эрамиздан 2000 йил олдин Вавилон подшоҳи Хаммурапи қонунларида, шунингдек, Форс кўрфази, Қадимги Греция ва Миср, Қадимги Римдаги савдогарларнинг ўзаро тузган битимларида ўз аксини топган. Бу битим шартларига мувофиқ, умумий карвон сафида савдо қилувчи савдогарлардан бирортаси стихияли ҳодисалар ёки қа-роқчилар ҳужуми оқибатида зарар кўрса, бу зарарлар бошқа савдогарлар томонидан қопланиши белгиланган. Бу даврларда махсус суғурта ташкилотлари бўлмаган ва суғурта бадаллари тўланмаган.

Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш натижасида суғуртанинг мазмуни такомиллашиб, унинг янги турлари пайдо бўлган. Хусусан, Қадимги Римда касбий (савдогарлар, хунармандлар, ҳарбийлар) ва диний белгиларга кўра, ўз уставларига эга бўлган коллегия, иттифоқлар бўлган. Коллегия ёки иттифоқ аъзолари суғурта бадалларини тўлашган ҳамда Уставда қайд этилган шартларда кўрилган зарарни қоплаш учун қопламалар олиш ҳуқуқига эга бўлган. Қадимги Римда эрамиздан 133 йил олдин Ланувийлар коллегияси ташкил топ-ган ва фаолият юритган.

Ланувийлар Уставига мувофиқ, унга аъзо бўладиган шахслар 100 систерн миқдорида кириш бадалини тўлашган. Ойлик бадал суммаси – 5 ассани ташкил этган. Мабодо, коллегия аъзоси вафот этса, унинг меросхўрига 300 систерн ажратилган. Агар, коллегия аъзоси ўзини-ўзи ўлдирса ёки вафот этиш арафасида ойлик бадаллар тўлаш муддати 6-10 ой чўзилган бўлса, бундай ҳолатда унинг меросхўрларига суғурта суммаси тўланмаган.

Қадимги Римда нотижорат суғуртанинг ривожланганлигига яна бир мисол келтириш мумкин. Ҳарбий коллегияга аъзо бўлган шахслар кассага 750 динарий (1 динарий 4 систерн) тўлашган. Бу бадал бир маротаба тўлиқ тўланмасдан, ой-ой тўланишига рухсат этилган. Тўланган бадал эвазига, коллегия аъзоси хизмат юзасидан кўтарилса, унга 500 динарий; бошқа легионга ўтказилганда 500 динарий; вафот этса, унинг меросхўрига 500 динарий тўланган.

Х-ХІІІ асрларда суғурта гильдия ва цехлар томонидан амалга оширила бошланди. Масалан, Х асрда Англияда гильдия аъзоларига тегишли ўғирланган ҳайвонларни қоплаш учун англосаксония Гильдияси ташкил этилган. ХІ асрда

Данияда гильдия аъзолари, улардан қайси бири кема авариясига учраса ёки асирга тушса, унга умумий касса ҳисобидан зарар қопланган ёки асирдан қутқариш учун сотиб олинган. Кейинчалик гильдия суғуртаси ҳимоя қилувчи ва касбий гильдияларга бўлинишган. Ҳимоя қилувчи гильдиялар ўз аъзоларининг мол-мулкини турли хавф-хатарлардан ҳимоя қилишган.

Ҳунармандчилик билан шуғулланувчи шахслар цехларга бирлашишган. Цех ўз аъзоларига бахтсиз ҳодисалар рўй берганда, қарилик туфайли меҳнат қобилиятини йўқотганда ва вафот этганда ёрдам кўрсатган. Цех ҳалок бўлган аъзосининг оиласини боқиш мажбуриятини олган.

Нотижорат шаклдаги суғурта Қадимги Русда ҳам мавжуд бўлган. Жумладан, агар округ ҳудудида ўлим ҳодисаси рўй бериб, қотил аниқланмаса: князлик эркаги учун - 80 гривен (1 гривен - 409,536 гр. оғирликка эга кумуш қўйилмаса), оддий фуқаро учун эса - 40 гривен қоплама тўланган.

1. Европада тижорат суғуртаси пайдо бўлишининг биринчи босқичлари (XV-XVI аср охири).

2. Тижорат суғуртаси ривожланишининг иккинчи босқичи (XVI аср охири - XX аср охири).

3. Тижорат суғуртасининг учинчи босқичи (XX асрнинг охири - XX асрнинг ўрталари).

Тижорат суғуртаси пайдо бўлишининг биринчи босқичида суғурта хизмати олди-сотди объектига айланди; иккинчидан, суғурта фаолияти шаклланаётган бозор ҳўжалигининг муҳим тармоғига айланди; учинчидан, суғурта битимлари шартнома асосида тузиладиган бўлди.

XV асрда Италияда, суғурта операцияларини амалга ошириш орқали фойда олиш, денгиз орқали юк ташиш амалиётида жорий этилган. Ўша даврда Ўрта ер денгизи орқали юкларни ташишда Италия устун мавқега эга бўлган. Денгиз суғуртаси ривожланганлигини, 1393 йилда биргина нотариус орқали бир ҳафтада 80 та суғурта шартномаси тузилганлиги билан тушунтириш мумкин.

Бу даврларда денгиз суғуртаси Испания ва Португалияда ҳам тараққий эта бошлаган. Биринчи суғурта полиси 1347 йилда Барселонада берилган. 1468 йилда денгиз суғуртаси бўйича Венеция кодекси яратилади.

Кейинчалик, XVI асрга келиб денгиз суғуртаси бўйича хизмат кўрсатиш Англияга кўчади. 1601 йилда бу ерда денгиз суғуртасида юзага келадиган низоларни кўриб чиқадиган судлар ташкил этилган. XVI асрда саноат ишлаб чиқаришининг мануфактура шакли ўз ўрнини фабрика шаклига берди. Бу, ўз навбатида, суғурта янада ри-вожланиши учун катта имкониятлар яратди.

Тижорат суғуртаси шаклланишининг иккинчи босқичида мулк суғуртасининг бир шакли сифатида денгиз суғуртаси асосий тур сифатида ўз мавқеини сақлаб қолди.

Денгиз суғуртаси бўйича дастлабки жамият 1668 йилда Францияда ташкил этилган. XVI аср охирларида Лондонда хусусий суғурталовчиларнинг уюшмаси ташкил этилган. 1871 йилгача ушбу уюшма “Лондон ллойди” номи билан фаолият кўрсатиб келган. Германиядаги дастлабки суғурта жамиятлари 1765 йилда Гамбург ва Берлинда тузилган.

Денгиз суғуртасини пайдо бўлиши ва ривожланишига стихияли ҳодисалар, қурғоқчилик таъсир кўрсатган бўлса, Европа мамлакатларидаги урбанизация мулк суғуртасининг бошқа турларини вужудга келишига олиб келган. 1666 йилда Лондонда катта ёнғин бўлган ва натижада 70,0 минг киши ҳалок бўлган. Бу Европада ёнғиндан суғурталашни пайдо бўлишига шароит яратган. Англияда кўплаб ёнғиндан суғурталаш билан шуғулланувчи жамиятлар барпо этилган.

Германияда дастлабки ёнғиндан суғурталаш бўйича акциядорлик суғурта жамияти 1812 йилда тузилган.

Ҳаётнинг суғуртаси бўйича биринчи суғурта жамияти “Экви-тебл” номи билан 1762 йилда ташкил этилган. 1830 йилга келиб, Англияда ҳаёт суғуртаси бўйича 35 та йирик жамиятлар фаолият кўрсатган. Ҳаётни суғурталаш бўйича дастлабки акциядорлик суғурта жамиятлари 1787 йилда Францияда ташкил этилган. Германияда эса 1806 йилга келиб, ҳаёт суғуртаси бўйича акциядорлик жамияти тузилган.

XVI аср охири ва XX асрнинг бошларига келиб саноат ишлаб чиқарилишининг ривожланиши мулкӣ ва шахсий суғуртанинг тараққий этишини анча тезлаштирди. XX аср охирларида саноат соҳасидаги туб ўзгаришлар, хусусан, ишлаб чиқаришда илмий-техника ютуқларидан, электр энергиясидан кенг фойдаланиш технологик характердаги рискларни келтириб чиқарди.

1776 йили Россияда Давлат банки ҳузурида суғурта экспедицияси ташкил этилган.

1800 йилда Император фармони билан кема ва товарларни суғурталаш бўйича суғурта жамияти ташкил этилди, бироқ унинг мижозлари бўлмаганлиги учун тугатилган. Бу суғурта жамиятини қўллаб-қувватлаш учун Россия ҳукумати унга энг асосий губерналарда суғурта ишини мутлақ амалга ошириш учун 20 йил муддатга ҳуқуқ берган.

1835 йилда иккинчи ёнғиндан суғурталаш бўйича жамият тузилган. 1890-1900 йилларга келиб, ўзаро суғурталаш бўйича шаҳар жамиятлари бўлган ва ривожланган. 1909 йилда маркази Петербург шаҳрида бўлган ўзаро суғурталаш жамиятларининг Россия иттифоқи ташкил этилиб, 1914 йилда унинг таркибида 300 га яқин суғурта ташкилоти бўлган. 1894 йилда Россия Ички ишлар вазирлигига суғурта жамиятлари устидан назорат олиб бориш юклатилади. 1917 йилга қадар, Россияда суғурта иши рақобатга асосланган ҳолда ривожланишнинг юқори даражасига эришган эди.

Инсоният тараққиётининг дастлабки босқичларида ҳам суғурта тушунчаси билан боғлиқ муносабатларнинг мавжуд бўлганлиги тарихдан бизга маълум. Ибтидоий жамоа тузумида уруғ ва қабила шаклида ҳаёт кечирган шахслар олдиндан кўриб бўлмайдиган ҳар хил ҳодисалардан сақланиш мақсадида озиқ-овқат захираларини яратганлар. Айримлар эса, содир бўлган сув тошқинлари ва қурғоқчилик каби нохуш ҳодисаларни худонинг қарғиши деб қабул қилганлар. Нима бўлганда ҳам, ўша даврларда кутилмаган ва бехосдан бўладиган, бир сўз билан айтганда, инсон иродасига боғлиқ бўлмаган вақеа-ҳодисалар рўй

берганди кўриладиган зарарларни қоплаш учун захираларни ташкил этганликлари, шубҳасиз.

Инсоният цивилизацияси бошланган даврдан то бугунги кунгача бир неча минг йиллар ўтди. Аммо, суғуртанинг фундаментал, илмий асосланган принципларидан бири бўлган турли ҳодисалар рўй бериши натижасида кўрилган зарарларни қоплаш мақсадида захираларнинг шакллантирилиши бугунги кунда ҳам сақланиб қолган. Бу, ўз навбатида, бизга суғурта муносабатлари кўп минг йиллик тарихга эга деб таъкидлашимиз учун асос бўлади.

Кўпчилик мутахассислар, жумладан мана шу соҳага яқин баъзи мутахассисларимиз суғуртани ҳимоя воситаси сифатида тушунишади. Ҳақиқатан ҳам шундайми? Суғуртани, фақат фалокат юз бериши натижасида кўрилган зарарни қоплаш нуқтаи назаридан ҳимоя воситаси деб талқин этиш унчалик ҳам тўғри эмас. Бунинг боиси, суғурта хоҳ у корхона, ташкилот бўладими ёки фуқароларми, ҳамма учун ҳимоя воситаси бўла олмайди. Демак, кимлар суғурта ҳимоясида бўлиши мумкин? Фақат шундай юридик ёки жисмоний шахслар суғурта ҳимоясига олиниши мумкинки, улар албатта, суғурта захирасини ташкил этишда иштирок этган бўлиши лозим. Соддароқ қилиб айтганда, фуқаро ёки корхоналар маълум бир ҳақ эвазига суғурта хизматини сотиб оладилар. Улар тўлаган ҳақнинг бир қисми суғурта фаолиятини амалга оширувчи махсус ташкилот – суғурта ташкилоти барпо этадиган захира фондида сақланади. Олдиндан кўриб бўлмайдиган ҳодисалар рўй бериши натижасида кўрилган зиён, шубҳасиз, унинг иштирокида шаклланган суғурта захира фонди ҳисобидан қопланади. Кўриниб турибдики, суғурта ҳимоясига фақат суғурта ташкилоти хизматини сотиб олган шахсларгина муяссар бўлишлари мумкин. Кимки, у юридик ёки жисмоний шахс бўлишидан қатъи назар, суғурта ташкилоти хизмати учун ҳақ тўламаса, яъни суғурта полисини сотиб олмаса, ўз-ўзидан уларга кўрилган зарарларни қоплаш учун маблағ берилмайди.

Суғурта ўзи нима деган саволга жавобан таъкидлаш жоизки, кутилмаган нохуш ҳодисалар рўй бериши натижасида кўрилган зарарни қоплаш учун мақсадли пул захираларини шакллантирилиши ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ иқтисодий муносабатларга суғурта дейилади. Лекин, айтиш керакки айрим суғурта ҳодисаларини рўй бериши олдиндан маълум бўлади. Масалан, фуқароларнинг ҳаётини суғурта қилишда унинг маълум бир ёшга етиши суғурта ҳодисаси сифатида баҳоланади.

Иқтисоди тараққий этган давлатларда суғурта кундалик ҳаётнинг ажралмас бир бўлагига айланганлигини алоҳида қайд этиш лозим. Бугунги кунда АҚШ, Япония ва Европа Иттифоқи давлатларида кўпчилик фуқаролар фақат ўз ҳаётларинигина эмас, балки бутун мол-мулкни, фарзандларини тўлиқ суғурталагани айни ҳақиқатдир. Бу бежиз эмас, албатта. Улар суғуртани «тинч ҳаёт кечириш учун тўлов» деб талқин этишади.

Суғурта ривожланган давлатлар иқтисодиётида муҳим ўрин тутишини қуйидаги рақамлардан ҳам англаб олиш мумкин. Япония ялпи ички маҳсулотида суғурта хизматларининг ҳажми қарийб 12 фоизни ташкил этади.

Кунчиқар мамлакат аҳолисининг ярмидан кўпи ўз ҳаётларини суғурта қилишган.

Суғурта мустақиллик йилларида Ўзбекистонда янги босқичга кўтарилди. Бугунги суғурта бозорида 32 та суғурта ташкилоти 150 дан ортиқ суғурта хизматларини кўрсатишмоқда.

Биринчидан, биз ўз мол-мулкимизни суғурталасак, мабодо суғурталанган мол-мулк бирор олдиндан кўриб бўлмайдиган ҳодисаларни юз бериши натижасида шикастланса, кўрилган зарар миқдори суғурта ташкилоти томонидан қопланади. Демак, ўз мол-мулкни суғурта қилдирган шахс суғурта ташкилоти тўлаган суғурта қопламаси эвазига йўқотилган моддий бойликлар қийматини тиклайди. Агар, суғурталовчи тегишли суғурта қопламасини бермаганида, эҳтимол, зарар кўрган шахс ўз мол-мулки қийматини тиклай олмаслиги мумкин эди.

Иккинчидан, суғурталанган шахсга тўланган суғурта қопламалари ва суммалари солиққа тортилмайди. Бу жуда муҳим. Гапнинг очиғи кўпчилик фуқароларимиз, суғуртанинг мана шу хусусиятидан тўлиқ хабардор эмаслар. Амалдаги солиқ қонунчилиги ҳужжатларига мувофиқ, фуқаролар ва корхоналар оладиган даромадлар белгиланган тартибда даромад (фойда) солиғига тортилиши лозим, улар учун берилган имтиёзлар бундан мустасно. Аммо, суғурта ҳодисалари рўй бериши натижасида кўрилган зарарларни қоплаш учун суғурта ташкилотлари томонидан тўланган пул маблағлари фуқаро ёки корхоналарнинг даромади сифатида баҳоланмайди.

Учинчидан, корхона ва ташкилотларнинг ўз мол-мулки ёки бошқа манфаатларини ихтиёрий суғурта қилиш билан боғлиқ харажатлари даромад (фойда) солиғи базасидан чиқарилади. Алоҳида таъкидлаш керакки, 2002 йилнинг бошларига қадар корхона ва ташкилотлар ўз мол-мулкни ихтиёрий суғурта қилиш бўйича тўлаган суғурта мукофотлари солиққа тортиладиган базага киритилар эди. Бу ҳолат уларни ихтиёрий суғуртага бўлган манфаатдорлигини янада па-сайтирар эди. Мамлакатимиздаги мавжуд корхона ва ташкилотларнинг анчагина қисми суғурта ҳимоясига олинмаганлигининг омилларидан бири ҳам ана шунда.

Тўртинчидан, суғурта қилиш йўли билан тўпланган суғурта мукофотларини катта қисми суғурта захираларида сақланади ва у суғурта ташкилотларини иқтисодиётни турли тармоқларини инвестиция ресурслари билан таъминловчи йирик инвесторга айлантиради. Бир сўз билан айтганда, суғурта ҳимоя воситаси бўлиш билан бирга иқтисодиётни барқарор ривожланишини таъминловчи омиллардан ҳамдир.

Юқорида қайд этилганидек, кутилмаган воқеа-ҳодисаларнинг рўй бериши натижасида кўрилган зарарни қоплаш мақсадида инсонлар ўз ҳаётларини бахтсиз ҳодисалардан, корхона ва ташкилотлар эса табиий ҳамда бошқа хавф-хатарларнинг рўй бериш ҳолатларидан суғурта қилишади.

Умуман, суғуртанинг инсоният ҳаётидаги ва иқтисодиётни узлуксиз ривожланишини таъминлашдаги аҳамияти беқиёс. Бунини эътиборга олиб, мамлакатимизда бозор инфратузилмасининг ушбу бўғинини ривожлантиришга

катта эътибор бериляпти. 2002 йилда суғурта соҳасини ривожлантириш юзасидан давлат даражасида бир қатор чора-тадбирлар белгиланди. Хусусан, 2002 йилнинг 31 январида Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Суғурта бозорини янада эркинлаштириш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармонининг эълон қилиниши суғурта тизимини тараққий эттириш йўлида муҳим қадам бўлди. Мазкур Фармонга мувофиқ, мулк шаклидан қатъи назар барча суғурта ташкилотлари 2002 йилнинг 1 февралидан бошлаб уч йил муддатга даромад (фойда) солиғи тўлашдан озод этилди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Суғурта хизматлари бозорини янада ривожлантириш чо-ра-тадбирлари тўғрисида» 2002 йил 27 ноябрда қабул қилган Қарори соҳани ривожлантиришда катта аҳамият касб этди. 2002 йилнинг 5 апрелида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси «Суғурта фаолияти тўғрисида» янги қонун қабул қилди. Бу қонуннинг қабул қилиниши суғурта муносабатларида иштирок этувчи томонларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини қонуний жиҳатдан ҳимоялашга муҳим ҳисса бўлиб қўшилди. Суғурта соҳасини тартибга солувчи қонунчилик ҳужжати нормалари халқаро стандартларга мувофиқлаштирилди. Жумладан, ривожланган чет эл мамлакатларидагидек, бизда ҳам суғурта хизматлари бозори иккига ажратилди: ҳаётни суғурта қилиш билан боғлиқ хизматлар бозори ва умумий суғурта хизматлари бозори. Ҳа-ётни суғурта қилишга ихтисослашган ташкилотлар умумий суғурта турларини ўтказиш, аксинча, умумий суғурта турларини амалга оширувчи ташкилотлар ҳаётни суғурталаш ҳуқуқига эга бўлмайди. Тўғри, бизда ҳаётни суғурта қилиш, айниқса узок муддатли суғурта турларини ривожлантиришда баъзи муаммолар мавжуд. Бу суғурта турини амалга ошириш учун фуқароларда суғурта ташкилотларига ишонч бўлиши билан бир қаторда етарли миқдорда маблағ ҳам бўлиши зарур. Фақат ҳаёт суғуртаси билан боғлиқ хизматларни кўрсатишда эмас, балки корхона ва ташкилотларнинг мол-мулки ҳамда бошқа ихтиё-рий суғурта турларини ўтказишда ҳам муаммолар мавжуд. Бу муаммоларни ҳал этиш суғурта ташкилотлари ва уларнинг салоҳиятли мижозлари бўлмиш кўп минг сонли аҳоли, юридик шахслар раҳбарларининг ўзаро ҳамкорлигига боғлиқ. Жамиятда аҳоли ва корхона ҳамда ташкилот раҳбарларининг суғуртага бўлган муносабатини тубдан ўзгартириш лозим. Бу, ўз навбатида, суғурта ташкилотлари томонидан фаол тушунтириш, тарғибот ишларини олиб боришни тақозо этади.

4.3. Суғуртанинг ҳуқуқий асослари

Жамиятда фуқаролар ва уларнинг жамоаси ўз фаолиятлари жараёнида бир-бирлари билан тегишли ижтимоий муносабатда бўладилар. Ушбу муносабатларни бир қолипга солиш учун уларни тартибга келтириш яъни фуқаролар ва ташкилотларнинг хатти-ҳаракати доирасини белгилаш зарур. Баён этилганлар тўлалигача суғуртага ҳам тааллуқлидир. Суғурта ижтимоий-иқтисодий қонуният си-фатида ҳуқуқий томондан мустаҳкамланишни талаб

этади. Суғурта фондини ташкил этиш ва ундан фойдаланиш жараёнида пайдо бўладиган муносабатлар ҳукукий тартибга солинади.

Суғурта соҳасида вужудга келадиган ҳукукий муносабатлар фуқаролик-ҳукукий муносабатлар таркибига киради. Бундай муносабатлар фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг ҳукукий ҳолатини, мулк ҳукуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларнинг, шартнома мажбуриятларини, шунингдек, мулкӣ ҳамда шахсий номулкий муносабатларни тартибга солади.

Суғурта соҳасидаги фуқаролик-ҳукукий муносабатлар куйидаги йўналишларда намоён бўлади:

- фуқаролар ва суғурта ташкилотлари ўртасида шаклланадиган фуқаролик-ҳукукий муносабатлар;
- суғурта ташкилотлари ўртасида юзага келадиган ўзаро муносабатлар;
- фуқаролар ва махсус давлат органлари ўртасида пайдо бўладиган фуқаролик-ҳукукий муносабатлар;
- суғурта ташкилотлари ва махсус ваколатли давлат органи ўртасида пайдо бўладиган фуқаролик-ҳукукий муносабатлар.

Фуқаролар ва суғурта ташкилотлари ўртасида пайдо бўладиган фуқаролик-ҳукукий муносабатлар тегишли шартнома қоидаларига асосланади. Бунда бир томондан, суғурта ташкилотининг фуқаро олдида, иккинчи томондан, фуқаронинг суғурта ташкилоти олдидаги бурч ва мажбуриятлари пайдо бўлади. Яъни, тузилган шартномага кўра, фуқаро ўз вақтида суғурта мукофотини тўлаши шарт. Суғурта ходисаси рўй берганда эса, суғурта ташкилоти суғурта шартномасида қайд этилган шарт ва муддатларда суғурта қопламаси (суммасини) фуқарога тўлаб бериши лозим. Кўриниб турибдики, шартнома-фуқаролик-ҳукукий ҳужжат сифатида тарафларнинг ўзаро муносабатини ҳукукий тартибга соляпти.

Суғурта ташкилотларининг бир-бирлари ўртасида пайдо бўладиган фуқаролик-ҳукукий муносабатлари суғурта пули ва қайта суғурта қилиш билан боғлиқ тузилган шартномалар доирасида шаклланади. Амалдаги қонун ҳужжатларига кўра, суғурта ташкилоти молиявий барқарорликни, бинобарин, суғурталанувчилар олдида ўз мажбуриятини бажаришни таъминлаш мақсадида суғурта пулида иштирок этиши ёхуд бошқа суғурта ташкилотлари ёки ихтисослашган қайта суғурта ташкилотлари билан шартномавий муносабатларга кири-ши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 959-моддасида «суғурта шартномаси бўйича суғурталовчи ўз зиммасига олган суғурта товонини ёки суғурта пулини тўлаш хавфи унинг томонидан тўлиқ ёки қисман бошқа суғурталовчида (суғурталовчиларда) у билан тузилган қайта суғурта қилиш шартномаси бўйича суғурталаниши мумкин» деб алоҳида қайд этилган.

Қайта суғурта қилиш шартномасига нисбатан, агар бунда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, Фуқаролик кодексининг тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш борасида қўлланиши лозим бўлган қоидалари татбиқ этилади. Қайта суғурта қилиш шартномасини тузган суғурта шартномаси (асосий

шартнома) бўйича суғурталовчи кейинги шартномада суғурта қилдирувчи ҳисобланади.

Фуқаролар ва махсус давлат органлари ўртасида пайдо бўладиган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар махсус ваколатли давлат органининг суғурталанувчилари бўлган фуқароларнинг қонуний манфаатларини ҳимоя этиш билан боғлиқдир. Амалиётда шундай ҳолатлар бўладики, суғурта ташкилоти суғурталанувчига суғурта ҳодисаси туфайли кўрилган зарарни қоплашдан асоссиз воз кечади мумкин. Бундай пайтда ўз манфаатларини ҳуқуқий ҳимоя этиш мақса-дида суғурталанувчи махсус ваколатли давлат органига мурожаат этиши мумкин.

Суғурта ташкилотлари ва махсус ваколатли давлат органи ўртасида пайдо бўладиган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар қонун ҳужжатлари асосида тартибга солинади. Махсус ваколатли органнинг суғурта ташкилотларига нисбатан пайдо бўладиган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлари Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси ва «Суғурта фаолияти» тўғрисидаги қонунда ўз аксини топган. Махсус ваколатли давлат органи қонунда белгиланган тартибда суғурта ташкилотларининг фаолиятини назорат этиб боради. Зарурият бўлганда эса, суғурталанувчиларнинг манфаатини ҳимоя этиш мақсадида ундан суғурта фаолиятини амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицензияни чақириб олиш ҳуқуқига эга.

Суғуртани ҳуқуқий тартибга солиш давлат томонидан суғурта муносабати қатнашчиларининг хатти-ҳаракатини ҳуқуқий нормалари воситасида амалга оширилади. Жисмоний ва юридик шахсларнинг мулкӣ ҳуқуқларини суғуртавий ҳимоя қилиш учун кўпчилик шахслар томонидан ташкил этиладиган махсус фонд ҳисобидан амалга ошириладиган суғурта фаолияти жараёнида пайдо бўладиган ижтимоий муносабатлар мавжуд. Ушбу муносабатларни тартибга соладиган нормалар йиғиндисида суғурта ҳуқуқи дейилади.

Суғурта фаолиятини тартибга солувчи қонун ҳужжатларини икки турга бўлиш мумкин:

- суғурта фаолиятини тартибга солувчи махсус қонунлар;
- суғурта фаолиятини тартибга солувчи умумий қонунлар

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 2002 йилнинг 5 апрелида қабул қилинган ва шу йилнинг 28 майида амалиётга жорий этилган «Суғурта фаолияти тўғрисида»ги қонун суғурта фаолиятини тартибга солувчи махсус қонун ҳисобланади.

Суғурта муносабатларида иштирок этувчи томонларнинг қонуний манфаатларини ҳимоя этиш мақсадида 1993 йили Олий Мажлис “Суғурта тўғрисида” қонун қабул қилган эди. Ўтган йиллар мобайнида мазкур қонунга икки марта қўшимча ва ўзгартиришлар киритилди. Табиийки, бу қонун ўша пайтда мавжуд бўлган иқтисодий жараёнларни ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилган ва амалиётга жорий этилган. Яъни ушбу қонун суғурта муносабатлари қатнашчилари учун бироз юмшатиш ҳолатида амал қилди. Жумладан, унда суғурта ташкилотлари тугатилган тақдирда уларнинг суғурталанувчилар олдидаги мажбуриятини бажариш тартиби тўлиқ ёритилмаган. Шунингдек, бу

қонунда қонунчилик талабларини бузганлик учун томонларнинг жавобгарлиги ўз аксини топмаган ҳамда давлат суғурта назорати органининг суғурта ташкилотларига нисбатан таъсир қилиш имконияти кескин чегараланган эди.

Баён этилган ҳолатлар мамлакатимиз иқтисодий тараққиётининг ҳозирги босқичи талабларини ҳисобга олган ҳолда, амалдаги “Суғурта тўғрисида”ги қонунни янгилаш ва такомиллаштириш заруриятини келтириб чиқарди. Шунинг эътиборга олиб, 2002 йилнинг 4-5 апрель кунлари бўлиб ўтган иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг саккизинчи сессиясида “Суғурта фаолияти тўғрисида”ги янгидан ишлаб чиқилган қонун лойиҳаси депутатлар томонидан атрофлича муҳокама этилди ва қабул қилинди.

2002 йил апрель ойигача амалда бўлган суғурта соҳасини ҳуқуқий тартибга солувчи қонун “Суғурта тўғрисида”ги қонундир. Фикр-мулоҳаза юритмоқчи бўлган қонун эса “Суғурта фаолияти тўғрисида” дейилади. Талабаларимизда суғурта ва суғурта фаолияти тушунчалари ўртасида фарқ борми? деган ҳақли савол туғилиши мумкин: Саволга жавоб шу уларнинг орасида фарқ бор. Суғуртанинг моҳиятини оддий тил билан ифодаладиган бўлсак, у ҳар хил тасодиқий ҳодисалар рўй бериши оқибатида юридик ва жисмоний шахслар кўрадиган зарарларни суғурта ташкилоти томонидан қоплаш билан боғ-лиқ муносабат. Шунинг унутмаслик лозимки, суғурта ташкилоти ўз хиз-матини мижозларга тегишли ҳақ - суғурта мукофоти тўлаш эвазига кўрсатади. Суғурталовчи мижозлардан келиб тушган суғурта мукофотлари ҳисобидан мақсадли пул жамғармаларини ташкил этади ва бу жамғарма маблағлари фақат суғурта ҳодисалари туфайли кўрилган зарарларни қоплайди. Эътибор берган бўлсангиз, суғурта муносабатларида иккита томон иштирок этаяпти: суғурта ташкилоти (суғурталовчи) ва юридик ҳамда жисмоний шахслар (суғурталанувчилар). Суғурта фаолияти эса қонунда таъкидланишича, суғурта бозори профессионал иштирокчи-ларининг суғуртани амалга ошириш билан боғлиқ фаолияти. Суғурта бозорининг профессионал иштирокчилари фақат суғурталовчи ва суғурталанувчидан иборат эмас. Унда қайта суғурталовчилар, қайта суғурталанувчилар, суғурта брокерлари ва агентлари ҳам иштирок этади.

Янги қонуннинг 4-моддасида суғурталовчиларнинг суғуртани амалга ошириш билан бевосита боғлиқ бўлмаган тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишлари мумкин эмаслиги қайд этилган. Қайд этиш жоизки, суғурта фаолияти ҳам тадбиркорликнинг бир кўриниши. Мамлакатимизда иқтисодиётни эркинлаштириш жараёнлари кечаётган ва тадбиркорлик ҳаракатларига кенг йўл очилаётган бир пайтда, тадбиркорлик тизимининг муҳим бўғинларидан бўлган-суғурталовчилар учун бундай чекловнинг қонун йўли билан белги-ланишига сабаб нима? Ўтган йиллар тажрибаси шундан далолат берадики, кўпгина суғурта ташкилотлари “суғурталовчи” ниқоби остида турли тижорат операцияларини, хусусан, савдо-воситачилик ишларини амалга оширдилар. Юридик ва жисмоний шахсларни суғурта қилиш ҳисобига келиб тушган суғурта мукофотлари, қоидага кўра, суғурта қопламаларини тўлашга мўлжалланган захира жамғармаларини ташкил этишга сарфланмасдан, балки суғурта фаолияти билан боғлиқ бўлмаган тадбиркорлик фаолиятини амалга

оширишга сарфланган ҳолатлар ҳам бўлган. Суғуртанинг асосий принципларидан бири суғурталовчиларнинг ўз зиммаларига олган мажбуриятларини бажаришни таъминлайдиган суғурта захираларига эга бўлишидир. Таассуфки, баъзи суғурталовчилари, бундай захираларни шакллантирмаганликлари оқибатида мураккаб молиявий ҳолатни бошдан кечирган. Бу эса кўп минг сонли суғурталовчилар учун ноқулай вазиятларни вужудга келтиради.

«Суғурта фаолияти тўғрисида»ги қонуннинг диққатга сазовор томони, унинг 10-моддасида суғурта ташкилотларини давлат рўйхатидан ўтказиш тартибини аниқ кўрсатиб қўйилганлигидир. Маълумки, қонун ҳужжатларига мувофиқ, акциядорлик жамияти шаклида ташкил этилган суғурта ташкилотлари Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида давлат рўйхатига олинган. Аммо, 1998 йилнинг биринчи ярмигача суғурта фаолиятини тартибга солиш ваколати бе-рилган давлат суғурта назорати органининг ташкил этилмаганлиги ва илгари Адлия вазирлигида давлат рўйхатига олинган ташкилотларнинг фаолияти назорат қилинмаганлиги оқибатида янги ташкил этилган суғурта ташкилотларини давлат рўйхатига олишда муаммолар пайдо бўлган.

«Суғурта фаолияти тўғрисида»ги қонун 29 та моддадан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 52-боби суғуртавий ҳуқуқий муносабатларга бағишланган. Унда жами 47 та модда мавжуд. Кодекс суғурта ташкилотлари билан суғурталовчилар ўртасидаги, «Суғурта фаолияти тўғрисида»ги қонун суғурта ташкилотлари ва давлат ўртасидаги муносабатларни тартибга солади.

Мустақиллик қўлга киритилгач, Президентимизнинг суғурта фаолияти билан боғлиқ бир қанча Фармонлари қабул қилинди. Улардан бири 1995 йилнинг 26 июлида ташкил этилган «Мадад» суғурта агентлиги фаолияти билан боғлиқ Президент Фармонидир. Ушбу Фармонга кўра, агентликнинг фаолият йўналишлари кўрсатилган ҳамда уни 3 йил муддатга даромад (фойда) солиғи тўлашдан озод этилганлиги таъкидланган. Президентнинг «Мадад» суғурта агентлигини ташкил этиш билан боғлиқ Фармонининг ижросини таъминлаш учун Вазирлар Маҳкамаси Қарор қабул қилди. Шу билан бир қаторда 1997 йил 18 февралда «Ўзбекинвест» экспорт-импорт миллий суғурта компаниясини, 1997 йилнинг 25 февралда эса «Ўзагросуғурта» давлат-акциядорлик суғурта компаниясини ташкил этиш бўйича Президент Фармонлари қабул қилинди. Бу Фармонларда қайд этилган компаниялар 5 йил муддатга даромад (фойда) солиғи тўлашдан озод этилди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти 2002 йилнинг 31 январиди «Суғурта бозорини янада эркинлаштириш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида» Фармон қабул қилди. Бу Фармон суғурта хизматлари соҳасидаги эркинлаштириш жараёнини янада ривожлантириш ва иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, республикада суғурта бозорини тараккий эттиришнинг иқтисодий омилларини кучайтириш, суғурта ташкилотларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ҳамда уларнинг молиявий барқарорлигини таъминлаш мақсадида қабул қилинган эди. Шунингдек, Фармонда 2002 йилнинг 1 февралдан бошлаб,

мулкчилик шаклларида қатъи назар, суғурта ташкилотлари 3 йил муддатга даромад (фойда) солиғи тўлашдан озод қилиниши ва бунинг натижасида бўшайдиган маблағлар аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда мазкур ташкилотларнинг моддий-техника базасини ривожлантиришга, минтақаларда кенг тармоқли агентлик шохобчаларини ташкил этишга, кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлашга, шу жумладан, уларни чет элларда тайёрлаш ва қайта тайёрлашга йўналтирилиши аниқ белгилаб қўйилган.

Шуниси эътиборлики, солиқ олишдан бўшайдиган маблағларни таркибида давлат улуши бўлган суғурта ташкилотлари устав жамғармаларини кўпайтиришга йўналтириш чоғида мазкур маблағлар давлатга тегишли улуш миқдорида қўшиб ҳисобланади. 2002 йилнинг 1 февралидан бошлаб тўрт йил мобайнида суғурта ташкилоти тугатилган ёки у суғурта фаолиятини тўхтатган ҳолларда даромад (фойда) солиғининг суммаси ушбу Фармонга мувофиқ берилган бутун имтиёзли давр учун тўлиқ миқдорда ундириб олинади.

Фармонда белгилаб қўйилдики, юридик шахсларнинг ихтиёрий суғурта турлари бўйича сарф харажатлари даромад (фойда) солиғини ҳисоб-китоб қилиш чоғида қонунчиликда белгиланган меъёрлар доирасида солиққа тортиладиган база ҳисобидан чегириб ташланади. 2002 йилнинг 1 февралидан бошлаб хўжалик юритувчи субъектлар харидорларга хизмат қиладиган банкларнинг кафолатлари ёки экспорт шартномаларининг сиёсий ва тижорат таваккалчиликларидан суғурта полиси мавжуд бўлган тақдирда олдиндан ҳақ олмасдан ва аккредитив очмасдан, эркин алмаштириладиган валютага товарлар (ишлар, хизматлар)ни экспорт қилишлари мумкин.

2-Маъруза. Ўзбекистонда суғурта бозори.

Режа:

2.1. Ўзбекистонда суғурта бозори.

2.2. Мулкӣ ва шахсий суғурта. Жавобгарлик суғуртаси.

2.3. Қайта суғурталаш.

2.1. Ўзбекистонда суғурта бозори.

Ўзбекистонда суғурта бозорининг шаклланиши иқтисодий бозор муносабатларига ўтказиш жараёни билан ҳамбарчас боғлиқдир. Мазкур жараён халқ хўжалигида узоқ йиллар ҳукм сурган яққаҳокимлиқ тамойилидан воз кечишни, мулкларни давлат тасарруфидан чиқаришни ва тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришни тақозо этди. Бундай шароитда, шубҳасиз ҳар хил мулк шаклларида асосланган хўжалик субъектларининг молиявий хизматларга, шу жумладан, суғурта хизматида бўлган талаби кескин ошади. Хўжалик, ташкилот ва муассасалар ўзларининг эҳтиёжига мос қиладиган суғурта хизматини фақат суғурта бозорига мурожаат қилиш натижасидагина

олиши мумкин. Фикримизча, шу ерда суғурта бозори нима ва унда кимлар харидор ёки сотувчи сифатида намоён бўлиши мумкин, деган саволларга жавоб бериш ўринлидир.

Маълумки, ҳар қандай бозорда сотувчи ва харидор бўлади ҳамда улар ўртасида тегишли товарлар (хизматлар) айирбошланади. Суғурта бозорида ҳам сотувчи (суғурталовчи) ва харидор (потенциал суғурталанувчи) иштирок этади. Бу ерда потенциал суғурталанувчи тушунчасини қандай изоҳлаш мумкин? Гап шундаки, башарти, потенциал суғурталанувчини тўғридан тўғри суғурталанувчи, деб атасак, катта хатога йўл қўйган бўламиз. Негаки, амалдаги қонунларга мувофиқ, суғурта компаниялари билан бевосита шартнома тузган, фуқаролик салоҳиятига эга бўлган жисмоний ва белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтган юридик шахслар суғурталанувчилар дейилади. Аксинча, суғурта “маҳсулотини” сотиб олишга эҳтиёжи бор, аммо ҳали суғурталовчилар билан тегишли суғурта муносабатларига киришмаган шахслар потенциал суғурталанувчилар деб аталади. Энди, суғурталовчилар ҳақида гапирадиган бўлсак, суғурталовчи-ар мамлакат ҳудудида суғурта фаолиятини амалга ошириш ҳуқуқи берилган юридик шахслардир. Суғурта компанияси тегишли фаолиятни амалга ошириш учун ваколатли давлат органининг лицензиясига эга бўлиши ва суғурта билан боғлиқ бўлмаган тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланмаслиги зарур. Бу «Суғурта фаолияти тўғрисида»ги қонунда ҳам алоҳида кўрсатиб ўтилган. Аммо, қонун суғурта ташкилотларига махсус ваколатли давлат органи белгиланган шартларда инвестиция фаолияти билан шуғулланишлари ҳамда суғурта агенти сифатида воситачилик ва суғурта соҳасидаги мутахассисларнинг малакасини ошириш билан боғлиқ фаолиятни амалга ошириш-ла-рига рухсат беради.

Суғурта ташкилоти ўз маҳсулотини бозорда сотар экан, зиммасига катта масъулият олганлигини унутмаслиги керак. Чунки, суғурталовчи озгина суғурта мукофоти эвазига йирик миқдордаги рискни қабул қилиб олади ва суғурта ҳодисаси рўй берганда зиммасидаги суғурта қопламасини тўлаши шарт. Суғурта ташкилотига мурожаат қилишни истаган ёки муайян суғурта хизматига эҳтиёж сезган шахслар суғурта шартномасини тузишдан олдин суғурта ташкилотининг молиявий аҳволи, баланси билан танишиб чиқишлари шарт.

Суғурталовчилар бозорга ўзларининг ишлаб чиқарган маҳсулоти – суғурта хизматини таклиф этадилар. Ушбу хизматлар юзлаб, минглаб суғурта компаниялари томонидан сотилиши мумкин. Ўз-ўзидан, бу ҳолат суғурта бозорида потенциал мижозларни жалб этиш учун суғурта компаниялари ўртасида рақобатнинг кучайишига олиб келади ва “маҳсулот”нинг сифатига ижобий таъсир кўрсатади. Асо-сийси, потенциал суғурталанувчи ўзининг талабини ҳар томонлама қондирадиган “маҳсулот”га эга бўлади. Баён этилганлар бугунги кунда иқтисоди тараққий этган мамлакатлар бозорида рўй бераётган оддий ҳақиқатдир.

Шуни таъкидлаш лозимки, бошқа товарлар ва хизматлар каби суғурта хизматининг ҳам баҳоси талаб ва таклиф асосида пайдо бўлади ҳамда бу баҳо ўзининг пастки ва юқори чегараларига эга. Суғурта тушумларининг миқдори суғурта тўловлари ва суғурта ташкилотлари харажатлари миқдорига тенг

бўлиши суғурта баҳосининг пастки чегарасини билдиради. Бундай шароитда суғурта компанияси асосий фаолиятдан фойда ололмайди. Кўп ҳолларда суғурта бозоридаги кескин рақобат суғурта ташкилотларининг потенциал миқдорларни жалб этиш мақсадидаги тариф ставкаларини камайтиришга мажбур этади. Чет мамлакатларда суғурталовчилар суғурта фаолиятдан зарар кўрганда, бу зарар инвестициядан келадиган даромад ҳисобидан қопланади.

Суғурта хизмати баҳосининг юқори чегараси талаб ҳажми ва банк фоизининг миқдори билан аниқланади. Суғурта хизматининг маълум бир турига етарли даражада талаб мавжуд бўлганда, суғурта ташкилоти мазкур хизмат баҳосини юқори даражада сақлаб туриши мумкин. Лекин, вақт ўтиши билан бозорда суғурта хизмати кўрсатиш турларининг кўпайиши билан, ўз-ўзидан тариф ставкалари камаяди.

Суғурта бозори ҳудудий жойлашувига қараб халқаро, минтақавий ва миллий суғурта бозорларига бўлинади. Миллий суғурта бозори бирон-бир мамлакат ҳудудидаги суғурта муассасаларини ва уларнинг фаолиятини ўз таркибига олади. Жаҳондаги энг йирик миллий суғурта бозори Америка Қўшма Штатларидадир. Иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларда йиғиладиган суғурта тушумларининг 43 фоиздан ортиғи АҚШ ҳиссасига тўғри келади. Бу ерда ҳаётни суғурта қилувчи ва бошқа умумий турдаги суғурта хизмат-ларини кўрсатувчи бир неча мингта суғурта компаниялари фаолият кўрсатмоқда. Улардан баъзи бирлари дунё суғурта бозорида ҳам олдинги ўринлардадир. Масалан, “Пруденшиал оф Америка” компанияси мамлакат ички бозорида биринчи ва 1992 йил бошида мавжуд активлари, тўплаган суғурта мукофотлари бўйича жаҳонда учинчи ўринни эгаллаган.

Минтақавий суғурта бозори деганда савдо, иқтисодий ва бошқа жиҳатлардан ўзаро яқин муносабатда бўлган бир нечта мамлакатларнинг ички бозори тушунилади. Европа Иттифоқининг суғурта бозори йирик минтақавий бозордир.

Халқаро суғурта бозори деганда дунё миқёсида суғурта фаолиятини олиб боровчи алоҳида мамлакатларнинг ички бозори тушунилади. Жумладан, ҳозирги вақтда Япония суғурта бозорининг халқаро даражада муҳим ўрни бор ва кейинги ўн йилликда Япония суғурталовчилари дунё бозорида етакчилик қилиб келишмоқда. Маълумотларга қараганда, 1992 йили жаҳондаги энг йирик 20 та ҳаётни суғурта қилувчи компаниялар ичида 9 таси ёки 45 фоизи Японияга тегишли бўлган. Бу компанияларнинг молиявий салоҳияти 869 млрд. АҚШ доллари миқдорида баҳоланган.

Суғурта бозорлари ҳудудий бўлиниш билан бир қаторда суғурта турларига қараб ҳам хилма-хил бўлиши мумкин. Иқтисоди ривожланган мамлакатлар амалиётида суғурта бозори иккига бўлинади:

- 1) Ҳаётни суғурта қилиш билан боғлиқ суғурта хизматлари бозори,
- 2) Умумий суғурта хизматлари бозори.

Шуни таъкидлаш керакки, суғурта бозорининг институционал таркиби, нафақат суғурталовчидан ва суғурталанувчилардан иборат, балки яна шундай

субъектлар ҳам мавжудки, уларнинг иштирокисиз суғурта бозорини, яъни унинг инфратузилмасини тасаввур қилиш қийин.

Суғурта бозорида суғурта ташкилотларининг мавқеи ниҳоятда каттадир. Ўз навбатида, суғурталовчилар мулкӣ шаклига қараб, бир нечта турда бўлади (давлат, акциядорлик, давлат-акциядорлик ва ҳоказолар). Суғурта бозорида қайд этилган қатнашчилардан ташқари ўзаро суғурталаш жамиятлари ҳам фаолият кўрсатишлари мумкин.

Бу жамиятларнинг бошқа суғурталовчилардан фарқи шундаки, улар фойда олиш учун интизмасдан, кўрилган зарарни ўзаро ҳамкорликда қоплашни назарда тутди. Статистик маълумотлар бўйича, ўзаро суғурталаш жамиятлари халқаро суғурта бозорида тўплаган суғурта мукофоти ҳамда активлари жиҳатидан салмоқли ўринга эга. АҚШ ва Япония миллий суғурта бозорларида ўзаро суғурталаш жамиятларининг сони жами суғурта компанияларининг 50 фоиздан кўпроғини ташкил этади.

Чет мамлакатлар суғурта бозорининг муҳим таркибий қисмларидан бири суғурта брокерларидир. Брокерлар суғурта агентларидан фарқли ўлароқ, бир томондан, суғурталовчининг, иккинчи томондан эса суғурталанувчининг манфаатларини ҳимоя қилади. АҚШ ва Буюк Британияда суғурта брокерлари институти ниҳоятда тараққий этган.

Жаҳон суғурта бозори қайта суғурталовчи ташкилотлар мавжудлиги билан ҳам ранг барангдир. Суғурта операцияларини амалга оширувчи ташкилотлар тўғридан тўғри қайта суғурталовчиларсиз, қиймати юқори турадиган объектларни суғурта ҳимоясига ололмайди. Негаки, бундай объектларнинг қиймати алоҳида бир суғурта ташкилотининг бутун молиявий қудратидан юз марталаб кўп бўлиши мумкин. Замонавий ҳаво лайнерлари ва сув кемалари, атом электр станцияларини бунга мисол сифатида келтириш мумкин. Халқаро суғурта бозорида “Колония” (Германия), “Кёльн қайта суғурталаш жамияти” (Германия) ва Швейцария қайта суғурталаш жамияти ўз нуфузига эга ва ишончли ҳамкор сифатида катта обрў-эътибор қозонган.

Шундай қилиб, суғурта бозори деганда, ўзига хос товар бўлган “суғурта хизматлари”ни олди-сотдиси билан боғлиқ иқтисодий муносабатлар тушунилади.

Суғурта бозори профессионал ва профессионал бўлмаган иштирокчиларга бўлинади. Ўзбекистон Республикасининг “Суғурта фаолияти тўғрисида”ги қонуни 5-моддасида “Суғурта бозорининг профессионал иштирокчилари суғурта фаолиятининг субъектлари ҳисобланади. Суғурталовчилар, суғурта воситачилари ҳамда бошқа юридик ва жисмоний шахслар қонун ҳужжатларига мувофиқ суғурта бозорининг профессионал иштирокчилари ҳисобланадилар”, деб қайд этилган.

Суғурта бозорининг асосий профессионал иштирокчиси – суғурталовчи. Суғурталовчига қуйидагича таъриф бериш мумкин: суғурта шартномасига мувофиқ, суғурта товони (суғурта пули) тўловини амалга ошириш мажбуриятини олган юридик шахс суғурталовчи дейилади.

Суғурталовчи суғурта ҳодисалари юзага келишини бартараф этиш ва олдини олишга оид чора-тадбирларни махсус ваколатли давлат органи томонидан белгиланган тартибда ва шартларда молиялаштиришга ҳақли.

Суғурталовчилар суғуртани амалга ошириш билан бевосита боғлиқ бўлмаган тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишлари мумкин эмас. Қуйидагилар бундан мустаснодир:

- махсус ваколатли давлат органи белгиладиган тартиб ва шартлардаги инвестиция фаолияти;

- суғурта соҳасидаги мутахассисларнинг малакасини оши-риш билан боғлиқ фаолият;

- суғурта агенти сифатидаги суғурта воситачилиги.

Суғурта бозори профессионал иштирокчилари таркибига суғурта брокери ва суғурта агентини ҳам киритиш мумкин. Суғурта қилдирувчининг номидан ва топшириғига биноан суғурта шартномаси тузилиши ва ижро этилишини ташкил қилиш бўйича фаолиятни амалга оширувчи юридик шахс суғурта брокери ҳисобланади.

Ўзбекистонда суғурта брокерларининг роли деярли йўқ. Суғурта хизматларининг аксарияти уларнинг иштирокисиз амалга оширилмоқда.

Суғурта компаниялари ўртасида ўзаро ёки ихтисослашган қайта суғурта компаниялари орасида қайта суғурталаш хизматларини кўрсатишда воситачи ролини бажарувчи қайта суғурталаш брокерлари фаолият юритиши мумкин. Ўз номидан ва қайта суғурта қилиш шартномаси бўйича суғурта қилдирувчи тариқасида иштирок этувчи суғурталовчининг топшириғига биноан қайта суғурта қилиш шартномасининг тузилишини ва ижро этилишини ташкил қилиш бўйича фаолият юритувчи юридик шахс қайта суғурта брокери ҳисобланади.

Ўзбекистон суғурта воситачилиги тизимида суғурта брокерларидан фарқли равишда суғурта агентлари фаол хизмат кўрсатаёпти. Суғурталовчининг номидан ва топшириғига биноан суғурта шартномасининг тузилиши ва ижро этилишини ташкил қилиш бўйича фаолият юритувчи юридик ёки жисмоний шахс суғурта агенти ҳисобланади.

Суғурталовчининг бошқарув органлари раҳбарлари суғурта агенти бўла олмайдилар.

Суғурталовчилар ўзлари ваколат берган суғурта агентларининг реестрларини юритишлари лозим.

Қайта суғурта компаниялари суғурта бозорининг профессионал иштирокчиси сифатида суғурта ташкилотларининг молиявий ҳолатини мустаҳкамлашнинг муҳим воситаси ҳисобланади.

Қайта суғурталовчи – суғурталанган рискни қайта суғурталаш учун қабул қилиб оладиган юридик шахс. Қайта суғурталовчи ёрдамида рискни иккиламчи тақсимлаш амалга оширилади. Суғурта компанияси ҳам қайта суғурталовчи бўлиши мумкин. Жаҳондаги энг йирик қайта суғурталовчилар гуруҳига Мюнхен, Швейцария Кёльн қайта суғурталаш жамиятлари киради. Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда қайта суғурталаш компаниялари ташкил этилмаган.

Суғурта бозорининг асосий профессионал иштирокчилари бўлган суғурталовчилар ва қайта суғурталовчиларнинг устав фондининг энг кам миқдори куйидагиларга тенг бўлиши зарур:

- умумий суғурта тармоғида фаолият кўрсатувчи суғурта-ловчилар учун – 500,0 минг АҚШ доллари эквивалентидаги суммада;

- ҳаётни суғурта қилиш тармоғида фаолият юритувчи суғурталовчилар учун - 750,0 минг АҚШ доллари эквивалентидаги суммада.

Суғурталовчилар Молия вазирлигидан суғурта фаолиятини амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицензия олаётган пайтда уларнинг устав капитали юқорида кўрсатилган миқдорда шакллантирилган бўлиши шарт. Устав капиталининг камида 90 фоизи нақд пул кўринишида бўлиши зарур. Мажбурий суғурта турларини амалга ошириш учун суғурталовчилар устав капиталининг энг кам миқдори 1,0 млн. АҚШ доллари эквивалентидаги миллий валютада шакллантирилган бўлиши талаб этилади.

Фаолияти фақат қайта суғурталашдан иборат бўлган қайта суғурталаш компаниялари учун энг кам устав фонди 3,0 млн. АҚШ долларига тенг миллий валютадаги суммада бўлиши керак.

2.2. Мулкий ва шахсий суғурта. Жавобгарлик суғуртаси

Мулкий суғурта ҳаёт суғуртасидан ташқари умумий суғурта тармоғида энг асосий суғурта турларини ўз таркибига олади. Маълумки, ҳар қандай корхона, ташкилот ёки фуқаро ўз мол-мулкини авайлаб-асрашга ҳаракат қилади. Аммо, кўнгилсиз воқеаларнинг тасо-дифан содир бўлиши оқибатида бу мол-мулклар зарарларланади ёки бутунлай нобуд бўлади. Режали иқтисодиёт тизимида барча корхоналар давлат тасарруфида бўлганлиги боис бундай воқеаларнинг рўй бериши натижасида етказилган зарарлар, аксарият ҳолатларда, давлат бюджети маблағлари ҳисобидан қопланган. Аммо иқтисодиётни бозор муносабатларига ўтказиш билан боғлиқ иқтисодий исло-ҳотлар мулкий муносабатларни тубдан ўзгартириб юборди. Мулклар давлат тасарруфидан чиқарилиши туфайли хусусий ва бошқа мулкчилик шаклидаги корхона ва ташкилотлар барпо этилди. Табиийки, янги шароитда давлат хусусий сектордаги корхона ва ташкилотларнинг мулкий манфаатларига етказилган зарарлар учун масъулиятни ўз зиммасига олмайди. Бир томондан, бозор шароитида ра-қобатнинг мавжуд бўлиши ҳамда турли ички ва ташқи хавф-хатарлар тадбиркорлик фаолиятини бир маромда амалга оширишга таҳдид солса, иккинчи томондан, юқори фойда олишга интилиш катта таваккалчиликларни талаб этади.

Суғурта корхона ва ташкилотларнинг мулкий манфаатларини ишончли ҳимоя этувчи самарали восита сифатида бозор иқтисодиёти шароитида муҳим аҳамият касб этади. Аммо ўтиш даврини бошидан кечираётган мамлакатларда юридик шахсларнинг мулкий манфаатларини суғурта ҳимоясига олиш катта қийинчиликка учрайди. Бунга бир қатор омиллар таъсир кўрсатади:

- юридик шахслар тўлов қобилиятининг паст даражада бўлиши;

- суғурта ташкилотларига бўлган ишончнинг камлиги;
- юридик шахслар раҳбарларининг суғуртанинг мазмун-моҳияти ва аҳамиятини тўлиқ тушуниб етмаслиги.

Ҳар қандай юридик ва жисмоний шахсда ўзига тегишли бўлган мол-мулкни сақлаш, авайлаб-асрашдан манфаатдор бўлади. Бу мулкый манфаат суғурта объекти ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 916-моддасида суғурталашга йўл қўйилмайдиган қуйидаги манфаатлар келтирилган:

- ғайриқонуний манфаатларни суғурталашга йўл қўйилмайди;
- қимор, лотереялар ва гаров ўйинларида иштирок этишда кўриладиган зарарни суғурталашга йўл қўйилмайди;
- гаровга олинганларни озод қилиш мақсадида шахс мажбуран қилиши мумкин бўлган харажатларни суғурталашга йўл қўйилмайди.

Юридик шахсларнинг қуйидаги мол-мулклар билан боғлиқ мулкый манфаати суғурта объекти сифатида қабул қилиниши мумкин:

- бинолар, иншоотлар, тугалланмаган қурилиш объектлари;
- ишчи машиналар, узатиш қурилмалари, қувват берувчи ускуналар;
- инвентарь;
- товар захиралари, хомашё, материаллар, ёқилғи ва бошқалар.

Суғурталанувчига мулк ҳуқуқи сифатида тегишли бўлган мол-мулклар ҳам, ижара ва кейинчалик эгалик ҳуқуқини бериш шарти билан қабул қилинган мол-мулклар ҳам суғурталаниши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 915-моддасига кўра, мулкый суғурта шартномасига мувофиқ бир тараф (суғурталовчи) шартномада шартлашилган ҳақ (суғурта мукофоти) эвазига шартномада назарда тутилган воқеа (суғурта ҳодисаси) содир бўлганда бошқа тарафга (суғурта қилдирувчига) ёки шартнома қайси шахснинг фойдасига тузилган бўлса, ўша шахсга (наф олувчига) бу ҳодиса оқибатида суғурталанган мулкка етказилган зарарни ёхуд суғурталанувчининг бошқа мулкый манфаатлари билан боғлиқ зарарни шартномада белгиланган сумма (суғурта пули) доирасида тўлаш (суғурта товони тўлаш) мажбуриятини олади.

Мулкый суғурта шартномаси бўйича қуйидагилар суғурталаниши мумкин:

– муайян мол-мулкнинг йўқотилиши (нобуд бўлиши), кам чиқиши ёки шикастланиши хавфи;

– фуқаролик жавобгарлиги хавфи – бошқа шахсларнинг ҳаёти, соғлиги ёки мол-мулкига зарар етказилиши оқибатида юзага келадиган мажбуриятлар бўйича жавобгарлик, қонунда назарда тутилган ҳолларда эса, шунингдек, шартномалар бўйича жавобгарлик хавфи;

– тадбиркорлик хавфи – тадбиркорнинг контрагентлари ўз мажбуриятларини бузиши ёки тадбиркорга боғлиқ бўлмаган вазиятларга кўра бу фаолият шарт-шароитларининг ўзгариши туфайли тадбиркорлик фаолиятидан қутилган даромадларни ололмаслик хавфи.

Юридик шахсларнинг мол-мулкни суғурталаш шартномаси уларнинг ёзма аризасига асосан тузилади. Мол-мулкни суғурталаш шартномаси тузилаётганида суғурталовчи суғурта қилинаётган мол-мулкни кўздан кечиришга, зарурият бўлган тақдирда унинг ҳақиқий қийматини белгилаш мақсадида экспертиза тайинлашга ҳақли. Мол-мулкни ёки тадбиркорлик хавфини суғурта қилишда, агар суғурта шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлса, суғурта пули уларнинг ҳақиқий қийматидан (суғурта шартномасини тузиш куни турган жойидаги ҳақиқий қиймати) ошмаслиги лозим.

Суғурталовчиларнинг фаолияти тижоратга асосланган, бинобарин, фойда олишга қаратилган экан, улар ҳар қандай рискларни суғуртага қабул қилавермайди. Бошқача сўз билан айтганда, рисклар танланади. Рискларни танлаш суғурта шартномасини тузиш бўйича мижозлардан келиб тушган таклифларни таҳлил этишга қаратилган суғурта компаниясининг фаолиятидир. Суғурта компаниясининг мувозанатлашган суғурта портфелини шаклланишида рискларни танлаш иборасини амалий жиҳатдан ишлатиш муҳимдир. Суғурта амалиётида рискларни танлаш ишини сюрвейерлар амалга оширади. Рискларни танлаш риск менежмент соҳасида олиб бориладиган чора-тадбирларнинг бир қисмидир.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Суғурта хизматлари бозорини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2002 йил 27 ноябрдаги 413-сонли Қарорига биноан “Суғурта фаолияти классификатори” тасдиқланган. Ушбу классификаторнинг 8 ва 9-класслари мос равишда “Мол-мулкни оловдан ва та-биий офатлардан суғурта қилиш” ҳамда “Мол-мулкни зарардан суғурта қилиш” деб аталади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, суғурта шартномаси тузишдан олдин, суғурта ташкилотининг вакили суғурта ҳимоясига олинажак асосий воситаларни диққат билан кўздан кечириши шарт. Аммо ҳамма жойда ҳам бу муҳим қоидага риоя этилмайди. Оқибатда, баъзи суғурталанувчилар суғурта объекти ҳақида нотўғри маълумотлар тақдим этиши мумкин. Мабодо, суғурталанган мол-мулк ҳақида суғурта ташкилотига нотўғри маълумотлар тақдим этилганлиги маълум бўлса, бундай ҳолатда суғурталовчи суғурта ҳодисаси рўй берганда суғурта қопламасини тўламаслик ҳуқуқига эга бўлади.

Юридик шахсларнинг мол-мулкни суғурта қилиш бўйича шартномалар тузишдан олдин, уларда бўш маблағ бор ёки йўқлигини билиш муҳим аҳамиятга эга. Тажрибанинг кўрсатишича, тегишли шартномалар тузилади, лекин корхоналарда маблағ етишмаслиги туфайли улар юридик кучга кирмасдан қолади. Суғурта шартномаси томонлар имзолагандан сўнг кучга киради, аммо суғурта ташкилотининг суғурта ҳодисаси рўй бериши оқибатида кўрилган зарарни қоплаш мажбурияти унинг ҳисоб-китоб рақамига суғурта мукофоти келиб тушгандан сўнг бошланади. Бу ҳақда шартномада алоҳида кўрсатилади. Сабаби, суғурта мукофоти келиб тушмасдан суғурта қопламасини тўлаш мантиқсиздир ва суғурта назариясининг фундаментал принципларига мос келмайди.

Юридик шахсларнинг мол-мулкни ва бошқа асосий воситаларини ихтиёрий суғурта қилиш қоидаларига кўра, корхоналарга суғурта полиси улар томонидан суғурта ташкилотининг ҳисоб-китоб рақамига суғурта мукофоти келиб тушгандан кейин шартномада келишилган муддатда берилади. Суғурта полиси - суғурта шартномаси тузилганлик фактини тасдиқловчи ҳужжат. Суғурта полисида қуйидаги реквизитлар бўлиши шарт: суғурта компаниясининг юридик манзили, суғурталанувчининг номи, суғурта объекти, суғурта мукофотининг миқдори, шартноманинг амал қилиш муддати. Суғурта қопламасини тўлашда суғурталанувчи суғурта полисини суғурта компаниясига тақдим этиши зарур.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Суғурта хизматлари бозорини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2002 йилнинг 27 ноябридаги 413-сонли Қарорида “Мол-мулкни оловдан ва табиий офатлардан суғурта қилиш” 8-классга оид эканлиги кўрсатилган. Ёнғин, портлаш, бўрон, довул, жала, кўчки, тупроқнинг чўкиши, емирилиш, ер ости сувлари, сел, яшин уриши, зилзила, ядро энергияси таъсири натижасида мол-мулк йўқотилганда ёки шикастланганда суғурта қопламаси тўланишини таъминловчи суғурта турларининг жами ҳукумат қарори билан тасдиқланган “Суғурта фаолияти классификатори”нинг 8-классига мос келади. Дўл, қалин қор ёғиши ёки қаттиқ совуқ тушиши, бузиб кириб, ўғирлик қилиш ва бошқа воқеалар натижасида мол-мулк йўқотилганда ёки шикастланганда суғурта қопламаси тўланишини таъминловчи суғурта турлари 9-класс доирасида амалга оширилади.

Суғурта ҳодисалари суғурталанувчиларнинг эҳтиётсизлиги, атайдан қилинган хатти-ҳаракати натижасида содир этилса ва унинг натижасида мол-мулкка зарар етказилса, бу зарарлар суғурталовчи томонидан қопланмайди. Шу ерда сиёсий рискларни содир бўлиши оқибатида кўрилган зарарлар ҳам қопланмаслигини эслатиб ўтиш ўринли деб ҳисоблаймиз.

Юридик шахслар мол-мулкни суғуртаси бўйича суғурта суммаси мол-мулк баланс қийматиغا нисбатан фоизларда ҳисобланади. Тариф ставкасини аниқлашда мол-мулкнинг жойлашган ўрни, эскирганлик ва риск даражаси каби омиллар ҳисобга олинади.

Ҳар қандай шартномада бўлгани каби, юридик шахслар мол-мулкни суғурталаш шартномасида ҳам унда иштирок этувчи томонлар тегишли ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлади. Чунончи, суғурталовчининг ҳуқуқига қуйидагиларни киритиш мумкин: суғурталанган мол-мулкнинг ҳолатини, сақланишини бутун суғурта шартномаси амалда бўлган даврда текшириш, суғурталанувчи томондан суғурта шартномаси шартлари бажарилмаганда уни бекор қилиш, мол-мулкларнинг зарарланиши ва нобуд бўлишида айбдор бўлган шахслар аниқланганда суғурта қопламасини улардан ундириб олиш ва бошқалар. Суғурта шартномасига мувофиқ, суғурталовчи шартномада белгиланган муддатда суғурта полисини суғурталанувчига бериши, суғурта ҳодисаси туфайли кўрилган зарарларни аниқлаш ва уни қоплаш чора-тадбирларини кўриши шарт. Суғурта ташкилоти суғурталанувчининг мол-мулк ҳолатига оид маълумотларини сир сақлаши талаб этилади.

Юридик шахслар суғурталанувчилар сифатида суғурта шартномаси амалда бўлган даврда суғурталоувчидан маслаҳатлар олиш, суғурталаш қоидалари билан танишиш каби ҳуқуқларга эга. Айни пайтда, суғурталанган корхоналар мол-мулки зарарланганда ёки нобуд бўлганда унинг олдини олиш чора-тадбирларини кўриши зарур, суғурта шартномасида кўрсатилган муддатда суғурта мукофотини тўлашга мажбур. Акс ҳолда, суғурта шартномаси ўз кучини йўқотиши мумкин.

Шахсий суғурта – бахтсиз ҳодисалар ёхуд табиий ҳодисалар рўй бериши оқибатида фуқароларнинг ҳаёти ва соғлигига шикаст етказилиши билан боғлиқ уларнинг мулкӣ манфаатларини ҳимоялашга қаратилган суғуртанинг мустақил тармоғи. Шахсий суғурта фуқаролар бошига кулфат тушганда уларни моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлашнинг муҳим воситаси ҳисобланади. Шу маънода, шахсий суғурта ижтимоӣ ҳимоянинг ҳаётӣ тажрибада синалган ишончли шаклидир.

Шахсий суғуртанинг, хусусан унинг ажралмас бўғини бўлган фуқароларни бахтсиз ҳодисалардан суғуртасининг жорий этилиши бир неча асрлик тарихга эга. 1541 йилда Европада мавжуд бўлган денгиз ҳуқуқи қоидаларига кўра, кема эгалари шу кема капитанларини бахтсиз ҳодисалардан суғурталашлари шарт бўлган.

Шахсий суғуртанинг баъзи белгилари қадимги римликларда ҳам маълум бўлган. Ўша пайтда Диана ва Антони мухлисларининг диний жамияти бўлган. Унга аъзо бўлиб кирган шахслар аъзолик бадалини тўлашган. Жамият аъзоларидан бири вафот этганда уни кўмиш билан боғлиқ харажатлар жамият ҳисобидан амалга оширилган ва ҳатто, пул маблағларининг муайян қисми вафот этган шахснинг меросхўрларига берилган.

1699 йил Англияда шахсий суғурта билан шуғулланадиган дастлабки суғурта ташкилоти барпо этилган ва у аввало бева аёллар ҳамда етим болалар суғуртасини амалга оширган. Бу жамиятнинг номи “Экватебл” деб аталган. XVIII асрда эса Германияда суяк синиши ҳолатларидан ҳимоялаш бўйича ўзаро ёрдам уюшмалари ташкил этилган. 1849 йили Англияда темир йўлларда бахтсиз ҳодисалардан суғурталаш бўйича дастлабки “Railway Death Rassengers Company” номли суғурта компанияси тузилди.

Ҳар қандай юридик ва жисмоний шахс шахсий суғурта бўйича суғурталанувчи бўлиши мумкин.

Шахсий суғурта бу инсон ҳаётига, унинг меҳнат қобилияти ва саломатлигига таҳдид соладиган турли хавф-хатарлардан ҳимояланишнинг муҳим шаклидир. Ҳозирги пайтда шахсий суғурта суғурта фаолиятининг йирик тармоғи сифатида жаҳон амалиётида кенг қўлланилади. Тараққий этган давлатларда шахсий суғурта турлари бўйича келиб тушган суғурта мукофотлари бошқа суғурта турлари бўйича келиб тушган суғурта мукофотларига нисбатан юқори салмоққа эга. Масалан, АҚШ да жами йиғилган суғурта мукофотлари ҳаж-мида шахсий суғуртанинг ҳиссаси 50,0 фоиздан юқоридир.

Ўтган асрнинг бошларида Ўзбекистон ҳудудида Россия суғурта ташкилотларининг ваколатхоналари фаолият кўрсатган ва улар аҳолига шахсий

суғурта хизматларини кўрсатишган. 1917 йилдан 1990 йилгача мамлакатимизда шахсий суғурталаш ишлари давлат суғурта органлари (Госстрах) томонидан амалга оширилган. Ана шу даврда суғурта шартлари, қоидалари ва тарифлари марказда - Москвада ишлаб чиқилар ва аксарият ҳолларда маҳаллий шарт-шароитлар ҳамда хусусиятлар ҳисобга олинмас эди.

1991 йилда Ўзбекистоннинг ўз сиёсий ва иқтисодий мустақиллигини қўлга киритиши ҳаётимизнинг барча жабҳалари қаторида суғурта соҳасини ҳам бозор муносабатлари тамойилларига мос равишда ривожланиши учун шароит яратди. Тўғри, мустақилликнинг дастлабки йилларида иқтисодиётда рўй берган кескин ўзгаришлар қисқа муддат бўлса-да, пулнинг кадрсизланишига, пировардида, аҳоли турмуш даражасининг пасайиб кетишига олиб келди. Шубҳасиз, бу ҳолат шахсий суғуртанинг аҳоли ўртасидаги оммавийлигига путур етказди. Натижада, бу суғурта турлари бўйича суғурта шартномалари сони ва суғурта мукофотлари миқдори камайди. Масалан, 1993 йилда шахсий суғуртанинг алоҳида тури бўлган ҳаёт суғуртаси бўйича жами 1770356 дона шартнома тузилган ҳолда бу кўрсаткич 1994 йилда 406864 донага камайган.

Бундай салбий вазиятни олдини олиш ва аҳолининг шахсий су-уртага бўлган ишончини тиклаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Аҳолининг омонатлардаги ва давлат суғуртаси бўйича пул маблағларини индексация қилиш тўғрисида” 1995 йилнинг 20 декабрида ПФ № 1327-сон Фармони қабул қилинди. Ушбу Фармонга биноан, 1996 йилдан бошлаб аҳолининг 1992 йил 1 январгача бўлган ҳолатига кўра ва 1996 йил 1 январгача амалда бўлган Давлат суғурта бош бошқармаси муассасаларида турган ҳаётни, болаларни суғурта қилиш, никоҳ кунида бериладиган узоқ муддатли суғурта шартномалари тўловларини босқичма-босқич индексация қилиш мақсадга мувофиқ деб топилди. Давлат суғурта муассасалари томонидан 1996 йилнинг 1 январидан 1 июлигача бўлган муддатда фуқароларнинг 400,0 мингдан зиёд шартномалари индексация қилинди.

Ўзбекистон Республикасида шахсий суғуртани амалга оширишнинг ҳуқуқий асослари Фуқаролик кодексининг 921-моддасида акс эттирилган. Унга кўра, шахсий суғурта шартномаси бўйича бир тараф (суғурталовчи) бошқа тараф (суғурта қилдирувчи) тўлайдиган, шартномада шартлашилган ҳақ (суғурта мукофоти) эвазига суғурта қилдирувчининг ўзининг ёхуд шартномада кўрсатилган бошқа фуқаро (суғурталанган шахс)нинг ҳаёти ёки соғлиғига зарар етказилган, у муайян ёшга тўлган ёки унинг ҳаётида шартномада назарда тутилган бошқа воқеа (суғурта ходисаси) юз берган ҳолларда шартномада шартлашилган пулни (суғурта пулини) бир йўла ёки вақт-вақти билан тўлаб туриш мажбуриятини олади. Шунингдек, кодексда шахсий суғурта шартномаси кимнинг фойдасини кўзлаб тузилган бўлса, ўша шахс суғурта пулини олиш ҳуқуқига эга бўлади, деб кўрсатилган.

Шахсий суғурта шартномаси тузишда суғурта қилдирувчи билан суғурталовчи ўртасида қуйидагилар тўғрисида келишувга эришилиши лозим:

– суғурталанган шахс тўғрисида;

- суғурталанган шахс ҳаётида юз бериши эҳтимол тутилиб, суғурта амалга оширилаётган воқеа (суғурта ҳодисаси)нинг хусусияти тўғрисида;
- суғурта пули миқдори тўғрисида;
- суғурта мукофотининг миқдори ва уни тўлаш муддати (муддатлари) тўғрисида;
- шартноманинг амал қилиш муддати тўғрисида.

Тарафларнинг келишувига биноан шартномага бошқа шартлар ҳам киритилиши мумкин. Агар суғурта шартномаси суғурта қилдирувчи, суғурталанган шахс ёки наф олувчи ҳисобланган фуқаронинг аҳволини қонун ҳужжатларида белгиланган қоидаларга нисбатан ёмонлаштирадиган шартларни ўз ичига олса, шартноманинг ана шу шартлари ўрнига қонун ҳужжатларининг тегишли қоидалари қўлланилади.

Суғурталанувчининг ҳаёти, соғлиғи, меҳнат қобилияти билан боғлиқ мулкӣ манфаатлари шахсий суғуртанинг объекти ҳисобланади. Суғурталовчи ва суғурталанувчилар ҳамда суғурталанган шахслар шахсий суғурта субъектларидир.

Шахсий суғурта, одатда, фуқароларни қуйидаги хавф-хатарлардан ҳимояланишини назарда тутди:

- суғурталанувчининг ёки суғурталанган шахснинг вафот этиши;
- меҳнат қобилиятини вақтинчалик йўқотиши;
- нафақа ёшига етиши билан фуқаронинг фаол меҳнат фаолиятини тугаши.

Юқорида қайд этилган ҳамма ҳолатларда суғурта ҳодисасини рўй бериши суғурталанувчининг ёки суғурталанган шахснинг даромадини камайишига сабаб бўлади.

Илмий-иқтисодий адабиётларда шахсий суғурта турлича таснифланади. Мутахассислар ўртасида кенг тарқалган фикрларга кўра, шахсий суғурта 2 та кичик тармоққа бўлинади:

- ҳаёт суғуртаси;
 - соғлиқни суғурталаш;
- Соғлиқни суғурталаш, ўз навбатида, 2 та гуруҳга бўлинади:
- бахтсиз ҳодисалардан суғурталаш;
 - тиббий суғурта.

Шахсий суғуртанинг ҳаёт суғуртасига ва соғлиқ суғуртасига бў-линишига асосий сабаб, суғурта суммаларини жамғарилиб борилишидир. Ҳаёт суғуртаси узоқ муддатли бўлиб, унда шартнома бўйича белгиланган суғурта суммаси ҳар йили жамғарилиб борилади.

Фуқароларни бахтсиз ҳодисалардан суғурталашда суғурта суммалари жамғарилмайди, муддати 1 йилдан ошмайди.

2002 йилнинг 28 майидан эътиборан “Суғурта фаолияти тўғрисида”ги қонуннинг қабул қилиниши билан суғурта 2 та тармоққа бўлинди:

- ҳаёт суғуртаси;
- умумий суғурта.

Қонунга асосан суғурталовчиларнинг фаолияти суғуртанинг қайси тармоғига ихтисослашганлигига қараб алоҳида лицензияланадиган бўлди. Ҳаёт суғуртасини амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицензияга эга бўлган суғурталовчилар умумий суғурта турларини ўтказишга ҳақли эмас ёки аксинча.

Шахсий суғурта ихтиёрий ва мажбурий шаклларда амалга оширилади.

Ихтиёрий шахсий суғурта турларига қуйидагилар қиради:

- ҳаёт суғуртаси;
- фуқароларни бахтсиз ҳодисалардан суғурталаш;
- фуқароларнинг соғлиғини ва касалликлардан суғурталаш;
- фуқарони маълум ёшгача суғурталаш;
- вафот этиш ҳолатидан узоқ муддатли суғурталаш;
- тиббий суғурталаш;
- чет элга чикувчи фуқароларни касалликлардан суғурталаш;
- мактаб ўқувчиларини бахтсиз ҳодисалардан суғурталаш.

Мажбурий тарзда амалга ошириладиган шахсий суғурта турларига қуйидагилар қиради:

- йўловчиларни бахтсиз ҳодисалардан мажбурий суғурталаш;
- солиқ органлари ходимларини бахтсиз ҳодисалардан мажбурий давлат суғуртаси;
- Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати, Давлат божхона қўмитаси, Фавқулодда вазиятлар вазирлиги ходимларини бахтсиз ҳодисалардан мажбурий давлат суғуртаси.

Мажбурий давлат суғуртасини 2003 йил 1 январдан бошлаб “Ўзбекинвест” экспорт-импорт миллий суғурта компанияси ўтказиб келмоқда. Ушбу суғурта турлари бўйича суғурта тарифи бир суғурталанувчига бир йилга энг кам ойлик иш ҳақининг 20 фоизи миқдорида белгиланган. Суғурта мукофотлари суғурталанувчи учун республика бюджети маблағлари ҳисобидан тўланади.

Ҳозирги пайтда мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган суғурта ташкилотлари, асосан, қуйидаги суғурта турларини амалга оширади:

- бахтсиз ҳодисалардан суғурталаш;
- ихтиёрий тиббий суғурта ва касал бўлиш ҳолатидан суғурта;
- чет элга кетаётган шахсларнинг суғуртаси;
- ҳаёт суғуртаси.

Юқорида қайд этилган суғурта турлари ичида бахтсиз ҳодисалардан суғурталаш кенг тарқалган бўлиб, улар “Ўзбекинвест” ЭИМСК, “Ўзагросуғурта” ва “Кафолат” давлат-акциядорлик суғурта компаниялари, “Мадад” суғурта агентлиги каби бир қатор суғурта ташкилотлари томонидан амалга оширилади.

Шахсий суғуртанинг ихтиёрий турлари бўйича тариф ставкалари суғурта ташкилоти томонидан бозордаги талаб ва таклиф, мижознинг ёшини ҳисобга олган ҳолда актуар ҳисоб-китоблар асосида ишлаб чиқилади. Шахсий суғуртанинг мажбурий турлари бўйича тариф ставкалари қонунчилик ҳужжатларига мувофиқ, ҳукумат томонидан белгиланади.

Суғурта бозорида мижозларни жалб этиш бўйича рақобат бўлганлиги туфайли ихтиёрий шахсий суғурта турлари бўйича тариф ставкалари доимо ўзгариб туради. Масалан, “Ўзбекинвест” компаниясида 20-25 ёшлардаги шахсларни 100,0 минг сўмга суғурталаш учун тариф ставкаси ана шу суғурта суммасига нисбатан 1,125 фоизни, ёши 55-60 да бўлган фуқаролар учун эса тариф ставкаси 1,575 фоизни ташкил этади. “Ўзагросуғурта” суғурта компаниясида мактаб ўқувчиларини бахтсиз ҳодисалардан ихтиёрий суғурталаш бўйича тариф ставкаси суғурта суммасига нисбатан 0,2 фоиз миқдорида белгиланган.

“Кафолат” суғурта компаниясида талабаларни бахтсиз ҳодисалардан ихтиёрий суғуртаси бўйича тариф ставкаси суғурта сумма-сига нисбатан 0,5 фоизни ташкил этади.

Шахсий суғурта турлари таркибида фуқароларни бахтсиз ҳоди-салардан ихтиёрий суғурталаш алоҳида ўринга эга. Шу боис, биз ушбу суғурта тури билан яқиндан танишамиз. Фуқароларни бахтсиз ҳодисалардан ихтиёрий суғурталаш бўйича шартнома қонунга кўра юридик ва жисмоний шахсларни ёзма аризаси асосида тузилади. Шартнома тузишдан олдин суғурта ташкилоти ўз мижозларига суғурта хизматини таклиф этади. Юридик ва жисмоний шахслар су-ғурта шартномаси тузишдан олдин, албатта, суғурталовчининг молиявий ҳолати, лицензияси мавжудлиги билан қизиқиши лозим.

Суғурта шартномаси тузишдан олдин суғурта ташкилоти вакили суғурталаётган фуқароларни бахтсиз ҳодисалардан суғурталаш қоидалари билан таништириши лозим. Мазкур суғурта тури бўйича фуқароларни бахтсиз ҳодиса рўй бериш натижасида соғлиғи ва ҳаётини сақлаш билан боғлиқ манфаати суғурта объекти ҳисобланади. Суғурталовчи, одатда, асаб ва руҳий касалликка дучор бўлган, шол, кўзи ожиз шахслар, эшитиш қобиляти заиф бўлган ва ногирон шахслар билан суғурта шартномасини тузмайди.

Суғурталанган шахснинг ҳаётига ва соғлиғига қуйидаги бахтсиз ҳодисаларнинг рўй бериши натижасида шикаст етганда суғурта суммалари берилиши мумкин: жароҳат олганда; суякларнинг синиши, чиқиши; ички органларнинг зарарланиши; куйиш; тери қатламларининг совуқ уриши; электр токи таъсирида жароҳатланиш; кимёвий моддалар ва зарарли ўсимлик таъсирида зарарланиш; тиш синиши.

Бундан ташқари, юқорида қайд этилган ҳолатлар натижасида ўлим ҳолати юз берганда ҳам суғурта суммаси тўланади.

Қуйидаги ҳодисаларнинг рўй бериши оқибатида суғурталанган шахснинг ҳаёти ва соғлиғига шикаст етказилса ёхуд ўлимга олиб келса суғурта суммаси тўланмайди: ядро портлаши; радиация ва нурланиш; суғурталанган шахснинг атайин хатти-ҳаракати натижасида бахтсиз ҳодисалар юз берганда, ўз жонига қасд қилганда ва жинойи ҳаракатлар натижасида рўй берганда.

Суғурта мукофоти суғурта ташкилотининг ҳисоб-китоб рақамига келиб тушгандан сўнг, у шартномада кўрсатилган муддат ичида фуқароларга суғурта полисини бериши шарт. Агар суғурта полиси йўқотилган тақдирда суғурта ташкилоти суғурталанган шахсга унинг дубликатини беради.

Суғурталанувчиларнинг ҳуқуқларига қуйидагилар киради: суғурта шартномаси амалда бўлган даврда суғурталанган шахс суғурта ташкилотидан суғурта масалалари бўйича маслаҳатлар олиш; суғурта полиси йўқотилганда унинг дубликатини олиш.

Фуқароларни бахтсиз ҳодисалардан суғурталашда суғурталанган шахслар яна қуйидаги ҳуқуқларга эга бўлиши мумкин: суғурта суммасини олишда низолар пайдо бўлганда мустақил экспертни жалб этиш; суғурталовчи билан келишилган ҳолда амалдаги суғурта шартномасига қўшимча ва ўзгартиришлар киритиш; суғурталовчи билан келишган ҳолда суғурта шартномасини муддатидан олдин бекор қилиш.

Суғурталанувчининг мажбуриятларига қуйидагилар киради: суғурта шартномасида кўрсатилган муддат ва шартларда суғурта мукофотини тўлаш; суғурталанган шахсларга суғурта шартномаси шартлари тўғрисида маълумотлар бериш.

Суғурталовчининг ҳуқуқлари эса қуйидагилар киради: суғурта ҳодисалари суғурталовчи томонидан тан олинмаганда суғурта суммаларини тўламаслик; суғурта шартномасида кўрсатилган муддатда суғурта мукофоти тўланмаса, суғурта шартномасини бекор қилиш. Унинг мажбуриятларига қуйидагилар киради: суғурталанувчини фуқароларнинг бахтсиз ҳодисалардан ихтиёрий суғурталаш қоидалари ва суғурта шартномаси шартлари билан таништириш; суғурта шартномасида кўрсатилган муддатда суғурта полисини бериш; суғурта ҳодисаси рўй берганда суғурта суммасини тўлаш; суғурта суммасини тўлашдан воз кечилганда, шартномада кўрсатилган муддатда бу ҳақда суғурталанувчига ёзма равишда хабар бериш.

Суғурта ҳодисаси рўй берганда суғурталанган шахслар воқеа тафсилотлари ҳақида қисқа муддатда суғурталовчига хабар бериши лозим. Суғурта суммасини олиш учун суғурталанган шахслар суғурталовчига қуйидаги ҳужжатларни тақдим этиши шарт:

1. Суғурта полиси.

2. Даволаш-профилактика муассасасидан суғурталанган шахснинг даволанганлигини тасдиқловчи маълумотнома.

Зарурият бўлганда суғурталовчи суғурта суммасини тўлаш масаласини ҳал этиш учун зарур бўлган бошқа ҳужжатларни сўрашга ҳам ҳақли.

Бахтсиз ҳодисалар натижасида ўлим ҳодисаси рўй берганда қуйидаги ҳужжатлар тақдим этилади:

1. Суғурта полиси.

2. ФХДЁдан фуқаронинг вафот этганлигини тасдиқловчи маълумотнома.

3. Меросхўрлик ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжат.

4. Агар ўлим ҳодисаси йўл-транспорт ҳодисаси натижасида рўй берган бўлса, йўл ҳаракати хавфсизлиги идорасидан олинган маълумотнома.

5. Фуқаронинг шахсини тасдиқловчи ҳужжат.

Суғурталовчи зарурият бўлганда юқоридаги ҳужжатлардан ташқари бошқа ҳужжатларни сўрашга ҳам ҳақли.

Суғурталовчи томонидан суғурта суммасини тўлаш тўғрисида қарор қабул қилинганда суғурта суммаси шартномада кўрсатилган муддат ичида мижоз ёки унинг меросхўрига тўланади.

Ўзбекистон Республикасида кенг қамровли иқтисодий ислохотларни амалга ошириш турли мулкчилик шаклига эга суғурта ташкилотларининг вужудга келиши билан бир қаторда янгидан-янги суғурта хизматларини кўрсатишга шарт-шароит яратди. Ана шундай суғурта хизматларидан бири – жавобгарликни суғурта қилишдир.

Кўпгина иқтисодий адабиётларда жавобгарлик суғуртаси суғуртанинг мустақил тармоғи сифатида ёритилади. Жумладан, профессор В.В.Шаховнинг таъкидлашича “Жавобгарликни суғурталаш мулк ва шахсий суғуртадан фарқ қилиб, суғурталовчининг учинчи шахсларга зарар етказиш юзасидан жавобгарлигини назарда тутати”. Суғурта соҳасидаги тажрибали мутахассислардан бири доцент М.А Сафронов жавобгарлик суғуртасига қуйидагича таъриф беради: “бир шахс томонидан бошқа бир шахс мулкый манфаатларига зарар етказиш – жавобгарликни суғурталовчи ихтиёрига ўтиши тушунилади».

Бозор муносабатларига ўтишга қадар, бошқа собиқ иттифоқ рес-публикалари каби Ўзбекистонда ҳам жавобгарлик суғуртаси бўлмаган. Суғурта соҳасида давлат монополиясининг тугатилиши ва бунинг натижасида рақобатнинг вужудга келиши янги хизмат турларини, хусусан, жавобгарликни суғурталаш турларининг жорий этилишини талаб қилди.

Жавобгарлик суғуртаси – тасодифан ва олдиндан кўзда тутилмаган ҳолда юридик ва жисмоний шахслар томонидан учинчи бир шахсларга етказилган зарарни суғурта воситасида қоплаш билан боғлиқ муносабатлар йиғиндисидир.

Жавобгарликни суғурталаш суғуртанинг энг ёш ва мустақил тармоғидир. Унинг пайдо бўлганлигига 100 йилдан ошди. Жавобгарликни суғурталаш ҳаётимизнинг барча жабҳаларини қамраб олиб, унинг ривожланиши фан ва техника тараққиёти билан чамбарчас боғлиқ. Мазкур суғурта турларининг иқтисодий моҳияти шундаки, суғурталанувчининг учинчи шахсларга етказган зарарларини тўлаш мажбуриятини суғурталовчи ўз зиммасига олади. Суғурталанувчи сифатида ҳар қандай юридик ёки жисмоний шахс майдонга чиқиши мумкин. Баъзи ҳолатларда учинчи шахсларга етказилган зарар жуда катта миқдорни ташкил этади ва айбдор уни тўлиқ қоплаш имкониятига эга бўлмайди. Агар, учинчи шахсга зарар етказган шахс ўзининг жавобгарлигини суғурталаган бўлса, унинг учун моддий зарарни суғурталовчи тўлайди.

Жавобгарлик суғуртасининг айрим унсурларини қадимги Римда ҳам кўриш мумкин. Римда “денгиз хатарларидан ҳимояланиш бўйича жамият” ташкил этилган ва унинг вазифаси жамият аъзолари денгиз қароқчилари томонидан ўғирланганда уни сотиб олиш харажатларини тўлашдан иборат бўлган. Грек ҳуқуқида ҳам жавобгарлик суғуртасининг айрим жиҳатлари назарга ташланади.

Жавобгарлик суғуртасининг ҳозирги замон шаклига ўхшаш турлари илк марта XIX асрнинг биринчи ярмида Францияда пайдо бўлган. У от ва машина эгаларини бахтсиз ҳодисалардан ва каско-суғуртасидан ташкил топган.

Мустақил соҳа сифатида жавобгарликни суғурталаш саноатнинг ривожланиши билан янги босиқчга кўтарилди. Ишлаб чиқаришнинг фабрика усулига ўтилиши ишлаб чиқариш воситалари ишлатишда юзага келадиган рискларни вужудга келишига олиб келди. Транспорт воситаларини яратилиши, шубҳасиз, йўл ҳаракати иштирокчиларининг манфаатига дахлдор бўладиган рискларни пайдо бўлишига сабаб бўлди. Транспорт воситасини бошқариш натижасида фуқарони жабрланиши билан боғлиқ дастлабки ҳодиса 1897 йил Лондонда бўлган. Бунда соатига 70 км тезликда келаётган машина йўловчига тан жароҳати етказган.

Жавобгарлик ўз мазмун-моҳияти жиҳатидан учга бўлинади:

- ижтимоий жавобгарлик;
- маънавий жавобгарлик;
- ҳуқуқий жавобгарлик.

Ижтимоий жавобгарлик умумий тушунча бўлиб, жамиятдаги барча жавобгарликни ўз ичига олади. Фуқароларнинг ўзаро муомаласида ахлоқий нормаларнинг бузилиши маънавий жавобгарликни келтириб чиқаради. Ҳуқуқий жавобгарлик эса давлат томонидан ўрнатилган қонуний нормаларнинг бузилиши оқибатида юзага келади.

Ҳуқуқий жавобгарликнинг ўзи бир қанча турларга бўлинади. Жумладан, интизомий жавобгарлик, маъмурий жавобгарлик, фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик, моддий жавобгарлик, жиноий жавобгарликка бўлинади.

Юқорида кўрсатиб ўтилган жавобгарликлар ичида фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик ўзига хос ўрин эгаллайди. Зеро, жавобгарликни суғурталаш фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик билан чамбарчас боғлиқ. Бу жавобгарлик, одатда, бир шахс томонидан иккинчи бир шахсга мулкий зарар етказганда юзага келади.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик қуйидаги иккита турга бўлинади:

- шартномавий жавобгарлик;
- шартномасиз жавобгарлик.

Шартномавий жавобгарлик шартнома мажбуриятларини бажармаслик ёки лозим даражада бажармаслик оқибатида юзага келади. Бунда бир томон иккинчи томоннинг айби билан зарар кўради.

Шартномасиз жавобгарлик деганда айбдор томонидан жабрланувчига у билан шартнома муносабатларида бўлмаган ҳолда зарар етказиш тушунилади. Масалан, автомобиль транспорти эгаси ўзига тегишли бўлган транспорт воситасини нотўғри бошқариш оқибатида тасодифан учинчи шахс ҳисобланувчи йўловчига тан жароҳати етказади. Бунда томонлар муқаддам шартнома муносабатларида бўлмаган.

Ўзида бир нечта суғурта турларини мужассамлаштирган ҳамда суғурта соҳасининг мустақил тармоғи бўлган жавобгарлик суғуртасининг моҳияти шундан иборатки, у жисмоний ва юридик шахсларга суғурталанувчи томонидан етказилган моддий зарарни қоплашга қаратилгандир. Жавобгарлик суғуртаси ўзида мол-мулк ва шахсий суғурта турларининг айрим қирраларини намоён этган. Яъни, агар зарар юридик ёки жисмоний шахснинг мол-мулкига

етказилган бўлса – мол-мулк суғуртасини; агар зарар жисмоний шахснинг ҳаёти ёки соғлиғига етказилган бўлса, шахсий суғурта турларини қамраб олади.

Жавобгарлик суғуртасида, суғурталанувчининг учинчи шахсларга етказган зарарларини қоплаш билан боғлиқ мулкӣ манфаатлари суғурта объекти бўлиб ҳисобланади. Суғурталанувчининг учинчи шахсларга етказган зарарларини қоплаш билан боғлиқ жавобгарлиги тузилган суғурта шартномасига мувофиқ муайян ҳақ тўлаш эвазига суғурталовчига ўтказилади. Суғурта ҳодисаси рўй берганда, яъни суғурталанувчи учинчи шахсларга зарар етказганда, бу зарарлар суғурталовчи томонидан қопланади.

Айни чоғда, мол-мулк ва шахсий суғурта турларидан фарқли равишда, жавобгарлик суғуртаси биринчи навбатда суғурталанувчи томонидан учинчи шахсларга етказилган зарарларни қоплаш ва бир вақтнинг ўзида суғурталанувчининг мулкӣ манфаатларини ҳимоя этиш воситасидир. Суғурталанувчининг мулкӣ манфаатлари деганда, учинчи шахсларга етказилган зарарларни қоплаш юзасидан у кўрадиган зиённи тушуниш керак. Агар, суғурталанувчининг учинчи шахсларга зарар етказиш жавобгарлиги суғурталанган бўлса, зарар суғурталовчи томонидан келишилган суғурта суммаси доирасида қопланади.

Маълумки, мол-мулк суғуртасида суғурта суммаси шу мол-мулкнинг бутун қиймати доирасида ёки унинг бир қисми сифатида аниқланиши мумкин. Жавобгарликни суғурталашда эса томонлар ўзаро келишган ҳолда учинчи шахсларга зарар етказилганда уларга тўланадиган суғурта қопламаси суммасини, яъни жавобгарлик лимитини белгилайдилар. Шунинг учун жавобгарлик суғуртасида “суғурта суммаси” тушунчаси ўрнига “жавобгарлик лимити” деган тушунча қўлланилади. Қоидага кўра, жавобгарликни суғурталаш шартномаларида бир йиллик жавобгарлик лимити кўрсатилади. Шунингдек, шартномада ҳар бир суғурта ҳодисаси бўйича ҳам жавобгарлик лимити белгиланади.

Суғурталовчилар суғурта ҳодисаси содир бўлган тақдирдагина суғурта қопламасини тўлайди. Суғурталанувчи томонидан учинчи шахсларга зарар етказилиб, бу зарарни айбдор томонидан мажбурий қопланиши хусусида қонун кучига эга суд қарори қабул қилингандагина суғурта қопламаси тўланиши мумкин.

Суғурталанувчининг тасодифан ва ўзи билмаган ҳолда учинчи шахсларга етказган зарарини аниқроқ ҳолда қуйидагича ифодалаш мумкин:

- учинчи шахс бўлган фуқаронинг ҳаётига, соғлиғига жароҳат етказилиши ёки ўлим ҳолатининг рўй бериши;
- учинчи шахс бўлган фуқаро ёки юридик шахснинг мол-мулкига зарар етказилиши.

Жавобгарликни суғурталаш орқали учинчи шахсларга етказилган мулкӣ зарар қопланади, аммо бу билан айбдор шахс жиноий ёки маъмурий жавобгарликдан озод этилмайди. Масалан, автомобиль эгаси йўл-транспорт ҳодисаси рўй бериши натижасида фуқаронинг фожиали ҳалок бўлишига сабабчи бўлди. Бу бахтсиз ҳодиса автомобиль эгасининг атайин ёки қасддан

қилган хатти-ҳаракатлари натижасида эмас, балки тасодифан ва бехосдан содир бўлди. Су-ғурталовчи мазкур ҳолатни муайян ўрганишлардан сўнг суғурта ҳодисаси сифатида тан олиши ва шунга кўра суғурта қопламаси тўлаши мумкин. Аммо, суғурталовчи томонидан жабрланган шахсга суғурта қопламасини тўланиши айбдор шахс маъмурий ва жиноий жазодан озод этилди, деган маънони келтириб чиқармайди. Бу ерда фуқаролик жавобгарлигини жиноий жавобгарликдан фарқлаш зарур. Фуқаролик жавобгарлиги учинчи шахсларга етказилган зарарни қоплашни назарда тутса, жиноий жавобгарлик эса қасддан жиноят қилган шахсни жазолашдир.

Жавобгарликни суғурталаш ихтиёрий ва мажбурий шаклларда амалга оширилади. Ривожланган чет эл давлатларида жавобгарликни суғурта қилишнинг мажбурий шакллари анча тараққий этган.

Жавобгарлик суғуртасининг ижтимоий-иқтисодий моҳияти суғуртанинг ижтимоий-иқтисодий моҳияти билан чамбарчас боғлиқ десак, хато бўлмайди.

Суғурта фаолиятини амалга ошириш учун, албатта, суғурта ташкилотида етарли миқдорда пул маблағлари фонди бўлиши лозим. Агар, суғурталовчи пул фондини, яъни суғурта фондини ташкил этмаса, унинг молиявий аҳволи мураккаблашиши мумкин. Ташкил этилган суғурта фондининг маблағлари қатъий мақсадли характерга эга бўлиб, у фақат суғурта ҳодисалари рўй берганда қоплама бериш учун ишлатилади. Суғурта фондининг маблағларини бошқа мақсадларда ишлатиш мумкин эмас. Суғурта фонди маблағлари давлат томонидан олиб қўйилиши ва солиққа тортилиши мумкин эмас.

Автотранспорт воситалари эгаларининг учинчи шахслар олдидagi фуқаролик жавобгарлигининг мажбурий суғуртаси.

Бозор муносабатлари шароитида юридик ва жисмоний шахсларнинг учинчи шахслар манфаатига зарар етказиш хавфи кучаяди. Бу хавфнинг рўй бериши натижасида етказилган зарарни қоплаш юзасидан зарар етказган шахсларнинг жавобгарлигини суғурта қилиш мамлакатимизда ўз ривожини топмокда. Ана шундай жавобгарликни суғурта қилишнинг кенг тарқалган турларидан бири – транспорт воситалари эгаларининг учинчи шахсларга зарар етказишдаги фуқаролик жавобгарлигини суғурталашдир.

Маълумки, транспорт юқори хавфни келтириб чиқарувчи манбалардан бири ҳисобланади. Транспорт ҳайдовчиси транспорт воситасини бошқариш жараёнида учинчи шахсларнинг муайян манфаатларига, соғлиғига зарар етказиши мумкин.

Йўл транспорт ҳодисаси натижасида зарар кўрган шахслар, кўп ҳолатларда айбдорлардан зарарни ундириб ололмайдилар. Ғайри қонуний ҳаракат туфайли юридик ёки жисмоний шахсларнинг соғлиғи, ҳаёти ёки мол-мулкига етказилган зарар айбдор шахс томонидан тўлиқ ҳажмда қопланиши лозим. Қонун ҳужжатларида зарарни тўлаш мажбурияти зарар етказувчи бўлмаган шахсга юклатилиши мумкин. Зарар етказган шахс, агар зарар ўз айби билан етказилмаганлигини исботласа, зарарни тўлашдан озод этилиши мумкин.

Бугунги кунда аҳоли турмуш даражасининг доимо ошиб бориши, транспорт воситаларининг янада такомиллашиши жаҳонда автомобиллар

сонининг мунтазам ўсишига олиб келаяпти. Ўзбекистон Республикасида 2005 йилда автотранспорт воситалари сони, айрим ҳисоб-китобларга кўра 3 млн.га етган. Шубҳасиз бунга “UZDEWOO АВТО” автомобиль заводи томонидан ва яқин ҳамда узоқ хориж мамлакатларидан халқаро стандартларга мос келадиган автомобилларнинг келиши ҳисобига эришилган. Транспорт воситалари сонининг кўпайиши табиий ҳолда йўл-транспорт билан боғлиқ бахтсиз ҳодисалар ҳам кўпайишига олиб келади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикасида транспорт воситалари ва бошқа ўзинорар машина ҳамда механизмлар эгалари фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғуртаси тўғрисида” 1994 йил 30 декабрда қабул қилган 632-сонли Қарорига (бу Қарорга Вазирлар Маҳкамасининг “Суғурта хизматлари бозорини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2002 йил 27 ноябрдаги 413-сон Қарори билан қўшимча ва ўзгартиришлар киритилган) мувофиқ, 1995 йил 1 январдан бошлаб транспорт воситалари эгалари фуқаролик жавобгарлигининг мажбурий суғуртаси жорий этилди. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фаолият кўрсатаётган мулкчиликнинг барча шаклларидаги транспорт воситалари эгалари фуқаролик жавобгарлиги мажбурий суғуртасига жалб қилинади.

Фуқаролик жавобгарлиги мажбурий суғуртасининг жорий этилганлиги йўл-транспорт ҳаракати иштирокчилари манфаатларини ҳимоя этишга ва уларни ижтимоий муҳофаза этишга қаратилган.

Экспертларнинг фикрича, Ўзбекистон Республикасида давлат рўйхатидан ўтган автотранспорт воситалари ҳайдовчиларининг анчагина қисми жавобгарликни суғурталаш бўйича шартномага эга эмас. Буни шу билан изоҳлаш мумкинки, кўпгина автотранспорт ҳайдовчилари суғуртани иккинчи даражали, кераксиз восита сифатида тушунишади. Ҳатто йўл автотранспорт ҳодисалари рўй берганда суғурта ташкилотларига мурожаат қилишни ҳам унутишади.

Автотранспорт ҳайдовчиларининг фуқаролик жавобгар-лигини суғурталаш ихтиёрий тартибда ҳам ўтказилади. Бозор иқтисодиёти шароитида бу суғурта турини амалга ошириш бир томондан, транспорт ҳайдовчиси учун, иккинчи томондан эса йўл транспорт ҳодисаси натижасида зарар кўрган жабрланувчи учун ҳам катта аҳамиятга эга. Чунки транспорт ҳайдовчисида жабрланувчига моддий ёрдам кўрсатиш учун маблағ бўлмаслиги мумкин. Агар у учинчи шахсларга зарар келтириш жавобгарлигини суғурталаш бўйича шартномага эга бўлса, суғурта қопламаси суғурта ташкилоти томонидан қопланади.

Автотранспорт ҳайдовчиларининг фуқаролик жавобгар-лигини суғурталашнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Бунда суғурта ташкилоти ва суғурталовчидан ташқари учинчи шахс ҳам иштирок этади.

Аммо фуқаролик жавобгарлиги суғуртаси бўйича шартнома суғурталовчи ва суғурталанувчи (транспорт воситаси ҳайдовчиси) ўртасида тузилади. Учинчи шахс эса шартномада иштирок этмайди, аммо шарнома унинг фойдасига тузилади.

Тажриба шуни кўрсатадики, автотранспорт ҳайдовчиларига нис-батан суд орқали белгиланган жабрланувчига тўланиши лозим бўлган зарар миқдори ҳайдовчининг бир йиллик иш ҳақининг ярмидан кўпини ташкил этади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ҳорижий автотранспорт воситаларининг Ўзбекистон Республикаси божхона ҳудудида бўлишининг қўшимча шартлари тўғрисида”ги 2000 йил 12 январь 11-сонли Қарорига биноан, Қозоғистон Республикаси ва Турк-манистоннинг транспорт воситалари, бошқа ўзиюрар машина ва ме-ханизмларининг Ўзбекистон Республикаси божхона ҳудудига кириб келишига тегишли лицензияга эга бўлган суғурта ташкилотларининг ҳайдовчиларнинг учинчи шахслар олдидаги фуқаролик мажбурияти суғурталанганлиги тўғрисидаги полиси мавжуд бўлган тақдирда йўл қўйилади. Давлат божхона қўмитаси Ўзбекистон Республикасининг суғурта ташкилот-лари билан биргаликда божхона постларида транспорт воситалари, бошқа ўзиюрар машина ва механизмлар эгаларининг учинчи шахслар олдидаги фуқаролик жавобгарлиги суғуртасини амалга оширади. Бу жавобгарлик суғурта турининг жорий этилишига сабаб шуки, чегарадош мамлакатлар томонидан бир томонлама қуйидаги чора-тадбирлар жорий қилинган: Қозоғистон Республикасида – ташувчининг йўловчи олдидаги фуқаролик, ҳуқуқий жавоб-гарлиги учун турли автотранспорт воситаларидан суғурта йиғимлари қўлланилаётганлиги; Туркменистонда – Туркменистон ҳудудига кириб келаётган автотранспорт воситалари эгаларидан Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган йиғимларга тенг бўлмаган йиғимлар белгиланган. Шуни эътиборга олган ҳолда 2000 йилнинг 1 январидан бошлаб, Қозоғистон ва Туркменистон Республикаларидан кириб келадиган транспорт воситалари учун автофуқаролик жавобгарлигининг мажбурий суғуртаси жорий этилди. Суғурта суммаси миқдори Қозоғистон Республикаси автотранспорти учун:

- мол-мулкка етказилган зарарни қоплаш учун – 400 АҚШ доллари;
- ўлим ҳолатига олиб келган зарарни қоплаш учун – 600 АҚШ доллари.

Туркменистон автотранспорти учун:

- мол-мулкка етказилган зарарни қоплаш учун – 1000 АҚШ доллари;
- ўлим ҳолатига олиб келган зарарни қоплаш учун – 2000 АҚШ долларида белгиланган.

Суғурта мукофотлари божхона органлари томонидан бевосита божхона постларида эркин алмаштириладиган валютада ундирилади ва маблағлар кейинчалик шартнома асосида суғурта ташкилотларининг ҳисоб рақамларига ўтказилади. Суғурта мукофоти тўлангандан сўнг, ҳорижий транспорт воситаси ҳайдовчиларига суғурта полиси берилади.

Ўзбекистон Республикаси божхона ҳудудига кириб келаётган хорижий транспорт воситалари ҳайдовчиларининг учинчи шахслар (жисмоний ва юридик шахслар)нинг соғлиғига ва мол-мулкига етказилган зарар учун фуқаролик жавобгарлиги суғурта қилиш объекти ҳисобланади. Бундай тартиб Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Тожикистон Республикаси ва Қирғизистон Республикаси автотранспорт воситалари

хайдовчиларининг учинчи шахслар олдида Ўзбекистон Республикасида фуқаролик жавобгарлиги тўғрисида” 2000 йил 18 февралдаги 59-сон қарорига (Мазкур Қарорга Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 27.11. 2002 й. 413-сон Қарорига мувофиқ ўзгартиришлар киритилган) мувофиқ, Тожикистон ва Қирғизистон Республикалари учун ҳам жорий этилган.

Тожикистон Республикаси ва Қирғизистон Республикаси автотранспорти учун суғурта суммалари миқдорлари:

- 1000 АҚШ доллари – мол-мулкка етказилган зарарни қоплаш учун;
- 2000 АҚШ доллари – ўлимга олиб келган зарарни қоплаш учун.

Хорижий транспорт воситаси хайдовчиси томонидан учинчи шахсга етказилган зарарнинг суғурталовчи томонидан тўланишини назарда тутувчи воқеа ёки тасодиф суғурта ҳодисаси ҳисобланади.

Уларга қуйидагилар киради:

- фуқароларнинг соғлиғига, ҳаётига зарар етказилиши;
- транспорт воситасининг, шунингдек, мол-мулкнинг шикастланиши, nobуд бўлиши.

Зарар миқдорида шикастланган транспорт воситасини энг яқин жойдаги техник хизмат кўрсатиш станциясигача етказиш ва уни тузатиш харажатлари ҳам киритилади.

Суғурта қопламаси, агар йўл-транспорт ҳодисаси ёки бахтсиз воқеа оқибатида:

- жабрланувчи майиб бўлса ёки унинг соғлиғига бошқа тарзда шикаст етказилса;
- жабрланувчи вафот этса;
- учинчи шахсларнинг мол-мулки nobуд бўлса, йўқ қилинса ёки шикастланса, суғурталовчи томонидан тўланади.

Транспорт воситасининг ҳаракатланиши натижасида етказилган зарарларга, шунингдек:

- транспорт воситасига йўловчилар чиқариш ёки тушириш пайтида;
- транспорт воситаси йўлда тўхтаб турган ёки тузатилаётган вақтда келиб чиққан зарарлар ҳам киритилади.

Суғурталовчи:

- айбдор шахснинг транспорт воситасида бўлган юкка;
- йўл-транспорт ҳодисаси натижасида атроф-муҳитга;
- ёнғин келиб чиқиши туфайли ўрмонларга, дарахт-зорларга ва боғларга етказилган зарар учун;
- нақд пул, қимматли қоғозлар, ҳар қандай турдаги ҳужжатлар, шунингдек, филателистик, нумизматик ва бошқа коллекциялар ва бойликлар йўқолганлиги учун жавоб бермайди.

Агар жабрланувчи томонидан қасддан жиноят содир этилган бўлса, суғурта товони тўланмайди. Зарар миқдори суд орқали аниқланади.

Шахсга етказилган зарар учун суғурта суммаси жабрланувчига, унга бошқа суғурта шартномалари бўйича тўланадиган суммалардан қатъи назар, тўланади.

Жабрланувчининг соғлиғига етказилган зарар учун товон миқдори даволаш-профилактика муассасасининг тегишли ҳужжатида кўрсатиб ўтилган зарар даражасига қараб ёки вафот этганлик тўғрисидаги далолатнома асосида белгиланади.

Саломатликка етказилган зарар учун товон суғурта суммасига мутаносиб равишда, бироқ унинг жами миқдорининг 60 фоизидан (вафот этган тақдирда) кўп бўлмаган миқдорда тўланади. Учинчи шахсларнинг мол-мулкига зарар етказилганлиги ёки nobуд бўлганлиги учун суғурта қопламаси суғурта суммасига мутаносиб равишда, бироқ унинг жами миқдорининг 40 фоизидан (мол-мулк тўлиқ nobуд бўлган тақдирда) кўп бўлмаган миқдорда тўланади.

Мол-мулкка етказилган зарар учун ёки жабрланувчиларнинг соғлиғига зиён етказганлик учун суғурта тўлови ҳар бир аниқ, суғурта ҳодисаси бўйича бир вақтда тўланади.

Суғурта қопламасини суғурталовчи барча зарур ҳужжатлар олингандан сўнг, 72 соат мобайнида тўлайди. Суғурта қопламасини тўлаш суғурталовчининг айби билан кечиктирилса, у ҳар бир кечиккан кун учун ҳисоблаб чиқилган суғурта товони суммасининг 0,5 фоизи миқдорида пеня тўлайди.

Йўл-транспорт ҳодисаси (бахтсиз ҳодиса) рўй берган тақдирда суғурталанувчи:

- йўл-транспорт ҳодисаси (бахтсиз ҳодиса) юз берган жойда ҳаракатланиш хавфсизлигини таъминлаш мақсадида тегишли чоралар кўришга, воқеа оқибатларини енгиллаштириш, шунингдек, мол-мулкнинг сақланишини таъминлаш чораларини кўришга;

- имкони борича зарарнинг кўпайишини бартараф этишга;

- жабр кўрган шахсларга фуқаролик жавобгарлигини суғурта қилиш шартномасини тузган суғурталовчи тўғрисида зарур маълумотлар беришга;

- воқеа рўй берган жойдаги суғурталовчини дарҳол хабардор қилишга ёки воқеа рўй бергандан кейинги иш кунидан кечиктирмай суғурталовчига зарур ахборот ва тушунтириш хати тақдим этишга мажбурдир.

Транспорт воситаси эгаси, ҳайдовчи ёки даъво қилувчи шахс суғурта ташкилотига йўл-транспорт ҳодисаси (бахтсиз ҳодиса)га тааллуқли мавжуд далилларни тақдим этиши ҳамда суғурталовчининг юз берган воқеа тафсилотларини ва етказилган зарар миқдорини аниқланишини таъминлаши, шунингдек, суғурталовчи томонидан йўл-транспорт ҳодисаси (бахтсиз ҳодиса) айбдорларига қарши даъволарни текширишда ёрдам кўрсатиши шарт.

Йўл-транспорт ҳодисаси (бахтсиз ҳодиса) тўғрисида хабар олингандан сўнг суғурталовчи зарар миқдорини, ҳодисанинг ҳақиқий ҳолатларини аниқлаш мақсадида ҳаракат қилади ҳамда суғурта далолатномасини ва манфаатдор шахслар иштирокида белгиланган намунадаги ҳисоб-китоб сметасини тузади.

Суғурталовчи транспорт воситаси эгасини ва даъво қилувчи шахсни тўланадиган зарар миқдорини аниқлаш учун қандай ҳужжатлар тақдим этиш зарурлиги ҳақида хабардор қилади.

Жабрланувчи ёки унинг топшириғига кўра ваколатли шахс транспорт воситаси томонидан етказилган зарар тўғрисида суғурталовчини хабардор қилади.

Агар зарар номаълум транспорт воситаси томонидан етказилган бўлса, у ҳолда жабрланувчи милицияга ёки Йўл ҳаракати хавфсизлиги хизмати, суғурталовчига дарҳол хабар бериши ва зарар номаълум транспорт воситаси томонидан етказилганлиги тўғрисида тергов органларининг хулосасини олиши шарт.

Жабрланувчи томонидан ушбу шартлар бажарилмаган тақдирда суғурталовчи воқеанинг муҳим ҳолатлари аниқланмай қолганлиги учун товон тўлашга мажбур эмас.

Қуйидаги ҳайдовчи:

- учинчи шахсга зарар етказилишини қасддан юзага келтирган;
- транспорт воситасини спиртли ичимлик ичиб ёки гиёҳвандлик воситасини истеъмол қилиб, бошқарган ва бу билан суғурта воқеасини юзага келтирган;
- транспорт воситасини бошқаришга рухсатномаси бўлмаган;
- транспорт воситасидан унинг эгасининг рухсатсиз фойдаланган ва ушбу транспорт воситаси билан зарар етказган ҳайдовчи тўланган суғурта қопламасини суғурталовчига қайтаришга мажбурдир.

Агар суғурталанувчи суғурталовчига зарар етказилганлиги тўғрисида хабар бермаса ёки ўз вақтида хабар бермаса, у ҳолда суғурталовчи бундай хабар бермаслик ёки ўз вақтида хабар бермаслик оқибатида келиб чиққан қўшимча харажатлар ва суд чиқимларини қоплаш юзасидан суғурталанган шахсга нисбатан даъво қўзғаш мумкин.

4.3. Қайта суғурталаш.

Қайта суғурталаш суғурталаш учун риск қабул қилиш билан боғлиқ иқтисодий муносабатлар тизими (рискларни бирламчи жойлаштириш)дир. Суғурталовчи мувозанатлашган суғурта портфелини яратиш ва суғурта операцияларининг молиявий барқарорлигини таъминлаш мақсадида қабул қилиб олинган рискни бир қисмини ўзаро келишилган ҳолда бошқа суғурталовчига бериши (рискни иккиламчи жойлаштириш) лозим. Қайта суғурталаш операцияларини асосан, ихтисослашган қайта суғурталаш компаниялари амалга оширади. Қайта суғурталаш актив (рискни бериш) ва пассив (рискни қабул қилиб олиш) кўринишида, нисбий ва нонисбий шаклда бўлади.

Айрим ҳолатларда қайта суғурталаш операцияларини амалга оширувчи брокер иккита томон, яъни суғурта компанияси ва қайта суғурталовчининг компанияси ўртасидаги воситачидир.

Қайта суғурта қилиш шартномалари бир томондан, суғурта компаниялари ўртасида ўзаро тузилиши ёки иккинчи томондан, суғурта компанияси ва ихтисослашган қайта суғурта қилиш компанияси ўртасида тузилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 354 - моддасида "икки ёки бир неча шахснинг фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларини вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги қилишуви шартнома дейилади" – деб кўрсатилган. Дастлаб, суғурта компанияси ўзининг молиявий қобилиятини мутахкамлаш мақсадида қабул қилиб олинган рискни бир қисмини бошқа суғурта компаниясида ёки ихтисослашган қайта суғурта қилиш компаниясида суғурталаш тўғрисида қарор қабул қилади. Ушбу қарорнинг ижросини таъминлаш мақсадида суғурталовчи ихтисослашган суғурта компаниясига мурожаат қилади. Агар қайта суғурталовчи компания рискни қайта суғурта қилишга розилик билдирса, улар ўртасида қайта суғурталаш шартномаси тузилади. Шу-ни алоҳида таъкидлаш лозимки, шартнома шартларида, унда иштирок этувчи томонларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари, олинган мажбуриятларнинг бажарилиши юзасидан жавобгарлик, шартномани кучга кириши, амал қилиш ва бекор этилиши қоидалари мужассам бўлиши керак. Шунингдек, шартномада қайта суғурталаш мукофоти миқдори ва жавобгарлик ҳажми кўрсатилиши зарур. Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонун ҳужжатларига кўра, қайта суғурта қилишда суғурта товонини ёки суғурта пулини тўлаш учун асосий суғурта шартномаси бўйича суғурталанувчи олдида ушбу шартномага кўра суғурта компанияси жавобгар бўлиб қолаверади. Бироқ асосий суғурта шартномаси бўйича суғурталанувчи ҳисобланган суғурта ташкилоти суғурта ҳодисаси юз беришидан олдин тугатилган тақдирда, унинг ушбу шартнома бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятларининг қайта суғурта қилинган қисми қайта суғурта қилиш шартномаси бўйича суғурталовчига ўтади.

Қайта суғурта қилиш шартномалари бир қатор ўзига хос белгиларга эга бўлиб, савдо ва бошқа турдаги шартномалардан тубдан фарқ қилади. Шунинг учун ҳам қайта суғурта қилиш соҳасини назарий жиҳатдан қайси суғурта тармоғига киритиш ёхуд уни мустақил суғурта соҳаси сифатида қараш анча баҳс-мунозарани талаб қилади.

Агар суғурта ҳодисаси рўй берса, бу ҳақда суғурта компанияси қайта суғурталовчи компанияга дарҳол хабар қилиши керак. Ўз навбатида, қайта суғурталовчи компания шартномада кўзда тутилган қопламани тўлаши шарт. Қайта суғурта қилиш компанияси шартнома бўйича ўз мажбуриятларини тўлатўкис бажарса, у ҳолда шартнома ижро этилган ҳисобланади.

Цедент рискни иккиламчи жойлаштиришни амалга оширувчи, яъни рискни қайта суғурталаш учун берувчи суғурта компаниясидир. Иккиламчи цедент ретроцедент деб аталади. Қайта суғурталашда цессия атамаси ҳам кенг қўлланилади. Цессия суғурта рискин қайта суғурталашга бериш жараёнидир.

Қайта суғурталашнинг факультатив, облигатор ва факультатив-облигаторли қайта суғурталаш каби турларини учратиш мумкин. Факультатив қайта суғурталаш – нисбий қайта суғурталаш шартномасининг бир тури. Факультатив қайта суғурталашда ҳар бир берилаётган риск бўйича алоҳида шартнома тузилади. Цедент ҳар бир риск бўйича қайта суғурталаш зарур ёки зарур эмаслик масаласини мустақил кўриб чиқади. Ўз навбатида, қайта

суғурталовчи ҳам цедентнинг таклифини қабул қилиши ёки қабул қилмаслиги мумкин.

Облигаторли қайта суғурталаш халқаро амалиётда икки хил маънони билдиради:

1) қайта суғурталашнинг мажбурий шакли. Айрим мамла-катлар қонунчилигига кўра, ушбу мамлакат ҳудудида фаолият кўрсатаётган барча суғурта компаниялари қабул қилган рискларининг бир қисмини мажбурий равишда қайта суғурталаш компаниясига беради. Бу чора қайта суғурталаш орқали чет элга валюта чиқиб кетишининг олдини олади;

2) суғурта компанияси (цедент) маълум бир суғурта тури бўйича рискни қайта суғурталовчига беришини ва ўз навбатида, қайта суғурталовчи, рискни қабул қилишни назарда тутувчи қайта суғурталаш шартномаси. Факультатив-облигатор шартномаси - цедент қайта суғурталовчи билан келишган тоифадаги ҳар қандай суғурта рискин бериши, қайта суғурталовчи эса уларни қабул қилиши шарт эканлиги ҳақидаги қайта суғурталаш шартномаси.

Қайта суғурта қилиш операциялари нисбий ва нонисбий шаклда амалга оширилади. Нонисбий қайта суғурта қилишга нисбатан нисбий қайта суғурталаш анча илгари пайдо бўлган. Шу нуқтаи назардан қараганда нисбий қайта суғурталашни, баъзан, анъанавий қайта суғурталаш деб ҳам аташ қабул қилинган.

Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

- Суғуртанинг иқтисодий моҳияти нимадан иборат?
- Суғурта қандай пул муносабатларининг йиғиндиси ҳисобланади?
- 2002 йилнинг 5 апрелида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қабул қилган “Суғурта фаолияти тўғрисида”ги қонуннинг 3-моддасида суғуртага қандай таъриф берилган?
- Суғурта иқтисодий категория сифатида қандай принципларга асосланади?
- Суғуртага қандай функциялар хос?
- Суғурта қандай шаклларда амалга оширилади?
- Суғуртанинг мақсад ва вазифалари мустақиллик йилларида том маънода қандай ўзгарди?
- Жавобгарлик суғуртаси нима?
- Жавобгарлик суғуртаси мазмун-моҳияти жиҳатидан нечтага бўлинади?
- Фуқаролик-ҳукукий жавобгарлик қандай турлардан иборат?
- Ўзбекистон суғурта бозорида жавобгарликни суғурта қилишнинг қандай турлари амалга оширилмоқда?
- Суғурта бозори деганда нима тушунилади?
- Суғурта бозори қандай иштирокчиларга бўлинади?
- Суғурта бозори профессионал иштирокчилари таркибига яна кимларни киритиш мумкин?

- Суғурта бозорида суғурта компанияларининг мавқеи қандай?
- Қайта суғурта ёки қайта суғурталаш дейилганда нималар назарда тутилади?

5-мавзу: Уй хўжаликлари молияси.

1-маъруза. Уй хўжаликлари молияси иқтисодий катигория сифатида.

Режа:

1.1. Уй хўжаликлари молияси иқтисодий катигория сифатида

1.2. Уй хўжаликларида молиявий қарорлар қабул қилишнинг ўзига хос хусусиятлари.

1.1. Уй хўжаликлари молияси иқтисодий катигория сифатида.

Уй-хўжаликлари молияси ҳар бир давлат молия тизимининг ажралмас таркибий қисми (элементи) ҳисобланади. Бозор муносабатлари тизимида уй хўжаликларининг молиявий аҳамияти унинг иқтисодий жиҳатдан нимага мўлжалланганлиги билан белгиланади. Бир томондан, уй хўжаликлари ишлаб чиқариш омилларининг (меҳнат, ер, капитал, тадбиркорлик қобилияти ва бошқаларнинг) хусусий эгалари ҳисобланади ва худди шу асосда ўзларининг даромадлар манбалари ва молиявий тушилмаларини шакллантиради. Бошқа бир томондан эса, уй хўжаликлари иқтисодиётда товарлар ва хизматларни истеъмол қилувчилар сифатида майдонга чиқади ва демак, бозор талабини белгилаб (аниқлаб) беради. Бир вақтнинг ўзида, уй хўжаликлари жамият ялпи даромадининг бир қисмини жамғаради, реал ва молиявий активларни сотиб олиш орқали молиявий резервларни яратишда иштирок этади, солиқ тўловлари орқали эса давлатнинг марказлаштирилган молиявий фондларини шакллантиришда катта (муҳим) роль ўйнайди.

Одатда, “уй хўжалиги” атамасидан миллий статистикада аҳолидан (кишилар тўпламидан) иборат бўлган институциональ бирликни ифодалаш учун фойдаланмоқ керак. Шунинг учун ҳам Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) томонидан тавсия этилган Миллий ҳисоблар тизимининг (МҲТ) замонавий халқаро андозаси (стандарти) уй хўжалигини ягона (бир) яшаш майдончасида (майдонида) биргаликда яшаётган, умумий фондга ўзларининг даромадлари ва бойликларини тўлиқ ёки қисман ўтказётган (бераётган) ва айрим товарлар ҳамда хизматларни, энг асосан уй-жой ва истеъмол маҳсулотларини умумий тарзда (биргаликда) истеъмол қилаётган кишиларнинг катта бўлмаган гуруҳи, деб таърифлайди (аниқлайди).

Айрим ҳолларда ўзбек иқтисодий адабиётида “уй хўжалиги” атамасининг “хонадон” ёки “оила” атамалари билан алмаштирилишига йўл қўйилмоқда. Шунга мос равишда “уй хўжалиги молияси” иборасининг ўрнига “хонадон молияси” ва “оила молияси” иборалари ҳам эквивалент ёки синоним иборалар

шаклида ишлатилмоқда. Шу муносабат билан “оила” ёки “хонадон”ни “уй хўжалиги”дан ажратмоқ (фарқламоқ) лозим. Энг аввало, “уй хўжалиги” аниқлилик даражасининг “оила”га нисбатан камроқ даражада чекланган характерга эга эканлигини қайд этиб ўтмоқ лозим. Масалан, ўзларининг ўғилларига тегишли бўлган жойда (бинода) яшаётган кекса ота-оналар уй хўжалигининг аъзолари бўлсаларда, унинг оиласи бўлаолмайди. Худди шунингдек, бир хонани ижарага олган талаба уй-жой эгасининг уй хўжалиги таркибига киради, лекин унинг оиласи таркибига кираолмайди ва ҳ.к. Бошқача айтганда, уй хўжалиги қариндош бўлмаганларни ҳам ўз ичига олиши ёки бир кишидан (шахсдан) иборат ҳам бўлиши мумкин.

Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда таъкидлаш жоизки, уй хўжалигининг иқтисодий жиҳатдан аниқлигини (аниқланишини) белгилашда оилавий алоқалар асосий омил бўлаолмайди. Бунинг устига, уй хўжалигининг миқдорий таркиби ҳам ўзига хос бўлган хусусиятларга эга. Бу хусусиятлар, энг аввало, шу билан белгиланадики, биргаликда яшаётган ва умумий хўжаликни юритаётган шахслар (кишилар) гуруҳи ҳам ва бир вақтнинг ўзида, ўзининг истеъмолини мустақил равишда таъминлаётган ягона бир шахс (киши) ҳам уй хўжалиги бўлиб ҳисобланиши мумкин. Уй хўжалигини хўжалик юритишнинг мустақил иқтисодий ва молиявий бирлиги сифатида ажратилиши қуйидаги меъзонлар асосида амалга оширилмоғи лозим:

- биргаликда (бир жойда) яшаш;
- умумий бюджетнинг мавжудлиги;
- иқтисодий қарорларни биргаликда (ҳамкорликда) қабул қилиш.

Уй хўжаликлари молияси молия тизимининг муҳим элементи ҳисобланади. Иқтисодий категория сифатида у уй хўжаликларида истеъмол мақсадлари ва жамғариш учун пул маблағлари фондларини шакллантириш, уларни тақсимлаш ва фойдаланишга тегишли (оид) бўлган иқтисодий муносабатлар мажмуидан иборатдир. Ана шуни эътиборга олган ҳолда уй хўжаликлари молиясига қуйидагича таъриф бериш мумкин: уй хўжаликларида истеъмол мақсадлари ва жамғариш учун пул маблағлари фондларини шакллантириш, уларни тақсимлаш ва фойдаланишга тегишли (оид) бўлган иқтисодий (молиявий) муносабатлар мажмуига уй хўжаликлари молияси дейилади (1).

Иқтисодий фанларда ижтимоий-иқтисодий фаолиятнинг алоҳида олинган соҳасида бир хилда ва доимий равишда вужудга келадиган муносабатлар мустақил иқтисодий категориянинг мазмунини ташкил этиши умумэътироф этилган. Бу ўринда гап “уй хўжаликлари молияси” категориясининг ижтимоий-иқтисодий мазмуни тўғрисида кетаётир. Ана шуни инобатга олган ҳолда уй хўжаликлари молиясига қуйидагича таъриф ҳам бериш мумкин: ўзларининг ижтимоий-иқтисодий фаолиятлари жараёнида уй хўжаликлари ва уларнинг алоҳида аъзолари иштирокида пул маблағлари мақсадли фондларини шакллантириш, тақсимлаш ва фойдаланиш борасида вужудга келадиган пул муносабатларининг мажмуи уй хўжаликлари молияси деб аталади .

Бозор иқтисодиёти шароитида уй хўжаликлари ўзларининг ичида ва ўзларига нисбатан ташқи бозор субъектлари саналганлар билан молиявий муносабатда бўлади. Шунга мувофиқ равишда уй хўжаликларида мавжуд бўлган молиявий муносабатлар мажмуини икки гуруҳга бўлиш мумкин:

- ички;
- ташқи.

Индивидлар – уй хўжалиги аъзоларининг эҳтиёжларини янада тўлароқ қондириш мақсадида зарурий (керак бўлган) пул фондларини (жорий истеъмол даражасини, пул резервларини, инвестициялаштиришни ушлаб (сақлаб) туриш учун ва ҳ.к.) шакллантириш ва улардан фойдаланишга оид унинг иштирокчилари (аъзолари) ўртасида вужудга келадиган муносабатлар уй хўжалигининг ички молиявий муносабатлари ҳисобланади.

Уй хўжаликларининг ташқи молиявий муносабатлари уларнинг бошқа иқтисодий субъектлар билан бўлган ўзаро алоқалари орқали намоён бўлади. Корхоналар ва ташкилотлар молияси билан уй хўжаликлари бевосита ўзаро боғланган: фирмаларга иқтисодий ресурсларни тақдим этиб (бериб), уларнинг эгалари сифатида уй хўжаликлари яратилган маҳсулотнинг қийматидан ўз ҳиссаларини (улушларини) оладилар ва демак, улар шу билан ялпи маҳсулотни бирламчи тақсимлашда иштирок этадилар. Бу муносабатлар ўзининг яна бир муҳим иқтисодий томонига эга: улар иқтисодиётда аҳоли даромадларининг бошланғич даражасини белгилаб берадики, бу нарса, ўз навбатида, истеъмолнинг шаклланиши, кўлами ва таркибий тузилмасига, тўловга лаёқатли талабнинг шаклланишига ва ниҳоят, уй хўжаликлари томонидан жамғариш функциясининг амалга оширилишига тўғридан-тўғри ўз таъсирини кўрсатади.

Давлат ва уй хўжаликлари ўртасидаги молиявий муносабатлар ҳам тўғридан-тўғри (бевосита) ва қайтарма (яна орқага қайтариловчи) алоқалар асосида қурилади (вужудга келади) ва улар бюджет ҳамда нобюджет фондларни шакллантириш ва улардан фойдаланишдаги муносабатларни ифодалайди. Уй хўжаликларининг даромадлари ва мол-мулклари солиққа тортилиш объекти сифатида майдонга чиқади ва демак, бюджет тизими даромадлар базасининг тузилмавий элементи ҳисобланади. Бир вақтнинг ўзида солиқлар, пенсия тизими, ижтимоий трансфертлар орқали давлат молиявий оқимларни уй хўжаликларининг турли гуруҳлари ўртасида қайта тақсимлайди. Уй хўжаликлари ва давлат ўртасидаги молиявий муносабатларни амалга ошириш жараёнида миллий даромаднинг иккиламчи қайта тақсимланиши содир бўлади. Бозор иқтисодиёти шароитида давлат уй хўжаликларига тегишли бўлган даромаднинг тақсимланиш жараёнига тўғридан-тўғри таъсир қилиш инструментларига эга эмас. Молиявий муносабатларнинг бу соҳаси давлат томонидан энг кам даражада регламентация қилинади. Бунинг сабаби шундаки, уй хўжаликлари пул фондларини шакллантиришнинг зарурлиги, усули ва мақсади тўғрисида, уларни сарфлашнинг ўлчами ва вақти хусусида қарорлар қабул қилишда мустақилдир. Шу билан биргаликда давлат уй хўжаликларига тегишли бўлган даромад ва якуний (охирги) истеъмолнинг ўлчамига (кўламига)

таъсир қилишга қодир. Бу нарса, жумладан, қуйидагилар орқали амалга оширилиши мумкин:

- солиқли тартибга солиш (тартиблаш);
- меҳнат ҳақини тўлаш ставкаларини ўрнатиш (белгилаш);
- биринчи даражали зарурий маҳсулотлар баҳоларини тартибга солиш (тартиблаш);
- имтиёзлар тизими;
- соғлиқни сақлаш ва маорифни бюджетдан молиялаштириш орқали ижтимоий таъминотни ривожлантириш;
- ва бошқалар.

Уй хўжаликларининг ўзлари ўртасидаги (уй хўжаликлариаро) молиявий муносабатлар уй хўжаликлари секторининг ичида молиявий ресурсларнинг ҳаракатланиши жараёнида вужудга келадиган муносабатлар сифатида қаралади. Бу ерда ушбу жараён ҳамма вақт ҳам ойдинлашмаган ва кучсиз тартибга солинувчи ҳисобланади. Молиянинг бу соҳасига, жумладан, қуйидагиларни киритиш мумкин:

- фермер хўжаликларининг ҳамкорликдаги мақсадли фондлари;
- истеъмол кооперациясига хизмат кўрсатувчи фондлар;
- уй хўжаликлари ўртасидаги норасмий кредит муносабатлари;
- уй хўжаликлари сектори доирасида (чегарасида) ҳамкорликдаги пул фондларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш хусусидаги бошқа муносабатлар.

Уй хўжаликларининг молиявий институтлар билан ўзаро алоқалари молиявий муносабатларнинг алоҳида гуруҳини ифодалайди. Уларнинг кредит муассасалари билан муносабатлари уй хўжалиги бюджети тақчиллигини тўлдириш (истеъмол кредити воситасида, ёрдамида), бўш турган пул маблағларини банк ҳисоб варақларида жойлаштириш ёки уларни сақлаш ва жамғариш мақсадида бошқа молиявий активларга қўйиш орқали намоён бўлади. Уй хўжаликларининг суғурта компаниялари билан бўладиган муносабатлари эса турли кўринишдаги суғурта фондларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш жараёнида гавдаланади.

Молиянинг моҳияти унинг функциялари орқали намоён бўлганлиги учун уй хўжаликлари молиясининг моҳияти ҳам унинг функциялари ёрдамида ифодаланади. Уй хўжаликлари молиясининг функциялари қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- тақсимлаш;
- такрор ишлаб чиқариш;
- назорат;
- тартибга солиш (тартиблаш);
- рағбатлантириш;
- ижтимоий.

Уй хўжаликлари молиясининг бу функциялари ўзаро боғланган ва бир-бирини доимий равишда тўлдириб туради. Бир вақтнинг ўзида, маълум

маънода ва маълум даражада улар ўзларининг намоён бўлишига қараб молиянинг умумий функцияларидан биров фарқланиши ҳам мумкин.

Маълумки, уй хўжаликларининг молияси тақсимлаш жараёнини охирги босқичгача, яъни аниқ индивидгача ёки уй хўжалигининг ҳар бир аъзосигача етказди. **Уй хўжаликлари молияси тақсимлаш функцияси**нинг амалга оширилиши аҳоли ҳаётининг маблағлари фондидини шакллантиришни тақоза этади, инсонни такрор ишлаб чиқариш учун иқтисодий (молиявий) асос яратади.

Маълумки, уй хўжаликларининг иштирокчилари қаторига балоғат ёшига етмаганлар ёки етган бўлса-да, турли сабабларга кўра ишламаётган оила аъзолари ҳам киради. Уй хўжаликларининг ҳиссасига тўғри келган миллий даромаднинг бир қисми уй хўжаликлари молиясининг тақсимлаш функцияси доирасида унинг барча иштирокчилари ўртасида у ёки бу нисбатларда (пропорцияларда) тақсимланади. Уй хўжаликларининг молияси тақсимлаш функциясини бажара бориб, ҳар бир шахсни (кишини) унинг ҳаётининг учун керак бўлган ресурслар билан таъминлаб, охир оқибатда, ишчи кучи такрор ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлайди. Бу ўринда тақсимлаш функциясининг таъсир объекти уй хўжалигига тегишли бўлган (уй хўжалиги эгалик қилаётган) даромад ҳисобланади. Тақсимлаш жараёнининг субъектлари сифатида эса уй хўжаликларининг барча иштирокчилари майдонга чиқади.

Уй хўжаликлари молиясининг тақсимлаш функцияси турли шаклларда, жумладан, инвестицион-тақсимлаш функцияси сифатида амалга оширилиши мумкин. Унинг бу (инвестицион-тақсимлаш) шакли шу билан характерланадики, уй хўжаликлари иқтисодиёт учун молиявий ресурсларни асосий етказиб берувчилардан бири ҳисобланади. Уй хўжаликлари даромадларининг ўсиши бу функция бажарилишининг моддий асосини ташкил этади. Кўпчилик ҳолларда уй хўжаликларининг инвестицион функцияси фақат капиталлаштириладиган даромадларнинг салмоғи, яъни даромаднинг жамғарма сифатида фойдаланиладигани (маблағларни турли молиявий институтларга ва ҳақиқий ишлаб чиқаришга жойлаштириш) билан боғланади. Бироқ бундай ёндошув бир томонламалик характерида эга. Ҳақиқатда эса, ўз навбатида, истеъмол салмоғининг ошиши ҳам иқтисодиётга инвестицияларнинг ўсишига таъсир кўрсатадиган омил ҳисобланади.

Бир вақтнинг ўзида, юқоридаги асосларда такрор ишлаб чиқариш жараёни ишчи кучи ва шунингдек, уй хўжаликларининг пул маблағлари билан таъминланади. Бу ерда **уй хўжаликлари молиясининг такрор ишлаб чиқариш функцияси** алоҳида роль ўйнайди. Уй хўжаликлари даромадлари, харажатлари ва жамғармаларининг ўсиши жамиятдаги такрор ишлаб чиқариш жараёни учун моддий асос бўлиб хизмат қилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида уй хўжаликлари мустақил хўжалик юритувчи субъект ҳисобланади, яъни уй хўжаликлари аъзоларининг турмуш даражаси унинг ҳиссасига тўғри келаётган даромаднинг ўлчамига тўлиқ боғлиқдир. Турли омиллар таъсири натижасида бу ўлчам ортиши ёки қисқариши ҳам мумкин. Шунинг учун ҳам истеъмолнинг одатдаги даражасини

ушлаб (саклаб) туришни олинган даромадларнинг турли фондларга тақсимланиши ва уларнинг мақсадли фойдаланиши устидан назоратсиз тасаввур этиб бўлмайди. Шунингдек, уй хўжаликларининг фаровонлигини қўллаб-қувватлаш ва уларни тараққий эттириш (ривожлантириш) учун улар бюджетларининг ҳолатлари, уларга тегишли бўлган даромадларнинг тақсимланиши, даромад манбаларининг динамикаси устидан назорат ҳам объектив равишда зарур. Ана шуларда **уй хўжаликлари молиясининг назорат функцияси** ўзини намоён этади.

Уй хўжаликлари молияси тартибга солиш (тартиблаш) функциясининг намоён бўлишини қуйидаги икки нуктаи-назардан қараш мақсадга мувофиқ:

- макроиктисодиёт;
- микроиктисодиёт.

Макроиктисодий ёндошув нуктаи-назаридан уй хўжаликлари молияси, бир вақтнинг ўзида, давлат томонидан иқтисодиётни тартибга солишнинг (тартиблашнинг) объекти ва инструменти ҳисобланади. Уй хўжаликлари молиясини тартибга солавериш (тартиблаб), давлат, энг аввало:

- бозор муносабатларига хос бўлган даромадларни дифференциация қилиш (табақалаштириш) муаммосининг ўткирлигини камайтиради;
- аҳоли даромадлари манбаининг таркибий тузилиши ва динамикасидаги (ўзгаришидаги) тенденцияларни шакллан-тиради;
- истеъмолнинг минимал (энг кам) даражасини тартибга солади (тартиблайди);
- уй хўжаликларининг инвестицион потенциалига (салоҳиятига) таъсир кўрсатади.

Микроиктисодий ёндошув нуктаи-назаридан эса уй хўжаликларининг иқтисодиёти унинг турли иштирокчилари ўртасидаги етарли даражада мураккаб бўлган муносабатлар комплексига асосланади. Бу муносабатлар ёш борасидаги фарқлар, характернинг белгилари, одамларнинг қилиқлари, улар даромадлари ва эҳтиёжларининг хилма-хил даражаси билан белгиланади. Шу билан биргаликда, фақат унинг иштирокчилари иқтисодий (молиявий) қарорлар қабул қилишда ўзаро тушунишга эга (якдил) бўлсаларгина, уй хўжаликларининг соғлом (нормал) ривожланиши содир бўлиши мумкин. Ўз навбатида, уй хўжаликларининг турли иштирокчилари иқтисодий манфаатларини мувофиқлаш-тириш уларни тартибга солиш орқали амалга оширилади. Бу ерда “уларни тартибга солиш” дейилганда, уй хўжалигининг бир аъзосига тўғри келадиган даромад бир қисмининг ўзгартирилиши назарда тутилаяпти. Демак, бундан уй хўжаликлари молиясининг яна бир функцияни – иқтисодий бирлик сифатида уй хўжалигининг баланслаштирилган (мувозанатли) тарзда ривожланишини қўллаб-қувватловчи тартибга солиш функциясини – бажариши яққол кўриниб турибди.

Уй хўжаликлари молиясининг рағбатлантирувчи функцияси турли шакл ва мазмунда ўзини ифода этади. Бир томондан, у ўз ўсиб боровчи эҳтиёжларини (эҳтиёжларнинг ўсиб бориши объектив иқтисодий қонунининг

ҳаракатига мувофиқ равишда) кондириш учун зарур бўлган даромадларни уй хўжаликлари томонидан оширишга интилиш туфайли намоён бўлади. Бошқа бир томондан эса, уй хўжаликлари даромадларининг ўсиши меҳнат фаолиятининг сифати ва натижаларига асосланган бўлмоғи лозим.

Уй хўжаликлари молиясининг рағбатлантирувчи функцияси аҳоли реал даромадларининг ўсишига йўналтирилган ишлаб чиқариш жараёнининг ривожланишига ва самарали бюджет сиёсатига асосланган рағбатлантирувчи молия механизмини (молиявий механизмни) яратиш орқали амалга оширилади.

Уй хўжаликлари молияси амал қилишининг ижтимоий аспекти (йўналишлари, жиҳатлари) унга тегишли бўлган юқоридаги барча функцияларнинг таҳлилида кузатилади. Шундай бўлишига қарамасдан, **ижтимоий функция**нинг уй хўжаликлари молиясига тегишли бўлган алоҳида функция сифатида қаралишини, маълум маънода, етарли даражада асосланган деб ҳисоблаш мумкин. Чунки уй хўжаликларининг даромадлари, харажатлари ва жамғармалари аҳоли ва унинг алоҳида гуруҳлари ижтимоий-иқтисодий ҳолатини бевосита акс эттиради, шахснинг шаклланиши ва демографик жараёнларга ўз таъсирини кўрсатади. Ана шу маънода, уй хўжаликлари молияси жамият барча аъзоларининг ҳаётий таъминланиш даражасини шакллантириш ва истеъмол талаби таркибий тузилишининг хусусиятларини аниқлайди, аҳоли даромадларини тақсимлашдаги боғлиқликларни ифодалайди, жамият ижтимоий-иқтисодий стратификациясига таъсир кўрсатувчи асосий омил бўлиб ҳисобланади. Молиявий индикаторлар (масалан, ўртача жон бошига тўғри келувчи пул даромадлари, аҳоли даромадларининг дифференциацияланиш (табақаланиш) коэффициенти, ҳаёт кўриш (яшаш) минимуми, минимал иш ҳақи ва бошқалар) тараққиёт (ривожланиш) ижтимоий-иқтисодий дастурларининг мажбурий элементи ҳисобланади, давлат ижтимоий сиёсатининг ишлаб чиқилиши учун асос бўлиб хизмат қилади, жамиятнинг фаровонлик даражасини баҳолашга имкон беради.

Уй хўжаликлари молиясининг самарали фаолият кўрсатиши уй хўжаликларидаги молиявий муносабатларнинг масштаби, бу муносабатлар намоён бўлиши хилма-хиллигининг тўлиқлиги ва уларнинг ривожланишини таъминловчи механизмларга боғлиқдир.

2.2. Уй хўжаликларида молиявий қарорлар қабул қилишнинг ўзига хос хусусиятлари

Уй хўжалиги иқтисодий ва молиявий қарорларни мустақил равишда қабул қилувчи хўжалик юритувчи субъектдир. Бир вақтнинг ўзида, у фаолияти бутун уй хўжалигининг жами ва унинг ҳар бир иштирокчисининг ижтимоий намоён бўлиши ва ривожланишига хизмат қилувчи микросоциум ҳам ҳисобланади. Ижтимоий-иқтисодий тизимдаги уй хўжалигининг бундай ўрни (позициялари) унинг мақсадга йўналтирилганлиги фаолияти ва у томонидан қабул қилиниши лозим бўлган қарорларнинг ўзига хослигини белгилаб беради.

Болалар тарбияси, билимлилик даражасининг ўсиши, соғлиқни сақлаш масалалари, дам олишни ташкил этиш, уй хўжалиги кекса аъзолари тўғрисида ғамхўрлик қилиш ва бошқа ижтимоий мақсадлар уй хўжалигида биринчи даражали аҳамият касб этади. Айнан ана шулар уй хўжалиги ичида маълум бир ўзаро ҳамкорликнинг (таъсирнинг) нормалари (меъёрлари) ва қарорлар қабул қилишнинг кўзга кўринмайдиган механизмларини (ҳаётий тажриба, анъаналар, субъектив равишда устуворлик бериш, жамоатчилик фикри ва шунга ўхшашларни) шакллантиради. Амалга оширилиши унинг иштирокчилари ҳаётий фаолиятини таъминлаб (ушлаб) туриш учун зарур бўлган тўланмаган ишлар салмоғининг анча катталиги уй хўжалигининг ўзига хос бўлган хусусиятларидан биридир. Тўланган ва тўланмаган ишлар кўринишлари ўртасидаги нисбат тарихий жиҳатдан ўзгариб боради ва у уй хўжалигининг ижтимоий таркиби ҳамда бутун жамиятнинг ижтимоий тараққиёт (ривожланиш) даражасига боғлиқ.

Уй хўжалиги томонидан молиявий қарорлар қабул қилинадиган нормалар ва қоидалар ташқи омиллар таъсири натижасида шаклланади. Бундай ташқи омилларга қуйидагилар киради:

- ижтимоий муносабатларни меъёрий-ҳуқуқий тартибга солиш;
- умумий иқтисодий вазият;
- таркибий ўзгаришлар;
- инфляцион кутилишлар;
- инвестицион муҳит;
- давлатнинг ижтимоий сиёсати;
- ва бошқалар.

Ташқи омиллар молиявий қарор қабул қилишда институционал чегараларни аниқлаб (белгилаб) беради. Бир вақтнинг ўзида, иқтисодий фаолиятнинг субъекти сифатида уй хўжаликлари мақсад ва унга эришиш воситаларини танлашда мустақил ҳисобланадилар ва қабул қилинган иқтисодий ва молиявий қарорлар учун масъулдирлар (жавобгардирлар).

Уй хўжалигининг молиявий хатти-ҳаракати қуриладиган (яратиладиган, вужудга келтириладиган) ички меъёрлар тизими қуйидагиларга боғлиқ:

- ижтимоий-маданий муҳит, хусусан, ижтимоий ҳолати, билимлилик (саводхонлик) даражаси, уй хўжалигидан ташқаридаги ва унинг ичидаги ижтимоий алоқалар (контактлар), дам олиш шакллари ва бошқаларга;

- уй хўжалиги фаолиятининг иқтисодий ва ҳуқуқий тавсифномаси, шу жумладан, иқтисодий хатти-ҳаракатнинг типига (ўз-ўзини таъминлаш, ҳаёт учун кураш ёки ривожланиш режими), тадбиркор мақомининг юридик жиҳатдан муҳрланганлигига ва бошқаларга;

- ахлоқий принципларга, шахсий салоҳиятига – бунга фикр юритишнинг ўзига хос хусусиятлари, риск томон қадам ташлашга қодирлиги ва ҳ.к.лар киради.

Уй хўжалигининг молиявий қарорини ресурс жиҳатдан таъминлаш қуйидаги манбалар ҳисобидан амалга оширилади:

- дастлабки (бошланғич) манбалар;
- жамғариладиган манбалар;
- жорий манбалар.

Ресурслар дастлабки (бошланғич) манбаларининг таркиби мерос бўйича ёки кўчмас мулк, нақд пуллар (нақдиналар), молиявий активларнинг ҳада этилиши натижасида берилган бойликларнинг турли моддий шаклларида иборат. Уй хўжаликларининг жамғармалари ва инвестицион қуйилмалари ресурсларнинг жамғариладиган манбасини ташкил этади. Ресурсларнинг жорий манбаларига доимий тушилмалар (меҳнат ҳақи, тадбиркорлик фаолиятидан олинадиган даромадлар, ижтимоий трансфертлар) ва нодоимий пулли даромадлар (масалан, истеъмол кредити, лотереядаги ютуқлар) киради.

Керакли фондларни шакллантириш учун уй хўжалигининг ихтиёрига келиб тушувчи пул маблағларининг барча манбалари уй хўжалигининг молиявий ресурсларини ташкил этади. Функциональ мўлжалланганлигига кўра уй хўжаликларининг молиявий ресурслари қуйидаги таркибий тузилмага эга бўлиши мумкин:

- жорий харажатлар учун мўлжалланган пул маблағлари – озиқ-овқат маҳсулотлари, нооziқ-овқат маҳсулотларининг айрим турларини (пояфзал, уст-бош) сотиб олиш харажатлари, даврий равишда истеъмол қилинадиган хизматларнинг ҳақи ва ҳ.к.;

- капитал харажатлар учун мўлжалланган пул маблағлари – узоқ давр фойдаланишга мўлжалланган товарлар (мебель, уй-жой, транспорт воситалари) учун харажатлар, уй хўжалиги аъзолари томонидан истеъмол қилинадиган хизматларнинг (маориф, тиббий хизмат кўрсатиш, сайёҳлик йўлланмалари) ҳақини тўлаш;

- пул жамғармалари.

Уй хўжаликлари маълум даврдаги молиявий қарорларининг мажмуи уларнинг молиявий хатти-ҳаракатини белгилаб (аниқлаб) беради. Молиявий қарорларни қабул қилишда субъектив мотивлар, устуворликлар ва чекланмалар ролининг катта бўлганлиги учун бундай хатти-ҳаракат жуда хилма-хилдир. Бунинг устига, уй хўжаликларининг молиявий хатти-ҳаракати динамикали, тез ўзгарувчан жараён ҳисобланади. Шу муносабат билан уй хўжаликларининг молиявий қарорлари миқдорий ва сифат позицияларидан (шу жумладан, маркетингли), иқтисодиёт, социология ва ижтимоий психология нуқтаи-назарларидан тадқиқ этилади. Бу нарса уй хўжалигининг жамғарма ва инвестицион салоҳиятини ўрганиш, унинг истеъмол, қарз ва кредитга оид хатти-ҳаракатини таҳлил қилиш учун зарур. Жаҳон амалиётида бундай тадқиқотлар ижтимоий устуворлик, фикр ва қутилмаларда содир бўлаётган трансформацияланишни аниқлаш мақсадида доимий равишда олиб борилади.

Уй хўжалигидаги молиявий қарорлар, қандай бўлишидан қатъий-назар, барибир уларнинг пул фондларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ. Шу нуқтаи-назардан, уй хўжаликларининг молиявий қарорлари бир-бири билан узвий равишда боғланган қуйидаги блокларни қамраб олади:

- уй хўжалигининг даромадларини шакллантириш;

- истеъмол харажатларининг ҳажми ва таркибий тузилмаси (уй хўжалигининг истеъмол фонди);

- жамғариладиган фондларни яратиш имконияти ва зарурлиги.

Юқорида келтирилган иккинчи ва учинчи йўналишлар, кўриниб турибдики, пул фондларидан фойдаланишга доир молиявий қарорларни камраб олади. Энди ҳар бир блокка (йўналишга) тегишли бўлган уй хўжаликларида молиявий қарорлар қабул қилишнинг хусусиятлари тўғрисида тўхталиб ўтамиз.

Якуний истеъмолнинг манбаи ва харажатларда бюджет чекланмаларини аниқлаб берганлиги учун уй хўжаликларида даромадларни шакллантириш жараёни принципиал жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга. Даромадлар қанча катта (юқори, кўп) бўлса, уй хўжаликларининг молиявий имкониятлари шунча юқори ва молиявий қарорлар диапазони шунча кенг бўлади. Молиявий қарорлар уй хўжаликларининг активларини ҳисобга олган ҳолда келгуси давр даромадларининг таркибий тузилмасини шакллантиришга ҳам тегишли бўлиши мумкин.

Бозор иқтисодиёти шароитида уй хўжаликларининг даромадларини шакллантириш бўйича молиявий қарорлар қабул қилиш асосида (негизида) мулкчилик муносабатлари ётади. Ишлаб чиқариш омилларига нисбатан бўлган мулкчилик даромадларни функциональ (бирламчи) тақсимланишини аниқлаб беради ва уй хўжаликлари молиявий салоҳиятининг ўсиши учун иқтисодий асос бўлиб хизмат қилади. Бир вақтнинг ўзида даромаднинг функциональ тақсимланиши ёлланиб меҳнат қилувчи шахс ва капитал эгасининг ижтимоий мақоми бир тарзда (бир хилда) идентификация қилинган шароитдагина уни фуқаролар ўртасида реал тақсимланишини ифодалайди. Чунки замонавий иқтисодий тизимларнинг ўзига хос хусусияти ижтимоий мақомнинг аралашиб (қоришиб) кетганлиги билан характерланади. Унга кўра, ёлланма ишчилар қимматли қоғозларнинг турли кўринишларини эгаллаб, капиталнинг эгасига айланиши, кўчмас мулкка эга бўлиб, ўзининг бизнесини ташкил қилиши мумкин. Бошқача сўзлар билан айтганда, уй хўжаликлари даражасида даромадларни шакллантириш бўйича молиявий қарорлар қуйидагиларга боғлиқ бўлади:

- мол-мулк ва ундан фойдаланиш (буюмлашган ёки пул шаклида) имкониятининг мавжудлигига;

- уй хўжалиги иштирокчилари иш вақти фондининг тақсимланишига – уй хўжалиги аъзолари ишловчиларининг сони, уларнинг иш жойлари, иш вақти режими ва ҳ.к.;

- уй хўжалиги аъзоларининг ташаббускорлигига, фаоллигига ва инсон капиталидан фойдаланишга;

- уй хўжалиги фаолият кўрсатадиган ташқи муҳитга.

Даромадларни шакллантириш омиллари ва баҳоларнинг даражаси бу ерда чекланмалар (чекланишлар) сифатида амал қилади, яъни истеъмол танланмасининг йўл қўйилиши мумкин бўлган вариантлари мажмуини белгилаб (аниқлаб) беради. Ана шу нуқтаи-назардан уй хўжаликларининг

истеъмол фонди минимал ва рационал истеъмол бюджетлари ёки янада деталлаштирилган тарзда қуйидагича классификация қилиниши мумкин:

- ҳаётий минимум бюджети;
- минимал истеъмол бюджети;
- оптимал истеъмол бюджети.

Ҳаётий минимум бюджети ўз ичига уй хўжалиги аъзоларининг минимал, одатда, физиологик эҳтиёжларини қондиришга мўлжалланган озиқ-овқат ва ноозиқ-овқат товарлари ва хизматлари тўпламини қамраб олувчи истеъмол саватчаси асосида аниқланади.

Минимал истеъмол бюджети уй хўжалиги аъзоларининг нисбатан кенгроқ бўлган эҳтиёжларини қондиришга имкон беради ва истеъмолнинг тикланувчи (тикланувчан) даражасини таъминлайди.

Оптимал истеъмол бюджети эса уй хўжалиги даражасида (доирасида) инсон капиталини кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни таъминлаш ва ривожлантиришга молиявий имконият яратади. Чунки бу бюджет инсоннинг фақат зарурий эҳтиёжларини эмас, балки ундан ҳам юқори (олийроқ) бўлган эҳтиёжларини қондиради. Оптимал истеъмол бюджетини қуйидаги икки даражадаги бюджетларга бўлиш (ажратиш) мумкин:

- ўртача даражадаги етарлилик бюджети;
- юқори даражадаги етарлилик бюджети.

Истеъмолга харажатларнинг ҳар қандай кўриниши ва унинг умумий ҳажмига оид ҳар қандай молиявий қарорлар уй хўжаликлари маълум кўринишдаги бюджетлари доирасидаги рационал танлашга асосланади. Агар уй хўжалигининг даромади фақат ҳаётий минимумни қоплашга етарли бўлса, у ҳолда молиявий қарорлар уй хўжалиги истеъмол фондиди минималлаштиришга ва бир вақтнинг ўзида даромадларнинг янги манбаларини қидириб топишга ҳамда ҳаёт кечиришнинг (чидашнинг) мослаштирилган механизмларини (ўз-ўзини таъминлаш, иккиламчи бандлик, қариндошлар ва давлатнинг ёрдами, майда-чуйда савдо ва бошқалар) “ёқиш”га қаратилган бўлиши керак. Даромадларнинг ўсиши билан истеъмолнинг ўлчами (ҳажми) ошади (ўсади, ортади) ва унинг таркибий тузилмаси ўзгаради. Бироқ, бу ҳолда ҳам истеъмолнинг ўсиш суръатлари даромаднинг ўсиш суръатларидан пастлигича қолавериши лозим. Бундай қонуният иқтисодий адабиётда Ж.М.Кейнс томонидан ифодаланган “асосий психологик қонун” номи билан олган. Молиявий қарорларда бу уй хўжалиги истеъмол фонди ва жамғармалар йўналишини оптималлаштириш тенденцияси сифатида намоён бўлади.

Жамғариладиган фондларни (жамғармаларни) шакллантириш бўйича уй хўжаликларининг молиявий қарорлари ишлаб чиқилиб, қабул қилинаётган пайтда қуйидагилар ҳисобга олиниши керак:

- эга бўлинган даромад пасайган пайтда жорий истеъмолнинг одатдаги даражасини сақлаб туриш учун суғурта резервлари яратишнинг зарурлиги;
- узоқ муддатга фойдаланишга мўлжалланган қиммат турувчи предметларни сотиб олиш билан боғлиқ бўлган капитал харажатлар даражасини ошириш (кўпайтириш) учун пул резервларини яратиш кераклиги;

- пенсия резервларининг лозимлиги;
- уй хўжалигининг даромадлилик даражасини ошириш мақсадида келгусида инвестициялаштириш учун пул фондини вужудга келтиришнинг зарурлиги.

Даромадлар ва устувор йўналишларни шакллантириш ҳамда улардан фойдаланишда умумиктисодий ўлчамлардан (параметрлардан) ташқари уй хўжалигининг истеъмол ва молиявий хатти-ҳаракатида, жамғариладиган фондларни яратишда ижтимоий ва психологик жиҳатлар (аспектлар) муҳим роль ўйнайди. Уларга қуйидагилар киради:

- давлат ва молиявий институтларга нисбатан бўлган ишонч даражаси;
- ўтмишдаги (олдинги йиллардаги) молиявий хатти-ҳаракат тажрибаси ва унинг субъектив баҳоси;
- асосий молиявий инструментларни билиш;
- қуйилмаларнинг имкониятлари тўғрисида маълумотларга эгалик қилиш.

Жамғариладиган фондларни шакллантириш бўйича уй хўжаликлари молиявий хатти-ҳаракатларининг ўзига хос хусусиятлари жамғарма стратегияларининг элементлари ва турларини (кўринишларини) ажратиб кўрсатишга имкон беради. Уй хўжалигининг ҳар қандай жамғариладиган стратегияси мустақил бўлган уч компонентдан таркиб топади:

- жамғариш нормаси (меъёри), яъни уй хўжалиги жами даромадининг жамғаришга йўналтириладиган ҳиссаси (улуши) асосида жамғаришнинг амалга оширилиши;
- риск ва даромадлиликнинг диверсификацияланиш ўлчамларини (параметрларини) ҳисобга олган ҳолда инвестицион инструментни танлаш;
- пул маблағларини қуйиш (жойлаштириш) муддатлари.

Юқоридаги (кўрсаткич)ларнинг комбинация қилиниши уй хўжалигининг жамғариш стратегиясини белгилаб (аниқлаб) беради. Унинг қуйидаги турлари (кўринишлари) бўлиши мумкин:

- “0”ли стратегия – жамғариш амалга оширилмайди, барча даромадлар жорий эҳтиёжларни қондиришга йўналтирилади;
- юқори риск стратегияси – қуйилмалар фақат юқори рискли молиявий активларга йўналтирилади;
- реал стратегия – маблағлар паст ва бўлиши мумкин бўлган рискли активларга қўйилади, рисклар диверсификация қилинади.

Уй хўжаликларида молиявий қарорлар қабул қилиш жараёнига, шунингдек, банк тизими ва молиявий бозорларнинг ривожланганлик даражаси, яъни ташқи муҳит ҳам кескин таъсир кўрсатиши мумкин. Бунда қимматли қоғозлар бозоридаги операциялар, банк операциялари, пенсия таъминоти, суғурта иши ва шу кабиларнинг ҳуқуқий жиҳатдан таъминланганлик даражаси ҳам муҳим роль ўйнайди.

Ҳозирги пайтда турли молиявий инструментларнинг даромадлилигида яқинлашиш тенденцияси пайдо бўлаяпти. Бу қуйилмалар рискин пасайтириш ва молиявий активлар портфелининг барқарорлигини ошириш мақсадида уй

хўжаликлари активлари портфелини диверсификациялашга асосланган реал жамғариш стратегиясининг шаклланганлигида намоён бўлмоқда.

2-маъруза. Уй хўжалиги молияси бюджети.

Режа:

2.1. Уй хўжалиги молияси бюджетининг даромадлар қисми.

2.2. Уй хўжалиги молияси бюджетининг харажатлар қисми.

2.1. Уй хўжалиги молияси бюджетининг даромадлар қисми.

Маълум бир даврда уй хўжаликларининг ихтиёрига келиб тушувчи пул маблағлари суммалари *уларнинг даромадлари* дейилади. Бундай даромадлар турли шаклларда намоён бўлади, миқдорий ва сифат кўрсаткичлари тизими билан ўлчанади, иқтисодий мазмунига кўра турли манбалардан таркиб (ташкил) топади.

Энг умумий кўринишда, *уй хўжаликларининг жами даромадлари* ни икки гуруҳга ажратиш мумкин:

- уй хўжаликларининг натурал шаклдаги даромадлари;
- уй хўжаликларининг пул шаклидаги даромадлари.

Натурал даромадлар товар шаклига эга эмас ва улар ўз-ўзини таъминлашга мўлжалланган уй хўжалиги аъзолари меҳнатининг натижасидан иборат бўлади. Уларнинг таркибига қуйидагилар кириши мумкин:

- шахсий ёрдамчи хўжаликдан олинган маҳсулотлар;
- уй хўжаликларида истеъмол қилинадиган ва қишлоқ хўжалиги корхоналаридан олинган натурал тўловлар.

Расмий (шаклий) белгисига кўра (маблағлар тушумининг натурал шакли бўйича) уй хўжаликлари даромадларининг бу гуруҳига аатурал шаклдаги ижтимоий трансфертларни ва иш берувчи томонидан тақдим этилган (берилган) натурал кўринишдаги имтиёзларни ҳам киритиш мумкин. Бироқ молиявий нуқтаи-назардан, бу маблағлар уй хўжаликларининг ўз-ўзини таъминлаш функциясини ифодаловчи натурал даромадлар бўлаолмайди ва улар пул маблағларининг тақчилликлги шароитида компенсацион инструментлар сифатида хизмат қилади.

Умуман олганда, уй хўжаликларининг жами даромадларида натурал даромадларнинг салмоғи унча катта бўлмаган қисмни ташкил этади. Шундай бўлишига қарамасдан, унинг даражаси (салмоғи) алоҳида олинган уй хўжаликларининг анъаналари, устуворликлари, афзал-ликлари, демографик ва ижтимоий тавсифномаларига мувофиқ равишда ўзгариб туриши мумкин. Шу муносабат билан қайд этиш жоизки, аҳолининг камбағал қатламлари ва қишлоқ аҳолисида натурал даромадларнинг салмоғи анъанавий равишда нисбатан юқорироқ бўлади. Бир вақтнинг ўзида уй хўжалигининг натураллашганлиги ташки муҳитнинг (масалан, урушлар даврида, тизимли трансформацияланиш

жараён-ларида ва ҳ.к.) ноқулай шарт-шароитларига ўзига хос тарзда мослашиш механизми ҳам бўлиб ҳисобланади.

Турли манбалар ҳисобидан уй хўжаликларининг ихтиёрига келиб тушувчи пул маблағларининг барча суммаси **пул даромадлари** дейилади. Бозор муносабатлари тараққий этган (ривожланган) шароитда айнан пул даромадлари уй хўжаликларининг ҳаётийчанлигини таъминлаш ва улар ривожланишининг асоси ҳисобланади. Уй хўжаликлари пул даромадларини таҳлил қилишнинг асоси аҳолининг шахсий даромадлари ҳисобланадики, улар қуйидаги кўрсаткичлар ёрдамида ҳисобланади (ўлчанади):

- номинал даромадлар;
- эга бўлинган даромадлар;
- реал даромадлар.

Уй хўжалиги аъзоларининг маълум даврдаги шахсий (индивидуал) даромадлари мажмуининг (тўпламининг) пулдаги ифодасига **номинал даромадлар** дейилади. Бу кўрсаткич солиққа тортиш даражаси ва баҳолар динамикасига боғлиқ бўлмаган ҳолда даромадларни тавсифлайди. Уй хўжаликлари номинал даромадларининг ЯИМдаги салмоғи ҳар бир мамлакат миллий хўжалигининг ривожланиш даражасига боғлиқ бўлиб, тараққий этган мамлакатларда унинг даражаси 65-75% атрофида тебранади. Бир вақтнинг ўзида, ҳисобланган номинал даромадлар ва ҳақиқатда олинган номинал даромадлар ўртасидаги фарқни англамоқ (кўра билмоқ) лозим. Улар бир-бирларидан шу даврда ҳисобланган, лекин тўланмаган даромадлар, шунингдек, ўтган (олдинги) даврлар учун қарзларнинг қайтарилиши натижасида олинган даромадлар ўлчамига (микдорига, суммасига) фарқланади. Иш ҳақи бўйича тўлаш муддати ўтиб кетган қарздорликнинг мавжуд бўлиши ўтиш иқтисодиётига эга бўлган мамлакатлар учун долзарб муаммолардан биридир.

Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўланганидан сўнг уй хўжалигининг ихтиёрида қоладиган даромадларнинг пулдаги ифодасига уй хўжалигининг **эга бўлинган даромади** дейилади. Бу даромад якуний истеъмол ва жамғариш учун мўлжалланган. Ёппасига (жамига) ўлчанишда (ўлчанганда) эга бўлинган даромад аҳолининг ихтиёрига бориб тушувчи ЯИМнинг тегишли қисмига мос (тенг) келади. Уй хўжаликлари эга бўлинган даромадларининг ўсиши аҳолининг молиявий имкониятларини салоҳиятли равишда кенгайтиради, ишлаб чиқаришни рағбатлантиришнинг бозор механизмларини фаоллаштиради. Ривожланган мамлакатларда уй хўжаликлари эга бўлинган даромадларининг ЯИМдаги салмоғи 70%ни ташкил этаяпти.

Баҳолар даражасига нисбатан ўзгартирилган (корректировка қилинган) эга бўлинган даромад уй хўжаликларининг **реал эга бўлинган даромади** дейилади. Бу кўрсаткич номинал даромадларнинг реал сотиб олиш қобилиятини ўзида акс эттиради. Унинг динамикаси (ўзгариши) эса, маълум даврдаги эга бўлинган даромадлар ва истеъмол баҳолари индекси (ёки баҳолар индексига тесқари бўлган пулнинг сотиб олиш қобилияти индекси) ўсиш суръатларининг нисбатига боғлиқ бўлади. Агар баҳоларнинг ўсиш суръати номинал эга бўлинган даромадларнинг ўсиш тезлигидан паст бўлса, уй

хўжаликларининг реал эга бўлинган даромадлари ўсади. Баҳоларнинг юқори суръатларда ўсиши шароитида реал даромадлар қисқаради. Бу нарса, ўз навбатида, аҳоли истеъмол талаби ва сотиб олиш қобилиятининг пасайишига олиб келади. Бу жараён иқтисодиётнинг барча секторларидаги ишбилармонлик фаоллигига салбий таъсир кўрсатади.

Уй хўжаликларининг пул даромадлари турли манбалар ҳисобидан шаклланади ва уларнинг бюджетларига келиб тушади. Уларнинг энг асосийлари қаторига қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- меҳнат ҳақи;
- ижтимоий тўланмалар;
- тадбиркорлик фаолиятдан келувчи даромадлар;
- мол-мулкдан келувчи даромадлар.

Меҳнат (иш) ҳақининг таркибига қуйидагилар киради:

- бажарилган ишлар баҳоси, тариф ставкалари ва мансаб окладлари бўйича иш ҳақининг ҳисобланган суммалари;
- рағбатлантирувчи устама ва қўшимчалар;
- иш режими ва меҳнат шароитлари билан боғлиқ бўлган компенсацион тўланмалар;
- мукофотлар ва бир марталик рағбатлантирувчи тўланмалар;
- ҳар йиллик ва қўшимча меҳнат таътилларини тўлашлар;
- сафар харажатлари;
- берилган махсус кийим-бош ва махсус овқатланишнинг қиймати;
- ва бошқалар.

Уй хўжаликлари даромадларининг таркибий тузилмасида меҳнат ҳақи асосий ўринни эгаллайди. Шундай бўлишига қарамасдан, бозор муносабатларига ўтилиши билан уй хўжаликлари даромадларининг таркибида унинг салмоғи бироз пасайди. Бу меҳнат муносабатлари ва молиявий муносабатлар тизимида содир бўлган сифат ўзгаришлари билан боғлиқдир. Бир томондан, қисман иш ҳақининг ўрнини босувчи ва ундан ҳаёт кечиришнинг ягона манбаи сифатидаги юklamани олиб ташловчи янги имкониятлар (масалан, молия соҳасида) ва даромадларнинг янги манбалари (масалан, тадбиркорлик фаолиятининг кенгайиши) пайдо бўлди.

Бошқа бир томондан эса, ишсизлик, иш ҳақининг паст даражаси, уни тартибга солишнинг етарли даражада самарали бўлмаган давлат сиёсати, пинҳона (хуфёна) айланманинг (иқтисодиётнинг) ўсиши меҳнатга ҳақ тўлашнинг яширин, расмий равишда инобатга (ҳисобга) олинмаган шакллариининг пайдо бўлишига олиб келди. Иқтисодиёт тармоқлари (масалан, нефть-газ саноатида иш ҳақининг даражаси маориф ва қишлоқ хўжалигидаги унинг даражасидан бир неча баробар юқори) ва турли мулкчилик шаклларидаги корхоналар (хусусан, бошқа мулкчилик соҳалари корхоналаридаги иш ҳақиға нисбатан бюджет соҳасининг корхоналарида иш ҳақи анча паст) бўйича иш ҳақининг табақаланиши ўткир муаммога айланган.

Меҳнатга ҳақ тўлашнинг қуйи чегараси давлат томонидан ўрнатилади (аниқланади) ва уни давлат меҳнатга ҳақ тўлашнинг минимал миқдори (МХТММ) деб қайд этади. МХТММнинг таркибига устамалар, мукофотлар ва бошқа рағбатлантирувчи тўланмалар киритилмайди. Бюджет манбалари ҳисобидан молиялаштириладиган ташкилотлар учун МХТММ тегишли бюджетлар ҳисобидан, бошқа субъектлар учун эса уларнинг ўз манбалари ҳисобидан таъминланади.

Бюджет соҳаси ходимларининг меҳнатига ҳақ тўлаш ҳозирги пайтда ислоҳ қилинмоқда. Бу нарсга ушбу соҳада йиғилиб қолган муаммолар билан (меҳнатга ҳақ тўлашнинг ходимлар малакаси ва улар ишларининг ҳақиқий натижалари билан кучсиз боғланганлиги, марказдан туриб бюджет соҳаси ходимлари меҳнатига ҳақ тўлаш жараёни устидан тўлиқ назоратни амалга оширишнинг иложи йўқлиги ва бошқалар) боғлиқдир.

Ижтимоий тўланмалар (ижтимоий трансфертлар) ўзининг аҳамиятига кўра уй хўжаликлари пул даромадларининг таркибий тузилмасида иккинчи ўринни эгаллайди. Уларни турли белгилар ва асослар бўйича классификация қилиш (таснифларга ажратиш, таснифлаш) мумкин. Хусусан, классификация меъзонлари сифатида қуйидагиларни қайд этиб ўтиш мақсадга мувофиқдир:

- иқтисодий мазмунига кўра;
- ижтимоий тўланмаларнинг шакли бўйича;
- молиялаштириш манбаларига кўра.

Иқтисодий мазмунига кўра ижтимоий тўланмаларнинг қуйидаги кўринишлари мавжуд:

- меҳнат пенсиялари билан боғлиқ бўлган тўланмалар - меҳнат, ижтимоий ва ҳарбий пенсиялар;
- ижтимоий характердаги (тавсифдаги) тўланмалар – кам таъминланган оилаларга, бола парвариши бўйича, ҳомиладорлик ва туғиш бўйича);
- индивидуал фойдаланиш хизматлари билан боғлиқ бўлган тўланмалар – соғлиқни сақлаш, маориф, бошқа нотижорий ташкилотлар хизматларини тўлаш;
- чекланган ҳаракатга эга бўлган тўланмалар – ишсизлик бўйича нафақалар, стипендиялар.

Ўзларининг шакли бўйича ижтимоий тўланмалар қуйидаги кўринишларга эга бўлиши мумкин:

- пенсиялар – меҳнат, ижтимоий ва ҳарбий пенсиялар;
- нафақалар – кам таъминланган фуқароларга нафақалар, оналик нафақаси, ишсизлик бўйича нафақа ва бошқалар;
- стипендиялар – олий, ўрта-махсус ва касбий таълим, курслар ўқувчиларига, аспирантларга стипендиялар;
- имтиёзли тўланмалар, компенсациялар, субсидиялар – уй-жой-коммуналь хизматларига, транспорт хизматлари, санатория-курорт даволашлари ва даволаш воситалари билан таъминлаш хизматларини тўлаш, уй-жой сотиб олишга субсидия ва бошқалар;

- суғурта қопламалари – кўзда тутилмаган сабаблар бўйича суғурта ҳодиса рўй бергандаги тўланмалар;

- моддий ёрдам – ишсизлар, қочоқлар ва мажбурий кўчиб ўтганларга бир марталик тўланмалар ва бошқалар.

Молиялаштириш манбаларига кўра ижтимоий тўланмаларнинг қуйидаги кўринишлари бор:

- барча даражадаги бюджетлардан молиялаштириладиган ижтимоий тўланмалар: республика бюджетидан – уруш иштирокчилари ва ногиронларини, жанговор ҳаракатлар фахрийларини ижтимоий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш чоралари; минтақавий ва маҳаллий бюджетлардан – меҳнат фахрийлари, фронт орти меҳнаткашларини ижтимоий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш чоралари, турли хилдаги устама ва қўшимчалар;

- давлат нобюджет фондларининг бюджетларидан молиялаштириладиган ижтимоий тўланмалар: Пенсия фондининг бюджети ҳисобидан – меҳнат, ижтимоий пенсиялар, ҳарбий хизматчилар ва уларнинг оилаларига пенсиялар; Ижтимоий суғурта фонди маблағлари ҳисобидан – вақтинчалик меҳнат қобилиятини юқотганлиги учун нафақалар, оилавий ва оналик нафақалари ва ҳ.к.

- корхоналарнинг маблағлари ҳисобидан молиялаштириладиган ижтимоий тўланмалар – пенсияларга устамалар, пенсияга чиқадиганларга бир марталик нафақалар ва бошқалар;

- касаба уюшмалари маблағлари ҳисобидан молиялаштириладиган ижтимоий тўланмалар – оилавий ҳолатларга кўра турли бир марталик нафақалар ва бошқалар.

Яхлит олинганда уй хўжаликлари даромадларининг ижтимоий тўланмалар кўрсаткичи пенсиялар, нафақалар, стипендиялар, бошқа ижтимоий ва суғурта тушилмаларини ўзида бирлаштиради. Ижтимоий тўланмаларни моддий-буюмлашган таркибига кўра уч кўринишга ажратиш мумкин:

- пул маблағлари билан ёрдамлашув;
- имтиёзлар;
- натурал кўринишдаги ёрдам.

Бу соҳадаги барча имтиёзларни қонуний тарзда тартибга келтириш энг камида қуйидаги уч вазифанинг ечилишини кўзда тутди:

- имтиёзларнинг тақдим этилиш шаклларини ўзгартириш (натурал имтиёзларни пул компенсациялари билан алмаштириш) ва бюджет ресурсларининг чекланганлиги учун молиялаштирилишининг иложи бўлмаган қўллаб имтиёзларни бекор қилиш;

- объектив равишда муҳтож бўлган, касбий меъзонлари ва алоҳида хизматлари белгилари бўйича манзилли қўллаб-қувватлашга ўтиш;

- ижтимоий қўллаб-қувватлаш чораларининг молиялаштириш манбаларини қаттиқ (кескин) чегаралаш.

Юқорида келтирилган вазифаларнинг бажарилиши ижтимоий трансфертларни (тўланмаларни) тақдим қилишнинг янги моделларига

ўтишининг самарали адаптацион (мослашувчан) шаклларида фойдаланишни талаб қилади.

Тадбиркорлик фаолиятдан олинадиган даромадлар уй хўжаликлари даромадларининг таркибий тузилишида навбатдаги муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Бундай даромадларнинг таркибига хусусий бизнесни юритиш ва уй хўжалигида тўпланган мулкнинг (бойликнинг) камайиши билан боғлиқ бўлмаган ҳолда вужудга келувчи даромадларнинг ҳар қандай шакллари киради. Бу даромадлар бизнеснинг ташкил қилинган (қайд этилган корхона) ва ташкил қилинмаган шакллари доирасида вужудга келади.

Кейинги йилларда уй хўжаликларининг даромадлари таркибида **мулкдан олинадиган даромадлар**нинг салмоғи ошиб бораётир. Бундай даромадлар уй хўжаликларининг мулкида бўлган молиявий ва номолиявий ноишлаб чиқариш активларидан фойдаланиш натижасида вужудга келадиган пул даромадларидан иборат. Бунда молиявий активлардан олинадиган даромадлар пул маблағларини банк омонатларига, қимматли қўғозларга, хорижий валюталар билан операцияларга жойлаштириш натижасида вужудга келади. Номолиявий ноишлаб чиқариш активлардан олинадиган даромадлар уй хўжаликларига тегишли бўлган уй-жой бинолари ва ер участкаларини сотиш ёки ижарага бериш натижасида пайдо бўлади.

Шундай қилиб, кўриниб турибдики, уй хўжаликларининг мулкдан олинадиган даромадлари қуйидаги кўринишларда амал қилади:

- фоизлар;
- дивидентлар;
- ренталар.

Молиявий воситачилик, фонд бозори, патент ҳуқуқи бозори, хусусий мулкчилик, шу жумладан, ерга бўлган хусусий мулкчилик институтларининг ривожланиши уй хўжаликлари даромадларининг умумий суммасида мулкдан олинадиган даромадларнинг янада ўсишига олиб келишга ўз таъсирини кўрсатади.

Уй хўжаликлари турли гуруҳлари даромадларининг таркиби, таркибий тузилмаси ва динамикаси бир-биридан кескин фарқ қилиши мумкин. Бунда даромадларнинг табақаланиши (дифференциация қилиниши) жуда кўп объектив ва субъектив омиллар таъсири остида содир бўлади. Уларнинг энг асосийлари қуйидагилардир:

- мулкчилик омили (унинг нотенг тақсимланганлиги);
- оилавий соcioиқтисодий аҳвол (оиланинг келиб чиқиши, ўлчами (кўлами), ижтимоий мақоми, жамғарилган (тўпланган) бойлиги;
- инсон капиталига қуйилмалар (маълумоти, малакаси, касбий маҳорати, уларнинг ўсиш салоҳияти).

Фаровонликнинг умумий даражасига боғлиқ бўлмаган ҳолда даромадларнинг дифференциация қилинганлиги (табақаланган-лиги) барча мамлакатлар учун хос. Жамиятда жами даромадларнинг тақсимланишидаги нотенгликни Жини коэффиценти (даромадларнинг концентрациялашуви индекси) яққол кўрсатади. Унинг умумий кўтарилиши (юқорилиги)

жамиятнинг чуқур ижтимоий қатламларга бўлинганлигидан дарак беради. Ижтимоий тақрор ишлаб чиқаришнинг ўсиши, ижтимоий-иқтисодий ривожланишда барқарор позитив (ижобий) тенденцияларнинг шаклланиши, даромадларни давлат томонидан тартибга солишнинг самарали инструментлари, камбағалликни (қашшоқликни) огоҳлантириш механизмлари уй хўжаликларида эга бўлинган реал пул даромадларининг ўсишига, даромадларнинг нотенглиги муаммосини силлиқлаштиришга (юмшатишга) ўз таъсирини кўрсатади.

Уй хўжалиги молияси бюджетининг харажатлар қисми.

Уй хўжаликлари томонидан истеъмолга, мажбурий тўловларни амалга оширишга ва жамғаришга йўналтириладиган пул маблағлари уй хўжаликлари бюджетларининг харажатлар қисмини ташкил этиб, уларнинг харажатлари дейилади. Иқтисодий адабиётларда уй хўжаликларининг харажатлари қуйидагилар бўйича классификация қилинади:

- даврийлик нуктаи-назаридан;
- харажатларнинг турлари (кўринишлари) бўйича;
- харажатларнинг функционал мўлжалланганликка боғлиқлигига кўра;
- мажбурийлик даражаси бўйича;
- тўловларнинг автономлилик характериға кўра;
- истеъмол ва жамғаришга йўналтирилаётган реал пул харажатларининг турлари (кўринишлари) бўйича.

Даврийлик нуктаи-назаридан уй хўжаликларининг харажатлари қуйидагиларга бўлинади:

- қисқа муддатли харажатлар;
- ўрта муддатли харажатлар;
- узоқ муддатли харажатлар.

Харажатларнинг турлари (кўринишлари) бўйича уй хўжаликларининг харажатлари қуйидагилардан таркиб топади:

- жорий харажатлар;
- капитал харажатлар.

Уй хўжаликларининг харажатлари **функционал мўлжалланганлигига кўра** қуйидагилардан иборат:

- шахсий истеъмол харажатлари;
- солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар;
- пул тўпланмалари ва жамғармалар.

Автономлилик характериға кўра уй хўжаликларининг харажатлари иккига бўлинади:

- даромадларнинг ўлчамиға (кўламиға) боғлиқ бўлмаган ва ҳаётий минимум даражасига расман мувофиқ келувчи автоном (қатъий, қаттиқ) харажатлар;

- даромадларнинг динамикасига боғлиқ бўлган эластик харажатлар.

Айрим ҳолларда уй хўжаликлари харажатларининг ана шундай классификацияланиши доирасида кам эластикли харажатлар алоҳида гуруҳга ажратилади ва унинг таркибига уй-жой-коммунал хизматлари ва транспорт чикимларини тўлаш билан боғлиқ бўлган харажатлар киритилади.

Реал пул харажатларининг турлари (кўринишлари) бўйича ҳам уй хўжаликларининг харажатлари икки гуруҳдан ташкил топади:

- истеъмолга йўналтирилган харажатлар;
- жамғаришга йўналтирилган харажатлар

Уй хўжаликларининг истеъмолга йўналтирилган харажатлари (истеъмол харажатлари) улар томонидан якуний товарлар ва хизматларни сотиб олишга сарф қилинадиган эга бўлинган даромаднинг бир қисмидан иборат. Истеъмол харажатларининг кўлами қуйидагилар боғлиқ:

- эга бўлинган даромадга;
- баҳолар даражасига;
- истеъмолчиларнинг мол-мулкларига;
- реал фоиз ставкаларига;
- истеъмол бўйича қарздорликнинг миқдорига;
- истеъмолчиларнинг солиққа тортилиш даражасига.

Уй хўжаликлари бюджетларидаги истеъмол харажатлари субъектив омилларга ҳам таъсирчан бўлиб, уларнинг орасидан қуйидагиларни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин:

- истеъмол қилишга бўлган интилишнинг чегараси;
- баҳоларнинг ўзгаришига нисбатан истеъмолчиларнинг кутувчанлиги;
- пул даромадлари;
- солиқлар;
- товарларнинг мавжудлиги;
- ва бошқалар.

Макроиктисодий нуқтаи-назардан уй хўжаликлари бюджетларининг истеъмол харажатлари икки энг муҳим хусусиятга эга:

- биринчидан, истеъмол харажатлари ялпи маҳсулот доиравий айланиши моделида ялпи талаб ва ялпи харажатларни ташкил қилишнинг энг катта қисми ҳисобланади;

- иккинчидан, уй хўжаликлари бюджетларининг истеъмол харажатлари қисқа муддатли даврда бандлик ва инвестициялар даражасини тартибга солиш орқали таъсир этиш мумкин бўлган ялпи талабнинг нисбатан барқарор таркиб топтирувчисидир.

Уй хўжаликлари бюджетлари харажатлари таркиби, таркибий тузилмаси ва динамикасини таҳлил қилиш, одатда, аҳолининг даромадлари ва харажатлари баланси асосида амалга оширилади. Бу баланснинг энг умумий кўриниши қуйидагича бўлиши мумкин (навбатдаги бетга қаранг):

Аҳоли пул даромадлари ва харажатлари баланси

Даромадлар

1. Меҳнатга ҳақ тўлаш
2. Меҳнат ҳақидан бошқа корхона ва ташкилотлардан олинадиган ёлланма ишчиларнинг даромадлари
3. Дивидентлар
4. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотишдан олинадиган тушумлар
5. Пенсия ва нафақалар
6. Стипендиялар
7. Молия тизимидан олинадиган тушумлар (суғурта қопламалари, омонатларнинг фоизлари, лотерея ютуқлари ва б.)
8. Хорижий валютани сотишдан келган аҳолининг даромадлари
9. Бошқа тушумлар
 - а) коммиссион магазинлар орқали буюмларни сотиш
 - б) чиқинди ашё, металл ва бошқаларни сотиш
10. Ўтказмалар бўйича олинган пуллар

Жами

пул даромадлари

Харажатларнинг даромадлардан олиши

Баланс

Харажатлар ва жамғармалар

1. Товарларни сотиб олиш ва хизматларни тўлаш
2. Мажбурий тўловлар ва ихтиёрий бадаллар:
 - а) солиқлар ва йиғимлар;
 - б) суғурта бўйича тўловлар;
 - в) жамоатчилик ва кооператив ташкилотларга бадаллар;
 - г) ссудаларни қайтариш;
 - д) лотерея чипталарини сотиб олиш;
 - е) товар кредити учун фоизлар;
 - ё) пенсия фондларига суғурта бадаллари;
3. Омонатлар ва қимматли қоғозлардаги жамғармаларнинг ўсиши
4. Уй-жой биноларини сотиб олиш
5. Хорижий валютани сотиб олиш бўйича аҳоли харажатлари
6. Ўтказмалар бўйича жўнатилган пуллар

Жами пул харажатлари ва жамғармалар

Даромадларнинг харажатлардан олиши

Баланс

Уй хўжаликлари бюджетлари харажатлари ҳисобидан товарларни сотиб олиш ва хизматларни тўлаш (истеъмол харажатлари) ўз ичига қуйидагиларни олади:

- уй-жой ва коммунал хизматларни, маиший хизматларни, маориф тизими хизматларини тўлаш;
- дам олиш уйлари, санаторийлар, туристик йўлланмалар харажатлари ва тибий хизматларни тўлаш;
- кино, театр ва бошқа тамошалар харажатлари;
- пассажир транспортининг барча турларини тўлаш харажатлари;
- алоқа хизматларини тўлаш;
- қолган бошқа хизматларни тўлаш.

Мажбурий тўловлар ва ихтиёрий бадаллар уй хўжаликлари бюджетлари харажатларининг муҳим элементи ҳисобланади. Бу харажатлар, ҳозирги шароитда, ўсиш тенденциясига эга бўлиб, улар қуйидаги омиллар билан боғланган:

- биринчидан, аҳоли тадбиркорлик ташаббусининг кенгайиши якка тартибдаги тадбиркорларнинг хўжалик ва савдо фаолиятдан олинadиган (ундириладиган) солиқ, бошқа мажбурий тўловлар ва йиғимларнинг ҳам кенгаши (кўпайиши) билан кузатилмоқда;

- иккинчидан, суғурта тизимининг ривожланиши, нотижорий секторнинг ўсиши (масалан, турли жамоатчилик ташкилотлари, бирлашмалари ва иттифоқлари), бир томондан, суғурта бўйича бадалларни оширса, иккинчи томондан, нотижорий ташкилотларга ажратмаларни кўпайтиради;

- учинчидан, истеъмол ва ипотека кредитининг ривожланиши уй хўжаликлари бюджетларининг харажат-ларида “ссудаларни қайтариш” ва “товар кредити бўйича фоизлар” моддаларининг оширилишига олиб келади.

Суғурта бозорининг интенсив ривожланиши, банк хизматлари амалиётида истеъмол кредити ва у билан боғлиқ бўлган операцияларнинг кенгайиши натижасида келажакда уй хўжаликлари бюджетлари харажатларининг бу йўналишлари фақат ўсиш тенденциясига эга бўлиши мумкин. Шунингдек, молиявий бозорнинг ривожланиши ва пенсия тизимининг ислоҳ қилиниши уй хўжаликлари бюджетларида “пенсия фондига суғурта бадаллари” харажатлар моддасининг ҳам ўсишига олиб келади.

Уй хўжаликлари бюджетлари харажатлар қисмининг мажбурий тўловларида солиқлар ва йиғимлар каттагина ҳиссани ташкил этади. Уй хўжаликлари даромадларининг солиққа тортилиши улар реал даромадларини қисқартиради. Шундай бўлишига қарамасдан, давлат молиясининг тақсимлаш функцияси доирасида жисмоний шахсларнинг даромадлари ва мулкидан олинadиган солиқлар муҳим вазифаларни ечишга хизмат қилади. Биринчидан, бу солиқлар мамлакат бюджет тизимининг турли бюджетлари даражаларида даромадларнинг етарли тушишини таъминлайди. Иккинчидан, жисмоний шахсларнинг даромад-ларидан олинadиган солиқлар олинган даромадлардан рационал фойдаланишни рағбатлантириш ва уларни шакллантириш йўллари

билан уй хўжаликлари бюджетларининг таркибий тузилмасига ўз таъсирини кўрсатади. Учинчидан, солиқлар воситасида даромадларнинг бир қисми жамият ва уй хўжаликларининг ижтимоий муаммоларини ечиш учун қайта тақсимланади.

Амалдаги қонунчиликка мувофиқ мамлакат фуқаролари даромадларидан, мол-мулкидан (шу жумладан, ер солиғи ва ер учун ижара ҳақи) солиқлар, бошқа мажбурий тўловлар ва йиғимлар (масалан, маъмурий жарималар, жисмоний шахслардан олинадиган хилма-хил маҳаллий йиғимлар) ва давлат божларини тўлайди. Бир вақтнинг ўзида, уй хўжаликларининг реал даромадларига, аҳоли даромадлари ва харажатларининг балансида мажбурий тўловлар сифатида ҳисобга олинмайдиган эгри (билвосита) солиқлар ҳам ўзининг таъсирини кўрсатади. Чунки бу солиқлар (акцизлар, қўшилган қиймат солиғи, божхона божлари ва бошқалар) товар баҳосининг таркибида бўлиб, улар товар сотиб олинаётганда тўланади. Товарлар баҳосининг даражасини фақат эгри (билвосита) солиқлар ошириб қолмасдан, балки айрим тўғри (бевосита) солиқлар (ягона ижтимоий солиқ, корхоналарнинг фойдасидан олинадиган солиқ, ташкилотларнинг мол-мулкидан олинадиган солиқ ва бошқалар) ҳам оширадики, улар ҳам қисман ёки тўлиқ товарлар баҳоси орқали компенсация қилинади.

Аҳоли даромадлари ва харажатлари баланси харажатлар қисмининг бошқа моддалари (“омонатлар ва қимматли қоғозлардаги жамғармаларнинг ўсиши”, “хорижий валюталарни сотиб олиш бўйича аҳоли харажатлари” ва бошқалар) жамғариш жараёни доирасида уй хўжаликларининг молиявий муносабатларини акс эттирадики, уларнинг ўзига хос бўлган хусусиятлари ушбу бобнинг навбатдаги параграфида кўриб чиқилади.

Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

- Уй хўжалиги деб нимага айтилади?
- Уй хўжалигига тегишли бўлган характерли хусусиятлар нималардан иборат?
- Уй хўжаликлари молияси ҳар бир давлат молия тизимининг ажралмас таркибий қисми (элементи) ҳисобланадими ва унинг молиявий аҳамияти нима билан белгиланади?
- “Уй хўжаликлари молияси”нинг ижтимоий-иқтисодий моҳияти нимадан иборат?
- “Уй хўжалиги”, “хонадон” ёки “оила” атамалари бир-бирига тенгми? Улар ўртасидаги ўхшашлик ва фарқлар нималар билан белгиланади?
- “Уй хўжалиги молияси” иборасининг ўрнига “хонадон молияси” ва “оила молияси” ибораларини эквивалент ёки синоним иборалар шаклида ишлатса бўладими? Уларнинг фарқли томонлари нималардан иборат?
- Уй хўжалигини хўжалик юритишнинг мустақил иқтисодий ва молиявий бирлиги сифатида ажратилиши қандай меъзонлар асосида амалга оширилмоғи лозим?

- Уй хўжаликлари молияси деб нимага айтилади?
- Уй хўжаликларининг молиявий институтлар билан ўзаро алоқалари нималардан иборат?
- Уй хўжаликлари молияси қандай функцияларни бажаради?
- Уй хўжаликлари молияси тақсимлаш функциясининг мазмуни нималардан иборат?
- Уй хўжаликлари молиясининг такрор ишлаб чиқариш функцияси нималарда намоён бўлади?
- Уй хўжаликлари молияси ижтимоий функциясининг мазмуни нималардан иборат?
- Бозор иқтисодиёти шароитида уй хўжаликларининг даромадларини шакллантириш бўйича молиявий қарорлар қабул қилиш асосида (негизида) нима ётади?
- Уй хўжаликлари даражасида даромадларни шакллантириш бўйича молиявий қарорлар нималарга боғлиқ бўлади?
- Уй хўжаликларининг истеъмол фонди минимал ва рационал истеъмол бюджетлари ёки янада деталлаштирилган тарзда қандай классификация қилиниши мумкин?
- Ҳаётий минимум бюджети қандай аниқланади?
- Минимал истеъмол бюджети нимага имкон беради ва ниманинг даражасини таъминлайди?
- Уй хўжаликлари даромадлари деб нимага айтилади?
- Уй хўжаликларининг натурал даромадлари нималарга мувофиқ равишда ўзгариб туриши мумкин?
- Уй хўжаликларининг пул даромадлари деб нимага айтилади ва улар қандай кўрсаткичлар ёрдамида ҳисобланади (ўлчанади)?
- Эга бўлинган даромадлар дейилганда нималар назарда тутилади? Бу даромадлар нималарга мўлжалланган?
- Реал даромадлар нималардан иборат бўлади? Бу кўрсаткич нималарни ўзида акс эттиради?
- Реал даромадларнинг динамикаси (ўзгариши) нимага боғлиқ бўлади?
- Агар баҳоларнинг ўсиш суръати номинал эга бўлинган даромадларнинг ўсиш тезлигидан паст бўлса, уй хўжаликларининг реал эга бўлинган даромадлари ўсадими ёки камаяди?
- Баҳоларнинг юқори суръатларда ўсиши шароитида реал даромадлар қисқарадими ёки кўпаяди?
- Уй хўжаликлари пул даромадларининг энг асосийлари қаторига нималарни кўрсатиш мумкин?
- Меҳнат ҳақининг (иш ҳақининг) таркибига нималар киради?

6-мавзу. Халқаро молия.

1-маъруза. Халқаро молиянинг мазмуни ва ташкилий тамойиллари.

Режа:

- 1.1. Халқаро молиянинг асослари ва ривожланиш тенденциялари**
- 1.1. Ўзбекистон Республикасида валюта муносабатларини тартибга солишнинг ўзига хос хусусиятлари.**
- 1.3. Тўлов баланси ва уни тартибга солиш йўллари**

1.1 Халқаро молиянинг асослари ва ривожланиш тенденциялари.

Халқаро молия халқаро молия бозорлари, халқаро банк фаолияти, халқаро корпорацияларнинг молияси, қимматли қоғозлар портфелини бошқариш ва шулар билан боғлиқ муносабатларни ўрганади. Бундан ташқари, халқаро молия умумжаҳон даражасидаги молиявий операциялар ва уларнинг ўзаро алоқадорлиги, йирик индустриал давлатлар, ривожланаётган ёки ўтиш давлатларида уларнинг қандай хусусиятлар касб этишини ва улардаги доимий ўзгаришларни тушунтиради.

“Халқаро молия”га доир хорижий адабиётларда халқаро молия бозорлари ва рискларни бошқариш, ТНК ва тўғридан-тўғри инвестициялар, халқаро қарз инқирозларига асосий урғу берилади. Шунингдек, халқаро молия доирасида дунё мамлакатларининг халқаро молия тизимидаги ўрни, ҳолати, ташқи молиялаштириш механизми, ривожланаётган молия бозорларининг хусусиятлари кўриб чиқилади.

XX асрнинг сўнгги йилларида собиқ Иттифокнинг парчаланиши, мамлакатлар ўртасида иқтисодий ва сиёсий алоқаларнинг сифат жиҳатдан янги босқичга чиқиши, миллий хўжалик алоқаларининг интеграциялашуви билан, глобализация жараёнларининг жадаллашуви юз берди. Глобализация натижасида жаҳон хўжалигининг таркибий қисмига айланиб бораётган мамлакатларнинг сони ортиб бормоқда. Бу миллий даражадаги ҳуқуқий, иқтисодий ҳамда технологик тўсиқлар йўқолишига, унинг ўрнига халқаро иқтисодий хўжаликнинг умумий иқтисодий қонуниятлари ва халқаро хўжаликнинг функционал алоқаларини татбиқ этилишига олиб келмоқда.

Мамлакатлар ҳаётидаги глобализация — иқтисодий муносабатлардаги товарлар, хизматлар, капитал ҳамда фонд бозорларидаги савдо ва сиёсатга доир тартибларнинг тобора эркинлашуви орқали намоён бўлмоқда. Ташқи савдо алоқалари эркинлаштирилаётган мамлакатлар сони йил сайин ортиб бормоқда.

Жаҳон иқтисодий ва молиявий муҳитининг шаклланишига таъсир этган сезиларли ўзгаришлар сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1) 1957 йили Лондонда Британия ҳукуматининг фунт стерлинг устидан назорат ўрнатишига жавоб тариқасида евродоллар бозорининг юзага келиши;

2) 1958 йилда дастлаб, «Умумий бозор» деб аталган Европа Иқтисодий Ҳамкорлиги (ЕИҲ) – ҳозирги Европа Иттифоқининг (ЕИ) ташкил топиши;

3) Америка корпорациялари хорижий фаолиятларини кенгайтиришга интилиши (1950 йиллардан бошлаб). Жаҳон бозорида Европа ва Япония корпорациялари фаолиятининг сезиларли ўсиши, шунингдек, халқаро майдонда Америка корпорациялари билан ушбу мамлакатлар ўртасида рақобатнинг кучайиши;

4) Ўтган асрнинг 60-йилларида Япония иқтисодиётини тез суръатлар билан ўсиши, Узоқ Шарқ бизнес фаолиятида янги имкониятларнинг ортиши;

5) 1971-1973 йилларда Бреттонвуд тизимини қулашига олиб келган жаҳон молия инқирозлари, валютанинг белгиланган курси тизимидан, сузувчи валюта курсларига ўтиш;

6) 1971-1979 йиллардаги биринчи ва иккинчи нефть инқирозлари жаҳон иқтисодий тизимига босим ўтказиши. Ушбу саналарда нефть экспорт қилувчи мамлакатлар ташкилоти (ОПЕК) нефть нархини сезиларли даражада ошириши;

7) Ривожланаётган мамлакатларнинг 1982 йилда ташқи қарзларга хизмат кўрсатиши билан боғлиқ жаҳон қарздорлик инқирозининг бошланиши;

8) 1980 йилларда Япониянинг халқаро молиявий куч ва жаҳон капиталининг манбаси сифатида етакчи мамлакатга айланиши;

9) 1987 йилда етти та мамлакатнинг («Катта еттилик») Парижда Лувр битимини имзолаши. Улар ўз валюта курсларининг долларга нисбатан тор тебраниш доирасида сунъий равишда алмаштириш орқали, кучсизланиб бораётган долларни қўллаб-қувватлашни режалаштирдилар. Шунинг-дек, ушбу мамлакатлар келишилган иқтисодий сиёсат юритишни мўлжалладилар;

10) 1987 йилда ЕИҲ ягона Европа актини қабул қилиш орқали 1992 йилда яхлит Европа бозорини ташкил қилишни режалаштирилиши. Бунда, мазкур ташкилотнинг Ғарбий Европа молиявий ва иқтисодий ҳолатига сезиларли таъсир этиши кутилди;

11) 1989-1992 йилларда Шарқий Европа мамлакатлари ўз сиёсий йўналишларини ўзгартириши. Уларнинг коммунистик дунёқарашдан кўп партиявийликка, марказдан режалаштириладиган иқтисодиётдан эркин бозор иқтисодиётига ўтиши, жаҳондаги сиёсий, иқтисодий ва молиявий ҳолатга чуқур таъсир этди;

12) 1992 йилдан кейин яхлит Европа бозорининг юзага келиши, 1993 йил ноябр ойидан эркин савдо бўйича Шимолий Америка битимининг кучга кириши, 1993 йилда Осиё-тинч океани иқтисодий ҳамкорлиги конференцияси ва бошқа жараёнлар, ўтган асрнинг 90-йилларида ҳудудий ривожланишни жадаллаштирди.

13) Европа Иттифоқининг ягона валютаси – Евронинг муомалага киритилиши, хорижий валюта захираларининг диверсификация даражаси, валютавий битимлар ҳажми ва қўламига сезиларли даражада таъсир кўрсатди. Шунингдек, евродаги ҳосилавий молиявий воситалар ҳажми дунёда етакчи ўринни эгаллади.

XXI аср бўсағасида жаҳон иқтисодиётида тўртта асосий таркибий тенденциялар кузатилди:

Биринчидан, хом-ашё экспортига асосланган ҳамда саноати ривожланган мамлакатлар ўртасидаги муносабат-лардаги ўзгаришлар. Хом-ашё етказиб берувчи мамлакатлар ва саноати ривожланган мамлакатлар ўртасида анъанавий иқтисодий алоқалар мавжуд бўлиб, уларнинг ўзаро муносабатлар модели қуйидагича эди: хом-ашё етказиб берувчи мамлакатлар, хом-ашёни экспорт қилиб, олинган валюта тушумларидан саноат маҳсулотлари импортини молиялаштирганлар.

Ўтган асрнинг 70-йилларида «Рим клуби» номи билан машҳур Ғарбий Европа олимлари «дунё миқёсида тез орада табиий ресурсларнинг глобал тақчиллиги юзага келади», деб башорат қилган эдилар.

Ушбу мулоҳазаларга асосланиб кўпгина хом-ашё етказиб берувчи мамлакатлар хом-ашё сотиш эвазига валюта тушумини ошириш мақсадида картелларга бирлашдилар. Аммо, саноат технологияси ва қишлоқ хўжалик соҳасининг кескин ривожланиши, хом-ашёга бўлган талабнинг қисқаришига таъсир кўрсатди ва натижада хом-ашё баҳосининг пасайиши юз берди.

Иккинчидан, саноати ривожланган мамлакатларда қўл меҳнатига асосланган ишлаб чиқаришдан, билим ва малакага асосланган ишлаб чиқаришга ўтилди.

Жаҳон иқтисодий тузилмасидаги ушбу ўзгаришлар натижасида бандлик таркибида юқори малака талаб қилувчи мутахассисларга эҳтиёж ортиб, нисбатан паст малакали мутахассисларга талаб пасайиб борди. Ахборот алмашувининг осонлиги – тадбиркорлик фаолиятини, кичик бизнес ва шахсий ташаббусни рағбатлантирди.

Илмий-техника прогресси ютуқларидан фойдаланиш, билимни ва юқори малакани талаб қилди, шунинг учун ишлаб чиқариш самарадорлиги ва рақобатбардошликни ошириш учун, инсон капиталига инвестиция қилиш муҳимлиги ортди.

Учинчидан, жаҳон савдосида халқаро капитал ҳаракатининг сезиларли даражада ортиши. Ушбу ўзгариш халқаро савдога нисбатан халқаро капитал ҳаракатининг тез суръатда ўсиши билан юз берди. Халқаро молия статистикасининг маълумотларига кўра, жаҳон экспорти ҳажми, 1981 йилдаги 2000 млрд. АҚШ долларидан 1991 йилда 3447 млрд. АҚШ доллари даражасигача ўсган. Шу вақт оралиғида халқаро облигациялар эмиссияси 23 млрд.дан 342 млрд. АҚШ долларига ўсди. Бундан ташқари, учта етакчи халқаро молия бозорларида кўплаб хорижий валюталар айланмаси сезиларли даражада ўсди. 1986 йилдан 1992 йилгача Лондонда хорижий валютанинг кунлик ўртача айланмаси 90 млрд.дан 303 млрд. АҚШ долларигача ортди. Шу даврда Нью-Йоркдаги кунлик айланма 50 млрд.дан 192 млрд.га, Токиода 48 млрд.дан 128 млрд. АҚШ долларига ортган.

Халқаро кредитлар ҳажмининг сезиларли даражада ортиши нафақат халқаро айирбошлаш кўламининг ортиши, балки ишлаб чиқариш

мақсадларидаги кредитга бўлган талабнинг ортиши билан ҳам изоҳланади. 1970-йилларга келиб эса, халқаро хусусий кредитлар жорий тўлов баланси тақчилликини бевосита ва билвосита молиятириш учун ҳам фойдаланила бошланди.

Хусусий фирмалар билан бир қаторда, ҳукумат, давлат ташкилотлари ва корхоналари, халқаро кредит ташкилотлари йирик қарз олувчиларга айландилар. Сўнгги ўн йилликда халқаро капиталлар бозори ҳисобидан ривожланган ва ривожланаётган давлатлар ялпи тўлов баланси тақчиллигининг қарийб 60 фоизи молиялаштирилди. 1970-йилларда халқаро капиталлар бозорининг кенгайиши халқаро ликвидлилик ва молиявий маблағларнинг халқаро ҳаракатини ошишига сабаб бўлди.

1971 йилнинг августига келиб, АҚШ ҳукумати олтиннинг АҚШ доллариға эркин конвертиланишини бекор қилди. Бу ҳолат америка долларининг жаҳон бўйлаб кенг қўлланилиши ва жаҳон валютасига айланишига шароит яратди. АҚШ ҳукуматининг мазкур қароридан сўнг, бир қатор давлатлар валюта курсининг эркин сузиш режимини жорий қилишга киришиб кетдилар, айримларида қатъий белгиланган курс режимига қайтиш ҳолатлари учраган бўлсада, бу ҳолат вақтинчалик характер касб этди. 1973 йилда эса, сузиш режими Ямайка конференциясида расман тан олинди ва ХВФнинг аъзо давлатлариға исталган курс режимини жорий қилиш ҳуқуқи берилди.

Тўртинчидан, трансмиллий корпорациялар(ТМК)нинг қўшма корхоналарни ташкил этиш учун халқаро инвестициялари ва ҳамкорлик битимларида диверсификация даражасининг ортиши.

XX асрнинг 70-йилларига келиб, халқаро молия соҳасида бир қатор сифат ўзгаришлари юз берди ва замонавий халқаро валюта-молия тизимининг шаклланиши ва ривожланишига туртки бўлди. Халқаро кредитлаш ҳажми ва характерининг ўзгариши биринчи галда ТНКлар фаолияти билан боғлиқ бўлиб, бу ўз навбатида, молиявий ресурсларнинг янада оқилона фойдаланилишиға олиб келди.

ТМКлар ўзларининг ташкилий, ишлаб чиқариш ва маркетинг тизимларини чет мамлакатлар ҳудудлариға ёйиб, шу йўл билан товар, хизмат, капитал ва технологияларини ишлаб чиқаришға жалб этиб, ушбу мамлакатлар ўртасидаги ўзаро ҳаракатларға таъсир этди. Қўшма корхоналар халқаро бизнес интеграциясининг кенг тарқалган шаклиға айланди.

Шунингдек, жаҳон иқтисодиётининг интеграциялашув жараёнларида халқаро ташкилотлар ролини алоҳида эътироф этиш зарур.

Ўтиш даврини бошдан кечираётган мамлакатларнинг жаҳон бозорига интеграциялашуви узоқ муддатли жараён ҳисобланади. Баъзи миллий бозорларнинг очик, баъзиларининг қаттиқ тартибға солинадиган бўлган ҳозирги ҳолати билан, глобаллашувнинг асосий тамойилларидан бўлган эркинлашув, бир-бириға номувофиқ бўлган кўринишни ҳосил қилмоқда.

Халқаро товарлар, хизматлар ва капиталлар алмашинувининг эркинлашиш анъанаси кенгаяётган бир пайтда, ҳар бир давлат экспорт ва

импортни тартибга солишнинг маълум инструментларини сақлаб қолмоқдалар. Уларнинг асосий мақсади — таркибий қайта қуриш ва инқироз даврининг қийинчиликларини енгиб ўтиш, миллий хавфсизликни таъминлаш – такрор ишлаб чиқариш узлуксизлигини таъминловчи (энергетика, транспорт, алоқа ва ҳ.к.) ва мамлакат мудофаа қобилияти каби стратегик соҳаларни молиявий таъминлаш, шунингдек, савдо шериклардан муносиб имтиёзлар олиш, шунингдек, бюджет тушумларини оширишдан иборат бўлмоқда. Амалдаги бундай *протекционизм* фискал муаммоларни ҳал этишдан кўра, кўпроқ таркибий сиёсат ўтказиш воситаси ҳисобланади.

Ҳозирги шароитда нафақат эркин савдо ғояси (эркинлашув) билан протекционизм ўртасида қарама-қаршилик юзага чиқмоқда, балки миллий хўжаликни жаҳон хўжалигига кириш самарасини максимал тарзда таъминлаш мақсадида, хўжаликни тартибга солишнинг юқоридаги икки инструментининг оптимал аралашмасидан фойдаланилмоқда. Бундай аралашманинг шакл ва нисбатлари, маълум вақтдаги прагматик манфаатлардан келиб чиқиб аниқланади.

Халқаро иқтисодий муносабатларда глобализация билан бирга, интеграция жараёнларининг яна бир шакли – маълум географик жойлашувга асосланган ҳудудий интеграция юз бермоқда.

Ўсиб боровчи глобаллашув, ҳудудийлашув, иқтисодиёт-нинг трансмиллийлашуви ва интеграция натижасида, эски – давлатлараро тартибга солиш механизми тубдан ўзгарди. Мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий алоқалар иккиёклама муносабатлар чегарасидан чиқиб, кўпёклама тус олмоқда.

Аммо, «*миллий хўжалик мажмуи*», «*мамлакатнинг миллий иқтисодий манфаатлари*» тушунчалари ўз маъносини сақлаб қолмоқда. Миллий хўжалик ҳамон ишлаб чиқариш, алмашув, тақсимот ва истеъмол, шунингдек, иқтисодий фаолиятнинг асосий марказидир.

Ҳар бир давлатнинг йиллар давомида шаклланган ўз тарихий, иқтисодий, ижтимоий-маданий ривожланиш хусусиятлари мавжуд бўлиб, бошқа мамлакатларнинг тажрибаларини кўр-кўрона кўчириб олиш, ёки халқаро ташкилотлар томонидан тавсия этиладиган, иқтисодий ривожланишнинг ҳамма учун умумий рецептларини қўллаш, самарасиз ва иқтисодий вазиятни издан чиқариши мумкин.

Умуман олганда, молиявий глобаллашув шароитида жаҳон хўжалигига интеграциялашувда ривожланган мамлакатларнинг илғор тажрибаларига таҳлилий ёндашиш ва ушбу тажрибаларни миллий хусусиятлар билан энг оптимал тарзда уйғунлаштириш мақсадга мувофиқ саналади.

1.2. Ўзбекистон Республикасида валюта муносабатларини тартибга солишнинг ўзига хос хусусиятлари.

Ўзбекистон Республикасида валютани тартибга солиш тизимини ташкил топиши 1991 йилдан, яъни «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида» ва «Ўзбекистон Республикасида хорижий инвестициялар тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунларининг қабул қилиниши билан бошланди.

Бозор муносабатларига ўтиш даврида валютани тартибга солиш соҳасидаги асосий вазифалар бўлиб, миллий валюта – «сўм»ни муомалага киритиш ва унинг барқарорлигини таъминлаш, республикага валюта ресурсларини ўз вақтида тушиши ва ундан самарали фойдаланиш устидан назоратни кучайтириш, валюта муносабатлари соҳасида қонуний ва меъёрий базани такомиллаштиришга йўналтирилган босқичма-босқич чора-тадбирларни амалга ошириш ҳисобланди.

1993 йилнинг май ойида «Валютани тартибга солиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни қабул қилинганидан сўнг, Марказий банк томонидан Молия вазирлиги ва валюта назоратининг бошқа органлари билан ҳамкорликда валютани тартибга солиш масалалари юзасидан меъёрий ҳужжатлар базаси деярли тўлиқ қайтадан яратилди.

Валютани тартибга солиш ва валюта назорати масалалари юзасидан меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва қайта кўриш бевосита амалга оширилаётган валюта сиёсатиға мувофиқ ҳолда ўтказилди. Бунда асосий мақсад бўлиб қуйидагилар ҳисобланди:

- миллий валютанинг барқарорлигини етарли даражада таъминлаш учун зарур бўлган валюта захираларини шакллантириш;
- ички валюта бозорини ривожлантириш ва сўмнинг ички конвертирланишини таъминлаш учун замин яратиш;
- мамлакатнинг экспорт салоҳиятини ошириш учун зарур шарт-шароитларни яратиш;
- валюта назоратининг самарали тизимини вужудга келтириш.

Бунда, хорижий давлатларнинг тажрибаси таҳлил этилди ва умумлаштирилди ҳамда Ўзбекистон Республикаси шароитида қўллаш имкониятлари ўрганилди.

Ишлаб чиқилган меъёрий ҳужжатлар доираси қуйидагиларни камраб олди: резидент ва норезидент бўлган – юридик ва жисмоний шахсларнинг хорижий валютадаги ҳисобрақамларини очиш ва юритиш тартиби; экспорт-импорт ва бошқа валюта операцияларини амалга ошириш қоидалари; юридик ва жисмоний шахслар томонидан хорижий валютани сотиб олиш ва сотиш бўйича операцияларни амалга ошириш тартиби; ички валюта бозорини фаолият кўрсатиш механизми; хорижий валюта билан касса операцияларини юритиш қоидалари; республика ҳудудида хориж капитали иштирокидаги банклар ва чет эл банкларининг ваколатхоналарини очиш, рўйхатга олиш ва аккредитациялаш тартиби; тижорат банкларига хорижий валютада операцияларни амалга

ошириш ҳуқуқини берувчи лицензиялар бериш тартиби ва бошқа кўплаб шу каби масалалар.

Ваколатли банкларнинг молиявий барқарорлигини таъминлаш, уларнинг кредиторлари ва омонатчиларининг қизиқишларини ҳимоя қилиш мақсадида Марказий банк томонидан хорижий валютадаги операциялар бўйича иқтисодий меъёрлар ва халқаро стандартларга мувофиқ, ҳисобот шакллари киритилди. Шу жумладан, ваколатли банкларнинг валюта рискларини пасайтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Бошқаруви томонидан 1998 йилнинг 28 мартда 392-сон билан қабул қилинган «Очиқ валюта позициясини юритилиши қоидалари» ишлаб чиқилди. Мазкур йўриқнома 2005 йилнинг 31 августида янги таҳрирда тасдиқланди.

Валюта бозорини ривожлантириш учун зарурий шарт-шароитлар яратиш мақсадида Марказий банк Молия вазирлиги билан ҳамкорликда 1994 йилнинг март ойида «Ўзбекистон Республикаси Марказий банкига корхона, ташкилот ва муассасаларнинг хорижий валютадаги тушумларининг муайян қисмини мажбурий сотиш Тартиби»ни тасдиқлади. Бунга мувофиқ, хорижий валютадаги тушумнинг 15 фоизини солиққа тортиш билан бирга, 15 фоизини Марказий банкка сўмдаги эквивалентга айирбошлаш шарти билан мажбурий сотиш белгиланди.

Бу тартиб аввалроқ амалда бўлган тизимга нисбатан бир қатор имтиёзларга эга эди, яъни олдинги тартибга нисбатан корхоналар томонидан ўз маҳсулотларини экспорт қилишларига қизиқишларини кучайтирди ва Марказий банкнинг валюта фондини шаклланишига шароит яратди. Бекор бўлган тартиб бўйича валюта тушумининг 35 фоизи Республика валюта фондига ва ҳокимиятларнинг маҳаллий валюта фондларига қоплашсиз солиқ сифатида ундирилди.

Бу йўлдаги кейинги қадам бўлиб, хорижий валюта тушумига солиқ солишни бекор қилиш ва Марказий банкка валюта тушумининг 30 фоизини мажбурий сотишни киритилиши ҳисобланди. 1995 йил 21 декабрдаги «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида»ги Қонунга мувофиқ, республиканинг расмий олтин-валюта захираларини сақлаш ва бошқариш Марказий банкнинг функцияларидан бири саналади.

1997 йилнинг январидан бошлаб, марказлашмаган экспортдан тушган валюта тушумининг муайян қисмини бевосита корхона ва ташкилотларга хизмат кўрсатаётган ваколатли банкларга мажбурий сотиш амалга оширилмоқда (ҳозирги вақтда марказлашмаган экспортдан мажбурий сотиш 50 фоиз миқдорида белгиланган).

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 20 апрелдаги «Экспорт-импорт операциялари бўйича валюта назоратини таъминлаш юзасидан чора-тадбирлар тўғрисида»ги ва 1995 йил 11 апрелдаги «Экспорт-импорт операцияларини тартиблаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги фармонларини бажариш юзасидан Марказий банк Давлат солиқ қўмитаси билан ҳамкорликда республика хўжалик юритувчи субъектларининг хорижий ҳамкорларидан валюта тушумини тўлиқ тушишини таъминлашга

йўналтирилган экспорт шартномаларини ҳисобга олиш тизими ишлаб чиқилди ва доимий равишда такомиллаштирилмоқда.

Таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонларида ҳўжалик юритувчи субъектлар ва ваколатли банклар томонидан экспорт-импорт операцияларида валюта тушуми ва товарларни республика ҳудудига келишини кафолатлайдиган халқаро ҳисоб-китоб шаклларида фойдаланиш кўзда тутилган. Экспорт-импорт операциялари назорати тўғрисидаги Низом тасдиқланди, солиқ органлари, божхона хизмати ва ваколатли банклар муассасалари ўзаро ҳамкорликда валюта назоратини амалга ошириш масалалари юзасидан тартиб ишлаб чиқишди.

«Валютани тартибга солиш тўғрисида» ва «Ташқи қарздорлик тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунларига мувофиқ, Марказий банк томонидан капиталнинг ҳаракати билан боғлиқ валюта операцияларини рўйхатга олиш, юридик ва жисмоний шахсларга хорижда ҳисобрақамлар очишга рухсат бериш тартиби тўғрисидаги низом ҳам ишлаб чиқилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 7 октябрдаги 499-сонли «Ўзбекистон Республикасида валюта бозорини ривожлантиришга қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарорига мувофиқ, 1994 йил 15 октябрдан бошлаб, республика ҳудудида, шу жумладан, хорижий фуқароларга эркин айирбошладиган валютада савдо қилиш ва хизмат кўрсатиш қатъиян ман этилиши миллий валютаамизнинг тўлов воситаси сифатидаги ролини ошишига олиб келди. Ўзбекистон Республикасида ҳуқуқий шахс - резидент ва норезидент ўртасидаги барча тўловлар ва ҳисоб-китоблар фақат миллий валюта - сўмда амалга оширила бошланди.

Шу билан бирга, Марказий банк томонидан Ўзбекистон Республикаси миллий валютасида норезидентларнинг ҳисобрақамларини ваколатли банклар томонидан юритилиши ва ундан экспорт-импорт операциялари бўйича ҳисоб-китобларда фойдаланиш тартиби ишлаб чиқилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 24 октябрдаги “Республикада нақд хорижий валюта муомаласини тартибга солиш чоралари тўғрисида”ги ва 1998 йил 20 мартдаги “Жисмоний шахсларнинг нақд хорижий валютани олиб келиши ва олиб чиқиб кетишини тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонларини чиқишидан сўнг, республикада нақд чет эл валютасининг муомаласини тартибга солиш, жисмоний шахслар томонидан нақд валюталарни чегарадан олиб кириш ва олиб чиқиш тартибини эркинлаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар қабул қилинди.

Республика ҳудудидан ташқарига нақд хорижий валюталарни олиб чиқиб кетиш жисмоний шахслар – резидентларга 1500 АҚШ доллари эквиваленти чегарасида белгиланди. Бундан олдинги амал қилган қонунчилик ҳужжатларида бу миқдор 500 АҚШ долларини ташкил этган эди.

Шу билан бирга, аввалги қонунчиликдан фарқли ўлароқ, яъни Марказий банк ва Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банкидан ташқари, нақд хорижий валютани олиб чиқиб кетишнинг чегара миқдоридан ортиғини олиб ўтишга рухсат бериш ҳуқуқи хорижий валюта билан операциялар амалга ошириш

ҳуқуқини берувчи бош лицензияга эга бўлган барча ваколатли банкларга берилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 23 сентябрдаги «Жисмоний шахсларнинг хорижий валютадаги жамғармаларини рағбатлантириш юзасидан чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони ваколатли банкларга фуқароларнинг валюта маблағларини жалб қилиш мақсадида миждозларга жамғармаларни сақлаш ва қайтариш юзасидан кафолатлар, жамғарма бўйича ўсиб боровчи (прогрессив) шкаладаги фоиз ставкаларини киритиш, жисмоний шахсларнинг хорижий валютадаги операциялари юзасидан банк сирига қатъий риоя этишни жорий этиш тавсия этилди. Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки ва Марказий банкнинг махсус рухсатномасига эга бўлган бошқа ваколатли банкларга жисмоний шахсларга талаб қилиб олингунча валюта ҳисобрақами очиш ҳуқуқи берилди. Ушбу Фармонга мувофиқ, ваколатли банклар томонидан жисмоний шахсларнинг маблағларини хорижий валютадаги ҳисобрақамларга ва омонатларга жалб қилишни рағбатлантириш юзасидан қўшимча чора-тадбирлар амалга оширилди.

Ички валюта бозорини янада ривожланишига Президентнинг 1995 йил 27 июндаги «Ўзбекистон Республикаси миллий валютасини ички конвертирланишини янада кенгайтириш юзасидан чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармони туртки бўлди. Унга мувофиқ, республикада сўмдаги маблағларни эркин айирбошланадиган валютага конвертациялашнинг амалий тизими киритилди.

Валюта ресурсларидан фойдаланиш, биринчи навбатда, халқ истеъмоли моллари ва экспорт учун маҳсулотлар ишлаб чиқариш билан машғул бўлган, республика иқтисодиётининг базавий ҳамда етакчи тармоқларида устувор лойиҳаларни амалга оширишда иштирок этаётган (шу жумладан, чет эл капитали иштирокидаги) корхоналарга, хорижий инвесторлар фойдасининг муайян қисми ва дивидендлар - сўмларни эркин айирбошланадиган валютага имтиёзли равишда конвертациялаш таъминланди.

1996 йилда эркин айирбошланадиган валютадаги инвестицион лойиҳаларни кредитлаш масалаларини тартибга солувчи меъёрий ҳужжатларни чоп этилиши, ва сўнгра ваколатли банклар томонидан кичик ва ўрта бизнес субъектларини хорижий валютада микрокредитлаш тартибини қабул қилинишидан кейин корхоналар ва хусусий тадбиркорлар экспортга йўналтирилган ишлаб чиқаришни ривожлантириш мақсадида қўшимча валюта ресурсларидан фойдаланиш имкониятига эга бўлдилар.

Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 13 мартдаги 95- сонли «Ташқи савдо операцияларини амалга оширишда хорижий валютадаги маблағлардан фойдаланиш устидан назоратни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ва 1996 йил 19 ноябрдаги 405- сонли «Халқ истеъмоли молларини импорт қилишда марказлашган валюта ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш тўғрисида»ги қарорларига мувофиқ, жаҳон бозори талабига жавоб бермайдиган сифатсиз ва норақобатбардош маҳсулотлардан ички бозорни ҳимоя қилиш, маҳсулотлар

импортининг сифатини ошириш юзасидан чора-тадбирлар амалга оширилди. «Валютани тартибга солиш шартлари, шу жумладан, конвертация тартиб-қоидаси айти шундай молларнинг кўплаб келтирилишига тўсқинлик қилди».

1997 йилдан бошлаб, республикада биржадан ташқари валюта бозорини ривожланиши ва барқарор фаолият юритиши юзасидан давомли зарурий чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Бунда сўм маблағларни эркин айирбошладиган валютага конвертациялаш бевосита ваколатли банклар томонидан амалга оширилмоқда. Биржадан ташқари валюта бозорида операциялар амалга оширишнинг манбалари бўлиб марказлаштирилмаган экспортдан тушган валюта тушумининг муайян қисмидан мажбурий сотув, ваколатли банкларнинг ўз маблағлари, шунингдек, миждозларнинг депозитлари ва бошқа жалб қилинган валюта маблағлари ҳисобланади.

Ички валюта бозорини вужудга келтириш ва уни ривожлантириш бўйича амалга оширилган амалий ишлар валюта сиёсатида кескин ўзгаришларни амалга оширишга замин яратди. 1993 йилда Ўзбекистон ҳудудидаги ҳисоб-китоб рубллариининг айирбошлаш курси Марказий банк томонидан Москва банклараро валюта биржаси савдолари натижасида Россия банки томонидан ўрнатилган курсга мувофиқ аниқланар эди (ўша вақтдаги Россия Федерацияси билан тузилган келишувга мувофиқ). Валюта бозорини ривожлантириш ва олтин-валюта захираларини шакллантириш юзасидан қабул қилинган чора-тадбирлар 1994 йил 15 апрелдан бошлаб, Ўзбекистон Республикаси валюта биржасида узлуксиз савдоларни амалга оширилиб турилишига олиб келди. Бунда савдо натижаларига мувофиқ, аввал сўм-купонлар, сўнгра сўмларнинг хорижий валюталарга нисбатан курси эълон қилиниб турилди.

Ҳозирги даврда миллий валюта бозорини эркинлаштириш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 22 июндаги 263-сонли “Валюта бозорини янада эркинлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ва 2001 йил 10 июлдаги 294-сонли “Биржадан ташқари валюта бозори фаолият кўрсатишини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорларининг талаблари доирасида амалга оширилмоқда.

Шундан сўнг, ишлаб чиқилган босқичма-босқич чора-тадбирлар мажмуи доирасида аввал фақатгина Ўзбекистон Республикаси валюта биржасида сўм маблағларни хорижий валютага конвертирлашнинг сезиларли қисми биржадан ташқари валюта бозорига ҳам кўчирилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 28 апрелдаги 171-сонли “Валюта ва экспорт-импорт операциялари бўйича ҳисоб ва ҳисобот тартибини такомиллаштириш тўғрисида”ги қарорига мувофиқ, апрелнинг охирига келиб амалда бўлган турли валюта операцияларини амалга оширишда қўлланилган расмий курс, биржа курси ва биржадан ташқари айирбошлаш курслари унификациялаштирилди.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 29 июндаги 245-сонли “Биржадан ташқари валюта бозорини янада ривожлантириш ва мустаҳкамлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ва 2000 йил 30 июндаги 250-сонли “Валюта бозорини янада эркинлаштириш ва валюта

алмаштириш операцияларини кенгайтиришга доир чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорларига мувофиқ, ваколатли банкларга 2000 йил 1 июлдан биржадан ташқари валюта бозоридаги савдода хорижий валюталарни харид қилиш ва сотиш курсларини мустақил тарзда аниқлаш ҳуқуқи берилди. Марказий банк лицензияси эгалари – импортёрларга валюталарни сотиш, экспортёрларнинг бўш валюта маблағларини сотиб олиш ва айирбошлаш шохобчалари орқали нақд хорижий валюталар билан операциялар талаб ва таклиф асосида ўрнатилаётган курс бўйича амалга оширила бошланди.

Таъкидлаш лозимки, 2000 йил 26 майда Ўзбекистон Республикаси «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида»ги (янги таҳрирда) Қонунининг қабул қилиниши билан Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлигида хўжалик юритувчи субъектларни ташқи иқтисодий фаолият қатнашчиси сифатида рўйхатга олиш бекор қилинди.

Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги (2003 йил 11 декабрь) “Валютани тартибга солиш тўғрисида”ги Қонунининг 20-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки, Молия вазирлиги, Давлат солиқ қўмитаси ва Давлат божхона қўмитаси Ўзбекистон Республикасида валютавий назоратни амалга оширувчи органлар ҳисобланади. Лекин Қонунда ҳар бир валютавий назорат органининг ўз ваколати доирасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлари аниқ кўрсатилмаган. Шу сабабли, валютавий назоратни амалга оширишда такрорланишлар, айрим назорат органларининг ваколати доирасидаги вазифаларни бошқа субъектларнинг зиммасига юклаш ҳоллари юз бермоқдаки, бунинг оқибатида валютавий назоратнинг самарадорлиги пасаймоқда. Бу борадаги ана шундай долзарб муаммолардан бири экспорт-импорт шартномаларини рўйхатга олиш, улар бўйича тўловларнинг ҳисобини юритилишини мамлакатимизнинг тижорат банкларининг зиммасига юклатилганлиги ҳисобланади. Ҳолбуки, тижорат банкларида хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини назорат қилиш функцияси мавжуд эмас.

Умуман олганда, бозор иқтисодиёти тамойилларининг босқичма-босқич қарор топиб боришига монанд тарзда республикамизда валютани тартибга солишнинг бозор инструментлари ривожланади ва бу, ўз навбатида, мамлакатимиз валютани тартибга солиш тизимининг такомиллашишига хизмат қилади.

1.3. Тўлов баланси ва уни тартибга солиш йўллари

Мамлакат тўлов балансининг ҳолати бугунги кунда нафақат мамлакатнинг халқаро операцияларини акс эттирувчи оддий ҳужжат, балки ушбу мамлакат иқтисодиётининг очиқлик даражаси, унинг иқтисодий-географик ва инвестицион имкониятлари, олтин-валюта захиралари ва мавжуд валюта муносабатларининг қай даражада эканлиги ҳамда халқаро рақобатбардошлиги ҳақида аниқ хулосалар шакллантириш имконини берувчи иқтисодий категория ҳисобланади.

Тўлов баланси бу шундай ҳужжатки, унда мамлакатнинг хорижий давлатлар билан бўладиган алоқалари натижасида юзага келадиган валюта тушумлари ва тўловларининг ҳақиқатдаги суммаси акс эттирилади. Тўлов баланси – маълум вақт оралиғида резидентлар ва норезидентлар ўртасидаги барча ўтказмаларнинг ўлчовидир.

Тўлов балансининг стандарт компонентлари ҳисобварақларнинг икки асосий гуруҳи бўйича ажратилиши мумкин:

– жорий операциялар ҳисобварағи, унда товарлар, хизматлар, олинган даромадлар ва жорий трансфертларни қамраб олувчи иқтисодий битимлар ҳисобга олинади;

– капиталлар ва молиявий инструментлар билан боғлиқ операциялар ҳисобварағи, унда капитал трансфертлари, номолиявий активларни сотиб олиш, шунингдек, молиявий талаблар ва мажбуриятлар билан боғлиқ операциялар ҳисобга олинади.

Иқтисодий адабиётларда тўлов баланси моддаларининг уч асосий аналитик гуруҳлари ажратиб кўрсатилади:

1) савдо баланси;

2) жорий операциялар баланси;

3) умумий тўлов баланси ёки расмий ҳисоб-китоблар баланси.

Жорий операциялар ҳисобварағининг муҳим таркибий қисми – бу савдо баланси бўлиб, товарлар экспорти ва импорти ўртасидаги фарқни ифода этади. Савдо балансининг ўзгариши турлича талқин қилиниши мумкин. Масалан, экспортнинг импортдан ошиши мамлакат товарларига жаҳон бозорларида талабнинг ошганлиги билан изоҳланади. Агар бутун дунё мазкур мамлакатнинг экспорт товарларини харид қилса, шунингдек, унинг резидентлари маҳаллий товарларни импорт товарларидан афзал билса, демак ҳулоса қилиш мумкинки, мамлакат иқтисодиётининг ҳолати яхши ҳисобланади. Аксинча, савдо балансининг тақчиллики мазкур мамлакат экспорт товарларининг етарли даражада рақобатбардош эмаслиги ва аҳоли турмуш тарзини ҳимоя қилиш учун зарурий чоралар кўриш лозимлигидан далолат бериши мумкин. Бундай таҳлил агар савдо балансидаги ўзгариш ҳақиқатда мазкур давлат товарларига бўлган талабнинг ортиши ёки камайиши ҳисобига юз берса мақсадга мувофиқ саналади. Бироқ савдо балансига бошқа омилларнинг таъсири ҳам сезиларли бўлиши мумкин. Жумладан, қулай инвестицион муҳит мамлакатга хорижий инвестициялар оқимини рағбатлантириш билан бирга хориждан сотиб олинadиган асосий воситалар миқдорининг ҳам ортишига сабаб бўлиши мумкин. Бу ҳолат ҳам савдо баланси тақчиллигини юзага келтиради, лекин мамлакат иқтисодиётига кескин салбий таъсир кўрсатмайди.

Жорий операциялар баланси кенгроқ ахборотни ўзида жамлаб, товар ва хизматлар ҳаракати билан боғлиқ активлар оқимини акс эттиради. Жорий операциялар бўйича ижобий сальдо товар, хизмат ва ҳадялар ҳаракати бўйича кредит дебетдан юқорилигини англатади. Бошқача айтганда, ижобий сальдо мамлакат бошқа мамлакатларга нисбатан нетто инвестор ҳисобланади. Аксинча

жорий операциялар бўйича тақчиллик мамлакатнинг соф қарздор эканлигидан далолат беради.

Меркантилистлар иқтисодий мактабининг концепциясига мувофиқ, мувозанат жорий операциялар баланси атамасида аниқланган. Бунда таъкидлаб ўтилган сальдо капиталлар ҳаракати, мамлакат олтин-валюта захираларидаги ўзгаришларни ҳисобга олмаган. Шундай қилиб, меркантилист мактаби намоёндалари фикрича, иқтисодий сиёсатнинг мақсади жорий операциялар ҳисобварағи бўйича ижобий сальдони максималлаштириш ва шунинг асосида, мамлакатда олтиннинг жамланишига эришишдан иборат бўлади.

Жорий операциялар баланси тақчиллигининг узоқ муддатли хорижий капитал ҳисобидан молиялаштирилиши мувозанат мезони сифатида тўлов балансининг умумий сальдоси тушунчасининг пайдо бўлишига олиб келди.

Тўлов балансининг давлат томонидан тартибга солишнинг зарурлиги қуйидаги сабаблар билан изоҳланади:

Биринчидан, тўлов балансига мувозанатсизлик хос бўлиб, бу ҳолат ёки тақчиллик, ёки ҳаддан ташқари актив қолдиқ кўринишида намоён бўлади. Бу номутаносиблик валюта курси динамикасига, капитал оқимида, иқтисодиётнинг ҳолатига қаттиқ салбий таъсир кўрсатади. Масалан, АҚШ, жорий операцияларидаги тақчилликни миллий валюта билан қоплаш натижасида, инфляцияни бошқа давлатларга экспорт қилишга эришган. Бу эса, халқаро айланмадаги доллар ортиқчалигини келтириб чиқарди ва XX асрнинг 70-йилларида Бреттон-вудс тизимининг издан чиқишига олиб келди.

Иккинчидан, XX асрнинг 30-йилларида олтин-девиз стандарти жорий қилингандан сўнг, тўлов балансини мувозанатлаштиришнинг баҳо механизми иш бермай қўйди. Шу сабабли ҳам, тўлов балансини давлат томонидан маълум тадбирлар орқали бошқарилиши мақсадга мувофиқ бўлиб қолди.

Учинчидан, хўжалик алоқалари тобора глобаллашиб бораётган ҳозирги даврда, иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш тизимида тўлов балансининг роли борган сари ортиб бормоқда. Тўлов балансини мувозанатлаштириш вазифаси — давлатнинг барқарор иқтисодий ўсишини таъминлаш, инфляцияни жиловлаб туриш ва ишсизликни камайтириш каби вазифалар билан бир қаторда эътироф этилмоқда.

Тўлов балансини мувозанатлаштириш, одатда, бир қанча ички ва ташқи омилларнинг тўлов балансига таъсирини баҳолашни тақозо этади. Актив балансга эга бўлган давлатлар, халқаро ҳисоб-китобларга киришувчи мамлакатларда макроиқтисодий барқарорликни мавжуд бўлишидан манфаатдор бўлади.

Тақчилликли тўлов балансига эга бўлган давлатлар эса, актив балансга эга бўлган ўз ҳамкорларидан импорт бўйича чекловларни камайтириш, мазкур мамлакатларга капитал чиқарилишини рағбатлантириш кабиларни талаб қилади.

Тўлов балансида тақчиллик мавжуд бўлган давлатлар томонидан, экспортни рағбатлантириш, импорт қилинаётган товарларни камайтиришга, хорижий капитални жалб қилишга, капитални олиб чиқиб кетишни

чегаралашга қаратилган қуйидаги тадбирлар қўлланилади:

Дефляцион сиёсат. Бу сиёсат, ички талабни камайтиришга йўналтирилган ҳолда, ўз ичига бюджет маблағларини аҳоли эҳтиёжларига камроқ сарфлаш, баҳоларни ва иш ҳақларини музлатиш кабиларни қамраб олади. Унинг асосий инструментларидан бири бўлиб, молиявий ва пул-кредит чоралари ҳисобланади: бюджет тақчиллигини камайтириш, Марказий банкнинг ҳисоб ставкаларини ўзгартириши (дисконт сиёсати); кредит чекловлари; пул муассасининг ўсиб боришига чегара қўйиш. Иқтисодий пасайиш, ишсизликнинг юқори кўрсаткичи ва тўла фойдаланилмаётган ишлаб чиқариш қувватлари шароитида дефляция сиёсатини қўллаш, ишлаб чиқариш ва бандликнинг янада пасайишига олиб келади. Бу эса, аҳолининг турмуш даражасига сезиларли салбий таъсир кўрсатиб, вазиятни юмшатиш бўйича тезкор чора-тадбирлар қўлланилмаса, ижтимоий низолар келтириб чиқариши мумкин.

Девальвация. Бу миллий валюта курсининг пасайтирилишидир. Бу тадбир миллий экспортни рағбатлантириш ва импортни жиловлаш билан боғлиқ мақсадларда амалга оширилади. Аммо, тўлов балансини тартибга солишда девальвациянинг роли, уни ўтказиш тартиблари ва уларга ҳамкорлик қилувчи мамлакатнинг умумиқтисодий ва молиявий сиёсатига боғлиқ бўлади. Девальвация фақатгина, рақобатбардош товарларнинг экспорт салоҳияти ва жаҳон бозоридаги қулай вазиятларнинг мавжудлиги шароитидагина товарлар экспортини рағбатлантириши мумкин. Девальвациянинг импортни чеклашга таъсири эса, мамлакатнинг импортни чеклаш бўйича кескин чоралар қўллаш имкониятларининг пасайишидан келиб чиқади. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, ҳамма мамлакатларда ҳам импорт ўрнини босувчи товарлар ишлаб чиқариш сиёсати муваффақиятли чиқавермайди.

Девальвация импортни чеклаши билан, мамлакат ичида товарлар ишлаб чиқариш харажатлари ортишига, нархларнинг кўтарилишига ва оқибатда, ташқи бозорларда рақобатбардошлик қобилятининг йўқолишига олиб келади. Шунинг учун, бу тадбир мамлакатга вақтинчалик устуворлик бериши мумкин, аммо у тўлов балансининг тақчиллигини келтириб чиқарувчи сабабларни тўлиқ бартараф этишга қодир эмас. Кутилган натижани олиш учун, девальвация етарли даражада бўлиши зарур. Акс ҳолда, у валюта спекуляциясини кучайтиради ва валюта курсини қайтадан кўриб чиқишга мажбур қилади. Масалан, 1967 йил ноябрь ойида фунт стерлингни 13,4 фоизга девальвацияси ва 1971 йил долларнинг 7,89 фоизга девальвация қилиниши, ушбу валюталарга бўлган спекулятив тазйикни йўқ қила олмади. Девальвацияни амалга оширган мамлакат, рақобатда ўзи кутган устуворликка эга бўла олмаслиги мумкин. Чунки, сузиб юрувчи курс режимининг қўлланилиши тўлов балансини мувозанатлаштириш имконини бермаслиги мумкин.

Валюта чекловлари. Ушбу тадбир экспорт қилувчиларнинг хорижий валюталардаги тушумларидан фойдаланишни чеклаш, хорижий валютани импорт қилувчиларга сотишни лицензиялаш орқали амалга оширилади.

Шунингдек, у валюта операцияларини махсус рухсатномага эга бўлган банкларда амалга оширилиши ҳамда тўлов балансидаги тақчилликни камайтириш мақсадида, капитал экспортини чегаралаш ва унинг оқиб келишини рағбатлантириш, товарлар импортини чегаралашга қаратилган тадбирлар йиғиндиси сифатида ҳам эътироф этилади. XX асрнинг 70-йиллари охири 80-йилларининг бошларида жорий операциялар бўйича юритилаётган сиёсатнинг эркинлашувига қарамасдан, конвертирланадиган валютага эга бўлган мамлакатларнинг деярли 90 фоизида капиталларнинг халқаро ҳаракатида турли хил чекловлар мавжуд бўлган. ЕИнинг кўпчиликлари давлатлари ушбу чекловларни фақатгина ўтган асрнинг 90-йилларига келиб бекор қилди.

Молия ва пул–кредит сиёсати. Тўлов балансидаги тақчилликни бартараф этиш мақсадида экспорт қилувчиларга бюджет субсидиялари берилади, протекционистик мақсадларда импорт божлари оширилади, мамлакатга пул оқимининг кириб келишини рағбатлантириш мақсадида қимматли қоғозлар эгаси бўлган хорижликлардан олинадиган солиқларни бекор қилиш каби чора-тадбирлардан кенг фойдаланилади.

2-Маъруза: Глобал молиявий ташкилотлар ва уларнинг функциялари.

Режа:

1.1. Жаҳон банки ва Халқаро валюта фонди.

1.2. Валюта курси ва валюта бозорлари.

1.3. Халқаро кредит.

1.1. Жаҳон банки ва Халқаро валюта фонди.

Қатъий белгиланган паритет тизимига ўтилгунга қадар, яъни олтин ва олтиндевиз стандарти шароитида барча глобал характерга эга бўлган молиявий муаммолар халқаро конференцияларда ҳал қилинар эди. Бошқача айтганда, жаҳон молия тизимининг ривожланиши устидан доимий мониторинг олиб борувчи, унинг амал қилиш тамойилларини ишлаб чиқувчи ва мамлакатларга иқтисодий муаммоларни ҳал қилиш учун молиявий кўмак берувчи органлар мавжуд эмас эди. 1944 йилда АҚШдаги Бреттон Вудс конференциясида Халқаро валюта фонди (ХВФ) ва Халқаро тикланиш ва тараққиёт банкнинг (ХТТБ) ташкил этилиши халқаро молия ва валюта тизимининг ривожланишида муҳим қадам бўлди.

“Жаҳон банки” атамаси таркибан Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки (International Bank for Reconstruction and Development) ва Халқаро ривожланиш ассоциациясини (International Development Association) қамраб олади. “Жаҳон банки гуруҳи” атамаси эса, 5 та ташкилотни, хусусан, ХТТБ, ХРА, Халқаро молия корпорацияси (International Financial Corporation), Инвестицияларни

кафолатлаш бўйича кўп томонлама агентлик (Multilateral Investment Guarantee Agency), Халқаро инвестицион баҳсларни тартибга солиш марказини (International Center for Settlement of Investment Disputes) ўз ичига олади.

ХТТБга аъзо бўладиган давлатларнинг бир вақтда ХВФга аъзо бўлиши талаб этилади. ХТТБга аъзолик эса, ўз навбатида, Жаҳон банки гуруҳининг бошқа ташкилотларига аъзо бўлиш учун дастлабки шарт-шароитлардан ҳисобланади.

ХТТБнинг Келишувлар моддасининг 1-моддасига мувофиқ унинг мақсадлари сирасига қуйидагилар киради:

- аъзо давлатларнинг халқ ҳўжалигини тиклаш ва ривожлантиришга кўмаклашиш;

- кафолатлар бериш, хусусий ва бошқа инвесторларнинг инвестициялари ва ссудаларида иштирок этиш орқали хусусий ва хорижий инвестицияларни рағбатлантириш;

- жаҳон савдосининг мувозанатли ўсишини ва аъзо давлатлар тўлов балансининг мувозанатлилигини қўллаб-қувватлаш.

ХТТБнинг фаолияти ўрта даромадли ва кредитга лаёқатли ривожланаётган давлатларда ссудалар, кафолатлар, рискни бошқариш маҳсулотлари, маслаҳат хизматлари орқали қашшоқликни қисқартиришга қаратилган. 2008 йил 1 январь ҳолатига унга аъзо мамлакатлар сони 185 тани ташкил этган.

ХТТБнинг асосий маблағлари ҳозирги кунда ўрта ва узоқ муддатли қарз мажбуриятларини эмиссия қилиш орқали халқаро молия бозорларидаги операциялар ҳисобидан шаклланади. ХТТБ қимматли қоғозлари юқори кредит рейтингига (AAA) эга бўлиб, дунёнинг 100 дан ортиқ мамлакатларига жойлаштирилади. ХТТБнинг кредитлари қарз олувчи давлат миллий валютасида эмас, балки девизларда, яъни халқаро даражада тўлов воситаси сифатида тан олинган валюталарда ажратилади.

ХРА 1960 йилда ташкил топган бўлиб, дунёнинг сустривожланган, қашшоқ давлатларига молиявий кўмак беради.

ХРА Келишувлар моддасининг 1-моддасига мувофиқ, унинг мақсади иқтисодий ривожланишни рағбатлантириш, самарадорликни ошириш ва шунинг асосида, сустривожланган аъзо мамлакатларда аҳоли турмуш тарзини ошириш, шунингдек, анаънавий кредитларга нисбатан оғир бўлмаган қулай шартларда молиявий кўмак бериш ҳисобланади.

ХРА фоизсиз кредитлар ва иқтисодий ўсишни рағбатлантиришга қаратилган грантлар ажратиш орқали қашшоқликни қисқартириш, ижтимоий тенгсизликни камайтириш ва аҳоли турмуш тарзини оширишни кўзда тутди. ХРА молиявий ёрдамларидан аҳоли жон бошига ЯИМ кўрсаткичи 1025 АҚШ долларидан (2007 молиявий йил учун) кам бўлган давлатлар фойдаланиши мумкин. Ҳозирги кунда 82 та мамлакат ХРА хизматларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга.

ХРА кредитларининг қайтариш муддатлари 20, 35 ва 40 йилни ташкил этади, шундан дастлабки 10 йили имтиёзли давр ҳисобланади ва бу даврда

асосий қарз бўйича тўловлар амалга оширилмайди. Таъкидлаш лозимки, ХРА кредитларига фоиз тўланмайди, бироқ хизмат кўрсатиш учун кам миқдордаги (ҳозирда ажратилган кредит сумманинг 0,75 фоизи) харажатлар қарз олувчи томонидан қопланади.

Халқаро молия корпорацияси (ХМК) 1956 йилда ташкил этилган бўлиб, унинг бош мақсади ривожланаётган давлатларда хусусий сектор инвестицияларини қўллаб-қувватлаш орқали иқтисодий ўсишни рағбатлантириш ҳисобланади.

ХМК ҳукумат қафолатини талаб қилмагани боис, бенефициарларининг кредитга лаёқатлилигини синчковлик билан таҳлил қилади. Шунингдек, ХМК кредитларининг молиявий шартлари, ХТТБ ва ХРА билан таққослаганда, сезиларли даражада оғир ҳисобланади. ХМК кредитларининг катта қисми 7-12 йил муддатга қатъий ва сузувчи ставкаларда турли валюталарда ажратилади.

Инвестицияларни қафолатлаш бўйича кўп томонлама агентлик (MIGA) 1988 йилда ташкил этилган бўлиб, Жаҳон банки гуруҳининг энг ёш аъзоси ҳисобланади. Бу ташкилотнинг бош мақсади – нотижорат (сиёсий) рискларга қарши қафолат бериш орқали ривожланаётган давлатлардаги тўғридан-тўғри инвестицияларга кўмаклашишдир. Бундан ташқари, у ривожланаётган давлатлар ҳукуматларига хорижий инвестицияларга кўмаклашиш дастурларини ишлаб чиқиш бўйича маслаҳатлар беради.

Халқаро инвестицион баҳсларни тартибга солиш маркази эса, давлатлар ва хусусий инвесторлар ўртасидаги ўзаро ишончни мустаҳкамлаш орқали инвестиция соҳасидаги баҳсларни ҳал қилади ва мувофиқлаштиради.

ХВФнинг бош мақсади халқаро валюта тизими, яъни мамлакатлар ўртасида товар ва хизматларнинг эркин айирбошланишига хизмат қиладиган валюта курслари ва халқаро тўловлар тизими барқарорлигини таъминлаш ҳисобланади.

ХВФ Келишувлар моддаларининг биринчи моддасига мувофиқ, унинг мақсадлари қаторига қуйидагилар киради:

- халқаро валютавий муаммоларни бартараф этиш борасида маслаҳатлар ва ҳамжиҳатлик механизмини таъминловчи доимий институт орқали халқаро валютавий ҳамкорликни рағбатлантириш;

- халқаро савдонинг кенгайиши ва мувозанатли ўсишини қўллаб қувватлаш ва шу орқали бандлик ва реал даромадларнинг етарлича юқори даражасини ушлаб туриш ва иқтисодий сиёсатнинг бош мақсади сифатида барча аъзо давлатлар ресурсларининг самарадорлигини оширишга ҳисса қўшиш;

- аъзо давлатлар ўртасида жорий битимларга доир кўп томонлама тўловлар тизимини ташкил этиш ва жаҳон савдоси ривожланишига тўсқинлик қилувчи валюта айирбошлашдаги чекловларни бекор қилишга кўмаклашиш;

- аъзоларнинг умумий ресурслари ҳисобидан етарлича хавфсиз асосда маблағ билан таъминлаш орқали уларнинг ишончини қозониш, ва шунинг асосида уларга тўлов балансидаги номувофиқликлар(тартибсизликлар)ни

миллий ёки халқаро тараққиётга ғов бўладиган чора-тадбирларсиз тўғрилаш имконини бериш;

– юқоридагиларга мувофиқ аъзо давлатларнинг халқаро тўловлар балансларидаги номувофиқлик (мувозанатсизлик)ларнинг давомийлигини қисқартириш ва унинг даражасини пасайтириш.

ХВФни ташкил этиш мобайнида қатъий белгиланган паритет тизимининг тамойиллари шакллантирилган бўлиб, уларга валюталарнинг олтин паритетига мувофиқ тарзда уларнинг расмий алмашув курсини ўрнатиш, аъзо мамлакатлар томонидан алмашув курсларининг валюта йўлакчаси (1945-1971 йилларда – $\pm 1\%$, 1971-1973 йилларда – $\pm 2,25\%$) доирасида бўлишини таъминланиши, олтиннинг жаҳон пули функциясини сақланиши билан бирга, АҚШ долларига ушбу функцияни бажарувчи валюта мақомининг берилиши кабиларни киритиш мумкин.

Бреттон-Вудс тизими таназулга учрагач, мажбурий валюта йўлакчалари бекор қилинди ва валюта курсининг эркин сузиш тизимига ўтилди. Шунингдек, олтин демонетизация қилинди, яъни олтин стандарти, халқаро ҳисоб-китобларда ва Марказий банкнинг захираларини шакллантиришда олтиндан мажбурий фойдаланиш амалиёти, АҚШ долларининг олтинга эркин айирбошланиши бекор қилинди. Бундан ташқари, ҳар бир мамлакат валюта курсини режимини мустақил танлаш ҳуқуқига эга бўлди. Шундай бўлсада, ХВФ низомига мувофиқ, а) мамлакатда молиявий ва валюта сиёсати барқарорлигини қўллаб-қувватлаш ҳамда Марказий банк томонидан валюта курсининг кучли тебраниши юз берганда интервенциядан фойдаланилиши; б) бир томонлама устунликка эга бўлишга қаратилган валюта курсининг манипуляциясидан воз кечиш; в) валютани тартибга солиш ва валюта курси механизмида кўзда тутилаётган ўзгаришлар ҳақида ХВФни зудлик билан хабардор қилиш; г) валюталарни олтинга боғлаб қўйиш тартибидан воз кечиш талаб этилади.

ХВФ бу тараққиёт институти эмас, Келишувлар моддасига мувофиқ, қашшоқ мамлакатларга инфратузилмани шакллантириш, экспорт ва бошқа секторларни диверсификация қилиш ёки таълим ва соғлиқни сақлаш тизимини ривожлантириш мақсадида кредитлар ажратмайди.

Ҳар қандай мамлакат хоҳ у ривожланган бўлсин, хоҳ у сустривожланган, агар у капиталлар бозорида қулай шартларда халқаро тўловларни амалга ошириш ва захираларнинг мувофиқ даражасини таъминлаш учун етарлича молиялаштириш манбасини топа олмаса, тўлов баланси билан боғлиқ муаммоларни бартараф этиш учун молийвий ёрдам сўраб ХВФга мурожаат қилиши мумкин. ХВФ Жаҳон банки ва бошқа тараққиёт агентликларидан фарқли равишда лойиҳаларни молиялаштирмайди.

ХВФнинг кредитлаш дастурларини қуйидагича категорияларга ажратиш мумкин:

1. Резерв (Stand-By) келишувлари асосан қисқа мудатли тўлов баланси муаммоларини бартараф этишга мўлжалланган. ХВФнинг энг йирик кредитлари ҳам мазкур категорияга тегишлидир. 1997 йилда ХВФ **Қўшимча**

резерв дастурини амалиётга жорий қилди. Мазкур дастур капитал ҳисобрақами билан боғлиқ инқирозларни бошдан кечираётган давлатларга зудлик билан жуда қисқа муддатли кредитларни ажратишни кўзда тутди.

2. **Узайтирилган фонд дастури** ХВФ томонидан тўлов баланси қийинчиликларига юз тутган мамлакатларга кўмаклашиш мақсадида жорий қилинган бўлиб, бунда муаммолар қисман структуравий муаммолар билан боғлиқ ва уни бартараф этиш макроиктисодий номувофиқликларга нисбатан узоқроқ муддатни тақозо этади.

3. **Қашшоқликни қисқартириш ва иқтисодий ўсиш дастури** асосида ХВФ йиллик фоиз ставкаси 0,5 фоиз ва сўндириш муддати 10 йил бўлган кредитларни ўзининг энг қашшоқ аъзо давлатларига тақдим этади. Таъкидлаш лозимки, ХВФ кредитларининг кўпчилик қисми шу категорияга мансубдир. 2005 йилда **Экзоген шоклар дастури** ишлаб чиқилиб тасдиқланди. Бу дастур асосида Қашшоқликни қисқартириш ва иқтисодий ўсиш дастури орқали кредит олмайдиган суёт ривожланган давлатларга уларнинг назорат доирасидан ташқарида бўлган шоклар туфайли вужудга келадиган тўлов баланси муаммоларини бартараф этиш учун кредитлар тақдим этилади.

1.2. Валюта курси ва валюта бозорлари.

Валюта айирбошлаш курси мамлакат иқтисодиётини бошқа мамлакатлар билан боғловчи асосий омиллардан биридир.

Бир валютанинг бошқа валюта бирлигидаги баҳоси валюта курси деб аталади. У мамлакат иқтисодиётига, ҳатто аҳолининг турмуш тарзига ҳам таъсир кўрсатади. Бунинг сабаби шундаки, биринчидан, валюта курсининг ўзгариши мамлакат экспорт товарларининг рақобатбардошлик даражасига таъсир қилади, иккинчидан, миллий валюта алмашув курсининг пасайиши импорт товарлари ва хизматларининг миллий валютадаги баҳосининг ошишига олиб келади ва шунинг асосида аҳоли харид қувватига нисбатан салбий таъсирни юзага келтиради.

Валюта курси инфляцияни ҳисобга олишига кўра номинал ва реал алмашув курсларига бўлинади. **Номинал айирбошлаш курси** — бу икки мамлакат валютасининг нисбий баҳосидир. **Реал айирбошлаш курси** — бу иккита мамлакатда ишлаб чиқарилган товарларнинг нисбий баҳоси. Реал айирбошлаш курси номинал курс ва товарларнинг миллий валютадаги нархига боғлиқ бўлиб қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$R = e \times P / P^*$$

Бунда, e — номинал айирбошлаш курси, P — битта мамлакатдаги баҳолар даражаси, P^* — эса бошқа мамлакатдаги баҳолар даражасини ифодалайди. Бунда :

$$e = R \times P^* / P$$

Маълумки, миллий валюта курсининг 3 асосий режими мавжуд:

1. Эркин сузиш режими.
2. Қатъий белгиланган курс режими.
3. Бошқариладиган сузиш режими.

Агар миллий валютанинг курси эркин тарзда валюта бозорида талаб ва таклиф асосида шаклланса, бу эркин сузиб юрувчи курс режимини англатади. Бунда мамлакат Марказий банки миллий валюта курсининг маълум ҳолати учун жавоб бермайди. Бу курс режими эркин айирбошланадиган барча захира валюталарига тегишли. Шундай мамлакатлар борки, уларда жорий операциялар бўйича валютавий чекловлар бекор қилинган, аммо бошқариладиган сузиш режими қўлланилади. Бундай давлатларга мисол қилиб Мексика, Қувайт, БАА каби давлатларни кўрсатиш мумкин. Лекин бу ҳолат валюталарнинг алмашилиш шарти билан режими ўртасидаги алоқадорликни инкор этиш учун етарли эмас.

Қатъий белгиланган курс режимида мамлакатнинг миллий валюта курси хорижий валютага нисбатан маълум нисбатда ўрнатилади ва Марказий банк курснинг белгиланган нисбати учун жавоб беради. Аммо қатъий белгиланган валюта курслари валюта операцияларини кенг кўламда ривожланишига тўсқинлик қилади, лекин унинг иқтисодиётга ижобий жиҳатлари ҳам бор. Ана шундай ижобий жиҳатларидан бири шундаки, қатъий белгиланган курс режимида валюта rischi муаммоси чуқурлашмайди.

70-йилнинг ўрталаридан бошлаб марказий банкларнинг курс сиёсатида ўзгаришлар пайдо бўлди. Расман эркин сузиш режимини тан олган марказий банклар (Австрия, Италия марказий банклари ва бошқалар) валюта курсига таъсир қилиш учун валюта интервенциясини тез-тез амалга ошира бошладилар. Бу ҳолат ХВФ экспертлари томонидан “бошқариладиган сузиш” деган номни олди.

Валюта бозори – бу хорижий валютага нисбатан талаб ва таклиф тўқнаш келадиган бозордир. Валюта бозори пул бозорининг таркибий қисми ҳисобланади. Пул бозори эса, ўз навбатида, капиталлар бозори билан биргаликда молия бозорини ташкил этади.

Валюта бозори, шунингдек, ташкилий ва ташкилий-техник нуқтаи-назардан ҳам қаралиши мумкин. Ташкилий нуқтаи-назардан валюта бозори талаб ва таклиф асосида валюта ва валютавий қийматликларни сотиб олиш ва сотиш бўйича операциялар амалга ошириладиган расмий молиявий марказлар сифатида ўзини намоён қилади. Ташкилий-техник нуқтаи-назардан валюта бозори турли мамлакатлардаги банклар ва биржаларни боғловчи замонавий телекоммуникация воситалари мажмуини англатади.

Валюта бозорларини куйидаги белгиларга мувофиқ таснифлаш мумкин:

- 1) ёйилиш кўламига қараб: халқаро ва миллий валюта бозорлари;
- 2) валютавий чекловларга нисбатан: эркин ва эркин бўлмаган валюта бозорлари;
- 3) валюта курслари турига кўра: бир режимли ва турли режимли валюта бозорлари;
- 4) ташкилий даражасига кўра: биржа ва биржадан ташқари валюта бозори.

Халқаро валюта бозорлари дунёнинг барча давлатлари валюта бозорларини қамраб олиб, пул оқимлари, товар ва хизматлар ҳаракатини, капиталнинг қайта тақсимланишини, халқаро тўлов айланмасида кенг фойдаланиладиган валюталар билан операцияларни таъминлайди.

Ҳозирги пайтда жаҳон валюта бозорлари сифатида Осиё (марказлари – Токио, Гонгконг, Сингапур, Мельбурн), Европа (марказлари – Лондон, Франкфурт-на-Майне, Цюрих) ва Америка (марказлари – Нью-Йорк, Чикаго, Лос Анжелес) бозорлари ажратиб кўрсатилади.

Миллий валюта бозори – бу, биринчидан, бир давлатнинг валюта бозори, яъни ушбу давлат ҳудудида амал қилади; иккинчидан, мазкур давлат ҳудудида жойлашган банклар томонидан миқдорларига хорижий валютада хизмат кўрсатиш бўйича амалга ошириладиган операциялар мажмуидан иборат бўлади.

Миллий валюта бозорлари мамлакат ичкарисида пул оқимларининг ҳаракатини таъминлайди ва жаҳон молия бозорлари билан алоқаларга хизмат қилади.

Валютанинг конвертирланиши умуман таъминланмаган шароитда миллий валюта бозори самарали фаолият кўрсата олмайди. Конвертирликка эга бўлмаган пул бирлиги фақатгина давлатлараро муносабатларда шартли ҳисоб-китоб воситаси сифатида фойдаланилиши мумкин. Бундай шароитда “қора” бозорда “хуфёна” курс, яъни хорижий валютанинг расмий конвертирлик бўлмаган шароитдаги бозор баҳоси шаклланиши мумкин.

Эркин валюта бозори ҳеч қандай валютавий чекловларсиз амал қилгани ҳолда, эркин бўлмаган валюта бозорида валютавий чекловлар мавжуд бўлади.

Бир режимли валюта бозори – бу валюта курсининг эркин сузиш режими амал қиладиган бозор бўлиб, ундаги котировкалар биржа савдоларида талаб ва таклиф асосида ўрнатилади. Бундай валюта бозори узоқ йиллар мобайнида барқарор иқтисодий ривожланишнинг таъминланиши, шунингдек, валютани тартибга солиш ва валютавий назоратнинг бозор механизмига хос шакллари қўлланиши учун етарлича шарт-шароит яратилган давлатларда шаклланади.

Турли режимли валюта бозори – бу кўп поғонали валюта курслари режимида эга бўлган бозордир. Ушбу валюта бозори давлатнинг капитал ҳаракатини тартибга солишга қаратилган мақсадларига хизмат қилади ва ссуда капитали бозорининг мамлакат иқтисодиётига нисбатан таъсирини чеклаш ва назорат қилишга имкон беради.

Биржа валюта бозори – валюта биржалари кўринишида намоён бўладиган ташкилий бозордир. Валюта биржаси – бу валюта ва хорижий валютадаги қимматли қоғозлар савдоларини ташкил қилувчи ташкилотдир. У тижорат ташкилоти эмас, яъни унинг фаолияти юқори фойда олишга қаратилмаган.

Биржадан ташқари валюта бозори моҳиятига кўра банклараро валюта бозори бўлиб, унинг ташкилотчилари дилерлар ҳисобланади. Биржадан ташқари валюта бозорида қуйидаги операциялар амалга оширилади:

- хорижий валюталарни сотиб олиш ва сотиш операциялари;
- нақд хорижий валюталар билан амалга ошириладиган валюта-алмашув операциялари;
- форвард операциялари;
- валюта опционлари билан амалга ошириладиган валюта операциялари.

Мазкур бозорда валюта айирбошлаш операцияларини амалга ошириш учун ваколатли банклар ўз ресурслари ва жалб қилинган валюта маблағларидан фойдаланишлари мумкин.

Валюта бозорларидаги операцияларнинг асоси бўлиб, ташқи савдо бўйича халқаро ҳисоб-китоблар, халқаро туризм, капиталлар ва кредитларнинг давлатлараро ҳаракати ҳамда чет эл валютасини олди-сотди қилиш билан боғлиқ бошқа ҳисоб-китоб операциялари ҳисобланади.

Валюта операциялари вужудга келиши учун объектив асос бўлиб, ташқи савдо, капиталлар ва кредитларнинг ҳаракати хизмат қилади. Халқаро меҳнат тақсимооти юзага келиши экспорт-импорт операцияларининг юзага келишига асосий сабаб бўлади.

Валюта операцияларининг кенг кўламда ривожланиши тижорат банкларига ушбу бозорда эркин ҳаракат қилишга ва айнаи вақтда уларни тартибга солишга имконият туғдиради.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, миллий иқтисодиётни фақат шу мамлакатда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар билан барча эҳтиёжларни қондириб бўлмайди. Демак, мамлакатлар ўртасида экспорт-импорт операциялари албатта амалга ошиши юз беради.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, валюта бозорларининг аҳамияти миллий иқтисодиётнинг жаҳон иқтисодиётига янада интеграциялашувига хизмат қилишида намоён бўлади.

1.3. Халқаро кредит

Халқаро кредит – бу товар ва валюта кўринишидаги маблағларни қайтариб беришлилик, муддатлилик, фоиз тўлашлилик шартлари асосида бериш билан боғлиқ бўлган халқаро иқтисодий муносабатлардаги ссуда капитали ҳаракатидир.

Халқаро кредит муносабатларининг субъектлари сифатида тижорат банклари, марказий банклар, давлат органлари, йирик корхоналар, регионал ва халқаро молия-кредит ташкилотлари қатнашади.

Халқаро кредитни юзага келишига сабаб бўлиб, ишлаб чиқаришнинг миллий доирадан чиқиши, хўжалик алоқалари байналминаллашув жараёнининг тезлашиши, халқаро капиталларнинг марказлашуви ҳамда ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви ва кооперациялашуви ҳисобланади.

Халқаро кредит муносабатларини ташкил қилиш қуйидаги тамойилларга асосланади:

1. Қайтариб беришлилик: агар олинган маблағлар қайтарилмаса, пул капиталини қайтариб бермаслик шакли намоён бўлади, яъни молиялаштириш юзага келади;

2. Муддатлилик, яъни кредит шартномасида кўрсатилган муддатда кредитни қайтарилишини таъминлаш;

3. Таъминланганлик, яъни олинган кредитни тўлашни кафолатланганлиги;

4. Мақсадлилик, яъни ссудани аниқ объектларга йўналтиришни кўзлаш ва уни биринчи навбатда кредитор давлатнинг экспортини рағбатлантириш учун қўллаш;

5. Фоиз тўлашлилик.

Халқаро кредит халқаро иқтисодий алоқаларда ссуда капиталлари ҳаракатини ўзига хос хусусиятини намоён этиб, қуйидаги функцияларни бажаради:

1. Кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни талабларини қондириш учун ссуда капиталларини мамлакатлар ўртасида қайта тақсимлаш. Ссуда капиталлари халқаро кредит механизми орқали фойдаси кўпроқ, даромадлироқ бўлган тармоқларга интиладилар. Шу орқали кредит миллий даромадни ўртача даромадга тенглашишига имконият юзага келтиради ва унинг массасини ошишига олиб келади.

2. Ҳақиқий пулларни кредит пулларга алмаштириш, нақдсиз тўловларни ривожлантириш ва тезлаштириш ҳамда нақд валюта айланмасини халқаро кредит операциялари билан алмаштириш орқали халқаро ҳисоб-китоблар муомаласидаги сарф-харажатлар иқтисод қилиш. Халқаро кредит асосида халқаро ҳисоб-китобларнинг кредит воситалари - векселлар, чеклар, шу жумладан, банк ўтказмалари, депозит сертификатлари ва бошқалар юзага келди. Ссуда капиталининг халқаро иқтисодий муносабатлардаги муомаласи вақтини тежаш орқали капиталнинг ишлаб чиқариш мақсадларида фойдаланилиши даврини узайтиради ва шунинг асосида, ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва фойданинг ўсишини таъминлашга хизмат қилади.

3. Капиталнинг жамланиши ва марказлашишини тезлаштириш. Хорижий кредитларни жалб қилиш туфайли қўшимча қийматни капиталга айланиш жараёни тезлашади, шахсий жамғармалар чегараси кенгаяди, бир давлат тадбиркорларининг капиталлари бошқа давлатларнинг маблағлари қўшилиши оқибатида кўпаяди. Халқаро кредит аввалдан якка корхоналарни акционерлик жамиятларига айланишига, янги фирмалар ва монополияларни пайдо бўлишига хизмат қилади.

Халқаро кредитнинг функцияларининг аҳамияти катта ва у миллий ва жаҳон ҳўжалиги ривожланишига қараб ўзгариб туради. Ҳозирги шароитда халқаро кредит иқтисодиётни тартибга солиш функциясини бажармоқда ва ўзи ҳам тартибга солиниш объекти бўлиб ҳисобланмоқда.

Халқаро кредит ўз функцияларини бажаришда иккиёқлама - ижобий ва салбий рол ўйнайди.

Халқаро кредитнинг иқтисодиётдаги ижобий ўрни - уни такрор ишлаб чиқаришни ривожланишини таъминлашда ва кенгайтиришда намоён бўлади. Халқаро кредит ташқи иқтисодий алоқаларни ривожланишига туртки бўлиб хизмат қилади. Халқаро кредит ишлаб чиқаришни байналминал-лашувига ва айирбошлашувига, жаҳон бозорини ташкил топишига ва ривожланишига, халқаро меҳнат тақсимотини чуқурлашувига олиб келади.

Халқаро кредит такрор ишлаб чиқариш жараёнини қуйидаги йўналишлар орқали тезлаштиради.

Биринчидан, кредит мамлакатнинг ташқи иқтисодий алоқаларини рағбатлантиради, шу орқали бозорда конъюнктурани кўтарувчи талабни юзага келтиради. Ташқи савдо кредитда халқаро норма бўлиб ҳисобланмоқда. Айниқса узоқ давр мобайнида тайёрланадиган, истеъмол қилинадиган ва баҳоси баланд товарлар учун. Маҳсулотларнинг баҳосини ва жаҳон савдосида машина ва асбоб-ускуналарнинг улушини ошиши экспортёрларни ҳам, импортёрларни ҳам ташқи савдо кредитларига бўлган қизиқишларини орттирмоқда.

Ҳозирги замон шароитида кредитор-мамлакатдан экспорт етказиб берувчи “боғлиқлик” кредитининг салмоғи ошди. Кредитланаётган давлатнинг товарларини сотиб олиш учун қилинадиган харажат заёмнинг шарти бўлиб ҳисобланмоқда. Худди шу орқали халқаро кредит кредитор-мамлакат фирмаларининг рақобатбардошлигини оширишга хизмат қилади.

Иккинчидан, халқаро кредит чет эл хусусий инвестициялари учун қулай муҳит юзага келтиради, чунки одатда кредитор-мамлакат инвесторларига имтиёзлар бериш мажбуриятлари қўйилади; инфраструктурани ташкил этиш, шу жумладан, чет эл ва қўшма корхоналарни фаолият кўрсатиши, халқаро капиталга алоқаси бор миллий корхона ва банкларнинг позициясини кучайишига ёрдам беради.

Учинчидан, кредит - мамлакатнинг ташқи иқтисодий алоқаларига хизмат қилувчи халқаро ҳисоб-китоб ва валюта операцияларини тўхтовсизлигини таъминлайди.

Тўртинчидан, кредит - мамлакат ташқи савдо операцияларини иқтисодий самарадорлигини оширади ва ташқи иқтисодий фаолиятнинг бошқа турларини ривожланишига туртки бўлади.

Халқаро кредитнинг иқтисодиётдаги салбий ўрни - бозор иқтисодиётини ривожлантиришда унинг карама-қаршилигини кучайишида намоён бўлади. Иқтисодиётда номутаносиблик чуқурлашади, кредит-товарларни қайта ишлашни тезлаштиради, мамлакатлар ўртасида ссуда капиталларини қайта тақсимлайди ҳамда иқтисодий кўтарилиш ва даврий пасайиш давларида

ишлаб чиқаришни жуда тезлаштиради. Халқаро кредит ижтимоий ишлаб чиқаришдаги номутаносибликни кучайтиради, бунинг оқибатида даромадли тармоқлар ривожланиши осонлашади, шу билан биргаликда чет эл капитали жалб қилинмаган тармоқларнинг ривожланиши секинлашади.

Кредит сиёсати кредитор мамлакатнинг жаҳон бозоридаги ўрнини кучайтиришга хизмат қилади.

Биринчидан, халқаро кредитни қарз сифатида олган мамлакатдаги даромадларни қарз берган мамлакатга олиб ўтишда фойдаланилади. Шу билан бирга ссудани қайтарувчи ҳар йилги фоиз тўловлари, жамиятнинг соф даромадини миқдорини кўпайтирувчи, ишлаб чиқаришни ўсишини таъминловчи жамғармаларнинг ташкил топиши, шу жамғармаларнинг ташкил топиш манбалари қарздор мамлакатларга салбий таъсир этади.

Иккинчидан, халқаро кредит қарз олувчи мамлакат томонидан кредитор мамлакатлар учун қулай иқтисодий ва сиёсий муҳит яратишни тақозо этади.

Етакчи мамлакатлар ўз ўрнини янада мустаҳкамлаш учун банклар, ҳукуматлар, халқаро ва регионал валюта-кредит ва молия ташкилотлари орқали вақти-вақти билан уларга мос келмаган сиёсат юритаётган давлатларга нисбатан кредит дискриминациясини ва кредит блокадасини қўллашади.

Кредит дискриминацияси - бу кредит олишда, ундан фойдаланишда ёки халқаро кредитни тўлашда маълум бир қарз олувчиларга иқтисодий ва сиёсий босимни юзага келтирувчи оғир ва мураккаб шартларнинг қўйилишидир.

Кредит дискриминациясининг асосий методлари бўлиб, кредит бўйича чеклашлар, фоиз ставкасини, комисион йиғимларни ошириш, қўйилмагандан кредитдан фойдаланишни тўхтатиш ёки кредит суммасини камайтириш ҳамда иқтисодий ва сиёсий характердаги чора-тадбирларни кўриш ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида халқаро кредитдан фойдаланишда унинг иккиёқлама роли намоён бўлади, бир томондан мамлакатларнинг ўзаро фойдали алоқаларини ривожлантирса, бошқа томондан - рақобат кураши воситаси бўлиб хизмат қилади.

Ишлаб чиқаришнинг ва айирбошлашнинг байналминаллашуви, жаҳон хўжалиги алоқаларини янги шакллари ва вужудга келиши халқаро кредит шакллари хилма-хиллигини ривожланишига объектив асос бўлиб хизмат қилади.

Халқаро кредит шакллари бир неча турга бўлиб гуруҳлаш мумкин:

1. Манбалари бўйича ташқи савдони ички, ташқи (чет) ва аралаш кредитлаш ва молиялаштириш бўйича фарқланади.

2. Ташқи иқтисодий битимнинг қарз маблағлари ҳисобидан қопланиши бўйича:

- тижорат кредити (асосан ташқи савдо ва хизматлар билан боғлиқ кредитлар);

- молиявий кредит (исталган бошқа мақсадларда фойдаланиладиган, шу жумладан, капитал қуйилмалар, инвестицион объектларни қуриш, қимматбаҳо

қоғозларни сотиб олиш, ташқи қарзни тўлаш, валюта интервенцияси мақсадларидаги кредитлар);

- “оралиқ” кредитлар (капиталлар, товар ва хизматларнинг чиқиб кетишининг аралаш шаклларида хизмат қилишга мўлжалланган).

Халқаро кредитни кўриниши бўйича 2 та асосий шаклга бўлиб кўрсатиш мумкин:

1. Халқаро банк кредити;

2. Халқаро тижорат кредити.

Халқаро банк кредити асосан валюта (пул) кўринишида бўлади.

Халқаро тижорат кредити эса, одатда товар кўринишига эга.

Ана шу 2 та асосий кредит шаклидан келиб чиқадиган бир қанча кредитлар мавжуд:

1. Фирма (тижорат) кредити - одатда экспортёр мамлакатнинг бир фирмаси бошқа мамлакатнинг импортёрига тўловни кечиктириш шаклидаги ссуда беришига тушунилади. Ташқи савдода тижорат кредити товарли операцияларга боғлиқ ҳисоб-китобларда кенг қўлланилади. Тижорат кредитининг муддати (одатда 2-7 йил) турлича бўлади ва жаҳон бозори конъюнктураси шартларига, товарлар турларига ва бошқа бир қатор факторларга боғлиқдир. Машина ва асбоб-ускуналар (технология, жиҳозлар)нинг экспортини кенгайтириш халқаро кредит муддатини узайтиришга олиб келди. Тижорат кредити одатда вексель ёки очиқ счётлар бўйича бериладиган кредитлар орқали расмийлаштирилади.

2. Векселли кредитда экспортёр товарни сотиш ҳақида битим тузиб, ўтказма вексел (тратта)ни импортёрга жўнатади, импортёр тижорат ҳужжатларини олиб акцептлайди, яъни унда кўрсатилган муддатда тўловни амалга оширишга розилик беради.

3. Очиқ счётлар бўйича кредит. Бу кредит экспортёр ва импортёр ўртасидаги келишувга асосланади. Экспортёр жўнатилган хар бир товарлар қийматини импортёрнинг ҳисобига қарз сифатида қайд қилиб боради. Импортёр шартномада кўрсатилган вақтда кредит суммасини тўлаб боради. Очиқ счётлар бўйича бериладиган кредитлар фақатгина доимий алоқада бўлган фирмалар ўртасидагина амалга оширилиши мумкин.

Тижорат кредитининг яна бир турига импортёрнинг аванс тўлови (сотиб олувчининг аванси)ни қилиш мумкин. Бунда шартнома тузилаётган пайтда импортёр томонидан чет эллик мол етказиб берувчига одатда машина, асбоб-ускуналар (технология)нинг қийматидан 10-15 фоизи олдиндан тўланади.

Харид аванси экспортни кредитлашнинг бир шакли бўлиб ҳисобланади ва шу вақтнинг ўзида импортёрнинг мажбуриятини таъминловчи воситадир. Чунки импортёр ўзи буюртма берган товарни сотиб олишга мажбур бўлади. Ривожланган мамлакатларнинг импорт билан шуғулланувчи фирмалари ривожланаётган мамлакатлардан фарқли ўлароқ, харид авансидан шу давлатларнинг қишлоқ хўжалик маҳсулотларини олиб чиқиб кетишда фойдаланмоқдалар.

Аванс тўлаган томоннинг айби билан шартнома бажарилмай қолса, сарф-харажатлар ундирилган ҳолда маблағ қайтарилади. Агар шартнома аванс олган томоннинг айби билан бажарилмай қолса, у сотиб олувчига барча харажатларни тўлаган ҳолда маблағни қайтариши шарт.

Аванс - шартномани бажарилишини воз кечиш мумкин бўлган битимга нисбатан рағбатлантиради. Воз кечиш мумкин бўлган битимда эса, зарар кўрган томоннинг харажатларини тўлаш мажбуриятларидан иккинчи томон озод бўлади. Баъзан харид - сотиб олувчининг аванси тўловни кечиктиришга ўзаро мослашади, бунинг устига тенг улушлар билан маълум интервалларга бўлинади (ой, чорак, йил).

Тижорат кредити сотувчи ва сотиб олувчи ўртасидаги муносабатни намоён қилсада, у одатда банк кредити билан қўшилиб кетади. Машина ва асбоб-ускуналарни сотишда тижорат кредити узоқ муддатга берилади (7 йилга), бу эса, ўз навбатида, экспортёрнинг анчагина маблағини жалб қилинишига олиб келади. Шу сабабли, экспортёр банк кредитига мурожаат қилади.

Тижорат кредити хажми ва молиялаштириш шартлари бўйича машина ва асбоб-ускуналарни экспортини кредитлаш муаммосини тўлиқ еча олмаганлиги сабабли банк кредитларининг роли ошади.

Банк кредити - экспорт ва импортни кредитлашда ссуда шаклида намоён бўлади ва у товарлар, товар ҳужжатлари, векселларни, ҳамда траттани гаровга олган ҳолда берилади. Баъзан банклар ўзларига чамбарчас алоқада бўлган йирик экспортёр-фирмаларга бланкли кредит, яъни таъминланмаган кредитлар беришади.

Халқаро савдода банк кредитлари тижорат кредитларига нисбатан устунликка эга. Улар кредит олувчини олган маблағларидан товарлар сотиб олишга мустақил фойдаланиш имкониятини туғдирадилар, мол етказувчи фирмалардан кредит сўрашдан озод этадилар ҳамда охирги товарларга ҳисоб-китобларни банк кредитидан фойдаланиб тўлайдилар. Хусусий банклар кўпинча давлат маблағларини ва унинг кафолатини олган ҳолда экспорт кредитларини 10-15 йилга бозор ставкасидан пастроқ ставкада берадилар. Лекин, банклар қоида бўйича, кредитдан ўз мамлакатлари ҳудудидагина фойдаланишни чегаралаб, унинг интилишини маълум мақсадли қилиб қўядилар, масалан, фақат ўзларини қизиқтирган фирманинг товарларини сотиб олишга йўналтирадилар. Шу орқали банк кредити фирма кредити хусусиятларини ўзида мужассам этади.

Экспорт кредити - экспортёр банкининг импортёр банкига етказиб берилган машина, асбоб-ускуна ва бошқа инвестиция қилинган товарларни кредитлашга айтилади. Банк кредитлари пул кўринишида берилади ва «боғлиқ»лик характериға эга, чунки кредит олувчи ссудадан фақатгина кредитор мамлакат товарларини сотиб олишиғагина берилади.

XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб экспортни кредитлашнинг шакли сифатида харид кредити (5-8 ва ундан ортиқроқ йил муддатга) юзага келди.

Харид кредитининг ўзига хос хусусияти бўлиб, экспортёр банкнинг тўғридан тўғри миллий экспортёрни кредитламасдан, балки чет эллик

харидорни, яъни, импортёр мамлакат фирмаси ва унинг банкини кредитлаш ҳисобланади. Шу орқали импортёр керакли товарларни етказган мол етказиб берувчилар тўловни харидорга ёки банкка қарз сифатида қайд қилади. Одатда, бундай кредитлар маълум бир фирманинг товарлари ва хизматларидан фойдаланишда қўлланилади. Бундай кредитлаш шартномасида экспортёр иштирок этмайди, бу эса ўз навбатида кредитнинг баҳосини ошириш имкониятини йўқотади. Банк кредитининг харидорга бўлган нархи, қоида бўйича ссуда капиталлари бозоридаги заём маблағлари нархидан анча паст бўлади, бу эса, ўз навбатида, уларнинг рақобатбардошлигини оширади.

Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар.

- Халқаро молия нималар билан боғлиқ муносабатларни ўрганади?
- Жаҳон иқтисодий ва молиявий муҳитининг шаклланишига
- таъсир этган сезиларли ўзгаришлар сифатида нималарни кўрсатиш мумкин?
- ХХІ аср бўсағасида жаҳон иқтисодиётида қандай асосий таркибий тенденциялар кузатилди?
- Миллий валюта курсининг қандай асосий режимлари мавжуд?
- Валюта бозори нима?
- Валюта бозорларини қандай белгиларга мувофиқ таснифлаш мумкин?
- Биржадан ташқари валюта бозорида қандай операциялар амалга оширилади?
- Тўлов баланси нима ва уни тартибга солиш йўллари нималардан иборат?
- “Халқаро ҳисоб-китоблар” тушунчаси ўз ичига нималарни қамраб олади?
- Халқаро ҳисоб-китобларнинг самарадорлигига қандай омиллар таъсир қилади?
- Ташқи савдо шартномаларида валюта-молиявий ва тўлов шартлари сирасига нималар киради?
- Товарлар баҳосини шартномада белгилашнинг қандай асосий усуллари мавжуд?
- Халқаро ҳисоб-китоблар қандай гуруҳларга бўлинади?
- Ҳужжатлаштирилладиган тўловларга нималар киради?
- Банк ўтказмаси нима ва уни амалга ошириш тартиби қандай?
- Ҳисоб-китобларнинг аккредитив шакли нима ва у қандай амалга оширилади?
- алқаро кредит нима ва у халқаро кредит муносабатларини ташкил қилишнинг қандай тамойилларга асосланади?
- Халқаро кредит қандай функцияларни бажаради?
- Ўзбекистон Республикасида валюта муносабатларини тартибга солишнинг қандай ўзига хос хусусиятлари мавжуд?

Молияга оид атама ва ибораларнинг изоҳли луғати

А

Акционерлик жамияти — хўжалик юритишнинг ташкилий-ҳуқуқий шаклларида бири. Унинг капитали акцияларни жойлаштириш орқали шаклланади. Акционерлик жамиятлари пул жамғармаларининг ишлаб чиқариш инвестицияларига айланишига имкон беради. Акцияларни чиқариш капитални мобилизация (жалб) қилишнинг энг самарали шаклларида биридир. Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда бу корхоналар фаолият кўрсатишининг асосий ташкилий-ҳуқуқий шакли ҳисобланади.

Акция — акционерлик жамиятининг капиталига улушнинг киритилганлиги хусусида маълумот ва унинг эгасига дивиденд кўринишидаги даромадни олиш ҳуқуқини берувчи қимматли қоғоз.

Акция, облигация ва бошқа қимматли қоғозлар курси — акция, облигация ва бошқа қимматли қоғозларнинг фонд биржасидаги баҳоси. Курс дивиденд, фоиз миқдорида тўғри ва ссуда фоизининг даражасига тескари пропорционал боғлиқликда бўлади.

Амортизация фонди — маҳсулотнинг таннархи таркибига киритиладиган амортизация ажратмалари ҳисобидан корхонада яратиладиган (вужудга келтириладиган, шакллантириладиган) пул маблағлари фонди.

Айланма касса маблағи меъёри - молия йилида Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетлар ҳисобварақларида туриши мумкин бўлган пул маблағларининг қонун ҳужжатлари билан белгиланадиган энг кам миқдори.

Акцизлар — кенг истеъмол товарлари ва хизматларидан олинадиган эгри (билвосита) солиқларнинг турларидан бири. Тегишли маҳсулотнинг баҳоси, хизматнинг ҳақи ёки тарифнинг таркибига киритилади. Одатда юқори рентабелли маҳсулотларни ишлаб чиқарувчиларнинг юқори фойдасини бюджетга олиш учун сотилаётган маҳсулотларнинг сотиш баҳосига давлат томонидан ўрнатади. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ишлаб чиқарилган ва импорт қилинган акциз тўланадиган маҳсулотларга акциз солиғи солинади.

Асосий фондларни реализация қилишдан олинган фойда — ҳукумат томонидан белгиланган тартибда ҳисобланган, инфляция индексига оширилган (кўпайтирилган) асосий фондларнинг сотиш баҳоси ва уларнинг дастлабки ёки қолдиқ қиймати ўртасидаги фарқ.

Аудиторлик назорати - аудиторлик фаолиятини амалга ошириш борасида лицензияга эга бўлган аудиторлик фирмаси томонида ўтказиладиган мустақил ноидоравий молиявий назорат. Асосий вазифаси бухгалтерия ҳисоботи ва молиявий ҳисоботнинг ҳаққонийлиги, тўлиқлиги ва ишончлиги ҳамда молиявий қонунчиликка қай даражада риоя қилинганлигини аниқлаш (ўрнатиш)дир. Банклар, суғурта ташкилотлари, биржалар, нобюджет ва хайрия фондлари, очик типдаги акционерлик жамиятлари, хорижий капитал иштирокидаги корхоналар, шунингдек, прокуратура ва давлат назорат органларининг топшириғига биноан ҳар қандай корхона ва ташкилотлар

мажбурий равишда аудиторлик назоратидан ўтказилиши керак. Аудиторлик фирмалари бухгалтерия ҳисоботи ва солиқ ҳисоб-китоблари, ҳисоб ишларини юритиш, лойиҳаларни молиявий экспертиза қилиш ва ҳ.к.лар бўйича маслаҳат хизматларини кўрсатиши мумкин. Уларнинг бу хизматлари тегишли тўлов (ҳақ) асосида амалга оширилади.

Аҳолига трансфертлар – аҳолига тўланадиган мажбурий тўланмаларни (мамлакат қонунчилигига мувофиқ равишда ўрнатилган пенсиялар, стипендиялар, нафақалар, компенсацион ва бошқа ижтимоий тўловларни) молиялаштириш учун мўлжалланган бюджет маблағлари.

Б

Баланс фойда – маҳсулот таннархига киритиладиган барча харажатлар ва чиқимлар ҳамда мажбурий тўловлар чегирилганидан сўнгги корхона ялпи даромадининг қисми. Баланс фойда солиққа тортилгунга қадар бўлган ялпи фойдадир.

Бюджетнома - Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг бошқа вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар ва бошқа ташкилотлар билан ҳамкорликда ишлаб чиқадиган ҳамда қуйидагиларни ўз ичига олувчи лойиҳавий ҳужжат: 1) мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг ўтган йилги асосий яқунлари ва мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш жорий йилги яқунларининг прогноз (башоратли) баҳоси; 2) ўтган йилги Давлат бюджети ижроси тўғрисидаги ҳисобот ва жорий йилги Давлат бюджетининг кутилаётган ижроси баҳоси; 3) келгуси йилга мўлжалланган Давлат бюджети лойиҳасини тузишда асос бўлган келгуси йил учун асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар; 4) мамлакат бюджет ва солиқ сиёсатининг келгуси йилги асосий йўналишлари лойиҳаси; 5) мамлакат бюджет ва солиқ сиёсатининг келгуси йилги асосий йўналишларига шарҳлар; 6) давлат ташқи ва ички қарзлари ҳамда улар бўйича харажатлар ҳолати тўғрисидаги маълумотлар; 7) келгуси молия йилига мўлжалланган Давлат бюджети лойиҳаси. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги юқоридагиларни ўз ичига олувчи бюджетнома лойиҳасини ҳар йилнинг биринчи октябрига қадар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига тақдим этиши лозим. Шунингдек, бюджетнома Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан жорий йилнинг биринчи ноябридан кечиктирилмасдан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига тақдим этилиши керак.

Бюджет жараёни – Давлат бюджетини тузиш, кўриб чиқиш, қабул қилиш ва ижро этиш, унинг ижросини назорат қилиш, ижроси ҳақидаги ҳисоботни тайёрлаш ва тасдиқлаш, шунингдек Давлат бюджети тузилмасига кирувчи бюджетлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни тартибга солиш бўйича қонунчилик билан регламентация қилинган ҳокимият органларининг фаолияти. Ягоналик, мустақиллик ва баланс методи бюджет жараёнининг принципларидир.

Бюджет дотацияси - ўз даромадлари ва бюджетни тартибга солувчи бошқа маблағлар етишмаган тақдирда қуйи бюджетнинг харажатлари билан

даромадлари ўртасидаги фарқни қоплаш учун юқори бюджетдан қуйи бюджетга қайтармаслик шарти билан ажратиладиган пул маблағлари.

Бюджет тақчиллики - муайян даврда бюджет харажатларининг бюджет даромадларидан ортиқ бўлган суммаси.

Бюджетдан маблағ ажратиш – қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда Давлат бюджетидан бюджет ташкилотларига ҳамда бошқа бюджет маблағлари олувчиларга ажратиладиган пул маблағлари.

Бюджет профицити – муайян даврда бюджет даромадларининг бюджет харажатларидан ортиқ бўлган суммаси.

Бюджет росписи (рўйхат-ёзуви) – бюджет классификациясининг бўлинмалари бўйича даромадлар ва харажатлар тақсимланишининг асосий оператив режаси. Унда йил давомида солиқлар ва бошқа тўловларнинг бюджетга келиб тушиш ва бюджет маблағларининг сарфланиш муддатлари ўз аксини топади.

Бюджетий режалаштириш – турли даражалардаги бюджетлар ва нобюджет фондларни тузиш ва ижро этиш жараёнида мамлакатнинг умуммиллий ижтимоий-иқтисодий ривожланиш дастури (га) асосида (мувофиқ равишда) молия тизимининг бўғинлари ўртасида ялпи ижтимоий маҳсулот ва миллий даромад қийматининг марказлаштирилган тарзда тақсимланиши ва қайта тақсимланиши.

Бюджетий тартибга солиш - ҳудудларнинг ижтимоий ва иқтисодий ривожланишига йўналтириладиган ва ҳудудий бюджетларни минимал зарурий даражадаги даромадлар билан таъминлаш мақсадида маблағларни қайта тақсимлаш.

Бюджет ссудаси – юқори бюджетдан қуйи бюджетга ёхуд республика бюджетидан резидент-юримдик шахсга ёки чет эл давлатига қайтариш шарти билан ажратиладиган маблағ.

Бюджет субвенцияси – қонун ҳужжатларида назарта тутилган тартибда муайян мақсадларга сарфлаш шарти билан юқори бюджетдан қуйи бюджетга қайтармаслик шарти билан ажратиладиган пул маблағлари.

Бюджет классификацияси (таснифи) – Давлат бюджети тузилмасига кирувчи бюджетлар даромадлари ва харажатларини, шунингдек унинг тақчиллигини молиялаштириш манбаларини гуруҳлаш. Унда тасниф объектларига гуруҳлаштирувчи кодлар берилади. Барча даражадаги бюджет кўрсаткичларининг қиёсланишини таъминлайди. Бюджет таснифи қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан ишлаб чиқилади ва тасдиқланади.

Бюджет ташкилоти - зиммасига юклатилган вазифаларни бажариш билан боғлиқ бўлган ўз фаолиятини амалга ошириши учун Давлат бюджетидан маблағ ажратиш кўзда тутилган ва бу маблағ молиялаштиришнинг асосий манбаи ҳисобланадиган вазирлик, давлат қўмитаси, идора, давлат ташкилоти.

Бюджетдан ташқари (нобюджет) фондлар – а) ижтимоий: ижтимоий суғурта фонди; пенсия фонди; бандлик фонди; мажбурий тиббиёт суғуртаси

фонди, б) ноижтимоий: йўл фонди ва бошқа мақсадли фондлардан иборат бўлиб, уларнинг барчаси бюджет тизимида консолидацияланади.

Бюджет тузилмаси – бюджет тизими тузилишини ташкил этиш ва принципларини, унинг таркибий тузилмасини, улар алоҳида бўғинлари ўртасидаги ўзаро боғлиқликни ифодалайди. Давлат тузилиши билан аниқланади. Ўзбекистон Республикасининг бюджет тузилмаси а) Давлат бюджети; б) республика бюджети ҳамда в) Қорқалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетларни ўз ичига олади.

Бюджет тизими – турли даражадаги бюджетлар ва бюджет маблағлари олувчилар йиғиндисини, бюджетларни ташкил этишни ва уларни тузиш принципларини, бюджет жараёнида улар ўртасида, шунингдек бюджетлар ҳамда бюджет маблағлари олувчилар ўртасида вужудга келадиган ўзаро муносабатларни ифодалайди. Мамлакатнинг бутун ҳудудида амал қиладиган, иқтисодий муносабатлар ва юридик нормаларга асосланган барча бюджетларнинг мажмуи. Республика бюджети, Қорқалпоғистон Республикаси ва маҳаллий бюджетларни ўз ичига олади.

Бюджет тизимининг асосий принциплари - бюджет таснифи тизими, ҳисобга олиш-бюджет ҳужжатлари ва бюджет жараёни тузилишининг ягоналиги; бюджет тузилишининг маъмурий-ҳудудий тузилишга мувофиқлиги; турли даражадаги бюджетларнинг ўзаро боғлиқлиги; Давлат бюджетининг баланслилиги; давлат даромадларини аниқ манбалар бўйича ва харажатларини йўналишлар (моддалар) бўйича режалаштириш; Давлат бюджети харажатларини тасдиқланган бюджетдан ажратиладиган маблағлар доирасида сарфлаш; барча даражадаги бюджетларнинг мустақиллигидан иборат.

Бюджет тизимини бошқариш бўйича Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ваколатлари – Давлат бюджети лойиҳаси ишлаб чиқилишини ташкил этиш ва уни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига тақдим этиш, Давлат бюджетининг ижросини ташкил этиш, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва давлат бошқаруви бошқа органларининг Давлат бюджетини ижро этиш борасидаги ишларини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш, давлат мақсадли фондлари маблағларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш тартибини белгилаш, Давлат бюджети ижроси тўғрисидаги ҳисоботларни кўриб чиқиш ва Ўзбекистон Республикаси Олий мажлиси тасдиғига киритиш, қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатлардан иборат.

Бюджет тизимини бошқариш соҳасидаги Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг ваколатлари - давлат бюджети лойиҳасини тайёрлаш (шакллантириш), Давлат бюджети ва унинг тузилмасига кирувчи бюджет маблағлари тушуми ва сарфининг тартибини белгилаш ҳамда назоратини амалга ошириш, республика бюджети харажатларини амалга ошириш, бюджет ташкилотларининг харажатлар сметаси ва штат жадвалларини рўйхатдан ўтказиш, бюджет маблағлари олувчиларнинг Давлат бюджети маблағларидан фойдаланишини тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни, шунингдек, ўз ваколатлари доирасида умуммажбурий тусдаги бошқа норматив-ҳуқуқий

хужжатларни қабул қилиш ва қонун хужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни ўз ичига олади.

Бюджет трансферти – бюджетдан юридик ва жисмоний шахсга бевосита ёхуд ваколатли орган орқали ажратиладиган қайтарилмайдиган пул маблағлари.

Бюджетлараро муносабатлар - давлат ҳокимият органлари ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари ўртасида муносабатлар.

Бюджет ҳуқуқи - мамлакат бюджет тузилишининг (қурилишининг) асосларини, мамлакатнинг бюджет тизимига кирувчи бюджетларни тузиш, кўриб чиқиш (муҳокама қилиш), тасдиқлаш ва ижро этиш тартибини аниқловчи юридик меъёрлар мажмуи.

Бириктирилган даромадлар – ўзларининг тегишли бюджетга бириктирилганлигига қараб тўлиқ ёки қатъий белгиланган ҳиссада (фоизда) доимий равишда ёки маъум бир муддат давомида у ёки бу бюджетга тушувчи даромадлар (солиқлар).

Боқиманда – белгиланган муддатда бюджетга ўтказилмаган ва сўзсиз ундирилиши лозим бўлган солиқ ёки бошқа мажбурий тўловнинг суммаси.

Божхона божлари - маълум бир мамлакатнинг ҳудудига маҳсулотларни киритиш, ундан чиқариш ва олиб ўтишда ундириладиган истеъмол солиқларидан бири. Уларнинг асосий мақсади даромад олиш бўлмасдан, балки ички бозорни, миллий саноатни ва қишлоқ хўжалигини ҳимоя қилишдир. Давлат иқтисодий (молия-солиқ) сиёсатининг инструменти сифатида майдонга чиқади. Импорт қилинадиган маҳсулотларнинг баҳоси билан ички бозордаги худди шунга ўхшаш маҳсулотларнинг баҳосини тенглаштириши лозим. Одатда, маҳсулотлар баҳосидан олинади. Бунинг учун, айрим ҳолларда, махсус меъзонлар (масалан, оғирлик, майдон) ҳам қўлланилиши мумкин.

Божхона божларининг ставкалари – ҳукумат томонидан ўрнатилиб, ягона ҳисобланади ва чегарадан маҳсулотларни олиб ўтувчи шахсларга боғлиқ бўлмаган ҳолда ўзгармасдир. Ташқи иқтисодий фаолиятни оператив равишда тартибга солишнинг инструменти бўлиб хизмат қилади. Уларнинг қуйидаги турлари бўлиши мумкин: а) адвалор ставкалар (бож ундириладиган маҳсулотларнинг бож қийматига нисбатан фоизда ўрнатилади); б) махсус ставкалар (бож ундириладиган маҳсулотнинг бирлигига нисбатан аниқланади); в) комбинациялаштирилган ставкалар (бож ундиришнинг дастлабки икки варианты биргаликда қўлланилади).

Бож декларацияси – миллий қонунчиликнинг талабларига мувофиқ расмийлаштирилган, ўзида чегарадан ўтаётган юклар (экспорт ёки импорт қилинаётган маҳсулотлар, пассажир юки, унинг қўлидаги юки, бойликлар ва валюталар) тўғрисидаги маълумотларни акс эттирган ҳужжат. Бу ҳужжат юкни давлат чегараси орқали ўтказиб юришда асос бўлиб ҳисобланади. Декларация божхонага қонунда белгиланган муддатларда (бир кундан икки ҳафтагача маҳсулот божхонага етиб келган кунни ҳам ҳисобга олган ҳолда) тақдим этилиши лозим. Декларацияда божхонага қабул қилинган маҳсулотнинг юк ҳужжати номери, маҳсулотнинг тариф номи ёки бож тарифининг тегишли

моддасига асосланиш (суяниш), маҳсулот партиясининг қиймати ва баҳоси ҳамда уларга илова қилинадиган ҳужжатлар рўйхати кабилар ўзининг аксини топиши шарт. Бож декларациясининг шакли маҳсулотнинг божга тортилиш ёки тортилмаслигига боғлиқдир.

В

Валюта курси – бир мамлакат пул бирлигининг бошқа мамлакатлар пул бирликларида ёки халқаро валюта бирликларида ифодаланган баҳоси. Энг аввало, мамлакат иқтисодиётининг аҳволи билан белгиланади, шунингдек, турли мамлакатлардаги инфляциянинг нисбий суръатларига, меҳнат унумдорлигининг ўсиш суръатлари ва унинг мамлакатлар ўртасидаги нисбатига, ЯММнинг ўсиш суръатларига (пулнинг товар билан тўлдирилиш асосларига), халқаро савдодаги мамлакатнинг ўрни ва ролига, капиталнинг мамлакатдан чиқарилишига боғлиқ.

Валютавий чекланмалар – валюта, олтин ва бошқа валютавий бойликлар билан операцияларнинг чекланишига йўналтирилган, қонуний ёки маъмурий тартибда ўрнатилган тадбирлар ва меъёрий қоидалар мажмуи. Жорий тўлов баланси операциялари бўйича уларэркин конвертация қилинадиган валюталарга (АҚШ доллари, Европа иттифоқи еври, инглиз фунт стерлинги, Швейцария франки ва бошқаларга) нисбатан қўлланилмайди.

Г

Грант – инновацион характердаги ишларни мақсадли-имтиёзли молиялаштириш. Солиққа тортиш мақсадлари учун “грант” атамаси ишлатилганда хорижий хайрия ташкилот (фонд)лари томонидан корхона ва ташкилотларга пул ёки натурал шаклда илмий-тадқиқот, тажриба-конструкторлик ишларини, ўқитиш, даволаш ва бошқа шунга ўхшаш мақсадларни амалга ошириш учун улардан фойдаланилганлиги тўғрисида ҳисобот бериш шarti билан бериладиган маблағлар тушунилади.

Д

Давлат бюджети – давлат пул маблағларининг (шу жумладан давлат мақсадли жамғармалари маблағларининг) марказлаш-тирилган фонди, унда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади. Қонун кучига эга бўлган давлатнинг асосий молиявий режаси. Давлат ҳокимиятининг қонунчилик органи томонидан тасдиқланади. Давлат пул маблағлари марказлаштирилган фонднинг шакллантириш ва фойдаланиш жараёнидаги иқтисодий (пул) муносабатлар(и)ни ифодалайди. Миллий даромадни қайта тақсимлашнинг асосий қуроли. Асосий функциялари 1) мамлакатнинг ялпи ички маҳсулоти ва миллий даромадини тақсимлаш; 2) иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш ва рағбатлантириш; 3) давлатнинг ижтимоий сиёсатини молиявий

жихатдан таъминлаш; 4) пул маблағларининг шакллантирилиши ва улардан фойдаланиш устидан назоратни амалга ошириш.

Давлат бюджети тузилмаси – республика бюджетини, Қорақалпоғистон Республикаси бюджетини ва маҳаллий бюджетларни ўз ичига олади. Давлат бюджети таркибида давлат мақсадли жамғармалари жамланади. Қорақалпоғистон Республикаси бюджети Қорақалпоғистон Республикасининг Республика бюджетини ҳамда туманлар ва республикага (Қорақалпоғистонга) бўйсунувчи шаҳарлар бюджетларини ўз ичига олса, вилоят бюджети эса вилоят бюджетини, туманлар ва вилоят бўйсунувдаги шаҳарлар бюджетларини ўз ичига олади. Ўз навбатида, туманларга бўлинадиган шаҳарнинг бюджети шаҳар бюджетини ва шаҳар таркибига кирувчи туманлар бюджетларидан иборатдир. Туманга бўйсунадиган шаҳарлари бўлган туманнинг бюджети туман бюджетини ва туман бўйсунувдаги шаҳарлар бюджетларини ўз ичига олади.

Давлат бюджети даромадлари – давлат бюджетига жалб қилинадиган солиқли ва носолиқли маблағлар; амалдаги қонунчиликка мувофиқ равишда давлат ҳокимият органлари ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари ихтиёрига келиб тушувчи пул маблағлари. Ўз таркибига қуйидагиларни олади: 1) қонун ҳужжатларида белгиланган солиқлар, йиғимлар, божлар, шунингдек мажбурий тўловлар ҳамда солиқ бўлмаган бошқа тушумлар; 2) давлатнинг молиявий активлари ва бошқа активларининг жойлаштирилиши, фойдаланишга берилиши ва сотишга берилишидан олинган даромадлар; 3) қонун ҳужжатларига мувофиқ мерос олиш, ҳадя этиш ҳуқуқи бўйича давлат мулкига ўтган пул маблағлари; 4) юридик ва жисмоний шахслардан, шунингдек хорижий давлатлардан келган қайтарилмайдиган пул тушумлари; 5) резидент-юридик шахсларга ва хорижий давлатларга берилган бюджет ссудаларини қайтариш ҳисобига тушадиган тўловлар; 6) қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа даромадлар.

Давлат бюджети харажатлари - давлат пул маблағлари фондини тақсимлаш билан боғлиқ бўлган иқтисодий муносабатлар; давлат ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари функциялари ва вазифаларини молиявий жихатдан таъминлашга йўналтириладиган пул маблағлари. Таркиби қуйидагилардан иборат: 1) бюджет маблағлари олувчиларнинг жорий харажатлари; 2) жорий бюджет трансфертлари; 3) капитал харажатлар (асосий фондлар ва воситаларни давлат эҳтиёжлари учун олиш ва такрор ишлаб чиқариш, хорижий мамлакатларда давлат эҳтиёжлари учун ер ва бошқа мол-мулк олиш, давлат эҳтиёжлари учун ерга бўлган ҳуқуқни ва бошқа номоддий активларни олиш, давлат захираларини вужудга келтириш ва бошқалар); 4) капитал харажатларни қоплаш учун юридик шахсларга бериладиган бюджет трансфертлари; 5) резидент юридик шахсларга ва хорижий давлатларга бериладиган бюджет ссудалари; 6) давлат мақсадли фондларига бериладиган бюджет ссудалари ва дотациялари; 7) давлат қарзини қайтариш ва унга хизмат кўрсатиш бўйича тўловлар; 8) қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа харажатлар.

Давлат бюджети тақчиллигини молиялаштириш - давлат томонидан хориждан ва ички маблағни жалб қилиш, республика бюджети маблағларининг молия йили бошланишидаги қолдиқлари ва қонунга мувофиқ бошқа манбалар ҳисобидан молиялаштирилади.

Давлат бюджети маблағларини бюджетлар ўртасида қайта тақсимлаш - 1) қуйи бюджетларга юқори бюджетлардан бюджет субвенциялари ва дотациялари бериш; 2) бюджет ижроси жараёнида пайдо бўлган ўзаро ҳисоб-китоблар бўйича маблағларни юқори бюджетдан қуйи бюджетга, шунингдек, қуйи бюджетдан юқори бюджетга йўналтириш; 3) бюджет ссудаларини ажратиш билан қайта тақсимланади. Республика бюджетидан бюджет субвенциялари ва дотациялари Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетларига тасдиқланган Давлат бюджети доирасида ажратилади. Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетларидан бюджет субвенциялари ва дотациялари туманлар ҳамда шаҳарлар бюджетларига тегишли тасдиқланган бюджетлар доирасида ажратилиши мумкин. Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан ва маҳаллий бюджетларда пайдо бўладиган даромадлар ва харажатлар ўртасидаги вақтинчалик ҳазинавий узилиш нақд пул айланиши, юқори бюджетларга бериладиган бюджет ссудалари, фойдаланилмаган бюджет маблағлари қолдиқлари ҳисобига қопланади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига биноан Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетларидан назарда тутилган айрим харажатларни мақсадли молиялаштириш учун қуйи бюджетлар ҳисобига киритиладиган даромадларни республика бюджетига ўтказиши мумкин.

Давлат божи – юридик аҳамиятга эга бўлган ҳаракатларни содир этганлиги ёки ваколатли органлар ва мансабдор шахслар томонидан тегишли ҳужжатлари берилганлиги учун олинадиган мажбурий тўлов. Турли инстанциялардаги судларга берилган ариза ва шикоятлар, нотариал ҳаракатларнинг содир этилганлиги, фуқаролик ҳолати актининг давлат қайдидан ўтказилганлиги ва тегишли органлар томонидан ҳужжатларнинг берилганлиги учун давлат божи олинади. Унинг миқдори юридик ҳаракат ва бериладиган ҳужжатларнинг характериға боғлиқ.

Давлат қарзи – давлат томонидан ички маблағни ва хориждан маблағ жалб қилиш натижасида вужудга келган Ўзбекистон Республикаси мажбуриятларининг йиғиндиси. Бир томондан, давлат ва иккинчи томондан, юридик ва жисмоний шахслар ўртасидаги иқтисодий муносабатлар. Бунда давлат қарз олувчи сифатида майдонга чиқади.

Давлат ички қарзлари – давлат томонидан ички маблағни жалб қилиш натижасида вужудга келган Ўзбекистон Республикаси мажбуриятларининг йиғиндиси. Олдин чиқарилган ва ҳозирги вақтгача фоизлари билан қайтарилмаган (узилмаган) давлат қарзларининг (заёмларининг) бутун суммаси.

Давлат мақсадли фондлари – Давлат бюджети таркибида жамлантириладиган фондлар бўлиб, уларнинг ҳар бири учун маблағлар манбалари, ҳар бир манбадан маблағ тушиш нормалари ва шартлари, шунингдек шу маблағлардан фойдаланилиши мумкин бўлган мақсадлар қонун ҳужжатлари билан белгиланади. Аниқ мақсадларга мўлжалланган пул фондлари. Аҳолига тақдим этиладиган ижтимоий хизматларнинг кўламини кенгайтириш, инфраструктуранинг қолоқ тармоқлари ривожланишини рағбатлантириш, иқтисодиёт устувор тармоқларини кўшимча ресурслар билан таъминлаш бу фондларнинг мақсадидир. Бу фондлар Пенсия фонди, Республика йўл фонди, Давлат мулкни бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитасининг махсус фонди (ҳисоб варағи), Иш билан таъминлашга кўмаклашиш давлат фондидан иборатдир. Уларнинг даромадлари ва харажатлари ўртасидаги вақтинчалик узилишни (етишмовчиликни) қоплаш учун давлат мақсадли фондларига Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига биноан республика бюджетидан бюджет дотациялари ва ссудалари ажратилиши мумкин. Давлат мақсадли фондларига тушган даромадлар харажатлардан ошган тақдирда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан ортиқча сумма йилнинг ҳар бир чораги якунлари бўйича республика бюджетига тўлиқ ёки қисман олиб қўйилиши мумкин.

Давлат молиявий назорати - давлат бюджети ва нобюджет фондлар, солиқлар, давлат корхона ва ташкилотларининг молиявий фаолияти, пул ҳисоб-китобларини ташкил этиш, ҳисоб ва ҳисоботни юритиш соҳаларида қонунчиликка риоя этилишини мамлакат ҳокимият ва бошқарув органлари, шунингдек, махсус тузилган назорат органлари (Ҳисоб палатаси, Молия вазирлиги, Давлат солиқ қўмитаси ва бошқалар) томонидан амалга ошириладиган назорат.

Давлат ташқи қарзи – давлат томонидан хориждан маблағ жалб қилиш натижасида вужудга келган Ўзбекистон Республикаси мажбуриятларининг йиғиндиси.

Давлат томонидан ички маблағни жалб қилиш – активларни ички манбалардан (резидент-юридик ва жисмоний шахслардан) жалб этиш ҳамда бунинг натижасида Ўзбекистон Республикасининг қарз олувчи сифатидаги ёки қарз олувчи резидентларнинг ўз кредитларини (қарзларини) тўлашига кафил сифатидаги мажбуриятларининг вужудга келиши.

Давлат томонидан хориждан маблағ жалб қилиш - активларни хориж манбаларидан (хорижий давлатлардан, норезидент юридик шахслардан ва халқаро ташкилотлардан) жалб этиш ҳамда бунинг натижасида Ўзбекистон Республикасининг қарз олувчи сифатидаги ёки қарз олувчи резидентларнинг ўз кредитларини (қарзларини) тўлашга кафил сифатидаги мажбуриятларининг вужудга келиши.

Давлат томонидан (ички ва хориждан) маблағ жалб қилиш – қуйидаги мақсадларда амалга оширилиши мумкин: 1) иқтисодиётни ривожлантиришнинг устувор йўналишларини, шу жумладан давлат инвестиция

дастурларини молиялаштириш; 2) Давлат бюджети даромадлари билан харажатлари ўртасида тушумлар вақтга кўра мувофиқ эмаслиги туфайли келиб чиққан йиллик ички тафовутни тўғрилаш; 3) мавжуд қарзни қайта молиялаштириш; 4) бюджет тақчиллигини молиялаштириш; 5) табиий офат ёки бошқа фавқулодда вазиятлар туфайли маблағларга бўлган эҳтиёжларни қоплаш. Давлат томонидан ички ва хориждан маблағ жалб қилишда қарз мажбуриятларининг қуйидаги турларидан фойдаланиш мумкин: 1) қисқа муддатли (бир йилгача бўлган даврга чиқариладиган), ўртача муддатли (бир йилдан беш йилгача бўлган даврга чиқариладиган) ва узоқ муддатли (беш йилдан ортиқ даврга чиқариладиган) давлат қимматли қоғозлари; 2) кредитлар (қисқа, ўрта ва узоқ муддатли); 3) Ўзбекистон Республикасининг кафолатлари; 4) бюджет даромадлари билан харажатлари ўртасидаги вақтинчалик тафовутни қоплаш учун қисқа муддатли ссудалар; 5) қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа турлар. Давлат томонидан ички ва хориждан маблағ жалб қилишга ҳамда давлат қарзи кўпайишига олиб келадиган бошқа ҳаракатлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ёки у ваколат берган орган томонидан амалга оширилади.

Давлат валюта монополияси - валюта бойликлари (валютавий бойликлар) билан операцияларни амалга ошириш ёки операцияларни амалга оширишни маълум органлар, корхоналар, фирмалар зиммасига ўтказишга рухсат бериш, валютавий маблағлардан фойдаланиш тартибини белгилаш бўйича давлатнинг танҳо ҳуқуқи. Валюта операцияларини регламентация (тартибга солиб туриш) қилишни, валютавий маблағлардан фойдаланиш устидан назоратни амалга оширишни ва уларнинг қўлланилиш самарадорлигини ошириш бўйича чоралар кўришни тақоза этади.

Даромадлар тўғрисида декларация – ўтган давр мобайнида олинган даромадлар, мулклар ва уларга тегишли бўлган солиқ чегирмалари ҳамда имтиёзлари тўғрисида солиқ тўловчининг расмий аризаси. Жисмоний шахсларни солиққа тортишда асосий молиявий ҳужжат бўлиб, улардан олинadиган даромад солиғининг ҳажмини аниқлаш учун фуқароларнинг даромадлари унда қайд этилади.

Даромадлардан олинадиган солиқ – фойда солиғидан ташқари акциялар, облигациялар ва бошқа қимматбаҳо қоғизлар бўйича (давлат облигациялари ва давлатнинг бошқа қимматбаҳо қоғозлари бўйича олинган даромадлардан ташқари) олинган дивидентлар ва фоизлардан, казинолар, видеосалонларнинг даромадларидан, ўйин автоматларининг даромадларидан, оммавий концерт-томоша тадбирларини ўтказишдан олинган даромадлардан корхона ва ташкилотлар томонидан тўланади.

Дивидентлар – тақсимлашга мўлжалланган акционерларнинг соф фойдаси (даромади); акционерлик жамияти ёки корхона соф фойдасидан ҳар бир акция учун акционерларга маълум даврдан сўнг (ҳар йили, айрим ҳолларда – ҳар чоракда) тўланадиган даромад.

Дотация – давлат бюджетидан қайтарилмайдиган тартибда бериладиган пул маблағлари, зарар (зиён)ларни қоплаш учун корхона ва ташкилотларга

бериладиган давлат нафақалари. Зарар (зиён)лар корхонага боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра вужудга келган пайтда истисно тариқасида дотация берилиши мумкин.

Демпингга қарши божхона божлари - маҳсулотни чиқараётган мамлакатдаги товарларнинг қийматидан шу товарлар олиб кириладиган мамлакатда шу товарларнинг баҳоси паст бўлса, бу нарса мамлакат ўз ишлаб чиқарувчиларига моддий зарар етказиш хавфини туғдирса ёки шунга ўхшаш товарларни мамлакат доирасида ишлаб чиқаришни тўхтатиб қўйиши мумкин бўлса жорий этилади.

Е

Ер учун тўловларнинг шакллари – ер солиғи, ижара ҳақи ва ернинг норматив баҳосидан иборат. Ернинг эгалари, ернинг мулкдорлари ва ердан фойдаланувчилар йиллик ер солиғига тортилади. Ижарага берилган ер учун ижара ҳақи олинади. Қонунда кўзда тутилган ҳолларда сотиб олиш ва банкдан кредит олиш учун гаров сифатида ердан фойдаланилганда ернинг норматив баҳоси белгиланади (ўрнатилади).

Ер солиғи – ер эгалари, ерга эгалик қилувчилар ва ердан фойдаланувчилар тўлайдиган солиқ. Унинг миқдори ер эгалари, ерга эгалик қилувчилар ва ердан фойдаланувчилар хўжалик фаолиятининг натижаларига боғлиқ бўлмасдан, балки бир йил учун ер бирлигига нисбатан барқарор тўловлар кўринишида ўрнатилади. Ўз мулкида, эгалигида ёки фойдаланишида ер участкаларига эга бўлган юридик ва жисмоний шахслар бу солиқнинг тўловчиларидир. Солиқнинг ставкаси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади. Ер солиғи юридик шахслар томонидан ҳар йили биринчи январгача бўлган ҳолатга қараб мустақил ҳисоблаб чиқарилади ва солиқ бўйича ҳисоб-китоблар ер участкаси жойлашган ҳудуддаги солиқ органига жорий йилнинг биринчи февралгача тақдим этилади. Юридик шахслар томонидан (қишлоқ хўжалиги корхоналаридан ташқари) солиқ йилнинг ҳар чорагида иккинчи ойнинг 15-кунигача тўланса, қишлоқ хўжалиги корхоналари бу солиқни бир йилда бир марта – ҳисобот йилининг 15-декабригача тўлайдилар. Бу муддат жисмоний шахслар учун жорий йилнинг биринчи ноябригача белгиланган.

Ер остидан фойдаланганлик учун солиқ - бу солиқни Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фойдали қазилмалар қазиб олишни, шунингдек, фойдали қазилмалар қазиб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоотлари қуриш ва улардан фойдаланишни амалга оширувчи юридик ва жисмоний шахслар тўлайдилар. Унинг объекти бўлиб фойдали қазилмалар қазиб олиш ҳажми, техноген ҳосилаларнинг ҳажми, фойдали қазилмалар қазиб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоотлари ҳажми, рангли тошлар хом ашёси, палеонтология қолдиқлари ва бошқа геологик коллекция материаллари намуналарини тўплаш учун бериб қўйилган ер қабри участкаси майдони

ҳисобланади. Солиқнинг ставкаси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Ер учун ижара ҳақи - унинг ҳажми (ўлчами), шартлари ва ўтказиш муддатлари шартномага мувофиқ ўрнатилади. Қишлоқ хўжалиги мақсадларига мўлжалланган ерлар ижарага олинганда унинг миқдори ижараланган участкалардан олинadиган ер солиғининг суммасидан ошмаслиги керак. Ер учун ижара ҳақи алоҳида ёки бутун ижарага олинган мулкнинг ижара ҳақи таркибида ҳам олинishi мумкин. Лекин бу ҳолда ҳам ер учун ижара ҳақи, албатта, маҳаллий бюджетнинг даромадига ўтказилиши керак.

Ж

Жисмоний шахслардан олинadиган солиқлар - даромад солиғи, фуқароларнинг мулкidan олинadиган солиқлар (транспорт воситалари солиғи, мол-мулк солиғи, уй-жой солиғи, мерос тариқасида ўтадиган мулкдан олинadиган солиқ ва бошқалар), тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи жисмоний шахслардан олинadиган қайд этиш йиғими, бошқа солиқ, йиғим ва тўловлардан иборат.

Жисмоний шахсларнинг даромадига солинадиган солиқ – умумдават солиқларининг таркибига кириб, бюджет даромадларининг муҳим манбаларидан бири ҳисобланади. Молия йилида солиқ солинадиган даромадга эга бўлган жисмоний шахслар бу солиқнинг тўловчилари ҳисобланади. Солиқ прогрессив характерга эга. У қуйидаги шаклларда тўланиши мумкин: даромад манбаидан, яъни асосий иш жойидан ва бошқа иш берувчилардан; агар даромад бир неча манба ҳисобидан олинса ва қонуний тарзда белгиланган даромаднинг йиллик суммасидан ошса, даромадлар тўғрисидаги декларация кўринишида; тадбиркорлик фаолиятidan олинadиган даромадни солиққа тортиш шаклида.

Жисмоний шахслардан олинadиган маҳаллий солиқлар – ер учун тўловлар (ер солиғи, ер учун ижара ҳақи), реклама солиғи, маҳаллий йиғимлар (биржада амалга оширилган битимлар бўйича йиғим, маҳаллий аукцион ва лотерея ўйинларини ўтказиш ҳуқуқи учун лицензия йиғими, савдо қилиш ҳуқуқи учун йиғим ва бошқа мақсадли йиғимлар)дан иборат.

Жон солиғи – ҳар бир солиқ тўловчидан тенг суммаларда олинadиган солиқ.

З

Зарарлар – фуқаролик ҳуқуқида қонунга хилоф ҳаракатлар туфайли бир шахс (юридик ёки жисмоний) томонидан иккинчи шахсга (юридик ёки жисмоний) етказилган зиённинг пулда ифодаланган шакли. Зарарлар маҳсулот, иш, хизматларни сотишдан, табиий офатлар, дебиторлик қарзларни талаб қилиб олмасдан воз кечишдан, тўлиқ амортизация қилинмаган асосий фондларга барҳам беришдан ва бошқалардан вужудга келиши мумкин. Маҳсулот, иш ва хизматларнинг баҳоси уларнинг тўлиқ таннархидан паст бўлганда ҳам зарарлар пайдо бўлади.

И

Инвестициялар – юридик жиҳатдан мустақил бўлган корхонага узок муддат (бир йилдан кам бўлмаган) давомида қўшимча фойда олиш, таъсир этиш доирасини сотиб олиш мақсадларида ёки шу соҳада ўз фаолиятини ташкил қилгандан кўра уни шундай қўйиш (сарф этиш) афзалроқ бўлганлиги учун капитални жойлаштириш. Фойда (даромад) олиш ва ижобий ижтимоий самарага эришиш мақсадида пул маблағлари, мақсадли банк омонатлари, акциялар ва бошқа қиматбаҳо қиғозлар, технологиялар, машиналар, асбоб-ускуналар, лицензиялар, кредитлар, бошқа ҳар хил мулклар ёки мулкрий ҳуқуқлар ҳамда интеллектуал бойликларни тадбиркорлик ва фаолиятнинг бошқа турлари объектларига қўйилишининг барчаси инвестициялар ҳисобланади. Инвестицияларнинг молиявий, реал, ялпи, соф, хусусий ва давлат каби турлари бўлиши мумкин.

Инвестицион солиқ кредити – солиқ тўловчи томонидан маълум бир ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши бўйича жуда муҳим буюртмани бажарганлиги ёки шу ҳудуд аҳолисига жуда муҳим хизматни тақдим этганлиги учун унга маҳаллий ҳокимият органлари томонидан солиқ суммаси доирасида бериладиган енгиллик, имтиёз (солиқ тўловининг кечиктирилиши). Бу кредит солиқ тўловчи ва маҳаллий маъмурият ўртасида тузиладиган солиқ битими билан расмийлаштирилади. Инвестицион солиқ кредитини тақдим этиш (бериш), расмийлаштириш ва қайтариш тартиби “Инвестицион солиқ кредити тўғрисида”ги қонунга мувофиқ белгиланади.

Инвестор – 1) ўз, қарзий ва жалб қилинган маблағларни инвестициялар шаклида жойлаштиришни амалга оширувчи ва уларнинг мақсадли фойдаланилишини таъминловчи инвестицион фаолият субъекти; 2) қиматбаҳо қиғозларни сотиб олувчи жисмоний ёки юридик шахс.

Имтиёз – маълум бир мажбуриятларни бажаришдан қисман (ёки тўлиқ) озод этиш, маълум бир афзалликларга (қулайликларга) эга бўлиш, масалан, солиқ имтиёзига.

Иш фаоллиги солиғи - бир неча хорижий мамлакатларнинг (масалан, АҚШда) солиққа тортиш амалиётида қўлланилиб, ўз таркибига икки элементни олади: 1) корхонанинг умумий йиллик оборотни солиққа тортиш (одатда 1,0%дан 2,5% гача); 2) иш ҳақи фондини солиққа тортиш.

Иш ҳақи солиғи – юридик шахслардан иш ҳақи харажатларига нисбатан ва ходимларнинг иш ҳақидан маълум фоизда олинадиган солиқ.

Импорт-экспорт солиғи – солиққа тортишнинг кўринишларидан бири; ташқи савдони давлат томонидан тартибга солиш воситаси (чораси). Солиққа тортиш объекти бўлиб белгиланган курс бўйича миллий валютада ҳисобланган товарларнинг бож қиймати ёки оғирлик ва миқдор бирликларида ифодаланган товарларнинг сони ҳисобланади.

Истеъмол солиғи – бир неча мамлакатлардаги солиқлар гуруҳи, даромад сарф қилинаётган пайтда олинади. Қўшилган қиймат солиғи ва акцизлар ана шундай солиқ таркибига киради. Божхона божларини ҳам истеъмол солиқлари

қаторига киритиш мумкин. Бу солиқларнинг айримлари давлат фойдасига олинса, бошқа бировлари маҳаллий бюджетларга бориб тушади.

Ижтимоий солиқлар – иш ҳақи ва ишчи кучига нисбатан қўлланиладиган солиқлар ва хўжалик юритувчи субъектларнинг ижтимоий таъминотга бадалларидан (ажратмаларидан) таркиб топади.

Имтиёзли солиққа тортиш – жисмоний ёки юридик шахсларни солиқлардан тўлиқ ёки қисман озод этиш.

Ижара ҳақи – ижара шароитида (шарти билан) тақдим этилган мулк учун тўловнинг тури. Асосий фондларнинг алоҳида объектлари ижарага олинганда улар ижара шартномасининг бутун амал қилиш давомида тенг хиссаларда (қисмларда) маҳсулот таннарихига киритилади.

Й

Йиғимлар – қонун актларига мувофиқ белгиланган тартибда ва шартларда тўловчилар томонидан тегишли даражадаги бюджетларга ёки бюджетдан ташқари фондларга ўтказиладиган мажбурий бадаллар. Уларнинг таркибига савдо-сотиқ қилиш ҳуқуқи учун йиғим, шу жумладан, айрим турдаги маҳсулотларни сотиш ҳуқуқини берувчи лицензия йиғимлари, юридик шахсларни, шунингдек, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахсларни рўйхатга олганлик учун йиғим, автотранспорт тўхташ жойидан фойдаланганлик учун йиғим, ободончилик ишлари учун йиғим ва бошқалар киради.

Йўл фондини шакллантирувчи солиқлар – ёқилғи-мойловчи материалларни сотишдан олинадиган солиқ, автомобиль йўларидан фойдаланувчилардан олинадиган солиқ, транспорт воситаларининг эгаларидан олинадиган солиқ ва транспорт воситаларини сотиб олганлик учун тўланадиган солиқдан иборат.

К

Кафолат фонди – давлат қарзи бўйича тўловларни ўз вақтида амалга оширишга ҳамда давлат томонидан ички ва хориждан маблағ жалб қилиш бўйича Ўзбекистон Республикаси мажбуриятларидан келиб чиқувчи тўловларни амалга ошириш учун маблағларни жамлашга шарт-шароит яратиш мақсадида республика бюджети таркибида тузиладиган фонд.

Корхоналарнинг давлат реестри – солиқ тўловчиларни солиқ инспекциясида ҳисобга олиш учун қўлланилади ва хўжалик юритувчи субъектларни идентификациялаштиришни таъминлайди.

Кўчмас мулк - ер билан мустақкам боғлиқ бўлган ер майдонлари, алоҳидалаштирилган сув объектлари, ўрмонлар, кўп йиллик ўсимликлар, бинолар, иншоотлардан иборат. Уларнинг кўчирилиши шу нарсаларнинг мўлжалланганлигига зарар етказади. Кўчмас мулкнинг таркибига давлат қайдидан ўтган ҳаво ва денгиз кемалари, космик объектлар ҳам киради. Кўчмас мулкнинг асосий белгиси сифатида ер ҳисобга олинади. Қонун бўйича кўчмас

мулкнинг таркибига бошқа мулклар, масалан, корхона ёки хонадонлар ҳам киритилиши мумкин.

Корхона мулки – асосий фондлар, номоддий активлар ва ишлаб чиқариш заҳираларининг йиғиндисидан иборат. Унинг таркибига: материаллар, тайёр маҳсулот, келгуси давр харажатлари, ҳисобот даврида (кунида) маҳсулот таннари таркибига киритилмаган, лекин амалга оширилган ишлаб чиқариш харажатлари, қолдиқ маҳсулотларнинг муомала харажатлари ва ортиб жўнатилган маҳсулотлар, бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар ва бошқалар кирази. Солиққа тортиш базаси (асоси) ҳисобланаётган пайтда асосий воситалар, номоддий активлар, кам баҳоли ва тез эскирадиган предметларнинг қийматидан эскириш суммаси чиқариб ташланади.

Квота – 1) тегишли битим доирасида миллий ёки халқаро бирлашма иштирокчиларининг ишлаб чиқариш ёки сотишда иштирок этиш ҳиссаси; 2) халқаро иқтисодий ёки молия-валютавий ташкилотнинг устав фонди ёки капиталида мамлакатнинг бадали; 3) солиққа тортиш бирлигидан олинadиган солиқнинг ставкаси (абсолют ифодада ёки ҳисса кўринишида); 4) ниманингдир қисми, ҳиссаси, нормаси (меъёри), миқдорий чекланишлар.

Корпорацияларнинг даромадидан олинadиган солиқ – даромад солиғи ва фойда солиғининг (айрим мамлакатларда) ўрнига барча компанияларнинг фойдасидан қатъий қоидада олинadиган солиқ. Барча корпоратив орган ва нокорпоратив ассоциацияларга нисбатан қўлланилади. Тақсимланадиган дивидентлар суммаларидан ҳам солиқ олишни тақоза этади.

Л

Лизинг – молия-кредит муносабатларининг шаклларида бири бўлиб, корхоналар томонидан машина, асбоб-ускуна ва шунга ўхшашларни узоқ муддатли ижарага олинишини англатади. Лизингда унинг объектлари одатда (лекин мажбурий тартибда эмас) ижарага берувчи корхонанинг балансидан ижарага олувчи корхонанинг балансига пировардида ўтказилади. Бу тартибдаги битимлар ижарачи корхона учун фойдали ҳисобланиб, улар молиявий зарар кўрмайдилар ва, одатда, солиқ ва амортизация имтиёзларига эга бўладилар.

Лицензия – у ёки бу маҳсулотни тайёрлаш, хўжалик ишлаб чиқариш ва илмий фаолиятнинг турини амалга ошириш, маҳсулотнинг маълум бир тури ва миқдорини экспорт ёки импорт қилиш, олиш кириш, олиб чиқиш ёки ўтказиб кетишга давлат ёки маҳаллий бошқарув органларининг расмий рухсати (розилиги). Савдо қилиш ҳуқуқи ёки лотерея ва маҳаллий аукционларни ўтказиш учун лицензия уч нусхада расмийлаштирилади. Биринчи нусха ижарачига (ўтказувчига, шуғулланувчига) берилади, иккинчиси туман солиқ инспекциясига йўлланади, учинчи нусха эса тегишли қарор, хат ва унга илова қилинган ҳужжатлар билан биргаликда туман ёки шаҳар маъмуриятининг иш жилдида сақланади. Лицензия олиш учун мурожаат этаётган жисмоний шахслар тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқига эга эканликлари тўғрисида гувоҳномага эга бўлишлари шарт.

М

Маҳаллий бюджет – Давлат бюджетининг тегишли вилоят, туман, шаҳар пул маблағлари фондини ташкил этувчи бир қисми бўлиб, унда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади.

Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар – маҳаллий бюджетларга олинадиган жисмоний ва юридик шахсларнинг мажбурий тўловлари. Уларнинг таркибига қуйидагилар киради: мол-мулк солиғи, ер солиғи, реклама солиғи, автотранспорт воситаларини олиб сотганлик учун солиқ, савдо-сотиқ қилиш ҳуқуқи учун йиғим, шу жумладан, айрим турдаги товарларни сотиш ҳуқуқини берувчи лицензия йиғимлари, юридик шахсларни, шунингдек, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахсларни рўйхатга олганлик учун йиғим, автотранспорт тўхташ жойидан фойдаланганлик учун йиғим, ободончилик ишлари учун йиғим ва бошқалар.

Маҳсулот таннархи таркибига киритиладиган маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари – махсус Низом асосида белгиланиб, унинг таркибига маҳсулот (иш, хизмат)ни ишлаб чиқариш билан бевосита боғлиқ бўлган харажатлар, табиий хом ашё, ер, ўрмон, сув ресурсларидан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган харажатлар, ишлаб чиқаришни тайёрлаш ва ўзлаштириш харажатлари, технологик жараёнларни такомиллаштириш ва маҳсулот сифатини ошириш билан боғлиқ бўлган нокапитал характердаги харажатлар, тажриба-экспериментал ва ихтиро харажатлари, ишлаб чиқариш жараёнига хизмат кўрсатиш харажатлари кабилар киради.

Маҳсулотнинг бож қиймати – маҳсулот чегарадан ўтаётган пайтда унинг эгаси томонидан эълон қилинадиган қиймат. Унинг тўғрилигини аниқлаш устидан назорат маҳсулотларни расмийлаштирувчи божхона органлари томонидан амалга оширилади. Маҳсулотларнинг бож қийматини аниқлашда турли методлардан фойдаланилади: а) киритилаётган маҳсулотларнинг битим баҳоси бўйича (энг кўп қўлланиладиган метод); б) турдош (бир турдаги, бир хилдаги) маҳсулотлар битим баҳосига кўра; в) қийматни ҳисоблаш методи бўйича; г) қийматларни қўшиш йўли билан; д) резерв методи бўйича.

Махсус божхона божлари – божхона божларининг кўринишларидан бири бўлиб, агар мамлакатга олиб кириладиган маҳсулотлар шунга ўхшаш маҳсулотларни ишлаб чиқарувчи мамлакатнинг ўзидагиларга зарар етказадиган бўлса, химоя воситаси бўлиб хизмат қилади. Бошқа мамлакатларнинг дискриминацион ҳаракатларига нисбатан жавоб тариқасида ҳам қўлланилиши мумкин.

Мақсадли солиқ имтиёзлари – хўжалик юритувчи субъект томонидан давлатнинг мақсадли ижтимоий, иқтисодий, инвестицион ва бошқа дастурларининг бажарилганлиги учун солиққа тортиш ҳажмининг пасайтирилиши. Инвестицион солиқ кредитидан фарқли равишда ўзаро

манфаатдорлик (ўзаро фойдалилик) асосида минтакавий бюджетга бориб тушувчи солиқ суммалари доирасида ижроия ҳокимияти органлари томонидан ҳар қандай корхонага берилиши мумкин.

Мақсадли ажратмалар – нобюджет фондларнинг даромадлар қисмини шакллантиради. Бу ажратмаларнинг манбаи ишлаб чиқарилган (яратилган) ялпи ички маҳсулот бўлиб, унинг ҳисобидан бирламчи даромадларни шакллантириш жараёнида ижтимоий мақсадлар учун нобюджет фондларга, меҳнат ҳақи фондига боғланган ва маҳсулот таннархининг таркибига киритиладиган тўловларнинг тегишли қисми таркиб топади: пенсия фонди, мажбурий тиббиёт суғуртаси фонди ва ҳ.к.

Мақсадли бюджетдан ташқари (нобюджет) фондлар - қаранг: Бюджетдан ташқари (нобюджет) фондлар.

Мақсадли хорижий кредит - лойиҳаларнинг мақсадларига мувофиқ равишда товарлар, ишлар ва хизматларнинг ҳақини тўлаш йўли билан маблағларни хорижий валютада қайтарилиш ва тиклаш асосида тақдим этилишини кўзда тутган ҳолда ҳукуматнинг ташқи қарз олиш Давлат дастурига киритилган лойиҳаларини молиялаштириш шакли. Улар хорижий давлатларнинг ҳукуматлари, банклари ва фирмаларининг кредитларига боғланган кредитларни ва халқаро молиявий ташкилотларнинг номолиявий кредитларини ўзига қамраб олади.

Маъмурий жавобгарлик – маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этганлиги учун фуқаролар ва мансабдор шахслар жавобгарлигининг шакллари билан бири.

Молия – давлатнинг функциялари ва вазифаларини бажариш ҳамда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш учун шароитларни яратиш мақсадида марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган пул маблағлари фондларини шакллантириш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш жараёнида вужудга келадиган иқтисодий муносабатлар тизими.

Молия йили - биринчи январдан ўттиз биринчи декабрь куни охиригача бўлган вақтни ўз ичига олувчи давр.

Молия тизими – давлат ва корхоналар пул маблағлари фондларини шакллантириш, тақсимлаш ва фойдаланиш шакллари ва методлари тизими.

Молиянинг функциялари – молия моҳиятининг амалда намоён бўлиши. Унинг тақсимлаш ва назорат функциялари мавжуд.

Молиявий ресурслар – давлат ва корхоналар пул маблағлари мақсадли фондларининг мажмуи. Улар ўсишининг асосий шarti миллий даромаднинг кўпайишидир. Мамлакатнинг молиявий ресурслари Иқтисодиёт вазирлиги томонидан тузиладиган йиғма молиявий балансда ўз ифодасини топади. У ўз ичига давлат бюджет тизими, ҳукуматнинг нобюджет фондлари ва турли мулкчилик шаклидаги корхоналарнинг (амортизация ва уларнинг ихтиёрига қоладиган фойда суммаси) ресурсларини қамраб олади.

Молиявий аппарат – молиявий бошқарувни амалга оширувчи органлар. Ўзбекистонда уларнинг таркибига Ўзбекистон Республикасининг Олий мажлиси ва унинг икки (Сенат ва Қонунчилик) палаталари, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Давлат солиқ қўмитаси, Давлат божхона

қўмитаси ва уларнинг жойлардаги қуйи органлари, турли мулкчилик шаклларидаги корхоналарда молияни оператив бошқариш функциясини амалга оширувчи молиявий бўлимлар ва бошқармалар ва ҳ.к.лар киради.

Молиявий бозор – қисқа, ўрта ва узоқ муддатли кредитлар ҳамда фонд қимматлари, яъни, акциялар облигациялар ва қимматли қоғозларнинг бошқа кўринишлари бозори. Бирламчи молиявий бозорда янги қимматли қоғозлар чиқарилади, иккиламчи молиявий бозорда эса, олдин чиқарилган қимматли қоғозларнинг қайта сотилиши содир этилади.

Молиявий назорат - молиявий бошқарув тизимининг элементларидан бири, барча иқтисодий субъектларнинг (давлат, ҳудудий-маъмурий бўлинмалар, корхона ва ташкилотлар) молиявий фаолияти молиявий-хўжалик қонунчилигига риоя этилиши, амалга оширилган харажатларнинг мақсадга мувофиқли, молиявий-хўжалик операцияларининг иқтисодий самарадорлиги устидан амалга ошириладиган қийматий назоратнинг алоҳида соҳаси.

Молиявий механизм – молиявий муносабатларни ташкил этишнинг давлат томонидан ўрнатилган шакллари, турлари ва методлари тизими. Давлат томонидан тартибга солишнинг даражасига боғлиқ равишда иккига бўлинади: директив молиявий механизм ва тартибга солувчи молиявий механизм. Директив молиявий механизм давлат бевосита иштирок этадиган муносабатлар (солиқлар, давлат кредити, бюджет жараёни ва бошқалар) билан боғланган. Тартибга солувчи молиявий механизм эса, давлатнинг манфаатларига тўғрида-тўғри таъсир этмайдиган молиявий муносабатлардан (масалан, корхона ички-хўжалик фаолиятини ташкил этиш) фойдаланишнинг асосий йўналишларини белгилаб (аниқлаб) беради.

Моддий харажатлар – хом-ашё ва асосий материаллар, ёрдамчи материаллар, ёқилғи, энергия ва бошқа харажатлардан иборат. Моддий ресурсларнинг қиймати уларни сотиб олиш баҳоси (қўшилган қиймат солиғисиз), таъминот ва ташқи иқтисодий ташкилотларга тўланадиган устамалар, коммиссион мукофотлар бож тўловлари, товарлар биржасининг хизмат қийматлари, ташиш, сақлаш ва етказиб бериш ҳақларининг йиғиндисидан ташкил топади.

Меҳнат ҳақи харажатлари – асосий ишлаб чиқариш ходимларининг иш ҳақи мукофотлари, рағбатлантирувчи ва тикловчи (қопловчи) тўланмалар, натурал ҳақ сифатида бериладиган маҳсулотларнинг қиймати, тузилган шартномалар бўйича ходимларга бериладиган меҳнат ҳақи ва бошқа тўланмаларни ўз ичига олади.

Мерос – қонун ёки васиятга мувофиқ меросхўрлик асосида қабул қилинадиган мулк.

Меросхўрлар – қонунга мувофиқ икки тоифага бўлинади: 1) биринча даражали (навбатдаги) меросхўрлар – вафот этган шахснинг болалари, хотини (эри), ота-онаси, вафот этгандан сўнг туғилган фарзанд; 2) иккинчи даражали (навбатдаги) меросхўрлар – вафот этган шахснинг ака-укалари, опа-сингиллари, ота ёки она томонидан бобоси ва момоси. Иккинчи даражали (навбатдаги) меросхўрлар қонун бўйича биринчи даражали (навбатдаги) меросхўрлар

бўлмаганда, улар томонидан мерос қабул қилинмаганда ёки васиятчи томонидан улар мерос қабул қилиш ҳуқуқидан маҳрум этилганда меросни қабул қилишга чақириладилар.

Муомала харажатлари – маҳсулотлар муомаласи жараёнига хизмат қилувчи харажатлардан иборат. Улар икки кўринишда бўлиши мумкин: 1) олди-сотди жараёни билан боғлиқ бўлган харажатлар (соф муомала харажатлари); 2) ишлаб чиқариш жараёнининг муомала соҳасида ҳам давом этиши билан боғлиқ бўлган харажатлар (маҳсулотларни сақлаш, ортиб жўнатиш, қадоқлаш ва бошқалар). Муомала харажатлари абсолют суммаларда ва маҳсулот айланмасига нисбатан фоизда ижтимоий зарурий харажатлар чегарасида (доирасида) режалаштирилади.

Мулкий солиққа тортиш – солиқ тўловчининг мулкидан, кўп ҳолларда унинг капиталидан олинадиган солиқлар тизими. Одатда, прогрессив характерга эга – мулкнинг ўлчами (ҳажми, миқдори) ошишига қараб солиқнинг ставкаси ҳам ортади.

Мулк солиғи (мулкий солиқ) – ўз таркибига кўчмас мулк (ер, бинолар) солиғини ва шахсий мулк (асбоб-ускуналар, заҳиралар) солиғини олади. Маҳаллий ҳокимият органлари фойдасига ҳисобланиб, кўпгина мамлакатларда улар даромадларининг асосий манбаи ҳисобланади. Бизнинг мамлакатимизда бу солиқ юридик шахсларнинг мол-мулкига ва жисмоний шахсларнинг мол-мулкига солинадиган солиқларга бўлинган.

Н

Нафақа – вақтинчалик меҳнат қобилиятини юқотганда, ҳомиладорлик ва туғишда, бола туғилганда, бола парвариши бўйича ва шунга ўхшаш бошқа ҳолатларда мамлакат фуқароларига бериладиган доимий равишдаги ёки бир марталик пул тўланмаси.

Нодавлат молиявий назорати – хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий аҳволи ва ликвидлилиги, молиявий ҳисоботларининг ишончлилиги, фойдалилиги ва тўловга лаёқатлилиги устидан аудиторлик фирмалари, корхона ва ташкилотларнинг раҳбарияти ва молиявий хизматлари, акционерлари, тижорат банклари, суғурта фирмалари томонидан амалга ошириладиган назорат.

О

Облигация – фоиз шаклида даромад келтирувчи қимматли қоғоз. Давлат органлари томонидан бюджет тақчиллигини қоплаш учун ва акционерлик жамиятлари томонидан капитални жалб қилиш мақсадида чиқарилади. Акциядан фарқли ўлароқ облигацияда уни қайтариш (узиш) муддати кўрсатилади.

Ортиқча тўловлар – тўловнинг бюджетга тушган ортиқча суммаси. Одатда солиқ тўловчининг бошқа тўловлар бўйича мавжуд бўлган боқимандаларини узиш учун ҳисобга олинади ва бу тўғрида унга маълум қилинади ёки солиқ органининг қарори нусхаси ва банкнинг тегишли

кўчирмаси асосида солиқ тўловчига қайтарилади. Бошқа тўловлар бўйича боқимандалари бўлмаган ҳолда корхонанинг ортиқча тўловлари суммаси унинг ёзма аризасига кўра тўлов муддати етиб келмаган тўловларни тўлашга йўналтирилиши ёки унинг ўзига қайтарилиши мумкин. Ортиқча тўловларнинг қайтарилиши солиқ органлари томонидан бюджет ҳисобидан амалга оширилади.

II

Патент - маълум бир ҳуқуқ ёки имтиёз берувчи ҳужжат. Масалан, савдо ёки ҳунармандчилик билан шуғулланиш ҳуқуқи. Амалдаги солиқ қонунчилигига мувофиқ доимий савдо нукталарида (жойларида) савдони амалга оширувчи юридик ва жисмоний шахслар савдо қилиш ҳуқуқига эга бўлиш учун вақтинчалик патентни сотиб оладилар. Патентда унинг берилиш муддати (патент амал қиладиган давр), савдо амалга ошириладиган маҳсулотлар гуруҳи ва савдо қилиш жойи ўз аксини топган бўлиши лозим.

Париж клуби – дунёнинг асосий (бош) кредитор-давлатлари гуруҳи. Агар бирор-бир қарздор мамлакат ўз тўлов балансини баланслаштиришда қийинчиликка дуч келиб, ХВФ ёрдамида ўз иқтисодиётини соғломлаштириш дастурини амалга оширишга киришса, Париж клуби қарздор мамлакатнинг молиявий муаммоларини ҳал этишда ўз ҳиссасини кўшади. Бунинг учун ҳамкорликда ўша мамлакат билан (биргаликда) битим ишлаб чиқилади. Унга кўра, унинг ташқи қарзларини қайтариш муддатлари узайтирилади. Масалан, Россия Париж клуби давлатларига қарзининг ҳажми 40 млрд. АҚШ долларига тенг бўлган бир пайтда, 1996 йил апрелининг охирида Парижда Россиянинг Париж клуби кредиторларига бўлган қарзини узоқ муддатли реструктуризация қилиш тўғрисида битим имзоланди. Унга мувофиқ равишда Россия томонидан қарзнинг қайтарилиши 2002 йилдан бошланиши ва 2020 йилга келиб тугаши керак. Бу нарса иқтисодий кризисдан чиққандан, иқтисодиётда реал ўсиш содир бўлгандан сўнг Россияга Париж клуби кредиторларининг ташқи қарзларини қайтаришга киришишга имкон беради.

Пеня – фуқаролик ҳуқуқида жазо чоралари (жарима)нинг кўринишларидан бири, қонун ёки шартномага мувофиқ тўловлар муддатини бузганлик учун ундириладиган молиявий жазонинг шакли. Унинг миқдори қонунга кўра тўловнинг ҳар бир кечиктирилган куни учун тўланиши лозим бўлган суммага нисбатан фоизда белгиланади. Корхона томонидан тўланган пеня суммаси ноишлаб чиқариш харажатларининг таркибига киритилади.

Пенсия – қарилик, ногиронлик, хизмат қилган йиллари учун ва боқувчисини юқотганда фуқароларни моддий жиҳатдан таъминлаш учун пул суммаларининг кафолатланган ҳар ойлик тўлови. Унинг қуйидаги турлари бўлиши мумкин: қарилик пенсияси; ногиронлик пенсияси, хизмат қилган йиллари учун пенсия; боқувчисини юқотганлиги учун пенсия; ижтимоий пенсия.

Пулли капитал даромадларидан олинадиган солиқ – дивидентлар, акция ва облигацияларнинг фоизлари, банкдаги омонатлар бўйича фоизлар,

заёмлар бўйича ютуқлар ва бошқа шунга ўхшаш бир неча даромадлардан олинади. Австрия, Канада, Испания, Франция каби мамлакатларда амал қилади. Пулли капиталнинг эгасига даромад берилаётган пайтда солиқ ушлаб қолинади. Солиқнинг ставкаси 20%дан 40%гача тебранади.

Прогрессив солиқ – солиққа тортиш базасининг ошиши билан солиқ ставкасининг кўтарилиши характерлидир. Прогрессив солиқларнинг орасида энг кўп учрайдигани даромад солиғидир.

Прогрессив солиққа тортиш – солиққа тортиладиган сумманинг ўсишига мос равишда солиқ ставкаси ҳам ортадиган солиққа тортиш тизими. Улар қуйидаги шаклларда мавжуд бўлади: 1) оддий прогрессия – даромаднинг барча суммаси учун солиқнинг ставкаси даромаднинг ўсишига мувофиқ ўсади (ортади); 2) мураккаб прогрессия – даромад қисмларга бўлинади ва уларнинг ҳар бири ўз ставкаси бўйича солиққа тортилади. Даромаднинг ҳар бир кейинги қисми учун солиқнинг ставкаси олдингисига нисбатан юқорироқ бўлади.

Пропорционал солиқ – солиқ шаклида олинishi мумкин бўлган сумма солиққа тортиш базасининг ўлчамига (миқдори, ҳажмига) пропорционалдир. Бу солиқ ягона ставкали солиқлар жумласига киради.

Пропорционал солиққа тортиш – солиқнинг ставкаси солиқ тўловчи даромадини ҳажмига боғлиқ бўлмаган ҳолда унинг даромадига нисбатан фоизда ўрнатилади.

Преференция – инвестицион ва инновацион харажатларни молиялаштириш учун инвестицион солиқ кредити ва мақсадли солиқ имтиёзи кўринишида белгиланган (ўрнатилган) имтиёз, афзаллик.

Р

Республика бюджети – Давлат бюджетининг умумдават тусидаги тадбирларни молиялаштиришда фойдаланиладиган қисми бўлиб, унда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади.

Республика бюджетининг даромадлари – 1) қонун ҳужжатларида белгиланган тартибдаги ва нормативлар асосидаги умумдават солиқлари, йиғимлари, божлари ва бошқа мажбурий тўловлар; 2) қонун ҳужжатларида белгиланган нормативлар бўйича давлат молиявий ва бошқа активларини жойлаштирилиши, фойдаланишга берилиши ва сотилишидан олинган даромадлар; 3) қонун ҳужжатларига мувофиқ мерос олиш, ҳадя этиш ҳуқуқи бўйича давлат мулкига ўтган пул маблағлари; 4) юридик ва жисмоний шахслардан, шунингдек чет эл давлатларидан келган қайтарилмайдиган пул тушумлари; 5) резидент-юридик шахсларга ва чет эл давлатларига берилган бюджет ссудаларини қайтариш ҳисобига берилган тўловлар; 6) қонун ҳужжатларида тақиқланмаган бошқа даромадлардан иборат.

Республика бюджетининг харажатлари – ўз таркибига 1) республика бюджетидан молиялаштириладиган бюджет маблағи олувчиларнинг жорий харажатлари; 2) жорий бюджет трансфертлари; 3) капитал харажатлар (асосий

фондлар ва воситаларни (улар билан боғлиқ ишлар ва хизматлар ҳам шулар жумласига киради) давлат эҳтиёжлари учун олиш ва такрор ишлаб чиқариш, чет элда давлат эҳтиёжлари учун ер ва бошқа мол-мулк олиш, давлат эҳтиёжлари учун ерга бўлган ҳуқуқни ва бошқа номоддий активларни олиш, давлат заҳираларини вужудга келтириш харажатлари); 4) капитал харажатларни қоплаш учун юридик шахсларга бериладиган бюджет трансфертлари; 5) Қорақалпоғистон Республикаси бюджети ва маҳаллий бюджетларга бюджет дотациялари, бюджет субвенциялари ва бюджет ссудалари; 6) резидент-юридик шахсларга ва чет эл давлатларига бериладиган бюджет ссудалари; 8) давлат мақсадли жамғармаларига бериладиган бюджет дотациялари ва бюджет ссудалари; 9) қонун ҳужжатларида таъқиқланмаган бошқа харажатларни олади.

Республика бюджети тақчиллигини молиялаштириш – давлат томонидан хориждан ва ички маблағни жалб қилиш, республика бюджети маблағларининг молия йили бошланишидаги қолдиқлари ва қонунларга мувофиқ бошқа манбалар ҳисобидан амалга оширилади.

Реал солиқ – солиқ тўловчининг айрим мулкларини солиққа тортадиган тўғри солиқлардан иборат.

Регрессив солиқ – солиққа тортиладиган даромаднинг ошиши билан солиқ ставкасининг пасайиши характерлидир. Бундай солиқлар тоифасига, хусусан, эгри (билвосита) солиқларни киритиш мумкин. Регрессив солиқларнинг юки (оғирлиги) бойларга нисбатан камбағал қатламлар учун оғирроқ деб саналади. Масалан, қўшилган қиймат солиғини тўлаш учун камбағаллар бойларга нисбатан ўз даромадларининг кўпроқ қисмини (ҳиссасини) сарфлайдилар. Пропорционал солиқ ҳам регрессив бўлиши мумкин.

Регрессив солиққа тортиш – солиқ асоси (базаси)нинг ўсиб бориши билан солиқ ставкасининг пасайишини тақоза этади. Солиқ ундириш оғирлиги даромадга тескари прорпорционалдир: даромад қанча кам бўлса, солиқ тўловчи учун солиқнинг оғирлиги шунча оғирдир. Ҳозирги пайтда қўшилган қиймат солиғининг жорий этилиши билан эгри (билвосита) солиқларнинг регрессивлиги кучайиб бормоқда.

Резидентлар – календарь йилида мамлакатда 183 кундан кам бўлмаган муддатда яшаган, Ўзбекистонда доимий яшаш жойига эга бўлган ва бўлмаган солиқ тўловчилардан иборат. Шу мамлакатнинг резидентларининг даромадлари (шу мамлакат ҳудудида ва ундан ташқарида олинганлари ҳам) шу мамлакатда солиққа тортилиши шарт.

С

Солиқлар – қонунда белгиланган тартибдаги ставка бўйича хўжалик юритувчи субъектлардан ва фуқаролардан давлат томонидан давлат ёки маҳаллий бюджетга олинадиган мажбурий тўловлар. Солиқ, йиғим, бож ва бошқа тўловлар дейилганда қонуний актлар асосида белгиланган тартибда ва шартларда тўловчилар томонидан тегишли даражадаги бюджетларга ёки бюджетдан ташқари фондларга мажбурий бадалларнинг тўланиши тушунилади.

Белгиланган тартибда олинадиган солиқлар, йиғимлар, божлар ва бошқа тўловларнинг йиғиндиси солиқ тизимини ташкил этади.

Солиқ тўловчиларни ҳисобга олиш (қайддан ўтказиш) - уларни хўжалик юритувчи субъектнинг идентификациялашувини таъминлайдиган солиқ тўловчининг Давлат реестрига киритиш орқали амалга оширилади. Солиқ тўловчилар мажбурий равишда солиқ органларида ҳисобдан (қайддан) ўтиши шарт.

Солиқ асоси, негизи (базаси) – умумий ҳолда белгиланган солиққа тортиш даври мобайнида маълум ҳудуддаги солиқ тўловчилар ва солиққа тортиш объектларининг йиғиндиси.

Солиқ оғирлиги (юки, “зулми”) - давлат ва жамият ҳаётида солиқларнинг ролини характерлаб (кўрсатиб) берадиган энг умумлашган кўрсаткич. Ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажми ва даромадларда солиқ ажратмаларининг салмоғини (ҳиссасини) кўрсатувчи, бозор иқтисодиётининг амалга оширилаётган моделидан келиб чиқадиган ўлчам. Солиқ йиғимларининг жами миллий маҳсулотга (ялпи ички маҳсулотга) нисбати билан аниқланади.

Солиқ имтиёзи - солиқ тўловчи солиқ мажбуриятлари ҳажмининг тўлиқ ёки қисман қисқариши, тўлов муддатининг кечиктирилиши ёки орқага сурилиши. Солиқларнинг рағбатлантирувчи функцияси солиқ имтиёзлари тизими орқали амалга оширилади. Солиқ имтиёзи солиққа тортиш объектининг ўзгаришида, солиққа тортиш базасининг камайишида (қисқаришида), солиқ ставкаларининг пасайтирилишида ва бошқаларда ўз ифодасини топади.

Солиқ ставкаси – солиққа тортиш бирлигига тўғри келувчи солиқнинг ҳажми (миқдори, даражаси). Қатъий солиқ ставкалари даромадларга боғлиқ бўлмаган ҳолда солиққа тортиш бирлигига нисбатан абсолют суммаларда ўрнатилади. Пропорционал ставкалар даромаднинг ҳажмига (миқдори) боғлиқ бўлмаган ҳолда унга нисбатан бир хил фоизларда белгиланади. Прогрессив солиқ ставкалари солиққа тортиладиган даромад ҳажмининг ортиши билан ошиб боради. Регрессив солиқ ставкалари эса, аксинча, даромаднинг ортиб бориши билан пасаяди.

Солиқ тизими - мамлакат доирасида (ҳудудида) тўловчилардан (юридик ва жисмоний шахслардан) белгиланган тартибда олинадиган солиқлар, йиғимлар ва бошқа тўловлар ҳамда улар таркибий тузилишининг шакл ва услублари йиғиндиси.

Солиқ қонунчилиги - давлатда солиқларнинг тури, уларни ундириш механизми ва солиқ мажбуриятларининг вужудга келиши, ўзгариши ва тўхташини тартибга солиб турувчи юридик меъёрлар йиғиндиси; молиявий ҳуқуқ институти. Солиқ ҳуқуқи давлатнинг ижтимоий-иқтисодий тузилиши (қурилиши), унинг вазифа ва функциялари билан белгиланади.

Солиқ бадаллари (тўловлари) – солиқ қонунчилиги бўйича белгиланган тартибда ва муддатда солиқ тўловчилар томонидан тўланадиган, ҳисобланган ёки қатъийлаштирилган суммалар. Уларни ҳисоблаш тартиби ҳар бир солиқ тури бўйича қонунга биноан аниқланади.

Солиқ тушумлари – Молия вазирлиги томонидан тасдиқланган бюджет даромадлари ва харажатлари классификациясининг даромадлар қисмидаги ҳар бир солиқ ва бошқа мажбурий тўловларга мўлжалланган қисм, банд, код ва моддага мувофиқ ваколатли банкларнинг ҳисоб-китоб счётига ёзиладиган, ҳисобланган ва ҳақиқатда келиб тушган солиқ бадаллари (тўловлари) ва молиявий санкциялар.

Солиқ ҳисоб-китоблари – юридик шахслар томонидан қонунда кўзда тутилган муддатларда бухгалтерия ҳисоботи билан биргаликда солиқ органларига тақдим этилиб, ўзида маълум ҳисобот даври мобайнида тўланиши лозим бўлган ҳисобланган тўловлар суммасини акс эттиради. Солиқ суммаларини ҳисоблаш тартиби солиқ қонунчилигига кўра ҳар бир солиқ тури бўйича алоҳида-алоҳида белгиланади.

Солиқ битимлари - бир мамлакат юридик ва жисмоний шахсларининг иккинчи мамлакатда олган даромадлари айрим турларини ва бошқа мамлакатнинг ҳудудида жойлашган шу шахсларнинг мол-мулкни солиққа тортиш ҳукукини ҳар бир мамлакатга бириктиришга мўлжалланган мамлакатлар ўртасидаги ўзаро солиқ муносабатларини тартибга солишга йўналтирилган юридик ҳужжат. Амалиётда солиқ битимларининг икки тури учрайди: 1) махсус (чекланган) солиқ битимлари – улар чекланган характердаги масалаларни (халқаро юк ташиш, божхона тўловлари, имтиёзли солиқ режими ва шу кабилар; 2) умумий солиқ битимлари.

Солиқ назорати – юридик ва жисмоний шахслар томонидан солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг тўлиқ ва ўз вақтида тўланишини таъминлаш устидан амалга ошириладиган назорат. Назорат текширув ишларини амалга ошириш давомида бевосита корхонанинг ўзида (ҳужжатли текширув) ёки корхона томонидан белгиланган муддатларда тақдим этиладиган ва солиқ органи ихтиёрига келиб тушадиган банк ҳужжатлари, бухгалтерия ҳисоботлари ва ҳисоб-китоблари асосида (камерал текширув) амалга оширилиши мумкин. Корхоналар устидан доимий назоратга солиқ органларида ҳар бир солиқ тури ва бошқа мажбурий тўловларни ҳисоблаш ва келиб тушиш устидан оператив бухгалтерия ҳисобини жорий этиш орқали эришилади.

Солиқ кредити – минтақавий солиқ органи томонидан корхонага бериладиган ва тегишли шартнома билан расмийлаштириладиган кредит. Одатда инвестициялар ва инновацион харажатларни амалга ошириш учун қайтарувчанлик ва ҳақлилик асосида берилади.

Солиқ тўловчилар – қонун ҳужжатларига кўра солиқ тўлаш мажбурияти юкланган жисмоний ва юридик шахслар ҳамда тўловчиларнинг бошқа тоифалари.

Солиқ даври - солиқ базасининг (негизининг, асосининг) шаклланиш жараёни тугайдиган муддат. Бу муддатда солиқ мажбуриятининг якуний ҳажми (микдори) аниқланади. Қонун томонидан белгиланган солиққа тортиш даври давомида бир объект солиқнинг бир тури бўйича бир марта солиққа тортилиши мумкин.

Солиқ тушумларини башоратлаш (прогнозлаштириш) – аниқ ва миқдорий жиҳатдан аниқланган шаклда солиқ тушумларининг ҳажмига таъсир кўрсатувчи объекти ва субъектив омилларни олдиндан кўриш ва билиш инструменти. Солиқ тушумларини башоратлаш перспектив характердаги тадқиқот ҳисобланиб, уни ишлаб чиқишда (яратишда) реал иқтисодий шартлар ва жараёнлар ҳисобга олинишига қарамасдан у эҳтимоллик, дастлабкилик характерига эгадир. Мамлакат ёки аниқ бир минтақа иқтисодий ва ижтимоий ривожланишининг комплекс дастури башоратлашнинг асосидир.

Солиқ элементлари – давлатнинг қонун актлари асосида аниқланган солиқларнинг тузилиши (қурилиши) принциплари ва уларни ундиришни ташкил қилиш, солиқларнинг ижтимоий-иқтисодий моҳиятини ўзида акс эттиради. Солиқларнинг элементлари таркибига қуйидагилар киради: 1) солиқ субъекти (солиқ тўловчи); 2) солиқни ўзида ташувчи (намоён этувчи); 3) солиқ объекти; 4) солиқ манбаи; 5) солиққа тортиш бирлиги; 6) солиқ ставкаси (солиққа тортиш нормаси, меъёри); 7) солиқ имтиёзлари; 8) солиқ оклади. Солиқ қонунчилиги нуқтаи-назаридан юқорида санаб ўтилганлардан ташқари солиқнинг муҳим элементлари қаторига яна қуйидагиларни киритиш мумкин: 1) солиқ масштаби; 2) солиққа тортиш базасини (асосини, негизини) ҳисобга олиш усули; 3) солиқ даври; 4) солиқни ҳисоблаш тартиби; 5) ҳисобот даври; 6) солиқни тўлаш муддатлари; 7) солиқни тўлаш усули ва тартиби.

Солиқ квотаси – солиққа тортишнинг маълум бирлигидан олинadиган солиқнинг миқдори, ҳажми, ўлчами.

Солиққа тортиш – қонуний равишда ўрнатилган солиқ ундириш (олиш) тартиби. Иқтисодиётни тартибга солиш солиққа тортишнинг асосий функциясидир. Солиқ сиёсатининг ричаглари ёрдамида давлат хўжалик конъюнктурасининг ҳолатига таъсир кўрсатади ва иқтисодий ўсишни рағбатлантиради. Солиққа тортишнинг бошқа бир функцияси пул маблағларини қайта тақсимлашдир. Солиққа тортишнинг бир-биридан фарқ қилувчи дигрессив, прогрессив, пропорционал ва регрессив турлари мавжуд.

Солиққа тортиш манбаи - солиқларни тўлаш учун фойдаланиладиган резерв, одатда, солиқ тўловчининг даромади ва капитали. Энг умумий шаклда солиққа тортиш манбаи бўлиб солиққа тортиш объектидан қатъий назар ижтимоий такрор ишлаб чиқариш асосий қатнашчиларининг ва давлатнинг бирламчи пул даромадларини шакллантирувчи ялпи ижтимоий (ички) маҳсулот ҳисобланади.

Солиққа тортиш нормаси – солиққа тортиладиган қийматнинг ҳақиқий қийматга нисбати.

Солиққа тортиш объектлари – қонунга мувофиқ фойда (даромад), маълум бир маҳсулотлар қиймати, юридик ва жисмоний шахсларнинг мулки, мол-мулкни бериш (мерос, ҳадя этиш), қимматбаҳо қоғозлар бўйича операциялар, фаолиятнинг айрим турлари ва бошқалардан иборат. Солиққа тортишнинг бир объекти бир турдаги солиқ билан белгиланган муддатда (ой, чорак, ярим йил, йил) бир марта солиққа тортилиши мумкин.

Солиққа тортиш принциплари (тамойиллари) – солиқ сиёсатини амалга оширишни белгилаб берадиган ва солиқлар бўйича бюджет топириқларини тузиш орқали реализация қилинадиган мустаҳкам ўрнашиб қолган қоидалар йиғиндиси. Уларнинг энг муҳимлари қаторига қуйидагилар киради: 1) адолатлилиқ. Бу принцип фуқаролар ўртасида уларнинг даромадларига мос равишда солиқларнинг бир текис тақсимланишини ва солиққа тортишнинг ҳаммага (энг умумийлигини) тегишли эканлигини тақоза этади; 2) аниқлилиқ. Бу принцип солиқнинг суммаси, уни ҳисоблаш тартиби (услуги) ва тўлов вақти солиқ тўловчига олдиндан аниқ маълум бўлиши кераклигини талаб қилади; 3) қулайлилиқ. Бу принцип солиқ тўловчилар учун солиқнинг олиниш услуги (тартиби) ва вақти энг қулай бўлиши кераклигини англатади; 4) иқтисод қилиш, тежаб тергаш. Бу принципнинг мазмуни солиққа тортиш тизимини оқилоналаштириш ва солиқларни ундириш харажатларини камайитиришдан иборатдир. Вақт ўтиши билан солиққа тортишнинг бу принциплари қаторига солиқларнинг ҳаракатчанлиги ва етарлилигини таъминлаш (давлатнинг объектив эҳтиёжлари ва имкониятларига мувофиқ солиқ оширилиши ёки қисқартирилиши (камайитирилиши) мумкин), солиққа тортишнинг зарурий манбаси ва объектини танлаш, солиққа тортишнинг бир марталилиги каби принциплар ҳам қўшилди.

Солиққа тортиш назариялари – солиққа тортиш амалиётини назарий жиҳатдан асослашга уриниш. Солиққа тортиш назарияси тарихида энг долзарб муаммо сифатида қуйидаги саволларнинг жавобини излаб топиш саналади: Бюджет даромадларини шакллантиришда соф фискаль усуллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқми ёки солиқларни пасайтириш орқали тадбиркорлик фаолиятини рағбатлантириш ва солиққа тортиш базасини кенгайтириш керакми? Буларнинг қайси бири афзал? Қайси бири мақсадга мувофиқ? ва ҳ.к.

Солиқлар классификацияси – солиқларнинг ундирилиш услуги, қўлланиладиган ставкаларнинг характери, солиқ имтиёзлари, солиққа тортиш манбаи ва объекти каби белгилар бўйича гуруҳларга ажратилиши (бўлиниши). Белгиланиш услугига кўра солиқлар тўғри (бевосита) ва эгри (билвосита) солиқларга бўлинади. Даромад солиғи, фойда солиғи, ресурс тўловлари ва мол-мулк солиғи кабилар тўғри (бевосита) солиқлардир. Эгри (билвосита) солиқлар хўжалик актлари ва айланмалари, молиявий операцияларни амалга оширишдан вужудга келади. Қўшилган қиймат солиғи, бож тўловлари, акцизлар, қимматбаҳо қоғозлар бўйича операциялардан олинадиган солиқ ва бошқалар ана шулар жумласидандир. Солиққа тортиш манбалари бўйича ҳам солиқлар гуруҳланади: ишлаб чиқариш харажатларининг (таннарх)нинг таркибига кирувчи, фойда (даромад)дан олинувчи ва бошқа солиқлар. Солиққа тортиш объектлари бўйича солиқлар классификация қилинганда улар қуйидаги гуруҳларга бўлинади: мулк солиқлари, ресурс солиқлари (ер солиғи ҳам шу гуруҳга киради), даромад ёки фойда солиғи, ҳаракат солиқлари (хўжалик актлари, молиявий операциялар, реализация бўйича айланмалар, баъзи бир қолган солиқлар ва бир марталик йиғимлардан иборат бўлган солиқлар.

Солиқларнинг функциялари – шу иқтисодий категориянинг даромадларни қиймат жиҳатидан тақсимлаш ва қайта тақсимлаш инструменти сифатида ижтимоий мўлжалланганлигининг қай даражада амалга оширилаётганлигини кўрсатади. Солиқлар қуйидаги функцияларни бажаради: фискаль; тартибга солиш (рағбатлантириш).

Солиқларнинг фискаль функцияси – солиқларнинг энг асосий ижтимоий мўлжалланганлигини ўзида акс эттиради, давлатнинг молиявий натижаларини шакллантиради, унинг ўз функцияларини бажариши учун зарур бўлган ресурсларни бюджет тизими ва нобюджет фондларга тўплаш имконини беради.

Солиқларнинг турлари – Ўзбекистон ҳудудида олинадиган умумдавлат солиқлари, маҳаллий солиқлар ва йиғимлардан иборат. Умумдавлат солиқларининг таркибига юридик шахслардан олинадиган даромад (фойда) солиғи, жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи, қўшилган қиймат солиғи, акцизлар, ер ости бошлиқларидан фойдаланганлик учун солиқ, сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ кабилар киради. Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар мол-мулк солиғи, ер солиғи, реклама солиғи, автотранспорт воситаларини сотганлик учун солиқ, савдо-сотик қилиш ҳуқуқи учун йиғим, шу жумладан, айрим турдаги маҳсулотларни сотиш ҳуқуқини буерувчи лицензия йиғимлари, юридик шахсларни, шунингдек, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи жисмоний шахсларни рўйхатга олганлик учун йиғим, автотранспорт тўхташ жойидан фойдаланганлик учун йиғим, ободонлаштириш ишлари учун йиғимлардан иборатдир.

Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларнинг тўғри ҳисобланиши ҳамда тўланиши устидан сўнгги (навбатдаги, кейинги) назорат - давлат томонидан солиқ органлари ёрдамида икки босқичда амалга оширилади : а) корхоналардан бўхгалтерия ҳисоботлари ва солиқ ҳисоб-китоблари қабул қилинаётганда; б) бевосита корхонанинг ўзида бошланғич бухгалтерия ҳужжатларини текшириш йўли билан.

Сотиб олиш солиғи - давлат даромадларини кўпайтириш ёки айрим маҳсулотларни ишлаб чиқаришни чеклаб қўйиш мақсадида мамлакатда ишлаб чиқарилаётган айрим маҳсулотлардан олинадиган солиқ. Одатда экспортга мўлжалланган маҳсулотлардан олинмайди.

Суғурта – ноқулай (тасодифий) ҳодисалар ва воқеликлар содир бўлганда жисмоний ва юридик шахсларнинг мулкӣ манфаатларини химоя қилиш ва уларга нисбатан етказилган моддий зарарларни қоплаш (тиклаш) учун пул маблағларининг мақсадли фондларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш бўйича қайта тақсимлаш муносабатларининг алоҳида соҳаси.

Суғурта шартномаси – суғуртанинг аниқ бир тури шартларига мувофиқ ўзаро мажбуриятларни тартибга солувчи суғурталовчи ва суғурталанувчи ўртасидаги битим (юридик келишув). Суғурталанувчининг ёзма аризасига мувофиқ тузилади, айрим ҳолларда оғзаки тузилишига ҳам йўл қўйилади, суғурта объекти тўғрисидаги зарурий маълумотларни (манзили, микдорий ва

сифат тавсифномаси, аҳволи ёки ҳолати ва бошқалар) ва суғурта рискини қабул қилишга суғурталовчининг розилигини ўзида мужассам этиши керак.

Суғурта ҳимояси - ижтимоий ишлаб чиқариш ва аҳолининг турмуш даражасига нисбатан етказилган юқотмаларга барҳам бериш ёки уларни қоплаш (тиклаш) билан боғлиқ бўлган ўзига хос тақсимлаш ва қайта тақсимлаш муносабатларининг мажмуини ўзида мужассам этган иқтисодий категория (кенг маънода); конкрет объектларга: моддий бойликлар, ҳаёт, соғлиқ, фуқароларнинг меҳнатга лаёқатлилиги ва бошқаларга етказилган зиёнларни тиклаш ва уларга барҳам бериш борасидаги қайта тақсимлаш муносабатларининг мажмуи (тор маънода).

Суғурта мукофоти – қонун ёки суғурта шартномасига мувофиқ равишда суғурталанувчининг суғурталовчига суғурта риски учун ҳақ тўлови. Тариф ставкаси, суғурта суммаси, суғурта муддати ва бошқа омилларга боғлиқ равишда аниқланади.

Суғурта гувоҳномаси (суғуртавий полис) – тузилга суғурта шартномаси ва унинг шартлари мазмуини ўзида мужассам этганлигига гувоҳлик берувчи суғурталовчи томонидан суғурталанувчига ўрнатилган намунага мувофиқ бериладиган ҳужжат. Суғурталанувчига у томонидан биринчи марта ёки бир марталик суғурта бадали тўланганидан сўнг берилади. Унда суғуртанинг асосий шартлари: суғурталанувчининг фамилияси ва исми шарифи, унинг реквизитлари, суғурта ҳажми, суғурта мажбурияти ҳажми, суғурта суммасининг миқдори, суғурта тарифи, суғурта қопланмасини олувчи ва бошқалар ўз ифодасини топади.

Суғурта бозори – олди-сотди объекти ўзига хос товар – суғурта хизмати - бўлган ва унга нисбатан таклиф ва талаб шаклланадиган пул муносабатлари соҳаси. Суғурта ҳуқуқий муносабатлари иштирокчилари ўртасидаги ўзаро алоқадорликнинг шакли.

Суғурта бозори ассортименти – суғурталанувчи мурожаат қилиши мумкин бўлган суғурта турли кўринишларининг (турларининг) тўплами (мажмуи).

Суғурта резервлари – суғурта бадаллари ҳисобидан шаклланадиган ва биринчи навбатда, суғурталанувчиларга суғурта тўловларини амалга оширишга сарф (харж) қилинадиган махсус фондлар. Даромадларга эмас, балки суғурталовчининг мажбуриятларига боғлиқ равишда шаклланади (ташқил қилинади).

Сметали молиялаштириш – ноишлаб чиқариш соҳаси корхона ва ташкилотлари харажатларини қоплаш методи.

Ижтимоий таъминот - қариганда, ногиронлик бўйича, боқувчисини юқотганда ва қонунда белгиланган бошқа ҳолатларда фуқароларни моддий таъминлаш учун миллий даромаднинг бир қисмини пул маблағларининг ижтимоий фондини шакллантириш ва ундан фойдаланиш жараёни билан боғлиқ бўлган тақсимлаш муносабатлари тизими.

Таракқиёт бюджети - давлат бюджетининг таркибий қисми, унинг капитал харажатлари таркибида шакллантирилади ва инвестицион лойиҳаларни кредитлаштириш, инвестициялаштириш ва кафолатли таъминлаш учун фойдаланилади.

Тартибга солувчи (тартибловчи) даромадлар – тегишли бюджетда кўзда тутилган барча харажатларни тўлиқ қоплаш мақсадида умумдават солиқларидан қуйи бюджетдаги бириктирилган даромадларнинг устига юқори бюджетдан бериладиган даромадлар. Бундай даромадларнинг таркибига қўшилган қиймат солиғи, акцизлар, корхоналардан олинadиган даромад (фойда) солиғи, жисмоний шахслардан олинadиган даромад солиғи кабилар киради. Бу солиқлар бўйича даромадлар қуйи бюджетлардаги тушумларни тартибга солиш учун молиявий ҳисобот даврида (одатда, бир йилда) белгиланган тартибда тасдиқланган ставкалар бўйича солиқлардан фоиз ажратмалари кўринишида фойдаланилади. Тартибга солувчи даромадлар бўйича ажратмалар бевосита қуйи бюджетларга бориб тушади, ажратмалар ставкаси (нормативи) эса давлат бюджети тасдиқланаётган пайтда аниқланади.

Ташқи қарзни реструктуризация қилиш – қарзни қайтариш ва у бўйича фоизларни тўлаш муддатларини узайтириш.

Тақсимланмаган фойда солиғи – алоҳида солиқ тўловчи сифатида тан олинган акционерлик компаниялари, банклар ва бошқа институтлар фойдасининг дивидентларга тақсимланмаган қисмидан олинади.

Транспорт воситаларининг эгаларидан олинadиган солиқ – транспорт воситаларига эга бўлган юридик ва жисмоний шахслар томонидан тўланади. Солиқнинг ставкаси от кучида ифодаланган двигателнинг қувватига боғлиқдир. Унинг суммаси маҳсулотни ишлаб чиқариш ва реализация қилиш харажатларининг таркибига киритилади.

Тўғри (бевосита) солиқлар – даромад солиғи, фойда солиғи, ресурс тўловлари, мол-мулк солиғи ва бошқалардан иборат бўлиб, уларга эгалик қилиш ва улардан фойдаланиш солиққа тортиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Тўғри (бевосита) солиққа тортиш – шахсан ёки иш берувчи орқали солиқларни солиқ хизматларига тўғридан-тўғри тўлаш орқали амалга ошириладиган жамият аъзоларини бевосита солиққа тортишдан иборат. Аниқ бир шахснинг аҳволига боғлиқ бўлмасдан, балки унинг қандай маҳсулотларни сотиб олишига боғлиқ бўлган эгри (билвосита) солиққа тортишдан фарқ қилади.

Тўлов баланси - маълум бир давр (ой, чорак, ярим йил, йил) мобайнида мамлакат томонидан хорижга тўланган тўланмалар ва хориждан олинган тўловлар ўртасида нисбат. Ўз ичига тегишли даврда мамлакат товарлари экспорти ва импорти қийматларини ифодаловчи савдо балансини, хизматлар балансини ва нотижорий тўловни олади. Буларнинг барчаси жорий операциялар бўйича тўлов балансини шакллантиради. Мамлакатнинг умумий тўлов баланси эса жорий операциялар бўйича тўлов баланси, капиталлар ва кредиторлар ҳаракати баланси, шунингдек, олтин ва валюта резервлари ҳаракати балансидан ташкил топади.

Тўлов айланмаси – мамлакат иқтисодиётидаги барча пулли тўловлар (пул тўловларининг) мажмуи (йиғиндиси, тўплами).

Тиббий суғуртаси – соғлиқни сақлаш бўйича аҳоли манфаатларини ижтимоий ҳимоя қилишнинг шакли. Суғурта ходисаси рўй берган пайтда фуқароларга тиббий ёрдам олинишини кафолатлайди. Икки шаклда амалга оширилиши мумкин: мажбурий ва ихтиёрий.

У

Умумдавлат молияси - давлатнинг функциялари ва вазифаларини бажариш ҳамда кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш учун шароитларни яратиш мақсадида марказлаштирилган пул маблағлари фондларини шакллантириш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш жараёнида вужудга келадиган иқтисодий муносабатлар тизими.

Уй-жой солиғи – кўчмас мулк солиғининг кўринишларидан бири бўлиб, бу солиққа уй-жойга эга бўлганлар тортилади.

Ф

Фойда солиғи – хўжалик юритувчи субъектларнинг фойдасидан олиниб, бюджетнинг муҳим даромадларидан бири ҳисобланади. Бу тўғри (бевосита) солиқдир. Унинг суммаси солиқ тўловчи корхонанинг якуний молиявий натижаларига боғлиқ бўлади. Молия йилида солиқ солинадиган фойдага эга бўлган юридик шахслар фойда солиғини тўловчилар ҳисобланади. Ялпи фойда билан маълум чегирмалар ўртасидаги фарқ сифатида ҳисобланган фойда солиққа тортиш объектидир. Фойда солиғи барча солиқлар тўлангандан сўнг корхона ихтиёрига қолган фойда ҳисобидан тўланади.

Фуқароларнинг йиллик жами даромади - уларнинг корхонада олган пул ва натурал кўринишдаги барча тўланмаларидан иборат. Хорижий валютада олинган фуқароларнинг даромади солиққа тортиш мақсадлари учун даромад олинган кундаги Марказий банкнинг курси бўйича миллий валютада аниқланади. Фуқароларнинг йиллик жами даромади таркибига (солиққа тортиш мақсадлари учун) қуйидагилар киритилмайди: пенсиялар; давлат ижтимоий нафақалари (вақтинчалик меҳнат қобилятини йўқотганлиги учун нафақалардан ташқари); компенсацион тўланмалар; моддий ёрдам кўрсатиш суммалари (табiiй офат муносабати билан); давлат заёми облигациялари ва лотереялари бўйича ютўқлар; банклар ва бошқа кредит ташкилотларидаги омонатлар бўйича фоизлар ва бошқалар.

Х

Харажатларни республика бюджетидан молиялаштириш - қуйидагилар республика бюджетдан молиялаштирилади: фан, таълим, маданият, соқлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт (республикага бўйсунадиган ташкилотлар бўйича); ижтимоий таъминот; муҳофаа, миллий хавфсизлик ва жамоат тартибини таъминлаш; судлар ва прокуратура органлари фаолиятини таъминлаш; давлат захираси ва сафарбарлик захирасини вужудга

келтириш ҳамда уларни сақлаш; давлат марказлаштирилган инвестицияларини амалга ошириш; давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, Ўзбекистон Республикасининг чет эллардаги дипломатик ваколатхоналари ҳамда миссиялари фаолиятини таъминлаш; иқтисодиёт турли тармоқларининг республикага бўйсунадиган бюджет ташкилотларини сақлаш; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорларига мувофиқ иқтисодиёт тармоқларини ривожлантиришнинг мақсадли давлат дастурлари ва тадбирларини амалга ошириш; ер тузиш, мелиоратив, табиатни муҳофаза қилиш ва эпизоотияга қарши кураш чора-тадбирларини амалга ошириш; қишлоқ хўжалиги зараркундаларига қарши кураш; гидрометеорология, дўлга қарши кураш чора-тадбирлари; қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа мақсадлар.

Харажатларни Қорақалпоғистон Республикаси бюджетидан ва маҳаллий бюджетлардан молиялаштириш – қуйидагилар юқорида таъкидланган бюджетлардан молиялаштирилади: фан, таълим, маданият, соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва спорт (Қорақалпоғистон Республикаси бюджети, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджетларидан молиялаштириладиган бюджет ташкилот-лари бўйича); ижтимоий таъминот; аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш; Қорақалпоғистон Республикаси давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари ҳамда маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фаолиятини таъминлаш; иқтисодиёт турли тармоқларининг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри бюджет ташкилотларини сақлаш; қонун ҳужжатларига мувофиқ иқтисодиёт тармоқларини ривожлантиришнинг мақсадли дастурлари ва тадбирларини амалга ошириш; қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа мақсадлар.

Хорижий давлатларнинг ҳукуматлари, банклари ва фирмаларига боғланган кредитлар – хорижий давлатларнинг ҳукуматлари, банклари ва фирмалари маблағлари ҳисобидан кредитор мамлакатдан товарлар, ишлар ва хизматлар сотиб олиш учун қайтарилиш ва тикланиш асосида маблағларни жалб қилиш шакли.

Э

Эгри (билвосита) солиқлар - хўжалик актлари ва айланмалари ҳамда молиявий операциялардан келиб чиқади. Бу солиқларнинг таркибига қўшилган қиймат солиғи, акцизлар, божхона божлари, қимматбаҳо қоғозлар бўйича операциялардан олинadиган солиқ ва бошқалар киради. Улар баҳо ёки тарифга устама (қўшимча) тарзида (кўринишида) ўрнатилиб, солиқ тўловчиларнинг даромадлари билан белгиланadиган (аниқланadиган) тўғри (бевосита) солиқлардан фарқ қилади.

Эгри (билвосита) солиққа тортиш - даромадлар сарф қилинаётган пайтда тўланadиган солиқлар тизимини ўз ичига олиб, даромадлар билан эмас, балки харажатлар билан боғлиқдир. Масалан, сотувдан олинadиган солиқ (сотув солиғи), акцизлар, қўшилган қиймат солиғи ва ҳ.к. Эгри (билвосита) солиққа тортишда маҳсулотни ишлаб чиқарувчи ёки хизматни кўрсатувчи

уларни таркибида устама (кўшимча) бўлган баҳода (тарифда) сотади ва тушумдан маълум бир солиқ суммасини давлат ихтиёрига ўтказди. Шундай қилиб, амалда у солиқлар йиғувчи, сотиб олувчи эса эгри (билвосита) солиқни тўловчи бўлиб ҳисобланади. Шунга мос равишда эгри (билвосита) солиққа тортишда шу солиқни тўлаши керак бўлган ва шу солиққа тортилиши лозим бўлган юридик ва жисмоний шахслар турлича шахслардир.

Ю

Юридик шахслардан олинадиган солиқлар – қўшилган қиймат солиғи, корхона ва ташкилотларнинг даромади (фойдаси)дан олинадиган солиқ, акцизлар, йўл фондини шакллантириш учун манба сифатида фойдаланиладиган солиқлар, корхона мол-мулки солиғи, ер учун тўловлар, реклама солиғи, биржада амалга оширилган битимлардан олинадиган йиғим, маҳаллий аукцион ва лотереяларни ўтказиш ҳуқуқи учун лицензия йиғим, бошқа солиқ, йиғим ва мажбурий тўловлардан иборат.

Я

Яширин солиқ - истеъмолчи томонидан бевосита тўланмайдиган, лекин унга мўлжалланган маҳсулотнинг баҳоси таркибига уни огоҳлантирмасдан, унга хабар бермасдан, унга билдирмасдан киритилган солиқ. Масалан, божлар.

Ў

Ўзаро суғурта жамияти – нотижорий типдаги суғурта ташкилоти, ўзларининг мулкӣ манфаатларини суғурта ҳимояси учун бадал асосида вужудга келган жисмоний ва юридик шахсларнинг ихтиёрий бирлашмаси сифатида амал қилади (фаолият кўрсатади).

Қ

Қайта суғурталаш – баланслаштирилган (мувозанат-лаштирилган) суғурта портфелини яратиш мақсадида суғурта объекти бўйича суғурталовчи мажбуриятларининг бир қисмини бошқа суғурталовчига бериш билан боғлиқ бўлган иқтисодий (молиявий) муносабатлар тизими.

Қорақалпоғистон Республикасининг бюджети – Давлат бюджетининг Қорақалпоғистон Республикаси пул маблағлари фондини ташкил этувчи бир қисми бўлиб, бюджетда даромадлар манбалари ва улардан тушумлар миқдори, шунингдек молия йили мобайнида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йўналишлари ва миқдори назарда тутилади.

Қимматли қоғозлар – ўзининг эгасига дивидент ва фоиз кўринишида даромад олиш ҳуқуқини берувчи мулк титули. Уларнинг таркибига акциялар, облигациялар ва бошқалар кирилади.

Қўшилган қиймат – сотилган (реализация қилинган) маҳсулотлар, ишлар ва хизматлар қиймати билан ишлаб чиқариш ва муомала харажатларининг таркибига киритилган моддий харажатларнинг қиймати ўртасидаги фарқ.

Қўшилган қиймат солиғи - ишлаб чиқариш ва муомала жараёнларининг барча босқичларида яратилган қўшилган қиймат бир қисмининг бюджетга олиш шакли. Эгри (билвосита) солиқларнинг таркибига киради. Маҳсулотларни (ишларни, хизматларни) реализация ва импорт қилиш обороти қўшилган қиймат солиғи солинадиган объект ҳисобланади. Реализация бўйича солиқ солинадиган оборот реализация қилинадиган маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) қиймати асосида, қўлланиладиган нархлар ва тарифларни инобатга олган ҳолда, акциз солиғини ҳисобга олиб уларга қўшилган қиймат солиғини киритмасдан белгиланади. Бу солиқни тўловчилар қаторига мулкчилик шакли ва кимга тегишли эканлигидан қатъий назар ишлаб чиқариш ва тижорий фаолият билан шуғулланувчи юридик шахслар (хорижий инвестицияли корхоналар ҳам) киради.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 1992.
2. “Бюджет тизими тўғрисида”. Ўзбекистон Республик-касининг қонуни, 14 декабрь 2000 йил.
3. “Давлат бюджетининг ғазна ижроси тўғрисида”. Ўзбекистон Республикасининг қонуни, 26 август 2004 йил.
4. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. – Т.: Ўзбекистон, 2008.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 22 декабрдаги ПП-1245-сонли “Ўзбекистон Республикасининг 2010 йилги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида”ги Қарори.
6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 490- сонли “Бюджетдан ташқари пенсия жамғармаси бошқарувини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги қарори, 2004 йил.
7. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2010. – 80 б.
8. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2009. – 56 б.
9. Каримов И.А. Мамлакатимиз тараққиёти ва халқимизнинг ҳаёт даражасини юксалтириш барча демократик янгилаш ва иқтисодий ислохотимизнинг пировард мақсадидир. –Т.: Ўзбекистон, 2007.
10. Каримов И.А. Ўзбекистон - иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йулида. –Т.: Ўзбекистон, 1995.
11. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. –Т.: Ўзбекистон, 1995.
12. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т.: Ўзбекистон, 1997.
13. Каримов И.А. Банк тизими, пул муомаласи, кредит, инвестиция ва молиявий барқарорлик тўғрисида. -Т.: Ўзбекистон, 2005.
14. Ваҳобов А., Қосимова Г., Жамолов Х. Бюджет-солиқ сиёсати яхлитлиги: Ўқув қўлланма. - Т.: Иқтисод-молия. 2005.
15. Ваҳобов А.В., Срожиддинова З.Х. Государственный бюджет: Учебник. -Т.: Иқтисод-молия, 2006.
16. Ваҳобов А.В., Срожиддинова З.Х. Государственный бюджет: Учебник. -Т.: Иқтисод-молия, 2007.
17. Давлат молияси тизими. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами, 3 жилдлик, -Т.: Ўзбекистон, 2002.
18. Деньги, кредит и банки: Учебник / Под ред. О.И.Лаврушина. – М., 2004.

19. Маликов Т. Солиқлар ва солиққа тортишнинг долзарб масалалари. – Тошкент: “Академия”, 2002. – 204 б.
20. Маликов Т.С., Ҳайдаров Н.Ҳ. Давлат бюджети. / Ўқув қўлланма. – Тошкент: “Iqtisod-moliya”, 2007. – 84 б.
21. Маликов Т.С., Ҳайдаров Н.Ҳ. Молия: умумдавлат молияси. / Ўқув қўлланма. - Тошкент: “Iqtisod-moliya”, 2009. – 556 б.
22. Маликов Т.С., Ҳайдаров Н.Ҳ. Бюджет даромадлари ва харажатлари. / Ўқув қўлланма. – Тошкент: “Iqtisod-moliya”, 2007. – 244 б.
23. Маликов Т.С., Ҳайдаров Н.Ҳ. Бюджет (тизими, тузилмаси, жараёни). / Ўқув қўлланма. – Тошкент: “Iqtisod-moliya”, 2008. – 84 б.
24. Юлдашев З.Ю., Маликов Т.С. Молия: уй хўжаликлари молияси. / Ўқув қўлланма. – Тошкент: “Iqtisod-moliya”, 2008. – 112 б.
25. Интернет сайтлари:
 - www.minfin.ru
 - www.mf.uz
 - www.budget.ru
 - www.df.ru
 - www.gov.uz
 - www.mfa.uz
 - www.mfer.uz
 - www.cer.uz
 - www.analitik.org.ua
 - www.mstu.edu.ru
 - www.eduworld.ru
 - www.businessvoc.ru
 - www.i-u.ru
 - www.eerc.ru
 - www.cagateway.org
 - www.dcc.uz

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш	3
1-Мавзу. Мамлакатнинг молия тизими: моҳияти ва мазмуни.	
1-Маъруза. Молиянинг моҳияти ва функциялари	4
2-Маъруза. Давлатнинг молия сиёсати	17
3-Маъруза. Молияни бошқаришнинг моҳияти. Молиявий бозорлар ва институтлар	29
2-Мавзу. Давлат ва маҳаллий молия.	
1-Маъруза. Давлат бюджети ва унинг таркиби	40
2-Маъруза. Бюджет жараёни ва бюджетлараро муносабатлар	64
3-Маъруза. Бюджетдан ташқари фондлар	80
4-Маъруза. Давлат кредити.....	98
3-Мавзу. Корхоналар молияси	
1-Маъруза.Мамлакат молияси таркибида корхоналар молияси.....	111
2-Маъруза.Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий ресурслари,молиялаштириш манбалари.....	119
3-Маъруза. Корхонанинг даромадлари, харажатлари ва фойдаси.....	128
4-Маъруза. Корхонанинг ҳисоб-китоблар тизими.....	137
4-Мавзу. Суғурта ташкилотлари молияси	
1-Маъруза. Суғуртанинг иқтисодий моҳияти турлари.....	149
2-Маъруза. Ўзбекистонда суғурта бозори.....	164
5-Мавзу. Уй хўжаликлари молияси	
1-Маъруза.Уй хўжаликлари молияси иқтисодий категория сифатида.....	190
2-Маъруза. Уй хўжаликлари молияси бюджети.....	202
6-Мавзу. Халқаро молия	
1-Маъруза:Халқаро молиянинг мазмуни ва ташкилий таъйинлари.....	214
2-Маъруза: Глобал молиявий ташкилотлар ва унинг функциялари.....	228
Молияга оид атама ва ибораларнинг изоҳли луғати.....	242
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	274

